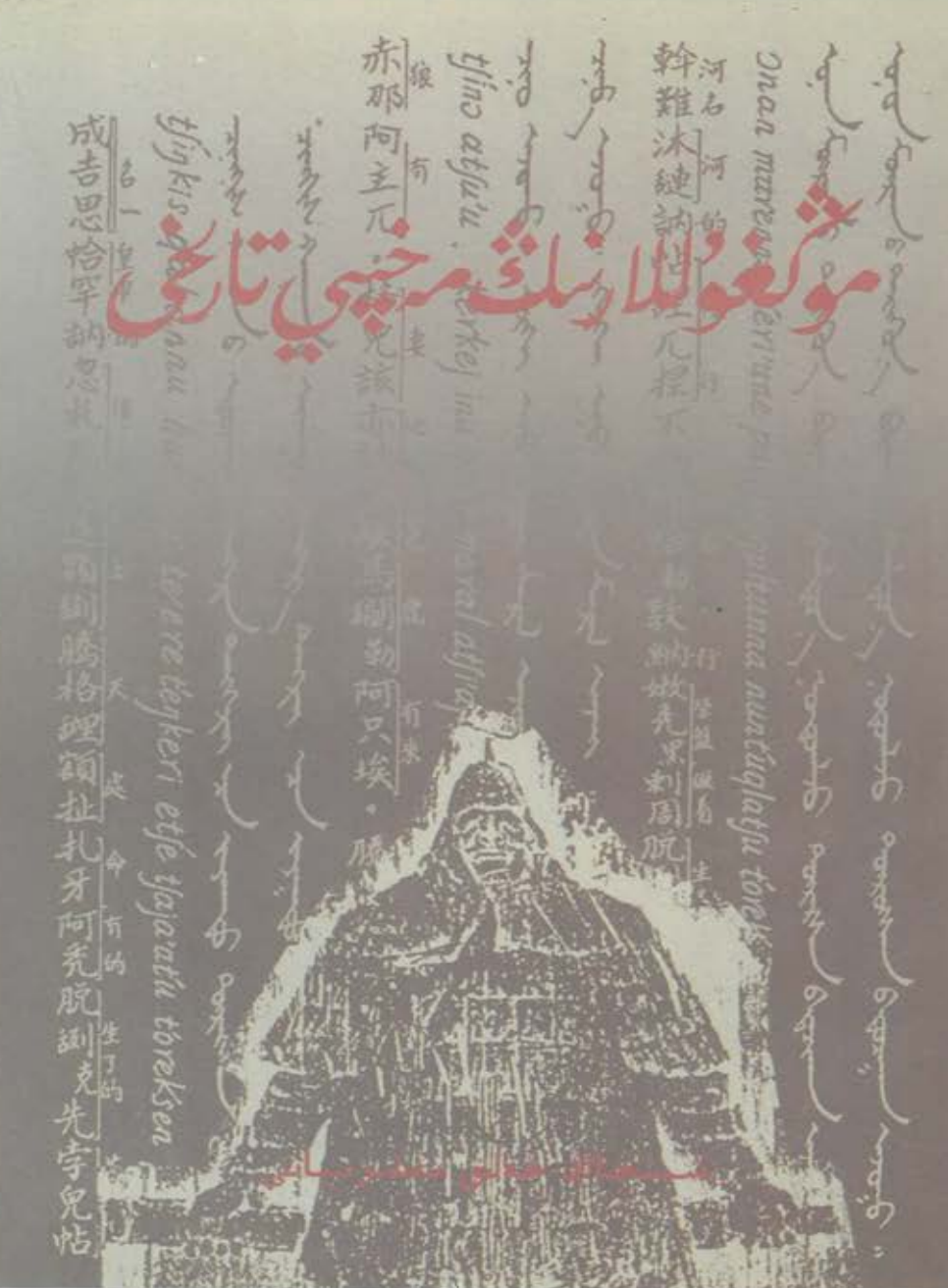
موڭغۇللار تېبابەت تارىخى

Onan murenxt téri'ine purqan qatuuna nuntúqlatju tóreksen p
斡難 河的 源 打 猎 碰 碰 生了的 人
成吉思哈罕納忽扎兀兒 迭額訓 騰格哩額扯扎牙阿禿脫訓克 先 生了的 人

tjingis qahaanu hutjaur teere tenkeri etje tjajatu toreksen pe
名 皇帝的 根 源 上 天 说 和 有的 生了的 人

ISBN 7-228-04999-3
9 787228 049998 >
ISBN 7-228-04999-3
G·670 定价：12.50 元

موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى

تەرجىمە قىلغۇچى : ئەركىن شېرىپ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

« مۇقۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ھەققىدە
(كىرىش سۆز ئورنىدا) 1

بىرىنچى باب
§ 1 ـــ § 68 1

ئىككىنچى باب
§ 69 ـــ § 103 31

ئۈچىنچى باب
§ 104 ـــ § 126 56

تۆتىنچى باب
§ 127 ـــ § 147 81

بەشىنچى باب
§ 148 ـــ § 169 104

ئالتىنچى باب
§ 170 ـــ § 185 127

يەتتىنچى باب
§ 186 ـــ § 197 151

سەككىزىنچى باب
§ 198 ـــ § 208 171

توققۇزىنچى باب
§ 209 ـــ § 229 197

ئونىنچى باب
§ 230 ـــ § 246 216

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ داۋامى

بىرىنچى باب
§ 247 ـــ § 264 235

ئىككىنچى باب
§ 265 ـــ § 282 261

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ھەققىدە

(كىرىش سۆز ئورنىدا)

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » (ئەسلى ئىسمى « Mongghol - un ni' ucha tobchiyan ») 13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەدەبىي ، سالنامە شەكلىدە يېزىلغان نادىر تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ ، موڭغۇللارنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخى ، سىياسىي ، ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي ئەسەر ، شۇنداقلا ئېلىمىز مەدەنىيەت مۇراسىلرىنىڭ ۋە دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ بىرى . ئۇنىڭ يېزىلىشى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىشى ۋە ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقانلىقى دېيىشكىمۇ بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، مەن بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنى كىتابخانلىرىمغا سۇنۇشتىن ئىلگىرى ، ئالدى بىلەن ئەسەر ھەققىدە ئۆزۈمنىڭ يۇزە كۆزقارىشىمنى شەرھلەپ ئۆتىمەن .

1 . « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ ئاپتورى ۋە ئەسلى نۇسخىسى توغرىسىدا

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ئۆگەدەي خان دەۋرىدە يېزىلىپ بولغان . كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا : « چوڭ قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى . چاشقان يىلى 7 ـ ئايدا ، ئوردىلار كەلۈرەن

دەريا-سىنىڭ كۆدەگە ئارال دېگەن يەردىكى دولوغان بولداغ ۋە شىلگىنچەگ دېگەن ئىككى تاغ ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان چاغدا ، بۇ كىتاب يېزىلىپ بولدى » دەپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان ، يەنى ئۆگەدەي خانىنىڭ 12 - يىلى ، مىلادىيە 1240 - يىلى يېزىلىپ بولغان .

« ئوردىلار ... چاغدا ، بۇ كىتاب يېزىلىپ بولدى » دېگەن ئەڭ ئاخىرقى سۆزدىن ئاپتورنىڭ سالاھىيتى ئاشكارىلىنىپ تۇرىدۇ . شەك - شۈبھىسىزكى ، ئۇ ئوردا زىيالىسى ئىدى . بۇ سۆز يەنە بۇ كىتابنىڭ خاراكتېرى ئادەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولماستىن ، بەلكى موڭغۇل خانلىقىنىڭ مەخپىي ئوردا تارىخى ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، خەلق ئارىسىدا كىتاب ئوقۇيالايدىغان ، خەت - ئالاقە يازالايدىغانلار بولمىغاچقا ، يازغۇچى ياكى تارىخچى دېگەنلەردىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى .

يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنى ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغان . چىڭگىز خان موڭغۇللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى ، نايمان قەبىلىسى ئاللىبۇرۇن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىپ ، موڭغۇللارنىڭ مىللىي يېزىقى تارىخىنىڭ سەھىپىسىنى ئاچقان . 1240 - يىلى ، تاتاتوڭا چىڭگىز خانغا بېقىنغاندىن كېيىن ، موڭغۇللار ئارىسىدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ كەتكەن . ئىلگىرى ، تاتاتوڭا « ئەقىل - پاراسەتلىك ، پىكىر - مۇلاھىزىلىك ، ئۆز دۆلەت تىلىنى پۈختا بىلىدىغان » بولغانلىقتىن ، تايانڭ خانىنىڭ تامغاچىسى ، خەزىنىچىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولغان . نايمانلار يوقىتىلغاندىن كېيىن ، ئۇ چىڭگىز خانىنىڭ تامغاچىسى بولغان ھەمدە ئۇنىڭ پەرمانى بويىچە « شاھزادە ۋە ئوغلان تېكىنلەرگە ئۇيغۇر يېزىقىدا دۆلەت تىلىنى يېزىشنى ئۆگەت »

كەن . شاھزادە ، يەنى ئۆگەدەي خاننى ، ئوغلان تېكىنلەر ، يەنى چىڭگىز خاننىڭ باشقا ئوغۇل ۋە جىيەنلىرىنى ، دۆلەت تىلى ، يەنى موڭغۇل تىلىنى كۆرسىتىدۇ . 1206 ـ يىلى ، چىڭگىز خان رەسمىي تەختكە چىققاندىن كېيىن ، دۆلەت نامى موڭغۇل دەپ ئاتالغان . تاتاتوڭانىڭ ① « دۆلەت تىلى » ئۆگەتكەن بۇ تۈركۈم ئاقسۆڭەك زىيالىيلار چىڭگىز خاننىڭ جەمەتىدىكى تۇنجى تۈركۈم زىيالىيلار بولۇپ قالغان . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، ئۇيغۇر يېزىقى كەڭ يولغا قويۇلۇپ ، ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان يېزىق بولۇپ قالغان .

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ 203 § تىكى بايانغا ئاساسەن ، شىگى قۇتۇغمۇ شۇ تۈركۈم زىيالىيلارنىڭ بىرى ئىدى . بەزى تەتقىقاتچىلار مۇشۇ بايانغا ئاساسەن ،شىگى قۇتۇغنى مەزكۇر كىتابنىڭ ئايتورى دەپ قارايدىكەن . لېكىن ، بايىر ② « بۇنداق قاراشنىڭ تولۇق ئاساسى يوق ، ئادەمنىڭ تازا ئىشەنگۈسى

① تاتاتوڭا ـــ تاتاتوڭغا دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر ، ئىلگىرى نايمانلارنىڭ تايالىق خانىنىڭ ئۇستازىسى بولۇپ ، ئالتۇن تامغا ۋە خەزىنە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . چىڭگىز خان نايمانلارنى يوقىتىپ ، تايالىق خاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە ، ئۇ تامغىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن . ئۇزۇن ئۆتمەي تۇتۇلۇپ قالغان . ئۇ تۇتۇلۇپ قالغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خان ئۇنىڭدىن : « سەن تامغىنى ئېلىپ نەگە قاچماقچى ئىدىڭ ؟ » دەپ سورىغاندا ، ئۇ : « تامغىنى ئېلىپ قېچىش مېنىڭ مەجبۇرىيىتىم ، مەن ئىگەمنى تېپىپ ، ئۇنىڭغا بۇ تامغىنى تاپشۇرۇپ بېرىمەن ! » دېگەن . چىڭگىز خان ئۇنىڭ سەمىمي ، ساداقەتمەنلىكىنى تەرىپلەپ ، ئۇنى موڭغۇللارنىڭ تامغىسىنى تۇتۇشقا قويدى ، يەنە شاھزادىسى ۋە ئوغلان تېكىنلىرىگە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلىنى ئۆگىتىشكە بەلگىلىدى . ئۆگەدەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ، ئۇنى شاھ تامغىسى ۋە خەزىنىلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى . ئۆگەدەي خان يەنە ئۇنىڭ خوتۇنى ئوغلان تېكىنى قاراچارنىڭ ئىنىكئانىسى قىلدى . تاتاتوڭا ئەر ـ خوتۇن ئىككىلىسى ناھايىتى ئەتىۋارلاندى . ـــ « شىنجاڭ تارىخى لۇغىتى » . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى . 1994 ـ يىل . 1 ـ نەشرى . 611 ـ بەت .

② بايىر ـــ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى .

كەلمەيدۇ » دېگەن . بۇ ھەقتە مېنىڭ قولۇمدىمۇ تولۇق ماتېرىيال بولمىغاچقا ، تارىخچى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ، بايرنىڭ ماقالىسىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كەلدى . ئۇ مۇنداق دەپ قارىغاندى :

« شىگى قۇتۇغ ئىلگىرى تاتارلاردىن ئىدى ، كىچىك چېغىدا موڭغۇل قوشۇنى ئۇنى تېپىۋېلىپ ، « سوۋغا » سۈپىتىدە چىڭگىز خاننىڭ ئاپىسى ئۆلۈن ئوجىنغا بەرگەن . ئۆلۈن ئوجىن ئۇنىڭ بېقىپ قاتارغا قوشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، چىڭگىز خان ئۇنى ئالتىنچى ئىنىم دەپ ئاتىغان (« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ، § 135) .

چىڭگىز خاننىڭ 1 ـ يىلى (1206 ـ يىلى) ، چىڭگىز خان تەختكە چىققان ۋە تۆھپىكارلارنى تارتۇقلاپ مەنسەپكە قويغان چاغدا ، شىگى قۇتۇغ كىچىك بولۇپ ، كۆرسەتكەن خىزمىتى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنى يارغۇچىلىققا قويغان . ئاشۇ مەنسەپدارلار ئىچىدە ، يارغۇچىلا ئەدەب مەنسەپدار ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ھەربىي مەنسەپدارلار ئىدى (« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ، § 203) .

چىڭگىز خاننىڭ 6 ـ يىلى (1211 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا ، چىڭگىز خان جىن خانلىقىغا كەڭ كۆلەمدە ھوجۇم قىلغان . جىن خانلىقى بىلەن ئۇچ قېتىم ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ، ئاخىر 10 ـ يىلى (1215 ـ يىلى) ، جىن خانلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ) نى ئىشغال قىلغان ، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ، شىگى قۇتۇغنى جۇڭدۇ خەزىنىسىدىكى بايلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتىدى (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ، 1 ـ جىلد ، « چىڭگىز خان ھەققىدە » . بۇ ھەقتىكى ئىشلار « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ، 252 § دىمۇ تەپسىلىي بايان

قىلىنغان) .

14 ـ يىلىدىن (1219 ـ يىلى) 20 ـ يىلىغىچە (1225 ـ يىلى) ، چىڭگىز خان قوشۇن تارتىپ خارازىمدا يەتتە يىل ئۇرۇش قىلغاندا ، شىگى قوتۇغ ئۇرۇشقا ئىزچىل قاتناشقان . بەزىدە ئۇ چىڭگىز خاننىڭ ئالغىنچى قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇش قىلغان ، جالالدىن تەرىپىدىن بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىنغان . بۇ ھەقتىكى ئىشلار « يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ، 1 ـ جىلد ، « چىڭگىز خان ھەققىدە » بىلەن « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » دە بايان قىلىنغان .

يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى شىگى قوتۇغنىڭ چىڭگىز خان دەۋرىدىكى ئىش ئىزلىرى . ئۆگەدەي خان دەۋرىدە ، 1231 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ، قارا دۆڭ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ، شىگى قوتۇغ ئوردىدىن يۆتكىلىپ ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي ئورگىنىدا ئىشلىمەيدىغان بولغان .

ئۆگەدەي خانىنىڭ 4 ـ يىلى (1232 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا ، شىگى قوتۇغ بىلەن مۇقالىنىڭ چوڭ ئوغلى تاش خېنەننى بېسىۋالغان (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ، 119 ـ جىلد ، « مۇقالى ھەققىدە ») . شۇ ئايدا ، ئۇلار مۇقالى بىلەن بىرلىشىپ ، جىن خانلىقىنىڭ نەنجىن شەھىرى (ھازىرقى خېنەننىڭ كەيفېڭ شەھىرى) گە ھوجۇم قىلغان (« زەپەرنامە » غا قارالا) .

ئۆگەدەي خانىنىڭ 6 ـ يىلى (1234 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا ، موڭغۇل قوشۇنى جىن خانلىقىنى مەغلۇپ قىلغان . 7 ـ ئايدا ، شىگى قوتۇغ جۇڭجۇ (ھازىرقى خېنەن) نىڭ يارغۇچىلىقىغا قويۇلغان (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ، 2 ـ جىلد ، « ئۆگەدەي خان ھەققىدە ») . 5 ـ ئايدا ، دالان داباستا ئاقسۆڭگەلەر قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈپ ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ياسىقى ئېلان

قىلىنىپ ، جەنۇبىي سۇڭغا ھوجۇم قىلىش توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىلغان ...

7 ـ يىلى (1235 ـ يىلى) ئەتىيازدا ، شىگى قۇتۇغ ئوغلان تېيكىن كۆچ بىلەن پەرمانغا بىنائەن ، سۇڭ خانلىقىغا ھوجۇمغا ئاتلانغان (« يۈەن سۇلالىسى تارىخى » ، 2 ـ جىلد ، « ئۆگەدەي خان ھەققىدە ») . يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشى مانا مۇشۇنىڭدىن باشلانغان .

ئۆگەدەي خانىنىڭ 8 ـ يىلى (1236 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا ، شىگى قۇتۇغ پەرمانغا بىنائەن جۇڭجۇدىكى نوپۇسنى ئىستاتىستىكا قىلىپ ، 1 مىليون 100 مىڭ نوپۇسنى ئوردىغا مەلۇم قىلغان (« يۈەن سۇلالىسىنىڭ خەت ـ چەكلىرى » ، 57 ـ جىلد ۋە « يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى . ئۆگەدەي خان ھەققىدە ») . بۇ چاغدا ، ئۇ جۇڭجۇدا يارغۇچىلىق ۋەزىپىدە ئىدى .

... ...

يۇقىرىقىلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى ، 1236 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، شىگى قۇتۇغ جۇڭجۇدا يارغۇچىلىق ۋەزىپىدە ئىدى ، لېكىن « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » 1240 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يېزىلىپ بولغان ، ئارىلىق پەقەت تۆتلا يىل . شىگى قۇتۇغقا ئوخشاش مۇھىم ھەربىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان ئادەمنىڭ قىسقىغىنە تۆت يىل ئىچىدە ، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا موڭغۇللارنىڭ نەسلىدىن تارتىپ 1240 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ماتېرىياللارنى توپلاپ ، سىستېمىلىق رەتلەپ ۋە تەتقىق قىلىپ ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » دەك يىرىك ئەسەرنى يېزىپ چىقالىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۇلاردىن باشقا ، ئۇنىڭ تۇرغان مۇھىتى ، ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىسىمۇ ئەسەر يېزىشقا يار بەرمەيدۇ . جۇڭجۇ

تارىختىن بۇيان تالىشىپ كېلىنۋاتقان مۇھىم جاي ئىدى. موڭغۇللار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى ... شىگى قۇتۇغنىڭ ۋەزىپىسى جۇڭجۇدىن ئىبارەت بۇ ئىستراتېگىيىلىك ئوروندىكى ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش ھەمدە سۇڭ خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، جەڭ نەتىجىلىرىنى كېڭەيتىش ئىدى. ئۇ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نى يازمەن دەپ، ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلماي، كەلۈرەن دەريياسىنىڭ كۆدەگە ئارال دېگەن يېرىگە بېرىشى مۇمكىن ئەمەس.

بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نىڭ ئاپتورى شىگى قۇتۇغ بولۇشى مۇمكىن دەيدىغان كۆزقاراشنىڭ تولۇق ئاساسى يوق. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، شىگى قۇتۇغ ۋە باشقا ھەرقانداق ئادەملەرنىڭ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نى يازغان دېگەن كۆزقاراشتىن چىڭگىز خان ۋە ئۇگەدەي خانىنىڭ پۈتۈكچىلىرى يازغان دېگەن كۆز قاراش ئاساس بولالايدۇ.

... ...

چىڭگىز خان ۋە ئۇگەدەي خاندىن ئىبارەت ئىككى سۇلالىدە بىر يۈرۈش پۈتۈكچىلەر گۇرۇپپىسى بار ئىدى. ئەلۋەتتە، بىز ھازىر ئۇ گۇرۇپپىدىكىلەرنىڭ تەپسىلي ئەھۋالىنى بىلىشكە ئامالسىزمىز. لېكىن، توپلىغان ماتېرىياللىرىمىزغا ئاساسەن، ئۇنىڭ كۆلۈمىنىڭ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن:

سەڭگۈتۇ ــ تاڭغۇتلاردىن، چىڭگىز خانىنىڭ پۈتۈكچىسى، قوشۇمچە يالماچى، يەنى تۆڭچىسى. مەڭگۇ (مۆڭكە) خان دەۋرىدە، ئۇنىڭ ئوغلى تۆرچى پۈتۈكچىلىككە قويۇلغان.

گەسمەلى ــ قۇز ئوردۇدىن ، ئىلگىرى قارا قىتان خانى گۈرخانىنىڭ نۆكىرى ئىدى . چىڭگىز خانغا بېقىنغاندىن كېيىن ، جەبە بىلەن قالدۇق نايمانلارنى يوقىتىپ ، كۈچلۈك خاننى ئۆلتۈرۈشتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، پۈتۈكچىلىككە قويۇلغان . ئۆگەدەي خانىنىڭ 11 ــ يىلى (1239 ــ يىلى) 6 ــ ئايدا ، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇلۈك پۈتۈتچىلىككە قويۇلغان . مەڭگۈ (مۆڭكە) 5 ــ يىلى (1255 ــ يىلى) 5 ــ ئايدا ، گەسمەلى قازا تاپقان .

نىمغا جوڭشەن ــ جۇرجىتلاردىن . جىن خانلىقىنىڭ ئاقسۆڭكى ، تۇتقۇن سالاھىتى بىلەن موڭغۇل خانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن ، چىڭگىز خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولۇپ ، پۈتۈكچىلىككە قويۇلغان . ئۆگەدەي خانىنىڭ 3 ــ يىلى (1231 ــ يىلى) 8 ــ ئايدا ، دۇئان سول قول ۋەزىرلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن .

ساكىس ــ ئۇيغۇر . چىڭگىز خانىنىڭ كىچىك ئىنىسى ئوتچىگىننىڭ پۈتۈكچىسى بولغان .

سەچەگۈر ــ غورۇلاس قەبىلىسىدىن . 1206 ــ يىلى ، چىڭگىز خان خىزمەت كۆرسەتكەن تۆھپىكارلارنى تارتۇقلاشتا ، ئۇنى مىڭبېشىلىققا قويغان ، كېيىن پۈتۈكچىلىككە قويغان .

كەرەيگە ــ موڭغۇللارنىڭ كەرەي قەبىلىسىدىن . ئۇ چىڭگىز خانىنىڭ سىرداش دوستى ۋە پۈتۈكچىبېشى ئىدى ... 1206 ــ يىلى ، كەرەيگەنىڭ چوڭ ئاكىسى توق بۇقا ، ئۇچىنچى ئىنىسى شىرا ئوغۇل مىڭبېشىلىققا قويۇلغان . كەرەيگە قازا تاپقاندىن كېيىن ، شىرا ئوغۇلنىڭ چوڭ نەۋرىسى يەسەن بۇقا پۈتۈكچىبېشىلىققا قويۇلغان .

بۇنىڭدىن شۇ ئايانكى ، چىڭگىز خان ۋە ئۆگەدەي خاندىن

ئىبارەت ئىككى خانىلىقنىڭ پۈتۈكچىلىرى مۇشۇ بىر نەچچە كىشىلەرلا بولماسلىقى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخ دەپتىرىگە تولۇق يېزىلمىغان بولۇشى مۇمكىن . پۈتۈكچى « خانىنىڭ تارىخ يازغۇچىسى » بولغانىكەن ، ئۇنداقتا ئۇلار تارىخ تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانماي قالمايدۇ . يەككە پۈتۈكچىلىكىلا ئالساق ، ئۇ ئۆتكەن تارىخنى يېزىپ قالدۇرۇش ، يەنە خانىنىڭ سۆز - پەرمانلىرىنى خاتىرىلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق ئىدى .

... ...

يۇقىرىدىكىلەرنى يىغىنچاقلىغاندا ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ ئاپتورى باشقىلار بولماستىن ، ئوڭ قول ۋەزىر جىڭقاي ، پۈتۈكچىبېشى كەرەيگە ، پۈتۈكچى سەچەگۈر قاتارلىقلار دەپ قارايمىز ...

چۈنكى ، جىڭقاي ① ئوڭ قول ۋەزىر ، سىياسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئۇ سىياسىينىڭ سېپىنى تۇتىدىغان ، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق ۋەزىرلەرنىڭ بىرى ئىدى .

---

① جىڭقاي — (1169 — 1251) موڭغۇللارنىڭ كەرەيي قەبىلىسىدىن . يەنە بىر ئېيتىشلاردا فامىلىسى « تيەن » بولۇپ ، ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ بالىسى ئىكەن . ئىلگىرى چىڭگىز خانغا بېقىنىپ ، بالچۇن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچىپ قەسەمىيەد قىلغان سەركەردىلەرنىڭ بىرى . ئۇرۇشتا خىزمىتى كۆرسەتكەنلىكتىن ، مىڭبېشىلىققا قويۇلغان . كېيىن ئەسىرلەرنى باشلاپ ئارغان (ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، جىڭقاي شەھىرىنى قۇرغان . چىڭگىز خانىنىڭ 15 - يىلى (1220 - يىلى) ، ئەۋلىيا چۇچۇجى غەربىي يۇرتقا زىيارەتكە كېلىپ ، مەزكۇر شەھەرگە كەلگەندە ، ئۇ چۇچۇجىنى غەربىي يۇرتتىن ئۈزۈتۈپ قويغان . يەنە جوچى بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ، قېپچاق ، ئۇرۇس قاتارلىقلارنى بېقىندۇرغان . ئۆگەدەي خانىنىڭ 3 - يىلى (1231 - يىلى) ، پۈتۈكچى بۇلۇپ ئۆسكەن ، خەنزۇلار ئۈنى دىۋان ئوڭ قول ۋەزىرى دەپ ئاتايدۇ . ئۇ ئۇيغۇرچە خەت - چەكلەرگە مەسئۇل ئىدى . مەڭگۈ (مۆڭكە) خانىنىڭ 2 - يىلى (1252 - يىلى) ، ئۆگەدەي نىڭ خانىشى بىلەن بېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقتىن ، ئۆلتۈرۈلگەن . — « شىنجاڭ تارىخى لۇغىتى » . 1996 - يىلى نەشرى ، 717 - بەت .

كەسىپي جەھەتتىن ئېيتقاندا ، پۈتۈكچىلىك ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن . ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە قاتنىشىشىدا « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى يېزىش مۇقەررەر ئىدى . شۇ تىڭنىڭ « قارا تاتارلار تەزكىرىسى » دە موڭغۇل خانلىقىنىڭ خەنزۇچە خەت ـ چەكلىرىنى ئىرا چۈسايي باشقۇراتتى ، لېكىن كېيىنكى چاغلاردا ، جىڭقاي ئۇلارنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازىدىغان بولۇپ ، « چۈسايدىن ئېھتىيات قىلاتتى » . يوللىغ چۈسايي موڭغۇل بولمىسمۇ ، لېكىن ئۇ ئۆگەدەي خانىنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولۇپ ، مۇھىم ۋەزىپىنى ئۆتەپ ، قارا دۇئاننىڭ ئاساسلىق ئادىمى بولۇپ قالغاچقا ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى ، دېيىلگەنىدى . بىراق ، موڭغۇل خانلىقى « ئۆز ۋە يات » نى بەك پەرقلەندۈرەتتى ، باشقا مىللەتلەردىن بولغان بەزى ئەمەلدارلارغا بەك ئىشىنىپ كەتمەيتتى ، بۇ ئەمەلىيەت . شۇ تىڭنىڭ بايانى يەنە بىر جەھەتتىن جىڭقاينىڭ خانىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

كەرەيگەگە كەلسەك ، ئۇ چىڭگىز خانىنىڭ سىرداش دوستى ، سىياسىي جەھەتتىكى ئادىمى بولغاچقا ، ئۇنىڭدا شەك يوق ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا ، ئۇ ھەم خانلىقنىڭ پۈتۈكچىبىشى ، ھەم تارىخ ـ ئەدەبىيات گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئىدى . تارىخ يېزىش ئۇنىڭ كەسپى ئىدى . بۇنداق ئادەم نېمە دەپ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى يېزىش ئىشلىرىغا قاتناشمايدىكەن ؟

سەچەگۈرمۇ ئوخشاش . دەسلەپتە ئۇ مېڭىبشىلىققا قويۇلغان ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلىشتا تۆھپە قوشقان ۋەزىر . كېيىن تۇرغاۋۇللار پۈتۈكچىلىكىگە يۆتكىلىپ ، خانىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ، مەخسۇس پۈتۈكچىلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەن .

مەيلى قايسى جەھەتتىن بولسۇن ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى تۈزۈشتە ، ئۇنىڭ بولماسلىقى ۋە ئۇنىڭ قاتناشتۇرۇلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس . »①

يۇقىرىقىلار بايىرنىڭ مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورى ھەققىدىكى كۆزقارىشى بولۇپ ، تارىخچىلار ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈنلا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇم . چۈنكى ، مەزكۇر كىتاب دەسلەپتە ئۇيغۇر يېزىقىدا موڭغۇلچە يېزىلغان ، لېكىن ئەسلى نۇسخىسى يىتىپ كەتكەنلىكتىن ، كېيىن موڭغۇللار خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى نۇسخىسىغا ئاساسەن ، موڭغۇلچىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن . خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگىنىمىز ، مىڭ سۇلالىسىدە ، خەنزۇچە بەش يۈز نەچچە خەت بىلەن ئەسلى تېكىستتىكى سۆزلەرنى جۈملىمۇجۈملە ئوقۇلۇشى بويىچە يېنىغا ئاھاڭ تەرجىمىسىنى يېزىپ ماڭغان . مەزكۇر كىتابنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ، بىرىنچى ، ئاھاڭ تەرجىمىسى بەرگەن . يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك ، جۈملىمۇجۈملە ئوقولۇشى بويىچە خەنزۇچە خەت بىلەن يېنىغا ئاھاڭ تەرجىمىسىنى يېزىپ ماڭغان ؛ ئىككىنچى ، مەنە تەرجىمىسىنى بەرگەن . ھەر بىر سۆزلۈكنىڭ يېنىغا مەنىسىنى تەرجىمە قىلىپ ، بۆلەكلەر بويىچە تەرجىمە قىلغان ؛ ئۈچىنچى ، ئومۇمىي تەرجىمىسىنى بەرگەن . ھەر بىر پاراگراف تۈگىگەندىن كېيىن ، خۇلاسە تەرىقىسىدە ئومۇمىي تەرجىمىسىنى ئايرىم بەرگەن . بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت ، مىڭ سۇلالىسى خانلىقى ئەلچىلىرىنىڭ موڭغۇلچە سۆزىيىسىنى ئۆستۈرۈپ ، باردى ـ كەلدىلەردە تىل توسالغۇلىرىغا ئۇچرىماي ، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى بۇزماستە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ، يۇقىرىقىدەك

① « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ، موڭغۇلچە نۇسخىسى ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى ، 1981 ـ يىل 1 ـ نەشرى ، بايىرنىڭ كىرىش سۆزىدىن پايدىلىنىلدى .

تەرجىمە ئاساسىدا تىل ئۆگىنىش ئۇسۇلىنى قوللانغان . مەيلى قانداق بولمىسۇن ، ئەسلى نۇسخىسى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقىدا شەك يوق ، ئۇنىڭ ئاپتورى بايىر ئوتتۇرىغا قويغانلاردىن يەنە باشقىلار چىقىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن . بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدىنىپ ، تەتقىقاتىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرىدىغان بولساق ، تېخىمۇ مول ماتېرىياللارغا ئېرىشەلەيمىز .

2 . « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمدەك ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ ئالدىنقى قىسمى چىڭگىز خان دەۋرىدە ، داۋامى ئۆگەدەي خان دەۋرىدە ئۇيغۇر يېزىقىدا موڭغۇلچە يېزىلغان . ئۇ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان ئۇلۇغ شەخس چىڭگىز خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئۆگەدەي خانىنىڭ ھەمدە باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، بولۇپمۇ ھەربىي پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن ، كىشىلەرنى مەپتۇن قىلىدىغان ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدىكى نادىر ئەسەر بولۇپ ، قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلار جەمئىيىتىدىكى ھەر خىل شەخسلەرنىڭ ئوبرازى ، ھەر قايسى ئۇرۇق ، قەبىلە ، ئۇلۇسلارنىڭ ئەھۋالى جانلىق تەسۋىرلەنگەن . ئەسەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا ، ئۇنى مۇنۇ بىر قانچە مەزمۇنغا بۆلۈشكە بولىدۇ :

بىرىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ نەسىل ـ زاتى : بۇنىڭدا بىرىنچى بابتىن باشلاپ چىڭگىز خاننىڭ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىنىڭ تارىخى رىۋايەت شەكلىدە سۆزلىنىدۇ .

ئىككىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ تۇغۇلغاندىن باشلاپ توي قىلىشتىن ئىلگىرىكى

تارىخى سۆزلىنىدۇ .

ئۇچىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ توي قىلغاندىن كېيىن ۋاڭ خان ۋە جامۇقا بىلەن بىرلىشىپ : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ توي قىلغاندىن باشلاپ ، ئاراللىقتا ۋاڭ خان ۋە جامۇقا بىلەن بىرلىشىشىدىن جامۇقا بىلەن بۆلۈنۈپ كېتىش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

تۆتىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ موڭغۇللارنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ خانلىقىغا سايلىنىپ ، دەسلەپكى تەشكىللىشى ۋە قوشنا ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى قوشۇۋالىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى يېنىغا تارتىشتىن موڭغۇللارنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ خانلىقىغا سايلىنىش ھەمدە بۇرى بۆكەنى ئۆلتۈرۈۋېتىش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

بەشىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ كۈيتەن ئۇرۇشىدا جامۇقانى مەغلۇپ قىلىشى ۋە تايچىغۇتلارنى يوقىتىشى : بۇنىڭدا 1201 ـ يىلىدىن باشلاپ ، جامۇقانىڭ ئىگىلىك تىكلىشىدىن چىڭگىز خاننىڭ تايچىغۇتلارنى يوقىتىش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

ئالتىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ ۋاڭ خان بىلەن ئۇرۇش قىلىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ ۋاڭ خان بىلەن دوستلۇقتىن دۈشمەنلىشىپ قېلىپ ، ئۇنى يوقىتىش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

يەتتىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ نايمانلارنى بويسۇندۇرۇشى ، كۈچلۈك خانىنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن جامۇقانىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ شۇ چاغدىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ئىچىدىكى كۈچلۈك سانىلىدىغان نايمانلارنى بويسۇندۇرۇش ، كۈچلۈك خاننىڭ مەغلۇپ بولۇپ يات يۇرتقا قېچىپ كېتىش ۋە جامۇقانىڭ پائالىيەتلىرى ھەمدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش جەريانى ناھايىتى تەپسىلىي سۆزلىنىدۇ .

سەككىزىنچى ، 1206 ـ يىلى ، چىڭگىز خاننىڭ « چىڭگىز خان » دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ ، ھەسسە قوشقان تۆھپىكارلارنى تارتۇقلىشى ، كېزەكچىلەرنى كىڭەيتىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ « چىڭگىز خان » دېگەن نام بىلەن ئاتالغاندىن كېيىن ، ئۇلۇسنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ھەسسە قوشقان تۆھپىكارلارنى تارتۇقلاش ، تۇقسان بەش مىڭبېشىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ ۋەزىپىگە قويۇش ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى مەدھىيەلەش ، كېزەكچىلەرنى باشقىدىن رەتلەپ كېڭەيتىپ ، ئۇلارنى 14 مىڭغا يەتكۈزۈپ ، قاتتىق تۈزۈم بىلگىلەش جەريانى سۆزلىنىدۇ . بۇ بەلگىلىمە ۋە تۈزۈملەر ئېلىمىز تارىخىدا ئىنتايىن موھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە .

تۇقۇزىنچى ، چىڭگىز خاننىڭ ئورمانىدىكى خەلقنى بويسۇندۇرۇشى ۋە كۆكچۇنى يوقىتىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ ئورمانىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ ، قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، ئەلنى قايمۇقتۇرۇپ ، سۇخەنچىلىك قىلغان شامان دىنى باخشىسى كۆكچۇ (تەب تەڭرى) نىڭ ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋە ئەلنى ئۈيۇشتۇرۇش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

ئونىنچى ، جىن خانلىقى ، غەربىي شيا ۋە خارازىملارنى بېقىندۇرۇشى : چىڭگىز خان جىن خانلىقى ، غەربىي شيالارنى بېقىندۇرۇپ ، ئۆزىنى كۈچلەندۈرگەندىن كېيىن ، ئوغلان تېكىنلىرى بىلەن خارازىمنى بويسۇندۇرۇش ۋە سەلتەنەت بىلەن ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىپ ، ئۇ يەرلەردىكى كۈچلۈك ئەللەرنى بېقىندۇرۇش جەريانى سۆزلىنىدۇ .

ئون بىرىنچى باب ، چىڭگىز خاننىڭ غەربىي شيانى يوقىتىشقا قايتا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئاغرىش بىلەن قازا تېپىشى : بۇنىڭدا چىڭگىز خاننىڭ غەربىي شيانى يوقىتىشقا قايتا يۈرۈش

قىلىشى ۋە ئاتىتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئاغرىپ قېلىشى بىلەن قازا تېپىش جاريانى سۆزلىنىدۇ .

ئون ئىككىنچى ، ئۆگەدەي خانىنىڭ دادىسى چىڭگىز خانىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە خانلىق تەختىگە چىقىپ ، جەن خانلىقىنى يوقىتىش ، چوڭ ئوغلىنى غەربكە ئۇرۇشقا ئەۋەتىش ھەمدە خان بولغاندىن كېيىن قىلغان تۆت ياخشى ئىشى ۋە ئۆتكۈزگەن تۆت خاتالىقى ئۇستىدە توختالغانلىق جەريانى سۆزلىنىدۇ .

« موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » چىڭگىز خاننىڭ ئىلگىرىكى يىگىرمە ئىككىنچى زاتى بۆرتە چىنو ۋە غوۋا مارالدىن باشلىنىپ ، ئۆگەدەي خاننىڭ 12 ـ يىلىغىچە بولغان 500 يىل ئۆپچۆرىسىدىكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانى بايان قىلىنىدۇ . ئۇ بىرتەرەپتىن موڭغۇللار جەمئىيىتىنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى تۈرمۈش ئەھۋالى ، ھەر قايسى ئۇرۇقلارنىڭ قانداق تەرەققىي قىلىپ قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشقانلىق ، يەنە قەبىلىدىن قانداق تەرەققىي قىلىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشقانلىق جەريانى كونكرېت بايان قىلىنسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ، قۇللۇق ئىگىدارلىق تۈزۈمىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ۋە قانداق تەرەققىي قىلغانلىقى ، قۇللارنى بۇلاش ئۇرۇشىنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يەنە قانداق تۈرتكە بولغانلىقى ، ئاخىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ كونا شەكلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ، بىرلىككە كەلگەن قۇللۇق ئىگىدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنى بەرپا قىلىش تارىخى جانلىق تەسۋىرلىنىدۇ .

شۇ چاغدىكى موڭغۇللار تەۋەسىدە شەكىللەنگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تاتار ، مەركىت ، كەرەي ، نايمان ۋە جامۇقا

باشچىلىقىدىكى جاداران قاتارلىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، موڭغۇللار ئىقتىساد ، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە بىر قەدەر قالاق ئىدى . لېكىن ، بىر قەدەر قالاق بولغان موڭغۇللار تەرەققىي قىلىپ ، چىڭگىز خاننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى قابۇل خان دەۋرىگە كەلگەندە بىخ ھالەتتىكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت پەيدا بولۇشقا باشلىغان . يەنە ئامباغاي خان ، قۇتۇلا خانلاردىن كېيىن ، چىڭگىز خان دەۋرىگە كەلگەندە ، ئۇ تەدرىجىي ئەتراپىدىكىلەرنى يوقىتىپ ، ئۆز ئۇرۇقى ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى دۈشمەنلەشكەنلەرنى ھەر خىل سىياسىي ۋە ھەربىي يوللار ئارقىلىق يوقاتقان . مۇشۇ خىل يوللار ئارقىلىق بارا - بارا كۈچەيگەندىن كېيىن ، ئاخىر بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇرۇشىنى قوللىنىپ ، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا تالان - تاراج قىلىش ئۇرۇشلىرىغا خاتىمە بېرىپ ، چىڭگىز خاننىڭ ئۇرۇقى ئاساس قىلىنغان قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ئاساسىدىكى بىرلىككە كەلگەن ئىمپېرىيىنى قۇرغان .

چىڭگىز خان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغانىدىن كېيىن ، دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان تالان - تاراج خاراكتېرلىك جازا يۈرۈشىنى باشلىغان . كىتاب مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، چىڭگىز خاننىڭ جەن خانلىقىغا ئەسكەر سېلىشى ، ئۇلارنىڭ ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىك قىساسىدىن قوزغالغان . خارازىمغا بېسىپ كىرىشى ، ئۇلارنىڭ ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى سەۋەبسىز ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىدىن قوزغالغان . ياۋروپاغا ئاتلىنىشى ، ئۇنىڭ كونا دۈشمەنلىرىنى قوغلاش نەتىجىسىدىن بولغان . مۇشۇ جەريانىدا ، ئۇ يېڭىدىن گۈللەنگەن ، مەركەزلەشكەن ، قۇدرەت تاپقان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ كونا ، پادىشاھلىق ، فېئوداللىق دۆلەتنى ئىستېلا قىلغانلىق تارىخىنى ياراتقان .

3 . « مۇقۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

« مۇقۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جەھەتلەردە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغانلىقتىن ، نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغاپ كەلدى . ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىمغا ئاساسەن ، ئېلىمىزدە يۈز نەچچە يىل ئىلگىرىلا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندىن سىرت ، چەت ئەللەردە ھازىرغىچە ياپونچە ، روسچە ، نېمىسچە ، فرانسۇزچە ، ئىنگلىزچە ، چېخچە ، ۋېنگرچە ، تۈركچە قاتارلىقلارغا تەرجىمە قىلىنغان . ئۇنىڭ ئۇستىگە مەزكۇر كىتابنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ، لاتىنچە ترانسكرىپسىيسى ، يەر ـ جاي ناملىرىنى دەللەلەش ، سۆزلۈكلىرىنى ئىزاھلاش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن مۇھاكىمە ماقالىلار ئېلان قىلىنغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاممىباپ ئۇقۇشلۇق ۋە « ‹مۇقۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى › نىڭ سۆزلۈكلەر لۇغىتى » تۈزۈلگەن .

1 . ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ «مۇقۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» توغرىسىدىكى تەتقىقاتى

(1) يېڭى دېخۇينىڭ 1908 ـ يىلدىكى نەپىس ئويما نۇسخىسى : ئەسلى كىتاب جەمئىي ئون ئىككى باب بولۇپ ، ئۇ ئون ئىككى بابلىق نۇسخىلار ئىچىدىكى ئەڭ ئاۋۋالقى نۇسخا . كىتابنىڭ ئالدىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 34 ـ يىلى 8 ـ ئايدا يېزىلغان بېغىشلىما سۆزى ھەمدە يېڭى دېخۇينىڭ گۇاڭشۇ 32 ـ يىلى يازغان كىرىش سۆزى ؛ ئاخىرىدا چېن داشىن ، جاڭ مۇنىڭ خاتىمىسى

بار . خېنىشىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسى ، پېللىئوتنىڭ فرانسۇزچە (ئالتە بابلىق) تەرجىمىسى ، شىراتورى كۇراكىچى (白鳥庫吉) نىڭ لاتىنچە ئاھاڭ تەرجىمىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يېڭى دېڭىزىنىڭ ئويما نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان .

(2) لى ۋېنتيەننىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ شەرھىسى » نۇسخىسى : ئۇ جەمئىي ئون بەش باب بولۇپ ، 1896 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 22 ـ يىلى) ئويغۇلغان . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە شاڭخەي ۋېن رۇيلۇ تاش ئويمىسى قاتارلىقلارمۇ بار . بۇ نۇسخا ئەڭ ئومۇملاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئەسلى نۇسخىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىنى ئاساسلانمايى ، ئون ئىككى بابلىق موڭغۇلچە نۇسخىسىنىڭ خەنزۇچە ئومۇمىي تەرجىمىسگە ئاساسلانغانلىقتىن ، نۇرغۇن جايلار چۈشۈپ قالغان ، ئەسلى نۇسخىسى بىلەن ماس كەلمەگەن . لى ۋېنتيەن ئەسلى نۇسخىسىنى ياخشى چۈشەنمەي ، پەرەز بويىچە قارىغۇلارچە ئويغانلىقتىن ، نۇرغۇن جايلىرى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەگەندى . ھازىرقى تەتقىقات ئۆلچىمىدىن ئېيتقاندا ، ھەقىقەتەن قايتا شەرھەلەشكە توغرا كېلىدۇ .

(3) گاۋ باۋچۇننىڭ لى ۋېنتيەننىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ شەرھىسگە تۈزۈتۈش كىرگۈزۈش » نۇسخىسى : ئۇمۇ ئون بەش بابلىق نۇسخىنى ئاساس قىلغان . قوشۇمچە ئىزاھاتنىلا ئويغان ، خەنزۇچە ئومۇمىي تەرجىمىسنىڭ ئەسلى تېكىستىنى ئويمىغان . ھازىر ئۇنىڭ ئىككى خىل نۇسخىسى بار (تەيبېي جەنۇبىي پورت مەركىزىي تەتقىقات يۇرتىنىڭ تارىخ ـ تىل تەتقىقات ئورنىدا ساقلاقلىنىۋاتىدۇ) .

(4) شېن زېگجى (زى پېي) نىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ قوشۇمچە شەرھىسى » نۇسخىسى : ئەسلى

كىتاب ئىككى نۇسخا بولۇپ ، لى ۋېنتيەننىڭ شەرھى نۇسخىسى ئاساسىدا جىلدلارغا بۆلۈنگەن ، جەمئىي ئون بەش باب . بۇ نۇسخىغا موڭغۇلچە نۇسخىسىنىڭ خەنزۇچە ئومۇمىي تەرجىمىسى ئويۇلغان . شېن زېڭجى شۇ چاغلاردىكى غەربىي شىمال تارىخى ، يەر ـ جايلار تارىخى بويىچە مۇتەخەسسىس ئىدى .

(5) ۋاڭ شۇرۇڭ (رېن شەن) نىڭ « 〈موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى〉 نىڭ تىلىنى تۆزۈش » نۇسخىسى : ئۇ نەپىس كۆچۈرۈلگەن قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ ، ھازىر دۆلەتلىك مەركىزىي كۈتۈپخانىدا (تەيبېي گوشەن كىتاب ئىسكىلاتىدا) ساقلىنىۋاتىدۇ ، جەمئىي سەككىز جىلد . ئۇمۇ ئون بەش بابلىق موڭغۇلچە نۇسخىسىنىڭ خەنزۇچە ئومۇمىي تەرجىمىسىنى ئاساس قىلغان . ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئىشلەنگەن « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ تەرجىمە تىلىنى تۆزۈپ ئاممىباپلاشتۇرۇپ ، چۈشىنىشلىك ئەدەبىي تىلغا ئۆزگەرتكەن .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئېلىمىز ئالىملىرى ، مەسىلەن ، ۋاڭ گوۋېي ، چېن يىنگې ، چېن يۈەنئەن قاتارلىقلار مەزكۇر كىتابنى تەتقىق قىلىشتا خېلى چوڭ نەتىجىلەرنى يارىتتى . چېن يىنگې قەدىمكى موڭغۇل ، مانجۇ يېزىقلىرىنى پۇختا بىلىدىغاندىن سىرت ، سىمىتنىڭ بىرلىشىپ چىقارغان نېمىسچە « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » قاتارلىقلارنى راۋان ئوقۇل يالايتتى .

2 . جەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » توغرىسىدىكى تەتقىقاتى

1) فرانسىيەدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقاتى

(1) پ . پېللىئوت (Prof. P. Pelliot 1878 ـــ 1945) .

پروفېسسور پېللىئوت ياۋروپا خەنزۇشۇناسلىق ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ژۇرنال « ئاخبارات » (Toung Pao) نىڭ ئاساسلىق رياسەتچىلىرىنىڭ بىرى ، فرانسىيەدىكى خەنزۇشۇناس ، تىلشۇناس ۋە شەرق تارىخشۇناس . ئۇ دۇنياغا مەشھۇر نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . پېلىئوت شەرق يېزىقلىرىنى پۇختا بىلىدىغانلىقتىن ، 1913 ـ يىلىدىن ئېتىۋارەن ، « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى باشلاپ ، « ئاخبارات » ژۇرنىلىدا يېڭى دېخۇيىنىڭ نەپىس ئويما نۇسخىسىنى ھەمدە ئۇنىڭدىكى خاتالىقلار توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ماقالىلىرىنى ئېلان قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ قولىيازمىلىرىنى يىغىپ ، ئون ئىككى بابلىق نۇسخىسىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىگە ، موگغۇلچە (ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان) نىڭ ئوقۇلۇشىغا ئاساسەن ، يېنىغا لاتىنچە ئوقولۇشىنى بەرگەن ، يەنە ئالدىنقى ئالتە بابنى فرانسۇزچىگە تەرجىمە قىلغان . ئۇنى ئۇنىڭ شاگىرتى پروفېسسور خامبىس (Prof. L. Hambis) 1949 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان (جەمئىي 196 بەتلىك چوڭ نۇسخا ، تەيبەي جەنۇبىي مەركىزى تەتقىقات يۇرتىنىڭ تارىخ ـ تىل تەتقىقات ئورنىدا ساقلاقلىنىۋاتىدۇ) .

(2) ئا . موستېرت (A. Mostaert) . پوپ موستېرت جۇڭگودا ئۇزۇن يىل تۇرغان ، ئىلگىرى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئوردوس ، سۇييۈەن قاتارلىق جايلاردا دىن تارقاتقان . موڭغۇل (ئۇيغۇر) تىل ـ يېزىقلىرىنى ياخشى بىلىدۇ ، بېيپىڭ فۇرېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولغان ، « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ھەققىدە ئۇزۇن مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىپ ، « خارۋارد ئاسىيا ئىلمى » « Harward Journal of Asiatic Studies » ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان . ئۇنىڭ « موگغۇللارنىڭ مەخپىي

تارىخى » دىكى بىرقانچە كىچىك ئويۇنلار توغرىسىدىكى تەتقىقات » دېگەن مۇھىم ماقالىسى يەنە مەزكۇر ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان (13 ـ جىلد ، 3 ـ 4 سانلار توپلىمى) .

2) گېرمانىيىدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقاتى

(1) ئې . خېنىش (Prof. E. Haenisch) . پروفېسسور خېنىش سابىق بېرلىن خەنزۇشۇناس تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇدىرى ، جۇڭگو تارىخى مۇتەخەسسىسى فرانك (Prof. Dr. Franke ، 1863 ـــ 1946) نىڭ ئىزباسارى ، گېرمانىيە خەنزۇشۇناسى گرۇبې (W. Grube) نىڭ ئۇقۇغۇچىسى ئىدى . ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ جاڭ جىدۇڭ دەۋرىدىكى خۇبېي سەرۋازلار مەكتىپىدە نېمىس تىلى ئۇقۇتقۇچىسى بولغان ، كېيىن يەنە موڭغۇلىيىنى ساياھەت قىلىش جەريانىدا موڭغۇل (ئۇيغۇر) يېزىقىنى ئۆگەنگەن . ئۇنىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ، « موڭغۇللارنىڭ تارىخى » توغرىسىدىكى نۇرغۇن مۇھاكىمە ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان . ئاخىر 1940 ـ يىلى ، ئۇ يې دېخۇيىنىڭ 1908 ـ يىلدىكى « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ نەپىس ئويما نۇسخىسىنى نېمىسچىگە تەرجىمە قىلغان (گېرمانىيە Otto Harrassowitz كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان ، جەمئىي 184 بەت) . بۇ تەرجىمە ياۋروپادىكى ئەڭ دەسلەپكى تەرجىمە نۇسخىسى بولۇپ ، پېللىئوتنىڭ تولۇق بولمىغان تەرجىمە نۇسخىسى (1949 ـ يىلى) دىن تەخمىنەن ئون يىل بۇرۇن چىققان . 1948 ـ يىلى قايتا نەشر قىلىنغان .

(2) ف . لېسسىڭ (Prof. F. Lessing) . پروفىسسور لېسسىڭ ئىلگىرى بېيپىڭ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نېمىس تىلى ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ، جۇڭگودا ئۇزۇن يىل تۇرغان . گېرمانىيىگە

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بىرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان شەرق تىل ـ يېزىق مەكتىپىنىڭ پروفېسسورى ، بىرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيى شەرقىي ئاسىيا بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ، كېيىن ئامېرىكا كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بولغان . ئۇ دىلۇۋا قۇتۇغتۇ بىلەن بىرلىشىپ ، « خەنزۇچە ـ موڭغۇلچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت » تۈزگەندىن سىرت ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » توغرىسىدا نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يارىتىپ ، كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىغان .

(3) ن . پوپپې (Prof. N. Poppe) . پروفېسسور پوپپې ئامېرىكىنىڭ غەربىدىكى سېئاتل شەھەرىدىكى ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ، موڭغۇل (ئۇيغۇر) تىل ـ يېزىقلىرى مۇتەخەسسىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ مەشھۇر « موڭغۇل تىلى گراماتىكىسى » قاتارلىق ئەسەرلىرى بار . ئۇ مەخسۇس « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ توغرىسىدا نورغۇن مۇھاكىمە ماقالىلىرى ۋە ئوبزورلارنى يېزىپ ، نەمىچە ، ئىنگلىزچە ئىلان قىلغان . ئۇ ئەسەرلىرىنى كۆپىنچە نەمىچىدە يازاتتى .

3) ئەنگلىيەدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقاتى

(1) ۋ . ف . كلېۋېس (Prof. F. W. Cleaves) . پروفېسسور كلېۋېس خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ موڭغۇل تارىخى مۇتەخەسسىسى . « خارۋارد ئاسىيا ئىلمى » ژۇرنىلىدا ئۇنىڭ « موڭغۇل تاش پۈتۈكلىرىنى شەرھلەش ۋە ئىزاھلاش » ، « موڭغۇل تارىخي كىتابلىرىنىڭ قايتا نەشرى توغرىسىدا » ، « خېنىشىنىڭ ﴿ موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى ﴾

غا باھا » قاتارلىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان . ئۇلاردىن باشقا ، ئۇ يەنە « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى ئېنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغان .

(2) خۇڭ ۋېيلىيەن (Prof. William Hung) . پروفېسسور خۇڭ ۋېيلىيەن ئىلگىرى بېيپىڭ يەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دۆلەت ئىلمى تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى ، ئەسەر تۈزۈش باشقارمىسىنىڭ رىياسەتچىسى ئىدى . 1951 ـ يىلى « 〈موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى 〉 نىڭ تارقىلىشى ئۈستىدە ئىزدىنىش » دېگەن ماقالىسىنى ئېگلىزچە ئېلان قىلىپ ، بۇ ساھەدىكىلەرنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن .

4) روسىيەدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقاتى

(1) ئا . پالىلادىئۇس (A. Palladius ، ئەسلى ئىسمى Кафаров ، 1817 ـــ 1878) . ئۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بېيپىڭ روسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ پوپى بولۇپ ، خەنزۇچىغا ئۇستا ئىدى . 1866 ـ يىلى ياڭ شاڭۇېننىڭ ئويما نۇسخىسى « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » (خەنزۇچە ئومۇمىي تەرجىمىسى) نى رۇسچىگە تەرجىمە قىلىپ ، بېيپىڭ روسىيە پراۋوسلاۋىيە دىنى ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ جىلدىدا ئېلان قىلغان . شۇ چاغلاردا ئەنگلىيىلىك خوۋورت (H. Howorth) « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ بارلىقىنى ئۇقماي ، « بۈيۈك موڭغۇللار تارىخى » نىڭ بىرىنچى قىسمىنى نەشر قىلدۇرغانىدى . 1872 ـ يىلى پالىلادىئۇس جۇڭگودا « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى تېپىپ ، موڭغۇلشۇناس پوزدنېيېفقا تەرجىمە قىلىشقا بەرگەن ، ئۇزۇن ئۆتمەي ، پالىلادىئۇس ئۆلۈپ كەتكەن .

(2) س . ئا . كوزىن (S. A. Kozin) . ئۇ روسىيەدىكى « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ مۇتەخەسسىس بولۇپ ، 15 يىلچە بۇ كىتابنىڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، 1941 ـ يىلى « ‹موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى› نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ۋە رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى توغرىسىدا تەتقىقات » ، « ‹موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى› نىڭ شەرھىسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى » قاتارلىقلارنى نەشر قىلدۇرغان .

5) ياپونىيەدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقاتى

(1) ناكامى (那珂通世 ، 1851 ـــ 1908) . ئۇ 1907 ـ يىلى يې دېخۇينىڭ نەپىس ئويما نۇسخىسى ئاساسىدىكى ۋېن تىڭشىنىڭ « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىنى ياپونچىگە تەرجىمە قىلغان ھەمدە تەپسىلى ئىزاھاتلارنى بەرگەن .

(2) شىراتورى كۇراكىچى (白鳥庫吉 ، 1865 ـــ 1942) . ئۇ يېقىنقى زامان ياپونىيە تارىخى تەتقىقاتىنىڭ تەشەببۇسچىسى . ئۇنىڭ داڭلىق ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ ، جۈملىدىن « شەرقىي غۇزلارنى تەكشۈرۈش » قاتارلىق ئەسەرلىرى خېلى چوڭ تەسىر قوزغىغان . ئۇنىڭ يەنە ئەڭ ئاخىرقى داڭلىق نادىر ئەسىرى ، يەنى « ‹موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى› نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى » ئون ئىككى باب بولۇپ ، 1942 ـ يىلى نەشر قىلىنغان (ياپونىيە كىتاب خەزىنىسى مەجمۇئەسىنىڭ سەككىزىنچى خىلى) .

(3) كوبایاشى تاكاشىرو (小林高四郎) . ئۇ ئىلگىرى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىلىم ئالغان ھەمدە « ئالتۇن توپچى » ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى ياپونچىغا تەرجىمە قىلغان . ياپونىيە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، تۇركىيىگە بېرىپ ، 1946 ـ يىلى ياپونىيىگە قايتىپ كەلگەن

ھەمدە « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى »نىڭ تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇرغان . 1951 ـ يىلى كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات دوكتورى ، كېيىن يوكوخاما دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بولغان . ئۇنىڭ « 〈موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى〉 توغرىسىدىكى تەتقىقات » نىڭ بىرىنچى قىسمى 1954 ـ يىلى نەشر قىلىنغان (ئەسلى كىتاب 426 بەت ، توكيو ياپونىيە ئىلمىي گۇللەندۈرۈش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تارقىتىلغان ، بۇ ئۇنىڭ پىلانىدىكى تۆت ئەسىرنىڭ بىرىنچى خىلى ئىدى) . ئۇنىڭ مەزمۇنى كىرىش سۆزدىن باشقا ، جەمئىي ئون بىر بابقا بۆلۈنگەن : 1 . خاتىرە ، دۆلەت تارىخى ۋە توپچىيان ؛ 2 . « Altun debter » (ئالتۇن دەپتەر) توغرىسىدا ؛ 3 . « Altun tobci nova » توغرىسىدا ؛ 4 . « زەپەرنامە » ھەققىدە ؛ 5 . « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ ئىسمى ۋە ئاپتورى ھەققىدە ؛ 6 . « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ يېزىلغان يىلى توغرىسىدا ؛ 7 . « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ببرىلگەن يىلى توغرىسىدا ؛ 8 . ئوتتۇرا ئەسىردىكى موگغۇل تىلىدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا ؛ 9 . « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » ۋە باسما يېزىقى توغرىسىدا ؛ 10 . « 〈موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى〉 نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ 〈 ئەسلى قائىدىسى 〉 » ؛ 11 . « موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ① .

يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدە ، فرانسىيىلىك پېللىئوت بىلەن موستېر ، ئۇلاردىن قالسا گېرمانىيىلىك خېنىش ، ياپونىيىلىك

① ياۋ سۆزۈنىڭ « 〈موگغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى〉 توغرىسىدا » دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىلدى .

كوبايىاشى تاكاشىرو « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نى ئۆز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن سىرت ، يەنە توختىماي ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ ، دۇنيا بويىچە تەسىر قوزغايدىغان نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يارىتىپ ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن ئۇلاردىن باشقا ، يەنىمۇ نەچچە يىل ئىچىدە ، نۇرغۇن تەتقىقات خاراكتېرلىك ئەسەرلەر ۋە ماقالىلار ئېلان قىلىنغان . مەسىلەن ، پروفېسسور ئىگور دې راچېۋىلتز (Prof. Igor de Rachewiltz) نىڭ لاتىنچە ئاھاڭ تەرجىمە نۇسخىسى ۋە ئىزاھلىق ئېنگلىزچە نۇسخىسى نەشر قىلىغان ؛ ئامېرىكىدا موڭغۇل ئالىم ئۇنەنسەچەن (Unensechen) نىڭ ئېنگلىزچە توقۇز بابنىڭ شەرھىسى ئېلان قىلىنغان ؛ موڭغۇلىيىدە دامدىڭسۈرۈڭ (Damdingsurung) ۋە پېرلى (Perlee) نىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغان . ۋېنگرىيىدە مىچېل دې فېردىناندى (Michel de Ferdinandy) « چىڭگىز خان » نى يازغان ھەمدە 1958 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان . روسىيىدە ۋ . گ . يان (Василий Гягогьевич Ян ، ئەسلى ئىسمى Янчевецкий ، 75 / 1874 ـــ 1954) « موڭغۇللارنىڭ بېسىپ كىرىشى » : « چىڭگىز خان » (1939) ، « باتۇ خان » (1942) ۋە « ‹ئاخىرقى دېڭىزغا › يۈرۈش قىلىش » (1955 ـ تىرىلوگىيىنى يازغان ① . ئۇلاردىن باشقا ، ئۇلىزنىڭ تۆرەبات ، مىركامال جالەلقان ، ئابدۇرەشىت تويلىبايلار بىرلىشىپ تەرجىمە قىلغان « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ قازاقچە تەرجىمىسى 1992 ـ يىل 9 ـ ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى

① « سوۋېت ئېنسكلوپېدىتسىيە لۇغىتى » ، جۇڭگو ئېنسكلوپېدىتسىيە نەشرىياتى ، 1986 ـ يىل 8 ـ نەشرىدىن پايدىنىلدى .

تەرىپىدىن نەشر قىلىندى .

4 . « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » يالغۇز موڭغۇللارنىڭلا تارىخى بولماستىن ، چىڭگىز خان زامانىسىدا ۋە ئۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بىللە ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخى دېيىشكىمۇ بولىدۇ . چۈنكى ، ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ھەمدە ئۆز زامانىسىدىكى نۇرغۇن قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تىللىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ساقلاپ قالغان . ئۇنىڭدا مۇغۇل ، بۇرىيات ، داغۇر قاتارلىق تىللاردىن باشقا ، ئۇيغۇر تىل ـ ئاتالغۇلىرى ناھايىتى كۆپ . ئۇ شۇ زامانداكى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى تىل ـ يېزىقلىرىمىزنىڭ تارىخىي ئورنىنى نامايان قىلىپلا قالماي ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ، تۈرتكىلىك رولىنى جارى قىلدۇرغان . بۇ نۇقتا ئەسەر ئۆزىدىكى سۆزلەردىنلا مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ ، ئۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە چۈشەندۈرۈپ ئۆتمەكچىمەن .

بىرىنچى ، ئادەم ئىسمى ۋە يەر ـ جاي ناملىرى . مەزكۇر كىتابتا باشتىن ئاخىر ئادەم ئىسمى ۋە يەر ـ جاي ناملىرى شۇ ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى ياكى شۇ جاينىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قويۇلىدىغان ئوبرازلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ . مەسىلەن : كۆگسەگۇ (ھۆگسەگۇ) سابراغ (Kœgse' u Sabragh ، ئادەم ئىسمى ، § 159) ، كۆگسەگۇ ياكى ھۆگسەگۇ / ئۆكسۈگۇ ، سابراغ / سەپرا ؛ ئالاغ ئىت (Alagh It ، ئادەم ئىسمى ، § 169) ،

ئالاغ / ئالا ، ئىت / ئىت ؛ ئالتۇن ئاشۇق (Altun Ashuq ، ئادەم ئىسمى ، 152 §) ، ئالتۇن / ئالتۇن ، ئاشۇق / ئۇشۇق ؛ دۇۋا سوقۇر (Du' a Soqor ، ئادەم ئىسمى ، 4 ، 5 ، 11 §) ، دۇۋا / دېۋە ، سوقۇر / سوقۇر ؛ ئارىغ ئۇسۇن (Arigh Usun ، جاي نامى ، 8 §) ، ئارىغ / ئېرىغ ، ئۇسۇن / سۇ ؛ سوغۇغ ئۇسۇن (Sokhogh Usun ، دەريا نامى ، 158 ، 177 §) ، سوغۇق / سوغۇق ، ئۇسۇن / سۇ ؛ تالقۇن ئارال (Talqun Aral ، دەريا نامى ، 105 §) ، تالقۇن / دولقۇن ، ئارال / ئارال ؛ مەنەن تۇدۇن (Menen Tudun ، ئادەم ئىسمى ياكى ئۇرۇق نامى ، 45 § قاتارلىق) ، مەنەن / مانان ، تۇدۇن / تۇتۇن ياكى تۇدۇن ؛ ئاشىق تېمۇر (Ashiq Temur ، ئادەم ئىسمى ، 208 §) ، ئاشىق / ئىششق ، تېمۇر / تۆمۇر ۋەھاكازالار .

ئىككىنچى ، خاس ئاتالغۇلار . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ، موڭغۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇيغۇرچە ئەمەل ـ مەنسەپ ، ھۇنەر ـ كەسىپ ، سىياسىي ـ ھەربىي قاتارلىق ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان ، مەزكۇر كىتابتا ئۇنداق ئاتالغۇلار ئىنتايىن كۆپ ، ئۇنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق . شۇڭا ، بۇ يەردە خاس ئىسىم شەكلىدىكى بىر قانچە سۆزنىلا تاللاپ مىسالغا ئالىمەن . مەسىلەن :

قۇرچى (Qorchi ، 192 ، 224 ، 225 ، 229 ، 245 ، 260 ، 269 ، 278 §) ، قۇرچى / كەپتاۋۇللار قوشۇنى ئارىسىدىكى قۇرچىلار ؛ تۇرغاق (Turqaq ، 208 ، 224 ، 253 §) ، تۇرغاق // تۇرغاۋۇل / خانىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ؛ ياساق (Jasaq ، 153 §) ، ياساق / قانۇن ، تۆزۈم ، بۇيرۇق ، پەرمان قاتارلىقلار ؛ ئالغىنچى (Alginchi ، 37 ، 38 ، 276 ، 281 §) ، ئالغىنچى / ئايغاقچى ، پايلاقچى ، تىڭشىغۇچى ، رازۋېدچىك قاتارلىقلار ؛ باۋۇرچى

(Ba' urchi ، § 124) ، باۋۇرچى / ئاشپەز ، خان ئاشپىزى ؛ ياغرىنچى (Ja' arin ، ياغرىن ، قوينىڭ تارغىقى ، Ja' arinchi ، 121 ، § 206) ، ياغرىنچى / قوينىڭ تارغاق سۆڭىكىدە پال ئېچىپ بېشارەت بەرگۈچى ؛ تۆلگەچى (Tolge ، تۆلگە ، پالچىنىڭ كامالىكى ، Tolgechi ، § 201) ، تۆلگەچى / پالچى ، رەمچى ؛ شىرالغا (Shirolqa ، § 13) ، شىرالغا / ئوۋچىلارنىڭ ياكى باشقىلارنىڭ ئوۋچىنىڭ ئالغان ئولجىسىدىن ئالىدىغان ئۇلۇشى ؛ سوۋغا (Sauqa ، 114 ، § 135) ، سوۋغا / ئوۋدىن ، بازاردىن ياكى سەپەر ـ ساياھاتلاردىن قايتىپ كەلگەندە ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ، كۆڭلىنى ئېلىش ، تەبرىكلەش قاتارلىق تۈرلۈك مەقسەتلەر بىلەن بېرىلىدىغان نەرسىلەر ؛ تولاق (Toloq ، § 189) ، تۇلاق / مۇراسىم ياكى نەزىر ـ چىراغلاردا يەرگە سالىدىغان ئاق تېكمەت قاتارلىقلار .

ئۇچىنچى ، شېئىر ، بېيت ـ قوشاق ، ماقال ـ تەمسىللەردىمۇ قاپىيىلەشتۈرۈش ئۇچۇن نۇرغۇن ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئىشلىتىلگەن . مەسىلەن :

... ...

Qada tur tobtulqu qablan metu ,

A' uriyan darun yataqu arslan metu . (§ 78)

... ...

يۇقىرىقى شېئىرنى ئالساق ، بىرىنچى مىسرادىكى قاپلان (qablan) تۆۋەنكى مىسرادىكى ئارسلان (arslan) بىلەن قاپىيىلەشتۈرۈلگەن . بۇنداق قاپىيىلىك سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ ، سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ، بىرلا مىسالنى ئالدىم .

شۇنىڭ ئۇچۇن ، « موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ

تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى تارىخشۇناس ، مىللەتشۇناس ، تىلشۇناس قاتارلىق ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشى ۋە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا ، بىرىنچى ، ئەسلى تېكىستنى ئاساس قىلىپ ، سۆز ـ جۈملىلەرگە ئارتۇقچە سۆز ـ ئىبارىلەرنى قوشماي ، ئەينەن تەرجىمە قىلدىم . ئىككىنچى ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئادەم ئىسىملىرى ، يەر ـ جاي ناملىرى ، ئەمەل ـ مەنسەپ ناملىرى ، سىياسىي ـ ھەربىي ئاتالغۇلار ، ئۇرۇق ـ قەبىلە ناملىرى ۋە خاس ئىسىملارنى ئەينەن ئېلىپ ، قولۇمدىكى بار مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ، تېپىلغانلىرىنىڭ ئاستىغا ئىزاھات بەردىم ، تېپىلمىغانلىرى شۇ بويىچە ئېلىندى . ئۈچىنچى ، شېئىر ، بېيت ـ قوشاقلارنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنى نەسرىي يەشمە شەكلىدە تەرجىمە قىلدىم .

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك ، بۇ كىتاب ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى تارىخ ـ مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغاپ كەلگەن قىممەتلىك تارىخىي كىتاب بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىخ سەۋىيەمۇ چەكلىك بولغانلىقتىن ، بەزى كۆزقاراش ۋە چۈشەنچىلىرىم خاتا بولۇشىمۇ مۇمكىن . شۇڭا ، ئۈستاز ۋە كەسىپداشلارنىڭ بۇ كىتابنى كۆرۈش ، پايدىلىنىش جەريانىدا ناموۋاپىق دەپ قارىغانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشىنى چىن دىلىمدىن سورايمەن .

تەرجىمانىدىن

1998 ـ يىل 10 ـ ئاي ، ئۈرۈمچى

بىرىنچى باب

1 § ئەلقىسسە ، چىنگىز خاننىڭ نەسل ـ زاتى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يارالغان بۆرتە چىنو ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى غوۋا مارال① ئىكەن . ئۇلار دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن كېچىپ ئۆتۈپ ، ئونون دەرياسىنىڭ ② بېشىدىكى بۇرھان خالدون تېغىغا ③ كېلىپ ماكانلاشقانىكەن . ئۇلار شۇ جەريانىدا باتاچىخان ④ دېگەن بالا كۆرگەنىكەن .

① بۆرتە چىنو ، غوۋا مارال ـــ بۆرتە چىنو « كۆك بۆرە » ؛ غوۋا مارال « چىپار مارال » دېگەن مەنىدە . رىۋايەت قىلىنىشچە ، كۆك بۆرە چىرايلىق چىپار مارال بىلەن تېپىشىپ ، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن كېچىپ ئۆتۈپ ، ئونون دەرياسىنىڭ بويلىرى ۋە بۇيۇك بۇرھان خالدون تېغىنى ماكان تۇتقانىكەن . ـــ تەرجىماندىن (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ « ت » دەپ ئېلىندى) .

② ئونون دەرياسى ـــ دەريا نامى . ھازىرقى موڭغۇلىيە بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىكى ئونون دەرياسى . ـــ ت .

③ بۇرھان خالدون تېغى ـــ تاغ نامى . ھازىرقى موڭغۇلىيە بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا جايلاشقان خېنتىي تاغ تىزمىسى . ـــ ت .

④ باتاچىخان ـــ ئادام ئىسمى . باتاچىخان يەنى پادىچىخان . ـــ ت .

2 § باتاچىخاننىڭ تامچى ① ، تامچىنىڭ قورىچار مەرگەن ، قورىچار مەرگەننىڭ ئاغۇجىم بوروغۇل ② ، ئاغۇجىم بوروغۇلنىڭ سالى غاچاغۇ③ ، سالى غاچاغۇنىڭ يەكە نىدۇن ④ ، يەكە نىدۇننىڭ سەم سوچى ⑤ ، سەم سوچىنىڭ قارچۇ ⑥ دېگەن ئوغلى بار ئىكەن .

① تامچى ـــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » دا تاماچىن ؛ لېكىن « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە دەمچۇغ (بىر بۇتىنىڭ ئىسمى) دەپ

ئېلىنغان . ـــ ت .

② ئاغۇجىم بوروغول ـــ ئادەم ئىسمى . ئاغۇجىم « كەك ، بىپايان » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

③ سالى غاچاغۇ ـــ ئادەم ئىسمى . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » ۋە « Rashipongsugh » دە سالى غالجىغۇ ؛ « ئالتۇن توپچى » دا سالى غالچاغۇ ؛ « ئالتۇن توپچىيا » دا غالى غالجۇغۇ دەپ ئېلىنغان . غاچاغۇ ياكى غاچىغۇ بولسۇن ، مەجەزى ئىتتىك ، سەپرا ، غالجىر مىجەز دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ـــ ت .

① يەكە نىدۇن ـــ ئادەم ئىسمى . يەكە « چوڭ » ، نىدۇن « كۆز » دېگەن مەنىدە . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە ئىگە نىدۇن دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑤ سەم سوچى ـــ ئادەم ئىسمى . كەم سۆزچى ياكى جىمغۇر دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑥ قارچۇ ـــ ئادەم ئىسمى . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە قالى قارچۇ ؛ « ئالتۇن توپچى » دا قارچۇس دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

3 § قارچۇنىڭ بورجىگىداي مەرگەن ① دېگەن ئوغلى ، بورجىگىداي مەرگەننىڭ موڭغۇلجىن غوۋا ② دېگەن خوتۇنى بار ئىكەن . بورجىگىداي مەرگەننىڭ تورقولجىن بايان ③ دېگەن ئوغلى ، تورقولجىن بايانىنىڭ بوروغچىن غوۋا ④ دېگەن خوتۇنى بار ئىكەن . تورقولجىن بايانىنىڭ بوروللداي سۈيالبى دېگەن مالچىسى بىلەن سۇر ۋە كۆك ئىككى ئېتى بار ئىكەن . تورقولجىن بايانىنىڭ دۇۋا سوقۇر ⑤ بىلەن دوبۇن مەرگەن ⑥ دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىكەن .

① بورجىگىداي مەرگەن ـــ ئادەم ئىسمى . بورجىگىنلارنىڭ مەرگەنى دېگەن مەنىدە . چىڭگىز خان تەۋە بولغان ئالتۇن ئۇرۇقتىكىلەر بورجىگىتنى فامىلە قىلىپ قوللانغانىدى . ـــ ت .

② موڭغۇلجىن غوۋا ـــ ئادەم ئىسمى . موڭغۇلجىنلارنىڭ ساھىبجامالى دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

③ بايان ـــ بايلىق ياكى باي دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

④ بوروغچىن غوۋا ـــ ئادەم ئىسمى . بورۇغچىن « قوڭۇر چىشى قارچىغا ياكى چىشى چۇجە قارچىغا » ؛ غوۋا « چىرايلىق ، سەتەڭ ، ساھىبجامال »

دېگەن مەنىدە . — ت .

⑤ دۇۋا سوقۇر — ئادەم ئىسمى . دۇۋا « دېۋە (de' u) » ، رىۋايەتتىكى پىشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر كۆزى بار غايەت چوڭ ئادەم . سوقۇر « قارغۇ » دېگەن مەنىدە . « چىڭگىز خان ھەققىدە » دۇن سوقۇر دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑥ دوبۇن مەرگەن — ئادەم ئىسمى . دوبۇن « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » ، « ئالتۇن توپچى » ، « چىڭگىز خان ھەققىدە » ، « ئالتۇن توپچىيا » دا دوبۇ دەپ ئېلىنغان . — ت .

4 § دۇۋا سوقۇرنىڭ ماڭلىيىدە بىر كۆزى بولۇپ ، ئۇچ كۆچ ① يىراق جايدىكى نەرسىلەرنى كۆرەلەيدىكەن .

① كۆچ — مۇساپە ئۆلچىمى . ئەسلى تېكستتە « ne' urid » . موڭغۇللار جام - رايات تۈزۈمىنى بىكار قىلىشتىن ئىلگىرى ، تەخمىنەن 30 چاقىرىم بىر ne' urid ھېسابلىنىتاتتى . ئەگەر چارۋىچى مىللەتلەر بىر كۆچۈشتە 30 چاقىرىم كۆچىدۇ دېسەك ، ئۇچاغدا بىر كۆچ تەخمىنەن 100 چاقىرىمغا توغرا كېلىشى مۇمكىن . — ت .

5 § بىر كۈنى ، دۇۋا سوقۇر ئىنىسى دوبۇن مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ بۇرھان خالدون تېغىغا چىقتى . ئۇ يىراقلارغا نەزەر سېلىپ ، بىر توپ كۆچنىڭ تۆڭگەلىك دەرياسىنى ① بويلاپ كۆچۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى .

① تۆڭگەلىك دەرياسى — دەريا نامى . تۆڭگەلىك (Tөŋgelik) « دۈگىلەك ، چەمبەر ، ھالقا » . بۇ يەردە ئايلىنىپ ئاقىدىغان دەريا دېگەن مەنىدە . — ت .

6 § — ئاۋۇ كۆچلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىر قارا مەپىلىك ھارۋىنىڭ ئالدىدا چىرايلىق بىر قىز ئولتۇرىدۇ ، بېشى باغلانمىغان بولسا ، ساڭا ئەلچىلىككە بېرىپ باقاي ، — دەپ ئىنىسى دوبۇن مەرگەننى ئۈلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى .

7 § دوبۇن مەرگەن ئۈلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ، ئۇ قىزنىڭ

ئايدەك چىرايلىق ئىكەنلىكىنى كۆردى ، ئۇنىڭ ئىسمى ئالان غوۋا ① بولۇپ ، بەشى تېخى باغلانمىغان ، يۈز ـ ئابرويلۇق كىشىلەرنىڭ قىزى ئىكەن .

① ئالان غوۋا ـــ ئادەم ئىسمى . ئالان « قىزىل » ، غوۋا « چىرايلىق ، ساھىبجامال » دېگەن مەنىدە . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » ، « ئالتۇن توپچى » دا ئالۇن غوۋا : « چىڭگىز خان ھەققىدە » ئالۇڭ غوۋا : « ئالتۇن توپچىيا » دا ئالاغ خاتۇن دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

8 § ئۇلار قورىلارتاي مەرگەنىنىڭ ئۇرۇقىدىن بولۇپ ، ئىلگىرى غول بارقۇجىن ① تۆكۆمىنىڭ ② خوجايىنى بارقۇداي مەرگەن ③ بارقۇجىن غوۋا ④ دېگەن قىزىنى قورى تۇمەت ⑤ ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقلى قورىلارتاي مەرگەنگە ياتلىق قىلغانىكەن . ئۇ قىز قورىلارتاي مەرگەننىڭ ⑥ خوتۇنى بارقۇجىن غوۋانىڭ قورى تۇمەتلەر تۇرۇشلۇق ئارىغ ئۇسۇن ⑦ دېگەن جايدا تۇغقان قىزى ئالان غوۋا ئىكەن .

① غول بارقۇجىن ـــ جاي نامى . ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى كۆلگە قۇيۇلىدىغان بىر دەريا . ـــ ت .

② تۆكۆم ـــ ئويمايلىق ياكى ئىككى دەريانىڭ ئارىسىدىكى ئارالنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

③ بارقۇداي مەرگەن ـــ ئادەم ئىسمى . بارقۇلارنىڭ مەرگەنى دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

④ بارقۇجىن غوۋا ـــ ئادەم ئىسمى . بارقۇلارنىڭ ساھىبجامالى دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑤ قورى تۇمەت ـــ ئۇرۇق نامى . قورى « قورۇش . چەكلەش » دېگەن مەنىدە . تۇمەت ، تۇمەننىڭ كۆپلۈك شەكلى . ـــ ت .

⑥ قورىلارتاي مەرگەن ـــ ئادەم ئىسمى . قورىلارنىڭ مەرگىنى دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑦ ئارىغ ئۇسۇن ـــ دەريا نامى . « تار دەريا » ياكى « ئېرىغ ، پاكىز دەريا » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

9 § قورىلارتاي مەرگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ قورى تۈمەت ئۇرۇقى تۇرۇشلۇق جايلاردىكى بۇلغۇن ، تىيىن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى بىر ـ بىردىن قىزغىنلىشىپ ئوۋلاتقۇزمىغانلىقتىن ، ئاربىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا قورىلار ئۇرۇقى بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققانىكەن . ئۇلار بۇرھان خالدون تېغىنىڭ يايلىقى كەڭ ، ئوت ـ چۆپلىرى مۇنبەت ، ياۋايى ھايۋانلىرى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، شۇ تاغنىڭ ئىگىسى ئۇرىياڭقا ① ئۇرۇقىدىن بولغان سەمچى بايان ② دېگەن كىشىگە پاناھ تارتىپ كۆچۈپ كەلگەنىكەن . دوبۇن مەرگەن شۇ چاغدا قورى تۈمەت ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقلى قورىلارتاي مەرگەننىڭ ئارىغ ئوسۇندا تۇغۇلغان قىزى ئالان غوۋا بىلەن توي قىلدى . مانا بۇ دوبۇن مەرگەننىڭ ئالان غوۋا بىلەن توي قىلغانلىقىنىڭ جەريانى .

① ئۇرىياڭقا ـــ ئۇرۇق نامى . ئۇرىياڭقاي دەپمۇ ئېلىنغان . چۈنكى ، مەزكۇر كىتابنىڭ ھەر قايسى پاراگرافلىرىدا ئۇرىياڭقا دېگەننى كۆپرەك ئىشلەتكەنلىكتىن ، بىر خىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ، باشتىن ئاخىر ئۇرىياڭقا دەپ ئېلىندى . ـــ ت .

② سەمچى بايان ـــ ئادەم ئىسمى . سەمچى « سىنچى ، جىمىغۇر » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

10 § ئالان غوۋا دوبۇن مەرگەنگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن بۇكۈنۈتەي ① بىلەن بەلگۈنۈتەي ② دېگەن ئىككى ئوغۇل تۇغدى .

① بۇكۈنۈتەي ـــ ئادەم ئىسمى . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە بەگۈنتەي دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

② بەلگۈنۈتەي ـــ ئادەم ئىسمى . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە بەلگەتەي دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

11 § دوبۇن مەرگەنىنىڭ ئاكىسى دۇۋا سوقۇرنىڭ تۆت

ئوغلى ① بار ئىكەن . ئۇزۇن ئۆتمەي دۇڭا سوقۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى تاغىسى دوبۇن مەرگەننى ئۆز قېرىنداشى قاتارىدا كۆرمەي ۋە ئۇنى قىلچە كۆزگە ئىلماي تاشلاپ كېتىپ ، دۆربەن ② ئۇرۇقى بولدى . دۆربەنلەر مانا مۇشۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەن .

① تۆت ئوغلى — يەنى دۇنۇي ، دوغشىن ، ئەمبەگ ، ئەركە . — ت .
② دۆربەن — ئۇرۇق نامى . تۆت دېگەن مەنىدە ، ئۇنىڭ كۆپلۈپ شەكلى دۆربەت . — ت .

§ 12 كۇنلەرنىڭ بىرىدە ، دوبۇن مەرگەن توقوچاغ ئۆكدۆر دېگەن تاغقا ئوۋغا چىقىپ ، ئورمانلىقتا ئولجا ئالغان بىر غونان بۇغىنىڭ قوۋۇرغىسى ۋە يۈرەك ـ جىگەرلىرىنى كاۋاپ قىلىپ ئولتۇرغان ئۇرىياڭقا ئۇرۇقىدىن بولغان بىر كىشىنى ئۇچراتتى .

§ 13 — ھەي نۆكەر ، شىرالغا ① بەرمەمسەن ؟ — دەپ سوردى دوبۇن مەرگەن ئۇنىڭدىن . ئۇ :
— ماقۇل ، بېرەي ، — دەپ ، ئۆپكە ، يۈرەك ۋە تېرىلىرىنى ئېلىپ قېلىپ ، گۆشىنىڭ ھەممىسىنى دوبۇن مەرگەنگە بېرىۋەتتى .

① شىرالغا — ئوۋچىلارنىڭ ياكى باشقىلارنىڭ ئوۋچىنىڭ ئالغان ئولجىسىدىن ئالىدىغان ئۇلۇشى . — ت .

§ 14 دوبۇن مەرگەن بەرگەن غونان بۇغىنىڭ گۆشىنى ئارتىپ كېتىۋاتقاندا ، ئالدىغا بىر بالا يېتەكلىۋالغان مۇساپىر يولۇقتى .

§ 15 — نېمە قىلىدىغان ئادەمسەن ؟ — دەپ سوردى دوبۇن مەرگەن ئۇنىڭدىن .

ـــ مەن ماغالىنغ بايا‌غۇداي ئۇرۇقىدىن ئىدىم ، ـــ دېدى ھېلىقى مۇساپىر ، ـــ يوقسۇللۇقتا مۇساپىر بولۇپ يۈرىمەن . ئەگەر ئولجاڭدىن ئازراق بەرسەڭ ، مۇنۇ بالامنى ساڭا بېرىۋېتىمەن .

16 § دوبۇن مەرگەن ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ ، ھېلىقى غونان بۇغىنىڭ بىر سانىنى بېرىپ ، بالىسىنى ئۆي ئىشلىرىغا سېلىشقا باشلاپ كەتتى .

17 § ئۇزۇن ئۆتمەي دوبۇن مەرگەن ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خوتۇنى ئالان غوۋا بۇغۇ ① قاتاگى ، بۇقاتۇ سالجى ② ، بودونچار موڭقاغ ③ دېگەن ئۈچ ئوغۇلنى تۇغدى .

① بۇغۇ قاتاگى ـــ ئادەم ئىسمى . بۇغۇ . يەنى بۇغا . ـــ ت .
② بۇقاتۇ سالجى ـــ ئادەم ئىسمى . بۇقاتۇ . يەنى بۇقا . « ئالتۇن توپچى » دا بۇقاچى سالجى دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .
③ بودونچار موڭقاغ ـــ ئادەم ئىسمى . يەنى دۆت بودونچار . موڭقاغ « ئەخمەق ، دۆت ، دېۋەڭ » دېگەن مەنىلەردە . ـــ ت .

18 § دوبۇن مەرگەن ھايات چېغىدا تۇغۇلغان بەلگۈنۈتەي بىلەن بۇكۈنۈتەي ئالان غوۋانىڭ كەينىدىن بىر ـ بىرىگە :

ـــ ئاپىمىزنىڭ يا تەڭتۇش ئەر ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ، يا ئېرى يوق تۇرۇقلۇق ، بۇ ئۈچ بالىنى تۇغدى . ئۆيىمىزدە ماغالىغ بايا‌غۇداي ئۇرۇقىدىن بولغان بىرلا كىشى بار . بۇ ئۈچ بالىنى شۇ كىشىدىن تاپقانمىدۇ ؟ ـــ دەپ گۇمانلىنىپ يۈرگەنلىكىنى ئاپىسى سېزىپ قالدى .

19 § ئەتىياز كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ئالان غوۋا قوينىڭ سۈر گۆشىنى ئوبدان پىشۇردى . بەش ئوغلى بۇكۈنۈتەي ،

بەلگۈنۈتەي ، بۇغۇ قاتاگى ، بۇقاتۇ سالجى ، بودونچار موڭقاغنى قاتار ئولتۇرغۇزۇپ ، ھەر بىرىگە بىر تالدىن ئوق بېرىپ :

ـــ سۈندۈرۈپ بېقىڭلار ! ـــ دېدى . ئۇلار ھېچ كۈچىمەستىن ئوقنى پاسلدىتىپ سۈندۈرۈۋەتتى . ئۇ يەنە بەش تال ئوقنى بىر باغلام چىگىپ ، ئۇلارغا :

ـــ ئەمدى يەنە سۈندۈرۈپ بېقىڭلار ! ـــ دېدى . ئۇلارئۇيان قايرىپ ، بۇيان تولغاپ ، ھېچقايسىسى سۈندۈرالمدى .

20 § ـــ بالام بۇكۈنۈتەي ، بەلگۈنۈتەي ، ئىككىڭلار بۇ ئۈچ بالىنى كىمدىن تاپتىكىن دەپ گۇمانلاندىڭلار ، گۇمانىڭلار ئورۇنلۇق ، ـــ دېدى ئالان غوۋا .

21 § ـــ ھەر كۈنى كەچتە ئاقسېرىق بىر ئادەم تۈگلۈكتىن ۋە ئىشىك ماڭلاي ياغچى يوچۇقىدىن نۇردەك سىرغىپ كىرىپ ، قورسىقىمنى سلايدۇ . ئۇنىڭ نۇرى قورسىقىمغا سىڭىپ كېتىدۇ . چىقىپ كېتىشىدە ، ئۇ كۈن ۋە ئاي نۇرى چۈشكەندە ① ، سېرىق ئىتتەك ئۆمۈلەپ چىقىپ كېتىدۇ . بۇنىڭ گۇمانلانغۇدەك نېمىسى بار ؟ شۇنىڭغا قارىغاندا ، بۇ بالىلار تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يارالغان بولسا كېرەك .

ئۇلارنى قارا خەلققە ئۇخشاتماڭلار ،
بىر كۈنى خاقان بولغان چاغدا ،
ئاندىن ئاۋام چۈشىنەر !

① بۇ يەردە تالا سۆزۈلەي ، ئاي پاتاي دېگەن چاغنى كۆرسىتىدىغان بولسا كېرەك . ـــ ت .

22 § ـــ بالىلىرىم ، ـــ دېدى ئالان غوۋا بەش بالىسىغا نەسىھەت قىلىپ ، ـــ بەشىڭلارنىڭ ھەممىسى بىر قورساقتىن

تۇغۇلغان قېرىنداشسىلەر ، ھەممىگلار بايلقى بەش تال ئوققا ئوقشايسىلەر . ئەگەر بىر - بىرىگلاردىن ئايرىلىپ كەتسەگلار ، خەقلەر سىلەرنى بايلقى يالغۇز ئوقلاردەك ئاسانلا سۇندۇرۇۋېتىدۇ . ئەگەر بىر باغلام چىگىلگەن بەش تال ئوقتەك بىر نىيەتتە ئۇيۇشسىگلار ، ھېچكىم سىلەرنى تاك قىلىپ چېكەلمەيدۇ .

ئۇزۇن ئۆتمەي ئالان غوۋامۇمۇ ئالەمدىن ئۆتتى .

23 § ئالان غوۋا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ بەش بالىسى مال - چارۋا ، ئوزۇق - تولۇكلەرنى بۆلۈشتى . بۇكۇنۇتەي ، بەلگۇنۇتەي ، بۇغۇ قاتاگى ، بۇقاتۇ سالجى تۆتى ئەڭ كەنجىسى بودونچار موگقاغنى ئەقىلسىز ، ئاجىز دەپ قاراپ ، قېرىنداش قاتاردا كۆرمەي ، ئۇنىڭغا ھېچنېمە بۆلۈپ بەرمىدى .

24 § ئاكىلىرى قېرىنداش قاتاردا كۆرمىگەندىن كېيىن : « بۇ يەردە تۇرۇۋېرىپ نېمە قىلارمەن ؟ ئۆلسەم ئۆلەرمەن ، ئۆلمىسەم تىرىكچىلىك قىلارمەن ! » دەپ ئويلىغان بودونچار موگقاغ يېغىر بوز چولاقتا منىپ ، ئونون دەريانسنى بويلاپ ، بالچۇن ئارال ① دېگەن جايغا كەلدى ۋە شۇ جايدا كەپە تىكىپ تىرىكچىلىك قىلدى .

① بالچۇن ئارال — دەريا نامى . « ئالتۇن توپچى » دا بالچىر ئارال دەپ ئېلىنغان . — ت .

25 § شۇنداق تىرىكچىلىك قىلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، بودونچار موگقاغ قىرغاۋۇل تۇتۇپ يەۋاتقان بىر قارچىغىنى ئۇچرىتىپ قالدى . ئۇ دەرھال بوز چولاقنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن توزاق ياساپ ، ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ئەكىلىپ باقتى .

26 § بودونچار موڭقاغ ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرى تۇگەپ كەتكەندە ، بۆرىلەردىن قېچىپ تۆگكۈرلەرگە يوشۇرۇنۇپ كىرىۋالغان بۇغلارنى ئېتىپ يېدى . بەزى چاغلاردا بۆرىلەردىن ئېشىپ قالغان نەرسىلەرنى يەپ تىرىكچىلىك قىلغاندىن سىرت ، قارچىغىسىنمۇ ئاچ قويماي باقتى . شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ ، ئۇ بىر قىشنى ئۆتكۈزۈۋالدى .

27 § قىش كېتىپ ئەتىياز كەلگەندە، ياۋا غاز ـ ئۆردەكلەر كەلگەن مەزگىلدە ، بودونچار موڭقاغ قارچىغىسىنى ئاچ قويۇپ بېرىپ ، ياۋا غاز ـ ئۆردەكلەرنى ئوۋلاپ يېدى . ئولجىنىڭ كۆپلۈكىدىن يېيىشكە ئاغزى تەگمەي ، دەرەخكە ئېسىپ قويغانلىرى سېسىپمۇ كەتتى .

28 § دۈيىرەن تېغىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىن تۆڭگەلىك دەريا سىنى بويلاپ بىر تۈركۈم ئەل كۆچۈپ كەلدى . بودونچار موڭقاغ كۈندۈزلىرى ئۇلارنىڭ قېشىغا بېرىپ ، قارچىغىسنى قويۇۋېتىپ ، قىمىزلىرىنى ئىچىپ ، گۆشلىرىنى يېدى ، كېچىلىرى كەپسىگە قايتىپ كېلىپ تۇنىدى .

29 § ئۇلار بودونچار موڭقاغتىن قارچىغىسنى سورىغاندى ، لېكىن ئۇ بەرمىدى . ئۇلار بودونچار موڭقاغتىن كىم بولسەن ، قايسى ئۇرۇقتىن ، نېمە قىلىدىغان ئادەمسەن دەپ سوراپمۇ قويمىدى . ئۇمۇ ئۇلارنىڭ نەدىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى سورىماي ، باردى ـ كەلدى قىلىپ يۈردى .

30 § « ئىنىم بودونچار موڭقاغ ئونون دەريا سىنى بويلاپ كەتكەندى » دەپ ئويلىغان ئاكىسى بۇغۇ قاتاگى ① ئۇنى ئىزدەپ

كېتىۋېتىپ ، تۆگىگەلىك دەريانىڭ بويلاپ كۆچۈپ كەلگەن هېلىقى ئەلگە ئۇچراپ قالدى ۋە ئۇلاردىن ئىنىسىنى سۈرۈشتۈردى .

① بۇغۇ قاتاگى — ئادەم ئىسمى . ئالان غوۋانىڭ ئىرى ئۆلگەندىن كېيىن تۇغقان ئۇچ بالىسىنىڭ چوڭى ئىدى . — ت .

§ 31 — ئۆزى ۋە مىنگەن‌ئېتىمۇ سەن دېگەنگە ئوخشايدىغان بىر ئادەم بار ، ئۇنىڭ يەنە قارچىغىسىمۇ بار ، — دېدى ئۇلار ، — ئۇ هەر كۈنى قېشىمىزغا كېلىپ قىمىزلىرىمىزنى ئىچىپ كېتىدۇ . كەچلىرى نەدە يۇرۇپ ، نەدە ياتىدىغانلىقىنى بىلمەيدىكەنمىز . كۈنپېتىش تەرەپتىن شامال چىققاندا ، قارچىغىسى ئوۋلىغان ياۋا غاز ـ ئۆردەكلەرنىڭ پەيلىرى قاردەك توزۇپ كېتىدۇ . شۇنىڭغا قارىغاندا مۇشۇ ئەتراپتا بولسا كېرەك . ئۇنىڭ كېلىدىغان چېغىمۇ بولۇپ قالدى . بىر ئاز تەخىر قىلىپ تۇر .

§ 32 بۇغۇ قاتاگى ئۇزۇن ئۆتمەي بىرىنىڭ تۆگىگەلىك دەريانىڭ بويلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى . ئۇ بىر قارارغا كىلىپ ئىنىسى بودونچار موڭقاغ ئىكەنلىكىنى تونىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۆرۈشۈپ ، تۆگىگەلىك دەريانىڭ ئۆرلەپ يول ئالدى .

§ 33 بودونچار موڭقاغ ئاكىسىنىڭ كەينىدىن كېتىۋېتىپ :

— ئاكا ، ئاكا ، تەنىنى باشتىن ئايرىمىسۇن ، تونىنى ياقىسىدىن ! — دېدى . لېكىن ، ئاكىسى بۇغۇ قاتاگى ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنمىدى بولغاي ، گەپ قىلماي كېتىۋەردى .

§ 34 ئۇ يايلاقى گېپىنى يەنە قايتىلىدى . لېكىن ، ئاكىسى يەنە گەپ قىلماي كېتىۋەردى . ئۇ يەنە قايتىلىغاندىن كېيىن ، ئاكىسى :

ـــ ئەجەپ ئۇ گەپنى قايتىلاپ كەتتىڭا . بىر نېمە دېمەكچىمىدىڭ ؟ ـــ دېدى .

35 § ـــ تۆڭگەلىك دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلگەن ھېلىقى ئەل چوڭ ـ كىچىك ، ياخشى ـ ياماننى بىلمەيدىغان بەگۈاش ئەل ئىكەن . بىز ئۇلارنى بۇلاپ كەلمەمدۇق ، ـــ دېدى بودونچار موڭقاغ چۈشەندۈرۈپ .

36 § ـــ ئەگەر دېگىنىڭدەك بولسا ، قايتىپ بېرىپ ، بىز ئاغا ـ ئىنىلەر مەسلىھەتلەشكەندىن بۇلايلى ! ـــ دېدى ئاكسى بۇغۇ قاتاگى .

37 § ئۇلار قايتىپ بېرىپ ، ئاغا ـ ئىنىلەر مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ئاتلاندى . بودونچار موڭقاغنى ئالغىنچى ① قىلىپ ئەۋەتتى .

① ئالغىنچى ـــ ئايغاقچى ، پايلاقچى ، تىڭشىچى ، رازۋېدچىك . ـــ ت .

38 § ئالغىنچى بودونچار بۇلاش جەريانىدا ئىككىقات بىر ئايالنى تۇتىۋالدى ۋە ئۇنىڭدىن :

ـــ نېمە قىلىدىغان ئادەمسەن ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ مەن جارچىغۇت ئۇرۇقى ئاداڭقانلاردىن بولىمەن ، ئىسمىم ئۇرىياڭقاجىن ① ، ـــ دېدى ئۇ ئايال .

① جارچىغۇت ـــ ئۇرۇق نامى ، ئاداڭقان تارماق ئۇرۇق نامى . « ئالتۇن توپچى » دا ئۇ ئايالنىڭ ئىسمى بۇدان : « ئالتۇن توپچىيا » دا باراتاي دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

39 § ئاغا ـ ئىنە بەشى ئۇ ئەلنى بېقىندۇرۇپ ، ئات ـ ئۇلاغ ،

ئوزۇق ـ تـۇلـۇك ، ئەل ـ جـامـائەت ، تـۇتـغار ① قاتارلىقلارغا ئىگە بولدى .

① تۇتغار ـــ خىزمەتكار ، مەدىكار . ـــ ت .

40 § ئۇ ئىـكـكـىـقات ئايال بودور چار موڭقاغنىـڭ ئىلكىـگە ئۆتـكەنـدىـن كېيىـن بىر ئوغۇل تۇغـدى . ئۇ بالا يات ئۇرۇقتىـن بـولـغـانـلـىـقـتـىـن ، ئۇنىڭغا جاجىراداي دەپ ئىسىـم قويـدى . ئۇ جـاداران ① ئۇرۇقـىـنـىـڭ ئەجـدادى ئىدى . جاجىراداينىڭ ئوغلى تـۇڭـۇڭـۇدەي ، تـۇڭـۇڭـۇدەينىڭ ئوغلى بۇرى بولچىرۇ ② ، بۇرى بـولـچـىـرۇنـىـڭ ئوغلى قارا قاداغان ، قارا قاداغاننىڭ ئوغلى جامۇقا بولۇپ ، ئۇلار جاداران ③ ئۇرۇقى بولدى .

① جـاداران ـــ ئۇرۇق نـامـى . سۆز يىلتىزى جاد ، يەنى يات بولۇپ ، يات ئۇرۇق دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② بـۇرى بولـچـىرۇ ـــ ئادەم ئىـسـمى . بۇرى « بۆرە » دېـگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » دا بۇرى بۇلشىقۇ دەپ ئىلىنغان . ـــ ت .

③ جـاداران ـــ ئۇرۇق نـامـى . « ئالـتـۇن تـوپـچـى » دا جاچـىراتاي ؛ « موڭغۇلـلارنىڭ مەنبەسى » دە ۋاچىراتاي ؛ « ئالتۇن توپچىيا » دا جەرچىگەت دەپ ئىلىنغان . ـــ ت

41 § ئۇ ئايـال بـودونـچـارمـوڭـقـاغـنىـڭ قولىدا يەنە بىر بالا تـۇغـدى . ئۇ بـۇلاپ كـېـلـىـنگەن ئايالدىن تۇغۇلغان بالا بولغاچقا ، ئۇنـىـڭـغـا بـاغـارىـتاي دېگەن ئىسىم قويدى . ئۇ باغارىن ئۇرۇقىنىڭ ئەجـدادى ئىـدى . بـاغـارىـتاينىڭ ئوغلى چىدۇغۇل بۆكە ① بولۇپ ، چـىـدۇغـۇل بۆكەنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى مانانىدەك كۆپ بولغاچقا ، ئۇلار مەنەن باغارىن ئۇرۇقى بولدى .

① بۆكە ـــ ئادەم ئىسمى . بۆكە « پالۋان » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

42 § بەلگۈنۈتەي بەلگۈنۈت ئۇرۇقى ، بۇگۈنۈتەي ① بۇگۈنۈت ② ئۇرۇقى ، بۇغۇ قاتاگى قاتاگىن ئۇرۇقى ، بۇقاتۇ سالجى سالجغۇت ئۇرۇقى ، بودونچار موڭقاغ بورجىگىن ③ ئۇرۇقى بولدى .

① بۇگۈنۈتەي — ئادەم ئىسمى . 10 § دا ئەسلى تېكستتە « بۇكۈنۈتەي » دەپ ئېلىنغان . لېكىن بۇ يەرگە كەلگەندە « بۇگۈنۈتەي » دەپ ئېلىنغان . يەنە ئەسلى تېكستكە بويسۇنۇش ئاساسىدا « بۇگۈنۈتەي » دەپ ئېلىندى . « ئالتۇن توپچى » 71 ـ بەتتە بەگۈنۈتەي دەپ ئېلىنغان . — ت .

② بۇگۈنۈت — ئۇرۇق نامى . « ئالتۇن توپچى » 71 ـ بەتتە بەگۈنۈت دەپ ئېلىنغان . — ت .

③ بورجىگىن — ئۇرۇق نامى . بۆرە تېكىنمۇ دېيىلىدۇ (« خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى » . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى . 1990 ـ يىل 11 ـ ئاي نەشرى) . چىنگىز خان تەۋە بولغان ئۇرۇق ، يەنى « ئالتۇن ئۇرۇق » دەپ ئاتىلىدىغان ئۇرۇق . مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئاز بىر قىسىم ، مەسىلەن ، قاراچىنلارنىڭ ئۈيراڭقاي ۋە شىنجاڭدىكى تۇرغۇتلارنىڭ كەرەي قاتارلىق ئۇرۇقلىرىدىن باشقا . قالغانلىرى مۇشۇ ئالتۇن ئۇرۇقتا تەۋە . ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چىڭگىز خاننىڭ ئىنلىرىنىڭ ئەۋلادى . بۇ ئۇرۇق موڭغۇللارغا سەككىز ئەسىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن . بورجىگىن « بور كۆزلۈكلەر » دېگەن مەنىدە . — ت .

43 § بودونچارموڭقاغنىڭ بەيبىشسىدىن ① بارىم شىگىراتۇ قابىچى ② دېگەن بالا تۇغۇلدى . بودونچار موڭقاغ يەنە قابىچى باتۇرنىڭ ئەنچى قىزىنى ③ توقاللىققا ئالدى . ئۇنىڭدىن جەگۈرەدەي ④ دېگەن بالا تۇغۇلدى . بودونچار موڭقاغ ھايات ۋاقتىدا ، جەگۈرەدەينى جۇگەلىگە ⑤ باشلاپ بارغانىدى .

① بەيبىشە — ئەسلى تېكستتە ablin eme ، ئۇنىڭ ئورنى باشقا خوتۇنلاردىن يۇقۇرى بولدۇ . موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ، بەيبىشنىڭ بالا ـ چاقلىرى مەنسەپ ۋە مال ـ مۈلۈكلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولدۇ .

② بارىم شىگىراتۇ قابىچى — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 17 ـ بەتتە بارىم شىكەرتۇ قابىچى ؛ « چىڭگىز خان ھەققىدە » قابىچى كۆلۈگ ؛ « موڭغۇللارنىڭ

مەنبەسى » دە قابىچى باغاتۇر دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

③ ئەنچى قىز ـــ ئەسلى تېكستە inje (injes) . بۇ يەردە كېلىن قىزغا ئاتا ـ ئانىسى قوشۇپ قويغان قىزنى كۆرسىتىدۇ . موڭغۇللانىڭ ۋە باشقا چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى قىزى ياتلىق بولغاندا ، قىزغا چۆرە ـ دېدەك ، مال ـ چارۋا ۋە باشقا مال ـ مۈلۈكلەرنى قوشۇپ بېرىدۇ . ـــ ت .

④ جەگۈرەدەي ـــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » دا جەگۈرىيەدەي دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑤ جۇگەلى ـــ ئەسلى تېكستتە Jugeli . مالنى سويۇپ ، بېشى ، تۇياقلىرىنى تېرىسىدىن ئېلىۋەتمەي ، ئۆزۈن خادىغا ئېسىپ نەزىرلىك قىلىدىغان ، شامان دىنىدىن كىرگەن بىر خىل نەزىر ـ چىراغ قىلىدىغان ئادەت . ـــ ت .

44 § بودونچار موگقاغ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، جەگۈرەدەينىڭ ئۆيىگە ئاداگقا ئۇرىياگقاي ئۇرۇقدىن بىرسى كېلىپ ـ كېتىپ يۈرگەنلىكتىن ، قابىچى جەگۈرەدەي شۇنىڭدىن تۆرەلگەن بالا بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ ، ئۇنى ئارىغا ئالماي ، جۇگەلدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتكەنلىكتىن ، جەگۈرەدەي جەگۈرەيت ئۇرۇقى بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ جەگۈرەيت ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالدى .

45 § قابىچى باتۇرنىڭ مەنەن تۇدۇن ① دېگەن ئوغلى ، مەنەن تۇدۇنىنىڭ قاچى كۆلۈگ ② ، قاچىن ، قاچىغۇ ، قاچۇلا ، قاچىغۇن ③ ، قارانداي ، ناچىن ① باتۇر دېگەن يەتتە ئوغلى بار ئىدى .

① مەنەن تۇدۇن ـــ ئادەم ئىسمى . مەنەن « مانان » ، تۇدۇن « تۇتۇن » . « ئالتۇن توپچى » دا ماقا تۇدۇن ؛ « چىڭگىز خان ھەققىدە » ماقا تۇدەن دەپ ئېلىنىپ ، ئۇنى بىكىر باتۇرنىڭ بالىسى ، قابىچى كۆلۈگنىڭ نەۋرىسى دېيىلگەن . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە ماقا تۇدان ، « ئالتۇن توپچىيا » دا ماقاكارۇدا دەپ ئېلىنىپ ، بەكتەر باتۇرنىڭ دادىسى دېيىلگەن . « Rashipongsugh » دا ماقاتۇبدان دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

② قاچى كۆلۈگ ـــ ئادەم ئىسمى . كۆلۈگ « جەسۇر ، قەيسەر » دېگەن

مەنىدە . ـــ ت .

③ قاچغۇن ـــ ئادەم ئىسمى . قاچغۇن « قاتىغۇن » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

④ ناچىن ـــ ئادەم ئىسمى . ناچىن « لاچىن » . ـــ ت .

§ 46 قاچى كۆلۈگىنىڭ قايدۇ دېگەن ئوغلىنى نومۇلۇن ئانا تۇغدى . قاچىننىڭ ئوغلى نويا‌گىتاي ① بولۇپ ، ئۇ نويان ② سۈپەت بولغانلىقتىن ، نويا‌گىن ئۇرۇقى بولدى . قاچىغۇنىڭ ئوغلى بارۇلاتاي ③ بولۇپ ، ئۇ بەستلىك ، ئەمما ئاچىكۆزرەك بولغانلىقتىن ، بارۇلاس ④ ئۇرۇقى بولدى . قاچۇلانىڭ ئوغۇللىرىمۇ ئاچىكۆزرەك بولغانلىقتىن ، ئۇلارغا چوڭ بارۇلا ۋە كىچىك بارۇلا دېگەن لەقەم قويۇلدى . شۇنىڭ بىلەن ئەردەمتۇ ⑤ بارۇلا ۋە تۆدۆگەن ⑥ بارۇلا قاتارلىقلار بارۇلاس ئۇرۇقى بولدى . قاراندايىنىڭ ئوغۇللىرى ئالدىغا كەلگەنلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ يەيدىغان خامۇشراق باللار بولغانلىقتىن ، ئۇلار بوداغات ئۇرۇقى بولدى . قاچىغۇننىڭ ئوغلى ئادارگداي بولۇپ ، ئاغا ـ ئىنىلەر ئارىسىدا پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىپ تۇرىدىغانلىقتىن ، ئادارگىن ئۇرۇقى بولدى . ناچىن باتۇرنىڭ ئوغۇللىرى ئۇرۇغۇتاي ۋە ماڭغۇتاي بولۇپ ، ئۇلار ئۇرۇغۇت ئۇرۇقى ۋە ماڭغۇت ئۇرۇقى بولدى . ناچىن باتۇرنىڭ بەيبىشسىدىن شىجۇغۇتاي ۋە دوغۇلاتاي دېگەن ئوغۇل تۇغۇلدى .

① نويا‌گىتاي ـــ ئادەم ئىسمى . نويا‌گىتاينىڭ كۆپلۈك شەكلى نويا‌گىن . ـــ ت .

② نويان ـــ بەگ ، بايۇەتچە ، ئاقسۆڭەك قاتارلىق مەنىدە . ـــ ت .

③ بارۇلاتاي ـــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 17 ـ بەتتە بارلۇتاي دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

④ بارۇلاس ـــ ئۇرۇق نامى . بارۇلاس ، بارۇلانىڭ كۆپلۈك شەكلى . « ئالتۇن توپچى » 17 ـ بەتتە بارۇلاسقۇ دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑤ ئەردەمتۇ بارۇلا ـــ ئادەم ئىسمى . ئەردەمتۇ « قابىلىيەتلىك » دېگەن

مەنىدە . ـــ ت .

⑥ تۆدۆگەن بارۇلا ـــ ئادەم ئىسمى . تۆدۆگەن « يۆگەكتىكى بوۋاق » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

47 § قايدۇنىڭ بايشۇڭقۇر دوغشىن ① ، چارغاي لىڭقۇ ② ، چاۋجىن ئۆرتەگەي دېگەن ئۇچ ئوغلى بار ئىدى . بايشوڭقورنىڭ ئوغلى تۇنبىناي سەچەن ③ ، چارغاي لىڭقۇنىڭ ئوغلى سەڭگۈم ④ بىلگە ، (سەڭگۈم بىلگەنىڭ بالىسى) ⑤ ئامباغاي قاتارلىقلار تايچىغۇت ئۇرۇقى بولدى . چارغاي لىڭقۇ ئۆز يەڭگىسىنى خوتۇنلۇقىقا ئېلىپ ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالىسىغا بەسۈتەي دەپ ئىسىم قويغانلىقتىن ، ئۇلار بەسۈت ئۇرۇقى بولدى . چاۋجىن ئۆرتەگەينىڭ بالىلىرى ئۆرونار ، قوڭقوتان ، ئارۇلات ، سۇنىت ، قاپتورقاس ، گەنىگەس ئۇرۇقى بولدى .

① بايشۇڭقۇر دوغشىن ـــ ئادەم ئىسمى . بايشۇڭقۇر « باي شۇڭقار » ، دوغشىن « ۋەھشي ، يىرتقۇچ » . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە شىڭقۇر دوغشىن دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

② چارغاي لىڭقۇ ـــ ئادەم ئىسمى . چارغاي « شاخ ـ يوپۇرماقلىرى بۈك ـ باراقسان » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 19 ـ بەتتە چارغاي لىڭقۇڭا دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

③ سەڭگۈم ـــ ئادەم ئىسمى . سەڭگۈم (Sengum) « سانغۇن » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

① تۇنبىناي سەچەن ـــ ئادەم ئىسمى . سەچەن « چېچەن ، ئەقىللىق » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » دا تۇمبىقاي سەچەن : « ئالتۇن توپچىيا » دا تۇمبىقاي خان : « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە تۇمبىقاي سەچەن : « Rashipongsugh » دا تۇمبەي خان ناچىن دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑤ بۇ يەردە سۆز چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن ، 52 § دا سەڭگۈم بىلەن ئامباغاينىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا : « ... سەڭگۈم بىلگەنىڭ ئوغلى ئامباغاي خان پۈتكۈل موڭغۇلنى ئىدارە قىلدى » دېيىلگەن . بۇنىڭدىن ئاتا ـ بالىلىق مۇناسىۋىتى ئېنىق چىقىپ تۇرغانلىقتىن ، سۆز قوشۇلدى . ـــ ت .

§ 48 تۇنبىناي سەچەننىڭ قابۇل خان ① ، سەم سەچۈلە ② دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى . سەم سەچۈلەنىڭ بۇلتەچۇ باتۇر ③ دېگەن ئوغلى بار ئىدى . قابۇل خاننىڭ يەتتە ئوغلى بولۇپ ، ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى ئۆكىن بارقاغ ، قالغانلىرى بارتام باتۇر ④ ، قۇتۇغتۇ ⑤ مۆڭگۈر ، قۇتۇلا قاغان ، قۇلان ⑥ ، قاداغان ۋە تۆدۆگەن ئۆتچىگىن ⑦ ئىدى .

① قابۇل خان ــ ئادەم ئىسمى . قابۇل « قۇبۇل » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

② سەم سەچۈلە ــ ئادەم ئىسمى . سەم « جەمغۇر ، كەم سۆز » . « ئالتۇن توپچى » 19 ـ بەتتە قام قاچۇلا دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

③ بۇلتەچۇ باتۇر ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 19 ـ بەتتە بۇلتەچۇ باتۇرنىڭ بالىسى مەرگەن سەچەن دېيىلگەن . ــ ت .

④ بارتام باتۇر ــ ئادەم ئىسمى . بارتام « مۇشكۇل : يەڭگىلى بولماسلىق ؛ يېڭىلمەس » ، بارتام باتۇر « يېڭىلمەس باتۇر » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

⑤ قۇتۇغتۇ ــ ئادەم ئىسمى . قۇتۇغتۇ « قۇتلۇق » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

⑥ قۇلان ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » دا قۇلان باتۇر دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

⑦ تۆدۆگەن ئۆتچىگىن ــ ئادەم ئىسمى . تۆدۆگەن « زاكا ، يۆگەك » . ئوتچىگىن « ئوت تەگكەن . كەنجى بالا » . شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئاساسەن ، كەنجى بالا دادىسىنىڭ مال ـ دۇنيالىرىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان بولغاچقا ، بالىنىڭ ئەڭ كىچىكى « ئوتچىگىن » دەپ ھۆرمەتلەپ ئاتىلاتتى .

§ 49 ئۆكىن بارغاقنىڭ قۇتۇغتۇ جۇركى ① دېگەن ئوغلى بار ئىدى . قۇتۇقتۇ جۇركىنىڭ سەچە بەگ ② ۋە تايچۇ دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى . ئۇلار جۇركى ③ ئۇرۇقى بولدى .

① قۇتۇغتۇ جۇركى ــ ئادەم ئىسمى . جۇركى « يۇرەك » . قەدىمكى تىلدا « ج »بىلەن « ي » باشقا كەلگەندە ئالماشتۇرۇپ ئوقۇلۇۋېرىلىدۇ ، مەسىلەن ، جۇرەك دەپمۇ ، يۇرەك دەپمۇ ئوقۇلىدۇ . لېكىن ، ئەسلى تېكست § 122 ، § 139 دا سورقاتۇ جۇركى دەپمۇ ئېلىنغان . « ئالتۇن توپچى » 19 ـ بەتتە جورىغتۇ جۇركە دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

② سەچە بەگ ــ ئادەم ئىسمى . ئەسلى تېكستتە « سەچە بەكى » (Seche Beki) دەپ ئېيتىلغان . بەكى « بەگ » دېگەن سۆز بولغاچقا ، باشتىن ئاخىر بەگ دەپ ئېيتىلىدى . 122 § ، 137 § دا « ساچا بەكى » دەپ ئېيتىلغان . قەدىمكى تىلدا « سە » بىلەن « سا » مۇ ئالماشتۇرۇلۇپ ئوقۇلۇۋېرىلىدۇ . ــ ت .

③ جۇركى ــ ئۇرۇق نامى . « ئالتۇن توپچى » دا جۇركەن دەپ ئېيتىلغان . ــ ت .

50 § بارتام باتۇرنىڭ ① مەڭگەتۆ قىيان ② ، نەگۈن تايشى ③ ، يەسۈگەي باتۇر ① ، دارىتاي ئوتچىگىن دېگەن تۆت ئوغلى بار ئىدى . قۇتۇغتۇ مۆڭگۈرنىڭ ئوغلى بۇرى بۆكە ⑤ ئىدى . ئونون دەريا سى بويىدىكى ئورمانلىقتا ئۆتكۈزۈلگەن تويدا ، بەلگۈتەينىڭ مۇرىسىنى چېپىۋەتكەن مۇشۇ بۇرى بۆكە ئىدى .

① بارتام باتۇر ــ ئادەم ئىسمى . بارتام باتۇرنىڭ تۆت ئوغلىنىڭ مەڭگەتۆ ، نەگۈن ، يەسۈگەي . داغارىتاي . قىيان . تايشى . باتۇر . ئوتچىگىن دېگەن ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر خىل ھۆرمەت نامى . ئۆز ئىسمى ئەمەس . ــ ت .

② مەڭگۈتۆ قىيان ــ ئادەم ئىسمى . مەڭگۈتۆ « مەڭگە » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەڭگە « مەڭ : يۇزىدە مېڭى بار » دېگەن مەنىدە . 120 § دا مۆڭكەتۆ قىيان دەپ ئېيتىلغان ، مۆڭكە « مەڭگۈ » دېگەن مەنىدە . « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە « مەڭگەتۆ سەچەن » دەپ ئېيتىلغان . ــ ت .

③ نەگۈن تايشى ــ ئادەم ئىسمى . نەگۈن ئىسمى ، تايشى خەنزۇچىدىكى « 太子 » . « ئالتۇن توپچى » دا « نەگۈن تايجى » دەپ ئېيتىلغان . تايشى تەدرىجىي تايجىگە ئۆزگەرگەن . ــ ت .

① يەسۈگەي باتۇر ــ ئادەم ئىسمى . چىڭگىز خاننىڭ دادىسى . « ئالتۇن توپچى » 20 ـ بەتتە يەسۈگەينىڭ ئاپىسىنىڭ ئىسمى سۈچىگەلەجىن ، موڭغۇل تارىخىغۇچىن يىسۈتەينىڭ قىزى دېيىلگەن .

⑤ بۇرى بۆكە ــ ئادەم ئىسمى . بۇرى « بۆرە » : بۆكە « پالۋان » دېگەن مەنىدە . ئۇنىڭ بەلگۈتەينىڭ مۇرىسىنى چېپىۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى ھېكايە 131 § ، 140 § دا بايان قىلىنىدۇ . ــ ت .

51 § قۇتۇلا قاغاننىڭ جوچى ① ، گىرماغۇ ، ئالتۇن دېگەن

ئۇچ ئوغلى بار ئىدى . قۇلان باتۇرنىڭ يەكە چەرەن دېگەن ئوغلى بولۇپ ، ئۇ باداي ، كىشىلىك دېگەن ئىككى تارخانىڭ ② نويانى ③ ئىدى . قاداغان ، تۆدۆگەن ئىككىسى بالا ـ چاقسىز ئۆتتى .

① جوچى ـــ ئادەم ئىسمى . چىڭگىز خانىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن ئىسمداش . « ئالتۇن توپچى » دا « چوچى » دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

③ تارخان ـــ ئالۋان ـ ياساق ، سېلىق ـ باج ۋە ھەر خىل مەجبۇرىيەتلەردىن ئازاد قىلىنغان ئىمتىيازلىق قەبىلە ، كىشى ياكى مەنسەپدار . ـــ ت .

① نويان ـــ بۇ يەردە يەكە چەرەن باداي بىلەن كىشىلىكنىڭ خوجىسى ياكى باشلىقى ، باداي بىلەن كىشىلىك يەكە چەرەننىڭ قۇلى ياكى يايى دېمەكچى . ـــ ت .

52 § قابۇل خان پۇتۇن موڭغۇلنى ئىدارە قىلدى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ يەتتە ئوغلى بولسىمۇ ، لېكىن ۋەسىيەتى بويىچە سەككۇم بىلگەنىڭ ئوغلى ئامباغاي خان ① پۇتۇن موڭغۇلنى ئىدارە قىلدى .

① سەككۇم بىلگە بىلەن ئامباغاينىڭ مۇناسىۋىتى مەزكۇر پاراگرافتا ئاتا ـ بالا دەپ كۆرسىتىلگەن ، لېكىن 47 § دا ئاكا ـ ئۇكا قاتارىدا تىزىلغان . موڭغۇلچە ئەسلى تېكىستنى تەھلىل قىلغاندا ، مەزكۇر پاراگرافتىكى ئاتا ـ بالا مۇناسىۋىتى ئېنىق ، لېكىن 47 § دا سۆز چۈشۈپ قالغانلىقى تۇيۇلىدىن ، سەككۇم بىلگەنىڭ كەينىدىلا ئامباغاي قوشۇلۇپ كەلگەن . ـــ ت .

53 § بۇيىر كۆلى ① بىلەن كۆلۈن كۆلى ② ئارىسىدىكى ئۇرۇشقۇن دەريا سى ③ بويلىرىدا ، تاتارلارنىڭ ئايرىغۇت ، بۇيرۇغۇت ① ئۇرۇقلىرى ياشايتتى . ئامباغاي خان قىزىنى ئۇلارغا ياتلىق قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ، تاتارلارنىڭ جۇيىن ئادەملىرى ⑤ ئامباغاي خانىنى تۇتۇۋېلىپ ، قىتانلارنىڭ ئالتۇن

خانىغا ئاپىرىپ بەرمەكچى بولغاندا ، ئامباغاي خان :

ــ قابۇل خانىمنىڭ ئوغلىنىڭ ئوتتۇرانچىسى قۇتۇلا بىلەن ئون بالامنىڭ ئوتتۇرانچىسى قاداغان تايشىغا بېرىپ ئېيتقىن ، ــ دېدى بەسۈت ئۇرۇقىدىن بولغان بالا قاچىغا ، ــ ئەل سوراپ ، ئۇلۇس باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان خان تۇرۇقلۇق ، ياتلىق بولمىدىغان قىزىمنى ئۆز قولۇم بىلەن تاپشۇرۇپ بېرىمەن دەپ ، تاتارلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدىم . ئېسىڭلاردا بولسۇنكى :

بەش بارماقلىرىڭلارنىڭ تىماقلىرى قايرىلىپ ،
ئون بارماقلىرىڭلار تىتىلىپ كەتسىمۇ ،
ئۆچۈمنى ئېلىڭلار !

① بۈيىر كۆلى ــ كۆل نامى . « بۇئىر » مۇ دېيىلىدۇ . ھازىرقى خۇلۇن بوئىر ئايمىقىدىكى بوئىر كۆلى . ــ ت .

② كۆلۈن كۆلى ــ كۆل نامى . ھازىرقى خۇلۇن بوئىر ئايمىقى چېگرىسى ئىچىدىكى خۇلۇن كۆلى . ــ ت .

③ ئۇرۇشىغۇن دەريالىسى ــ دەريا نامى . جەنۇب تەرىپى بوئىر كۆلى ، شىمال تەرىپى خۇلۇن كۆلىگە تۆتىشىدىغان دەريا بولۇپ ، سۈيى سۈزۈك ، ئوت ــ چۆپلىرى مۇنبەت ، دەريادا بېلىقلار ناھايىتى مول جاي . ــ ت .

① ئايىرىغۇت ، بۈيىرۇغۇت ــ ئۇرۇق نامىلىرى . Ayiri (Airi) « قارشىلىشىدىغان ، دۈمەنلىشىدىغان ، يامان ، ئەسكى » : Buiru (Boiru) « تۈز بولمىغان ، دۇرۇس بولمىغان ، توغرا بولمىغان » دېگەن مەنىلەردە . ــ ت .

③ جۇيىن ئادەملىرى ــ جىن خانلىقىنىڭ شۇ چاغدىكى چېگرا قوغدىغۇچى قوشۇنى . ــ ت .

§ 54 شۇ كۈنلەردە ، ئۇنون دەريالىسىنىڭ بويىدا قارچىغا سېلىپ ئوۋ ئوۋلاۋاتقان يەسۈگەي باتۇر ئولقۇنۇغۇت ① ئۇرۇقىدىن قىز ئېلىپ كېتىۋاتقان مەركىت ② ئۇرۇقىدىن بولغان يەكە چىلەدۇنى ئۇچرىتىپ قالدى . ئۇ ئاي جامال خاتۇنغا ③ كۆزى چۈشكەن يەسۈگەي باتۇر دەرھال قايتىپ بېرىپ ، ئاكىسى نەگۈن

تايشى بىلەن ئىنىسى داغارىتاي ئوتچىگىننى باشلاپ كەلدى .

① ئولقۇنۇغۇت — ئۇرۇق نامى . هوڭگىرات ئۇرۇقىغا تەۋە بولغان ئۇرۇقنىڭ بىرى . — ت .

② مەركىت — ئۇرۇق نامى . بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى ، سېلېڭگې دەريالىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا ياشىغان كۆچلۈك قەبىلە . — ت .

③ ئەسلى تېكستتە khatu خاتۇ (خاتۇن) دەپ ئېلىنغان . — ت .

55 § ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن يەكە چىلەدۇ قۇلا بەيگىسىنى قامچىلاپ تاغقا قاراپ قاچتى . يەسۈگەي باتۇر ئاكا ـ ئۇكا ئوچى كەينىدىن قوغلىدى . يەكە چىلەدۇ تاغ تۇمشۇقىدىن ئايلىنىپ مەپلىك هارۋىسىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ، ئۆلۈن ئۇجىن :

— ئۇ ئۇچىنىڭ ئەلپازىنى كۆردىڭىزمۇ ؟ سىزگە زىيانكەشلىك قىلىدىغاندەك قىلىدۇ ! بۇ هەر بىر هارۋىنىڭ ئالدىدا ، هەر بىر مەپىنىڭ ئىچىدە نى ـ نى ئېسىل قىز ـ خاتۇنلار ئولتۇرىدۇ ! ئەگەر جېنىڭىز ئامان ـ ئېسەن قالسلا ، ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ چېكىپ تۇرۇپ ئالالايسىز ! ئالغان قىزىڭىزنىڭ ئىسمىنى ئۆلۈن ئۇجىن دەپ ئاتىمغايسىز ! تېز قېچىڭ ! هىدىم سىزگە هەمراه بولسۇن ، — دېدى ـ دە ، ئۇچسىدىكى چامچىسىنى سېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى . ئۇ ئاتتىن قولىنى سۇنۇپ ئېلىشىغا ، يەسۈگەيلەر تاغ تۇمشۇقىدىن ئايلىنىپ قوغلاپ كەلدى . ئۇلارنى كۆرگەن يەكە چىلەدۇ قۇلا بەيگىسىنى قامچىلاپ ، ئونون دەريانىڭ ئۆرلەپ قاچتى .

56 § يەسۈگەي ئۇچى يەتتە چوققىغچە ئارقىدىن قوغلاپ يېتىشەلمەي قايتىپ كەلدى . يەسۈگەي باتۇر ئۆلۈن ئۇجىننىڭ ① مەپىلىك هارۋىسىنىڭ چۈلۈۋرىنى يېتەكلەپ ، ئۇنىڭ ئاكىسى

نەگۈن تايىشى ئالدىدا يول باشلاپ ، ئىنسى داغارتاي ئوتچىگىن مەپىلىك ھارۋىنىڭ كەينىدە مېڭىۋاتقانىدا ، ئۆلۈن ئۇجىن :

ـــ چىلەدۇ ئاكا ،
شامالدا چاچلىرىڭ چۈۋۈلۈپ ،
چۆل ـ باياۋانلاردا ئاچ ـ زېرىن يۈرۈپ ،
ھازىر نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتقانسەن ؟
ئىككى ئۆرۈم چېچىمنىڭ
بىرى تۇرار ئالدىمدا ،
بىرى تۇرار كەينىمدە .
بىرى يۈرەر ئالدىغا ،
بىر تارتىشار كەينىگە .
نام ـ نىشانسىز نەگە كېتىپ بارىمەن ؟

دەپ زارلىنىپ يىغلاپ كەتتى . ئۇنىڭ يىغىسىدىن ئونون دەريانى چايقىلىپ كەتتى ، تاغ ـ ئورمانلار زىلزىلىگە كەلدى ، داغارتاي ئوتچىگىن :

ـــ باغرىغا باسقان ئاشقىڭ
تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ كەتتى ؛
زار يىغلىغان مەشۇقىڭ
دەريا ـ ئېقىنلاردىن كېچىپ ئۆتتى ،
قانچە يىغلاپ قاقشىساڭمۇ ،
كۆرەلمەيدۇ سېنىڭ يۈزۈڭنى .
قانچە ئىزدەپ تەلمۈرسەڭمۇ ،
تاپالمايسەن ئۇنىڭ يولىنى ،
بەس ، باسقىن ئۇنىڭنى !

دەپ تەسەللىي بەردى . شۇنداق قىلىپ يەسۈگەي باتۇر ئۆلۈن ئۇجىنىنى ئۆيىگە ئەكىلىپ خوتۇن قىلدى . مانا بۇ يەسۈگەي

باتۇرنىڭ ئۆلۈن ئۇجىننى ئالغانلىقىنىڭ جەريانى .

① ئۆلۈن ئۇجىن — ئادەم ئىسمى . چىڭگىز خانىنىڭ ئاپىسى . ئۇجىن « خانىم » دېگەن مەنىدە . — ت .

57 § ئامباغاي خان قولغا چۈشۈپ ، قاداغان بىلەن قۇتۇلا ئىككىسىنى تىلغا ئالغانلىقى خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بارلىق موڭغۇللارنىڭ تايچىغۇت ئۇرۇقلىرى ① ئونون دەرياسى بويىدىكى قورقوناغ جۈبۈردا ② قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ ، قۇتۇلانى خانلىققا سايلىدى ③ . قۇتۇلا خانلىققا سايلانغاندىن كېيىن ، شادلىققا چۆمگەن تايچىغۇتلار قورقوناغ جۈبۈردىكى بۇككىدە ئۆسكەن بىر تۈپ يوغان دەرەخ ئاستىغا دەستىرخان سېلىپ ، ئۇسسۇل ـ ئويۇنلارنى قانغىچە ئويناپ ، دەرەخ ئەتراپىنى تىزغىچە ئازگال ، ئوشۇققىچە توپا چىقىرىۋەتتى .

① بۇ مۇھىم يىغىلىش ئۇستىدە توختالغاندا ، بارلىق موڭغۇللارنىڭ تايچىغۇت ئۇرۇقلىرىلا تىلغا ئېلىنىپ ، باشقا ئۇرۇقلار تىلغا ئېلىنمىغان . بۇنىڭدىن تايچىغۇتلارنىڭ شۇ چاغدا موڭغۇللار بىرلەشمىسىدىكى كۈچلۈك ئۇرۇق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . — ت .

② قورقوناغ جۈبۈر — جاي نامى . جۈبۈر (jubur) « چۈبۈر » : (1) ئورمانلىق ، قويۇق ئورمان ؛ (2) تاغ باغرى ؛ (3) قوي يۇڭى . « ئالتۇن توپچى » دا قورقوغ دەپ ئېلىنغان . — ت .

③ قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ خان سايلىغانلىقى مەزكۇر كىتابتا تۇنجى بولۇپ تىلغا ئېلىنىشى . تا مۇشۇ يەرگىچە خان دەپ ئاتالغان ئۇرۇق باشلىق جەمئىي ئۇيۇشما : (1) موڭغۇللانىڭ بولجىگىت ئۇرۇقىدىن قابۇل خان ؛ (2) بورجىگىننىڭ تارمىقى بولغان تايچىغۇت ئۇرۇقىدىن ئامباغاي خان ؛ (3) بورجىگىن ئۇرۇقىدىن قۇتۇلا خان . بۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى موڭغۇللار بىرلەشمىسى ئاقساقاللىرىنىڭ كۆپىنچىسى بورجىگىت ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بولغان تايچىغۇتلاردىن بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . — ت .

58 § قۇتۇلا خان بولغاندىن كېيىن ، قاداغان تايشى بىلەن

تاتارلاردىن ئۆچ ئېلىشقا ئاتلىنىپ ، تاتارلارنىڭ كۆدۈن باراقا ، جالى بۇقا ① دەيدىغان ئىككىسى ② بىلەن ئون ئۇچ قېتىم قىرىشقان بولسىمۇ ، ئامباغاي خانىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالالمىدى .

① جالى بۇقا ـــ ئادەم ئىسمى . جالى « مەككار ، ھىيلىگەر ، قۇ » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② « ئالتۇن توپچى » 24 ـ بەتتە قۇتۇلا خان ، قاداغان تايشى تاتارلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۇچۇن ، كۆلتەن بارقا باتۇر ، تۇمۇجىن ئۇگە ، قورى بۇقا ، جالى بۇقا تۆتى بىلەن قىرىشتى دېيىلگەن . ـــ ت .

§ 59 تاتارلار بىلەن قىرىشقاندا ، يەسۇگەي باتۇرلار تاتارلاردىن تېمۇرچىن ئۆگە ، قورى بۇقا قاتارلىقلارنى تۇتۇپ كەلگەندە ، ئېغىر ئاياغ بولۇپ يۈرگەن ئۆلۈن ئۇجىن ئونۇن دەريا سىنىڭ دەلىگۇن بولداغ ① دېگەن يېرىدە چىڭگىز خانىنى ② تۇغدى . ئۇ تۇغۇلغاندا ئوڭ ئالقىندا ئوشۇقتەك بىر پارچە ئۇيما قانىنى سقىمداپ تۇغۇلغاندى . ئۇ تاتارلاردىن تېمۇرچىن ئۆگەنى تۇتۇپ كەلگەندە تۇغۇلغاچقا ، ئۇنىڭغا تېمۇرچىن ③ دېگەن ئىسىم قويدى .

① دەلىگۇن بولداغ ـــ جاي نامى . دەلىگۇن « سىيرىنىڭ يىلىنى » : بولداغ « ئىدىر ، تۆپىلىك ، دۆڭ » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② چىڭگىز خانىنىڭ تۇغۇلغان يىل ، ئاي ، كۈنى ھەققىدە مەزكۇر كىتابتا تىلغا ئېلىنمىغان . لېكىن « ئالتۇن تۇپچى » 25 ـ بەتتە : « ئات (1161 ـ) يىلى باش يازنىڭ 16 ـ كۈنى ، ئاي تولغان ، كۈن قىزارغان (Ulaghan Tergel Edur) كۈنى بامدات مەزگىلىدە تۇغۇلغان » : « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » 3 ـ جىلد ، 6 ـ بەت تۆۋەنكى قۇردا : « ئات يىلى تۇغۇلغان » : « ئالتۇن تۇپچىيا » 68 ـ بەتتە : « ئات يىلى ھەمدە يەسۇگەي نەق 37 ياشقا كىرگەندە تۇغۇلغان » : « Rashipongsugh » 22 ـ بەتتە : « بۇت تۇغۇلۇپ 20189 ـ يىلى ، باش يازنىڭ ئاي تولغان ، كۈن قىزارغان (tergel edur) كۈنى ، ئونون دەريا سىنىڭ دەلىگۇن بولداغ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان » دېيىلگەن . ـــ ت .

③ تېمۇرچىن ــ تۆمۈرچى . تۆمۈر . تۆمۈردەك قاتتىق دېگەن مەنىلەردە . يەسۈگەي باتۇرنىڭ تاتارلاردىن تېمۇرچىن ئۆگەنى تۆتۈۋالغانلىقىنى خاتىرلەش ئۈچۈن قويغان ئىسمى . ــ ت .

60 § يەسۈگەي باتۇرنىڭ خاتۇنى ئۆلۈن ئۇجىن تېمۈرچىن ، قاسار ، قاچىغۇن ، تېمۈگە دېگەن تۆت ئوغۇل ، تېمۈلۈن دېگەن بىر قىز تۇغدى . تېمۈرچىن توققۇز ياشقا كىرگەندە ، جوچى قاسار ① يەتتە ياشتا ، قاچىغۇن ئەلچى بەش ياشتا ، تېمۈگە ئوتچىگىن ئۇچ ياشلىق غۇنان يولۇاس ، تېمۈلۈن بۆشۈكتە ئىدى ② .

① جوچى قاسار ــ ئادەم ئىسمى . جوچى « يىرتقۇچ ئىت » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

② ئۆلۈننىڭ تۇغقان باللىرى توغرىسىدا « ئالتۇن توپچى » ۋە « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە مەزكۇر كىتابتىكسىگە ئوخشاش . « چىڭگىز خان ھەققىدە » لا تېمۈرچىن . قاسار . قاچۇغۇ . ئۆچۈگۈ تۆتى دېيىلگەن . « ئالتۇن توپچىيا » 68 ـ بەتتە يەسۈگەي 37 ياشقا كىرگەندە . ئۆلۈن تېمۈرچىننى . 39 ياشقا كىرگەندە قاسارنى تۇغقان . تېمۈلۈن بولسا يەسۈگەي 38 ياشقا كىرگەندە بەلگۈنۈتەينىڭ ئاپىسى ماڭقالا تۇغقان قىز دېيىلگەن . ــ ت .

61 § تېمۈرچىن توققۇز ياش چېغىدا ، دادىسى يەسۈگەي باتۇر تېمۈرچىننى كىچىك دادىسىنىڭ قىزى بىلەن چاي ئىچۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن ، ئاپىسى ئۆلۈن ئۇچىننىڭ ئاپىسى ، ئولقۇنۇغۇتلار تۇرۇشلۇق جايغا ماڭدى . چەكچەر ، چىقۇرگۇ دېگەن ئىككى تاغ ئارىسىغا كەلگەندە ، ئوگىرات ① ئۇرۇقىدىن بولغان دەي سەچەن ② دېگەن كىشىگە ئۇچراپ قالدى .

① ئوگىرات ــ ئۇرۇق نامى . قونغىراتمۇ دېيىلىدۇ . « ئالتۇن توپچى » 29 ـ بەتتە قوگىغىرات : « چىڭگىز خان ھەققىدە » 7 ـ بەتتىمۇ قوگىغرات دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

② دەي سەچەن ــ ئادەم ئىسمى . دەي : (1) تاغا ؛ (2) چوڭلارنى

ئاتاش ھۆرمەت سۆزى . سەچەن « چىچەن » . دەي سەچەن « چىچەن تاغا » دېگەن مەنىده . ـــ ت .

62 § ـــ يەسۇگەي قۇدا ، سەپىرىگىز نەگە ؟ ـــ دەپ سورىدى دەي سەچەن .

ـــ مۇنۇ ئوغلۇمغا كىچىك دادىسى ، ئولقۇنۇغۇت ئۇرۇقى تەرەپتىن بىرەر لايىق ئىزدەپ ماڭدىم ، ـــ دېدى يەسۇگەي باتۇر .

ـــ بالىگىز كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ ، چىرايلىرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان ① بالا ئىكەن ! ـــ دېدى دەي سەچەن .

① باللارنىڭ ئىسسىق چىراي . تېتىكلىكىنى تەرىپلەش سۆزى . ـــ ت .

63 § ـــ يەسۇگەي قۇدا ، ئاخشام بىر چۈش كۆرۈپتىمەن ، ـــ دېدى دەي سەچەن ، ـــ چۈشۈمده ئاق شۇڭقار كۇن بىلەن ئايىنى يۇلۇپ ئېلىپ ، ئۇدۇل كېلىپ مۇرەمگە قوغۇدەك ئىمىش . بۇ چۈشۈمنى خەقلەردىن : « كۇن بىلەن ئايىنى كۆرگىلى بولىدىغانلا نەرسە ؛ لېكىن ئۇ ئاق شۇڭقار كۇن بىلەن ئايىنى يۇلۇپ ئېلىپ مۇرەمگە كېلىپ قوندى . بۇ ياخشىلىقنىڭ بىشارىتىمۇ ؟ » دەپ سوراپ يۇرۇپتىمەن . ۋاي قۇدا ، بۇ چۈشۈم ئەسلىده ئوغلىگىزنى باشلاپ كېلىدىغانلىقىگىزنىڭ بىشارىتى ئىكەن ئەمەسمۇ . چۈشۈم چۈش بولسۇن ! بۇ چۈشنى كۆرۈشۈمگە سىلەر قىيات ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ روھى مەدەت بەرگەن بولسا كېرەك .

64 § بىز ئوگىگراتلار ① ئەلمساقتىن تارتىپلا :
جىيەنلىرىمىزنىڭ
تەقى ـ تۇرقى سالاپەتلىك ،
قىزلىرىمىزنىڭ
ھۆسن ـ جامالى نازاكەتلىك .

ئۆزگە بىلەن يۈرت ـ ماكان تالاشمايمىز ،
لېكىن گۈلگۈن ، ساھىبجامال قىزلىرىمىزنى ،
خاقانىڭلارنىڭ
ئېگىز چاقلىق ھارۋىلىرىغا ئولتۇرغۇزۇپ ،
ھارۋىلارغا قارا بۇغرا چېتىپ ،
خاتونلارنىڭ ئارىسىدا ئاپىرىپ قويىمىز .
ئۆزگە بىلەن ئەل ـ ئىنسان بۇلاشمايمىز ،
لېكىن گۈلگۈن ، ئايدەك گۈزەل قىزلىرىمىزنى ،
خاقانىڭلارنىڭ
قارا مەپىلىك ھارۋىلىرىغا ئولتۇرغۇزۇپ ،
ھارۋىلارغا باران بۇغرا قوشۇپ ئۆزىتىپ ،
قىزلىرىمىزنى
تۆردىكى ئورۇندا ئۇلتۇرغۇزۇپ ئۆزۈتۈپ قويىمىز .
بىز ئوگىگىراتلار تۆرەلگەندىن تارتىپلا :
ئاياللىرىمىز قالقاتاننى ① تارتىپ كەلگەن ،
قىزلىرىمىز دېدەكلەرنى ئىشقا سېلىپ كەلگەن ،
جىيەنلىرىمىزنىڭ
تەقى ـ تۇرقى سالاپەتلىك ،
قىزلىرىمىزنىڭ
ھۆسىن ـ جامالى نازاكەتلىك .

① ئوگىگىراتلار ـــ يەنى قوگىغراتلار . ـــ ت .
② قالقاتان ـــ ئەسلى تېكىستتە Khalkhatan . قالقاتان « قالقان » . بايلارنىڭ قىز ـ ئاياللىرى بەدىنىنى يېپىش ئۈچۈن تارتىدىغان نەرسە . ـــ ت .

§ 65 ـــ ئوغۇللىرىمىزنىڭ نەسلى ـ نەسەبىگە قارايمىز ، قىزلىرىمىز ھۆسىن ـ جامالىغا ، يەسۈگەي قۇدا ، يۈرۈك ، ئۆيگە

بارايلى ! مېنىڭ بىر كىچىك قىزىم بار ، ياراپ قالسا ئەجەپ ئەمەس ! ـــ دېدى دەي سەچەن ۋە ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىلىپ قوندۇردى .

66 § يەسۈگەي باتۇر ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ ، چىرايلىرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان قىزىنى كۆرۈپ ياقتۇرۇپ قالدى . ئۇ تېمۈرچىندىن بىر ياش چوڭ بولۇپ ، ئىسمى بۆرتە ① ئىدى . يەسۈگەي باتۇر شۇ كۈنى كەچتە دەي سەچەننىڭ ئۆيىدە قونۇپ قېلىپ ، ئەتىسى ئەتتىگەندە قۇدىلىققا چۈشمەكچى بولدى .

ـــ كۆپرەك يېلىنىڭ ، يېلىندۇرۇپ بەرگەن قىزىڭ يۈز ـ ئابرويى بولىدۇ ، يېلىندۇرمەي بەرگەن قىزىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى بولمايدۇ ، ـــ دېدى دەي سەچەن ، ـــ قىز بالا دېگەنغۇ تالانىڭ ئادىمى ، بوپتۇ ، قۇدىلاشساق قۇدىلىشايلى ، بىراق ئوغلىڭىزنى ئىچ كۈيئوغۇل قىلىپ قالدۇرۇپ كېتىڭ .

ـــ بوپتۇ ، ئوغلۇمنى ئىچ كۈيئوغۇللۇققا قالدۇرۇپ كەتسەم كېتەي . بىراق ئۇ ئىتتىن قورقاتتى ، شۇڭا ھالىدىن كۆپرەك خەۋەر ئېلىپ قويارسىز ، ـــ دېدى يەسۈگەي باتۇر ۋە كۆتەل ئېتىنى ② يارىشىقى قىلىپ بېرىپ ، تېمۈرچىننى دەي سەچەنگە قالدۇرۇپ كەتتى .

① بۆرتە ـــ بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە ، بۆرتەگەلجىن دەپمۇ ئېلىنىدۇ . ـــ ت .

② كۆتۈل ئات ـــ كۆتۈل (kətəl) ، كۆتەل ئاتمۇ دېيىلىدۇ . ئۇرۇشقا ئاتلانغاندا ياكى سەپەرگە چىققاندا ، ئالماشتۇرۇپ مىنىش ئۈچۈن ئەگەشتۈرۈۋالىدىغان زاپاس ئات . ـــ ت .

67 § يەسۈگەي باتۇر شىرا كەگەر ① دېگەن جايغا كەلگەندە ، زىياپەت قىلىپ ئولتۇرغان تاتارلارغا ئۇچراپ قالدى . ئۇ ئۇسساپ كەتكەنلىكتىن ، ئاتتىن چۈشۈپ زىياپەتكە كېلىپ

ئولتۇردى . ئۇنى تونىغان تاتارلار :

ــ يەسۈگەي قىيان كەپتۇ ! ــ دېدى . كونا ئاداۋەتنى ساقلاپ كەلگەن تاتارلار ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ يېمەكلىكىگە زەھەر سېلىپ قويدى . يەسۈگەي باتۇر يولغا چىقىپ بىئارام بولۇپ كەتتى . ئۆچ كۈن مېڭىپ ، ئۆيگە قايتىپ كېلىپلا بىتاپ بولۇپ قالدى .

① شىرا كەگەر ــ جاي نامى . « سېرىق دالا » : « سېرىق چۆللۈك » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

§ 68 ــ بەك بىئارام بولۇپ كېتىۋاتىمەن ، يېنىمدا قايسىڭ بار ؟ ــ دەپ توۋلىدى يەسۈگەي باتۇر .

ــ مەن بار ! ــ دېدى قوڭقوتان ئۇرۇقىدىن بولغان چاغا ① چالىنىڭ ئوغلى مەڭلىك . يەسۈگەي باتۇر ئۇنى يېنىغا چاقىرىپ :

ــ بالام مەڭلىك ، بالىلىرىم تېخى كىچىك ، ئوغلۇم تېمۇرچىننى ئىچ كۈيئوغۇللۇققا قالدۇرۇپ ، قايتار يولۇمدا تاتارلارنىڭ قەستىگە ئۇچرىدىم . پەقەت مىجەزىم بولمايۋاتىدۇ ، يېتىم قالدىغان گۆدەك ئوكلىرىڭ ۋە تۇل قالىدىغان يەڭگەنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ قويارسەن ! بالام مەڭلىك ، تېز بېرىپ تېمۇرچىننى باشلاپ كەل ! ــ دېدى ۋە شۇزامات كۆز يۇمدى .

① چاغا ــ ئادەم ئىسمى . « ئەمچەكتىكى بالا » . « كىچىك بالا » دېگەن مەنىدە . بۇ كىچىك بالىلارنى ئەركىلىتىش سۆزى . يەسۈگەي باتۇر مەڭلىكنى ئۆز قېرىندىشى كۆرۈپ ، خوتۇن ، بالا ــ چاقىلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەن . بۇنىڭدىن مەڭلىكنىڭ كىچىكىدىن تارتىپ ، يەسۈگەينىڭ ئالدىدا چوڭ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ــ ت

ئىككىنچى باب

69 § ئەلقىسسە ، مەڭلىك يەسۇگەي باتۇرنىڭ ۋەسىيتى بويىچە دەي سەچەننىڭ ئۆيىگە كەلدى ۋە ئۇنىڭغا :

ـــ يەسۇگەي ئاكام تېمۇرچىننى سېغىنىپ ، كۆڭلى بىئارام بۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ ، شۇڭا مېنى ئۇنى ئەكىتىشكە ئەۋەتتى ، ـــ دېدى .

ـــ يەسۇگەي قۇدام بالىسىنى سېغىنىپ كەتكەن بولسا ، سەن بىلەن بېرىپ كۆرۈشۈپ كەلسۇن ، ئەمما كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن يەنە قايتىپ كەلسۇن ، ـــ دېدى . شۇنىڭ بىلەن مەڭلىك چال تېمۇرچىننى باشلاپ كەلدى .

70 § شۇ يىلى ئەتىيازدا ، ئامباغاينىڭ خاتۇنى ئۆرباي بىلەن سوقاتاي ئىككىسى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ بېشىغا چىقىپ ، نەزىرلىك يىمەكلىكلەرنى پىششۇردى ، ئۆلۈن ئوجىن كېچىكىپ قالدى . ئۇلار ئۇنى ساقلىمىغانلىقتىن ، ئۆلۈن ئوجىن ئۆرباي بىلەن سوقاتايغا :

ـــ يەسۇگەي ئۆلدى ، لېكىن بالىلىرىم چوڭ بولمىدىمۇ ؟ ـــ دەپ كايىپ كەتتى ، ـــ نەزىرلىك سارقىتلارنى ① ئۇلۇشتۇرگەندە ، نېمە ئۈچۈن مېنى ساقلمايسىلەر ؟ نەزىرلىكقۇ ئۇيغاقتا تۇرسۇن ، بىزنى تاشلاپ كۈچۈپ كەتمەكچى بولدىڭلارمۇ تېخى !

① سارقىت ـــ acha - eche · sarqud - bile' ur · نەزىرلىك چاي - تاماق ياكى گۆشلەر . ـــ ت .

71 § بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ئۆرباي بىلەن سوقاتاي

جاۋابەن مۇنداق دېدى :

ـــ چىللاپ بېرىدىغان قائىدە يوق ،
بالدۇر كەلگەن بولساڭ ،
قاتارىمىزدا
بىر كىشىلىك نەزىرلىكتىن يەر ئىدىكۇ .
ساقلاپ تۇرىدىغان يوسۇن يوق ،
تەلەيلىك بولغان بولساڭ ،
قاتارىمىزدا
بىر ئۇلۇش نىسۋەڭدىن ئالار ئىدىكۇ .

ئامباغاي ئۆلگەندىن كېيىن ، سېنىڭ تىل ـ ئاھانىتىڭدە قالدۇقمۇ بىز ؟

§ 72 ـــ بىر ئامال قىلىپ ، ئۇنى بالىلىرى بىلەن ئاۋۇلغا تاشلاپ قويۇپ كۆچۈپ كېتەيلى ! ـــ دەپ مەسلىھەتلەشتى ئۇلار . ئەتىسى ، تايچىغۇت ئۇرۇقىدىن تارغۇتاي كىرىلتۇغ ① ، تۆدۆگەن گىرتە ② قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدىكى تايچىغۇتلار ئونون دەريا سىنى بويلاپ كۆچۈشكە باشلىدى . ئۆلۈن ئۇجىننى بالىلىرى بىلەن تاشلاپ كۆچۈاتقانلارنى كۆرگەن قوڭقۇتانلاردىن چاغا چال كۆچنىڭ ئالدىنى توسۇپ نەسىھەت قىلغانىدا ، تۆدۆگەن گىرتە :

ـــ تېرەن سۇ قۇرۇپ كەتتى ،
ئېسىل گۆھەرمۇ سۇندى !

دەپ مېڭىپ . يەنە :

ـــ سېنىڭ يولىمىزنى توسۇش ھەققىڭ يوق !ـــ دەپ چاغا چالنىڭ كەينىدىن بېقىنىغا نەيزە تىقىۋەتتى .

① تارغۇتاي كىرىلتۇغ ـــ ئادەم ئىسمى . تارغۇتاي « سېمىز » ، يەنى

« سېمىز كىرىلتۇغ » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .
② تۆدۆگەن گىرتە ـــ ئادەم ئىسمى . « بالىنىڭ كەنجىسى گىرتە » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

73 § چاغا چال يارىلىنىپ ، ئۆيدە يېتىپ قالغاندا ، تېمۇرچىن ئۇنى يوقلاپ باردى .

ـــ دانىشمەن ئاتاڭنىڭ ئىگىدارلىقىدا ياشاپ كەلگەن ئەلنى باشقىلار قايدۇرۇپ باشلاپ كېتىۋاتقاندا ، ـــ دېدى چاغا چال تېمۇرچىنغا ، ـــ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ نەسىھەت قىلسام ، مېنى مۇشۇ ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى !

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان تېمۇرچىن ئۆزىنى باسالماي ھۆركىرەپ يىغلىغىنىچە قايتىپ كەتتى . تايچىغۇتلارنىڭ ماكانىنى تاشلاپ كېتىۋاتقانلىقىغا چىداپ تۇرالمىغان ئۇلۇن ئۇجىن تۇغنى ئېلىپ ، ئاتلىق بىرىپ بىر قىسىم ئەلنى قايتۇرۇپ كەلدى ؛ بىراق ئۇلارمۇ ئۇزۇن تۇرماي ، تايچىغۇتلارنىڭ كەينىدىن يەنە كېتىپ قالدى .

74 § تايچىغۇتلار تۇل قالغان ئۆلۇن ئۇجىن بىلەن نارەسىدە يېتىم بالىلىرىنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتتى .

تۇغما دانا ئۆلۇن ئۇجىن ،
گۈدەك بالىلىرىغامېھىر ئاتا قىلىپ ،
دوغداقنى ① بېشىغاچىرايلىق كىيىپ ،
ئونۇن دەريا بويلىرىداقاتىراپ يۈرۈپ ،
ياۋا نەشپۈتلەرنى تىرىپ بالىلىرىغا يېگۈزدى .
تۇغما پاراسەتلىك ئۆلۇن ئۇجىن ،
تەلەيلىك بالىلىرىغا بەخت ئاتا قىلىپ ،
شەمشاد نەيزىنى قولىغا ئېلىپ ،
ئونون دەريا بويلىرىدايۇگۇرۇپ يۈرۈپ ،

ياۋا سامساقلارنى كولاپ باللىرىغا يېگۈزدى .
ئۆلۈن ئۇجننىڭ
ياۋا ئوتياشلاردا باققان باللىرى ،
ئاخىر بۇيۇك خاقان بولدى ؛
مېھنەتكەش ئانا
قىزىل گۈل سامساقلاردا باققان باللىرى ،
ئاخىر يوسۇنلۇق ، دانىشمەن پالۋان بولدى .

§ 75 گۈزەل ئۆلۈن ئۇجننىڭ
ياۋا كۈدە ، سامساقلاردا
چوڭ قىلغان باتۇر باللىرى ،
قەيسەر ئەزىمەت بولۇپ يېتىلدى ؛
بەقاۋۇل ئەركەك بولۇپ تونۇلدى ؛
تەڭداشسىز پالۋان بولۇپ سانالدى .
ئانىمزنى رازى قىلايلى دېيىشپ ،
ئانا دەريا ئونونىڭ
قىرغاقلىرىغا كېلىشپ ،
قارماقلارنى تاشلىشپ ،
نىمجان بېلىقلارنى تۇتىشتى .
يېڭىلەردە قارماق ياسىشپ ،
ئىنچىكە بەدەر ، سۇرۇك ② بېلىقلارنى تۇتىشاتتى .
چالمىلارنى دەريا غا تاشلىشپ ،
چوڭ ـ كىچىك بېلىقلارنى تۇتۇشتى .
ئانىنى زارلاتماي ئوبدان بېقىشتى .

① بوغداق ـــ موڭغۇل ئىيالىلىرى كىيىدىغان زىننەتلىك ئېگىز ئۇچلۇق بۆك . ـــ ت .

② بەدەر . سۈرۈك ــ بېلىق تۇرلىرى . ــ ت .

76 § بىر كۈنى ، تېمۈرچىن قاسار ، بەكتەر ① ، بەلگۈتەي تۆتى بىللە بېلىق تۇتۇۋاتقاندا ، تېمۈرچىننىڭ قارمىقىغا كۈنجۈت سېرىق تېرنە ② ئىلىندى . بەكتەر بىلەن بەلگۈتەي ③ ئىككىسى ئۈنى تېمۈرچىن ، قاسار ئىككىسىدىن تارتىۋالدى . تېمۈرچىن بىلەن قاسار ئىككىسى ئۆيگە كېلىپ :

ــ بىز كۈنجۈت سېرىق تېرنە تۇتۇۋالغانىدۇق ، ئۈنى بەكتەر بىلەن بەلگۈتەي ئىككىسى تارتىۋالدى ، ــ دەپ ئاپىسىغا چېقىشتۇردى .

ــ ئۇنداق قىلىشماڭلار ! ــ دەپ نەسىھەت قىلدى ئۆلۈن ئۈجىن ، ــ ئاغا ـ ئىنىلەر ئۇنداق قىلىشقىنىڭلار نېمىسى ؟ سايىمىزنى ھەمراھ ، قۇيرۇقمىزنى قامچا ئېتىپ يۈرگەن مۇشۇ كۈنلەردە ، ئۆزئارا پېتىشمىساڭلار ، بىزنى مۇشۇ كۈنگە قويغان تايچىغۇتلاردىن ئۆچمىزنى قانداق ئالالايمىز ؟ نېمىشقا ئالان غوۋانىڭ بەش بالىسىدەك پېتىشمايسىلەر ، ئۇنداق تەمتەكلىك قىلماڭلار !

① بەكتەر ــ ئادەم ئىسمى . بەكتەر « ساۋۈت » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

② كۈنجۈت سېرىق تېرنە ــ بېلىق نامى . « بەشتىللىق مانجۇچە لۇغەت » . Ⅲ . ئۆستەڭ بېلىقى قىسمى . 4477 ـ بەت . ئەسلى تېكستتە soghosun . بىر يېرىم غېرىچ ئۇزۇنلۇقتىكى بېلىق . ــ ت .

③ بەكتەر . بەلگۈتەي ــ يەسۈگەي باتۇرنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان بالىلار . ــ ت .

77 § ــ تۇنۇگۈن باشاقسىز ئوقتا ئاتقان بوز تورغىيىمىزنى تارتىۋالدى ، بۈگۈن يەنە بېلىقمىزنى تارتىۋالدى . ئۇنداق قىلىۋەرسە قانداق پېتىشىمىز ؟ ــ دەپ ، ئاپىسىنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالماي ، ئىشكىنى ① قاتتىق يېپىپ چىقىپ كەتتى . بەكتەر

دۆڭده ئولتۇرۇپ توقۇز شىرغا ئاتىنى بېقىپ ئولتۇرغاندا ، تېمۇرچىن كەينىده ، قاسار ئالدىدا مۆكۈنۈپ تۇرۇپ ، ساداقلىرىدىكى ئوقلىرىنى بەتلەپ ئاتماقچى بولغاندا ، ئۇلارنى كۆرۈپ قالغان بەكتەر :

ــ تايچىغۇتلارنىڭ دەردىنى تارتالماي ، ئۇلاردىن ئەنتىمىزنى ئالايلى دەپ يۈرسەك ، مەن كۆزلىرىگلارغا قادالغان تىكەندەك ، كېكىردىكىگلاردىغا كەپتەلگەن سۆڭەكتەك پۈتلاشتىمۇ ؟ سايىمزنى ھەمراھ ، قۇيرۇقىمزنى قامچا قىلىپ يۈرسەك ، نېمە دەپ يامان نىيەتتە بولسىلەر ؟ جەمەتىمزنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەكلار ، بەلگۈتەيگمۇ زىيان ــ زەخمەت يەتكۈزگۈچى بولماكلار ! ــ دېدى ــ دە ، باداشقان قۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئېتىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى . تېمۇرچىن بىلەن قاسار بىرى ئالدىدىن ، بىرى كەينىدىن ئېتىپ قايتىپ كەتتى .

① كىگىز ئۆي ياكى قارا ئۆينىڭ پەردە ئىشىكىنى كۆرسىتىدۇ . ــ ت .

§ 78 ئۇلارنىڭ ئۆيگە كىرىشى بىلەن شۇملۇق يىغىپ تۇرغان چىرايلىرىنى كۆرگەن ئولۇن ئۇجىن :

ــ ھۇ بالاخورلار !

ئىسسىق باغرىمدىن تۇغۇلغاندا ،
ئالقىنىمدا قارا ئۆيما قان بار ئىدى !
ئۆز بالا ھەمرىيىنى ئۆزى يەيدىغان
غالجىر ئىت ئىكەنسەن ،
تىك قىياغا ئۆزىنى ئاتىدىغان
قاپلان ئىكەنسەن ،
يامان پەيلىنى باسالمايدىغان
ئارسلان ئىكەنسەن ،

جانغا زامىن بولىدىغان
يالماۋۇز ئىكەنسەن ،
ئۆز سايىسىغا ئۆزى ئېتىلىدىغان
شوخقار ئىكەنسەن ،
شەپە چىقارماي ھۇجۇم قىلىدىغان
ئىت بېلىق ئىكەنسەن ،
باغرىدىكى بوتلىقىنى چىشلەيدىغان
بۇغرا ئىكەنسەن ،
جۇت كۆنلىرى ماراپ ياتىدىغان
ئاچ بۆرە ئىكەنسەن ،
ماڭمىسا چۆجىسىنى تاشلاپ كېتىدىغان
ھاڭگىرت ئىكەنسەن ،
ئۇۋۇسىغا نەرسە يولاتمايدىغان
چىلبۆرە ئىكەنسەن ،
قىلچە رەھىم قىلمايدىغان
باراق ① ئىكەنسەن ،
ئۇدۇل كەلگەننى قويماي يەيدىغان
يولۋاس ئىكەنسەن ،
سايىمىزدىن باشقا ھەمراھ يوق ،
قۇيرۇقىمىزدىن باشقا قامچا يوق كۆنلەردە ،
تايچىغۇت قېرىنداشلارنىڭ
دەردىنى تارتالمايۋاتقان چاغلاردا ،
ئۆچ ئېلىشقا
قايسىڭ يارار ئىكەن ،
تىرىكچىلىك قىلىشقا
قانداق ئامال قىلارمىز دەپ يۈرگەندە ،

نېمىشقا ئۆز ئارا پېتىشمايسىلەر !؟
دەپ بالىلىرىنى كونىلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ تىللاپ كەتتى .

① باراق ـــ ئىت نامى . بۇدرە مويلۇق بىر خىل ئىت . ـــ ت .

§ 79 ئۇزۇن ئۆتمەي تايچىغۇتلاردىن تارغۇتاي كىرىلتۇغ تۇرغاۋۇللىرىنى ① باشلاپ :

قوزىچاقلار چوڭ بولدى ،
بالاپانلارمۇ پەر قاقتى !

دەپ ئۇلارنى تۇتقىلى كەلدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قورقۇپ كەتكەن ئۆلۈن ئۇجىن باللىرى بىلەن ئورمانلىققا كىرىۋېلىپ ، كەپە تىكتى ؛ بەلگۈتەي دەرەخنىڭ شاخ ـ شۇمبىلىرىدا قاشا ياسىدى ؛ قاسار قاچقۇن ، تېمۇگە ، تېمۇلۇنلارنى تاش ئۆڭكۈرگە يوشۇرۇپ قويۇپ ، ئۇلار بىلەن ئېلىشتى . ئېلىشۇاتقاندا ، تايچىغۇتلار :

ـــ تېمۇرچىن ئاكاڭنى چىقىرىپ بەر ، سەنلەرنىڭ كېرىكى يوق ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى . ئۇلار تايچىغۇتلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىنى ئاڭلاپ ، تېمۇرچىننى ئاتقا مىندۇرۇپ ئورمانغا قاچۇرىۋەتتى . ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرگەن تايچىغۇتلار كەينىدىن قوغلىدى . تېمۇرچىن تەرگۈنە تېغىدىكى قېلىن ئورمانغا كىرىپ كېتىپ غايىپ بولدى . تايچىغۇتلار يەنە قوغلاشقا جۇرئەت قىلالماي ، ئورمان ئەتىراپىنى قورشاپ تۇردى .

① تۇرغاۋۇل ـــ سۆز يىلتىزى « تۇرغاق » . تۇرغاۋۇل « قوغدىغۇچى : جېسەكچى : پوست » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

§ 80 تېمۇرچىن ئورماندا ئۈچ كېچە تۇنەپ ، ئېتىنى يېتەكلەپ چىقىپ كېتىۋاتسا ، ئېگەر ـ توقۇملىرى ئاتتىن سىرىلىپ چۈشۈپ كەتتى . كەينىگە قارسا ئۆمۈلدۈرۈك ۋە تارتمىلىرى تارتىلىق ، لېكىن ئېگەر ـ توقۇملار چۈشۈپ كەتكەن . ئۇ : « ئۆمۈلدۈرۈك ، تارتمىلار تارتىلىق تۇرسا ، ئېگەر ـ توقۇملار قانداقسىغا چۈشۈپ كەتتىكىنە ؟ تەگرى يولۇمنى توسۇۋاتقان ئوخشىمامدۇ ؟ » دەپ ئويلاپ ، يەنە ئۈچ كېچە تۇنىدى . ئۇ ئورماندىن يەنە چىقىپ كېتىۋاتسا ، قوشتەك يوغان بىر ئاق تاش دۇملاپ چۈشۈپ يولىنى توسۇالدى . ئۇ : « تەگرى يەنە يولۇمنى توسۇۋاتقان ئوخشىمامدۇ ؟ » دەپ ئويلاپ ، يەنە ئۈچ كېچە تۇنىدى . شۇنداق قىلىپ ئۇ ئورماندا توققۇز كېچە ئۇزۇق ـ تۇلۇكسىز تۇنىدى . « بۇنداق يۈرۈپ نام ـ نىشانسىز ئۆلۈپ كەتكەندىن كۆرە ، تەۋەككۈل قىلىپ چىقىپ باقمايمەنمۇ ؟ » دېگەن ئويغا كەلگەن تېمۇرچىن يولىنى توسۇپ ياتقان ھېلىقى قوشتەك يوغان ئاق تاشنىڭ يېنىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى سۈمچىلىق ① پىچىقى بىلەن كېسىپ يول ئېچىپ ، ئېتىنى يېتەكلەپ چىقىپ تۇرۇشىغا ، قورشاپ ياتقان تايچىغۇتلار ئۇنى تۇتتۇالدى .

① سۈمچىلىق ـــ سۈمچى (sumuchi) ئوقياچى . ئوقيا ياسىغۇچى .

§ 81 تارغۇتاي كىرىلتۇغ تېمۇرچىننى تۇتۇپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۆز ئۇلۇسلىرىغا ئۇنى ئاۋۇل ئارىلىتىپ نۆۋەت بىلەن بىر كېچىدىن قوندۇرۇپ كۆزىتىپ چىقىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى . ئۇ كۈنى باش يازنىڭ 16 ـ كۈنى ، « قۇتلۇق كۈن » ① ئىدى . تايچىغۇتلار تېمۇرچىننى ئاۋاق بىر بالىغا قارىتىپ قويۇپ ، ئونون دەرياسى بويىدا توي ئويناپ ، كۈن پاتقاندا تارقىلىشتى . ئۇلار

تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن ، تېمۇرچىن قولىدىكى تاقاق بىلەن ئۇ ئاۋاق بالىنى بېشىغا ئۇرۇپ ئايلاندۇرۇۋېتىپ ، ئونون دەرياسى بويىدىكى ئورمانغا قېچىپ كەتتى . خەقلەرنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، دەرياغا سەكرەپ چۈشتى ـ دە ، تاقاقنى سۇنىڭ ئېقىشىغا قويىۋېتىپ ، ئۆگدىسىغا ياتقىنىچە يۈزىنىلا چىقىرىپ ئېقىپ ماڭدى .

① ئەسلىي تېكستتە « khula' an tergel edur » دېيىلگەنىدى . « khula' an » قىزىل . « tergel » دۆگىلەك دېگەن مەنىدە . « tergel edur » تۆلۈن ئاي چىققان (يەنى ھەر ئايىنىڭ 15 ـ ياكى 16 ـ كۈنى) نى كۆرسىتىدۇ . ئادەتتە قۇياش تېخى پاتمىغان ، ئاي ئەمدى چىققان ، كۈن بىلەن ئاي تەڭ كۆرىنىدىغان ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ . ئومۇمىي مەنىسىدىن قارىغاندا ، بۇ كۈن ئادەتتىكى كۈن بولمىسا كېرەك . ئېھتىمال ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزىدىغان ياكى باشقا خاسىيەتلىك كۈن ، مۇھىم بايرام كۈنى بولۇشى مۇمكىن . مەزكۇر كىتابتا مۇشۇ پاراگرافتا ۋە 193 § دا ئېنىق ۋاقىتنى تىلغا ئالغاندىن سىرت ، باشقا ھېچقانداق جايدا تىلغا ئېلىنمىغان . ـــ ت .

82 § تارقىلىپ كەتكەن تايچىغۇتلار تېمۇرچىننى قاچۇرۇپ قويغان بالىنىڭ : « تۇتقۇن قېچىپ كەتتى ! » دەپ ۋاقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ ، قايتىدىن يەنە يىغىلىشتى . ئۇلار سۈتتەك ئاپئاق ئايدىڭ كېچىدە ، ئونون دەرياسى بويىدىكى ئورمانلارنى بىر ـ بىرلەپ ئاختۇردى . سۇلدۇس ① ئۇرۇقىدىن سورقان شىرا ② ئىزدەپ كېتىۋېتىپ ، ئۇنى سۇدا كۆرۈپ قالدى .

ـــ كۆزۈڭدىن ئوت يېغىپ ، چىرايىڭدىن نۇر چاقناپ تۇرىدىغانلىقىڭ ئۈچۈن ، تايچىغۇت قېرىنداشلىرىڭ ③ ساڭا ھەسەت قىلىۋاتىدۇ ، قورقماي تۇرىۋەرگىن ، ھېچكىمگە تىنمايمەن ! ـــ دەپ ، كېتىپ قالدى ئۇ . تايچىغۇتلار :

ـــ قايتا بىر ـ بىرلەپ ئاختۇرۇڭلار ! ـــ دەپ تۇرۇشىغا ، سورقان شىرا :

— ھەرقايسىمىز كەلگەن يولىمىزنىڭ ئاختۇرمىغان جايلىرىنى يەنە ئوبدانراق ئاختۇرۇپ باقايلى ! — دەپ گەپ قوشتى . شۇنىڭ بىلەن ، كۆپچىلىك : « خوپ ! » دېيىشىپ كەلگەن يولى بويىچە قايتا ئىزدەپ ماڭدى . سورقان شىرا ئۇ يەردىن يەنە ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ :

— قېرىنداشلىرىڭ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئىزدەۋاتىدۇ ، چىقماي تۇرىۋېرگىن ، لېكىن پەخەس بول ! — دېدى ـ دە ، يەنە كېتىپ قالدى .

① سۇلدۇس — ئۇرۇق نامى . تايچىغۇتلارنىڭ ئارىسىدا سۇلدۇس ئۇرۇقىنىڭ بارلىقى ئۇرۇقداشلىق بىرلەشمىسى شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . — ت .

② سورقان شىرا — ئادەم ئىسمى . بەزى ماتېرىياللاردا « تورقان شىرا » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . — ت .

③ « تايچىغۇت قېرىنداشلىرىڭ ياكى تايچىغۇت قېرىنداشلىرىمىز » دېيىشتىكى سەۋەب : دۇشمەنلەشكەن تايچىغۇتلار بىلەن چىگگىزخان تەۋە قەبىلىلەر بورجىگىنلاردىن شاخلىنىپ چىققانلىقتىن . مەزكۇر پاراگرافتا ۋە ئالدىنقى پاراگرافلاردا شۇنداق دەپ ئاتىغان .

§ 83 — قايتا يەنە ئىزدەپ باقايلى ! — دېيىشتى تايچىغۇتلار يەنە .

— ھەي ، تايچىغۇتلارنىڭ سەركەردىلىرى ، — دېدى سورقان شىرا ، — سىلەر ئۇنى كۈندۈزى قاچۇرۇپ قويدۇڭلار ، بۇ يەرىم كېچىدە نەدىن تاپمىز ؟ ئەمدى كەلگەن يولىمىز بويىچە ئىزدىمىگەن جايلارنى يەنە ئىزدەپ بېقىپ ، بولدى قىلىپ كېتەيلى ، ئەتە يىغىلىپ يەنە ئىزدەپ باقمامدۇق . قولى تاقاقلىق بالا قېچىپ نەگە كېتەتتى ؟

كۆپچىلىك : « شۇنداق قىلايلى ! » دېيىشىپ ئۆيلىرىگە كېتىشتى . سورقان شىرا ئۇ يەردىن يەنە ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ :

ـــ بىز مۇشۇ ئىزدەش بىلەن ئۆيگە كېتىپ ، ئەتە يەنە ئىزدەيدىغان بولدۇق . بىز تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئاپاڭ بىلەن قېرىنداشلىرىڭنىڭ قېشىغا كېتىۋال ! ناۋادا بىرسى ئۇچراپ قالسا ، مېنى كۆردۈم دېمە ، ھەم ھېچبەندىگە تىنغۇچمۇ بولما ! ـــ دەپ كېتىپ قالدى .

§ 84 ئۇلار تارقىلىپ ئۆيلىرىگە كېتىشكەندىن كېيىن ، تېمۇرچىن : « ئۆتكەندە ئۇلار مېنى ئاۋۇل ئارىلىتىپ نۆۋەت بىلەن قوندۇرۇپ كۆزەتكەندە ، سورقان شىراغا قوندۇرۇپ كۆزىتىش نۆۋىتى كەلگەندە ، ئىككى ئوغلى چىمباي بىلەن چىلاغۇن ماڭا ئىچى ئاغرىپ ، كېچىسى قولۇمدىكى تاقاقنى بوشتىۋېتىپ ياتقۇزغاندى ، ئەمدى سورقان شىرا مېنى كۆرۈپ ھېچكىمگە تىنماي كېتىپ قالدى . قارىغاندا ھازىر ئاشۇلارلا مېنى قۇتۇلدۇرالمىشى مۇمكىن ! » دەپ ئويلاپ ، ئونون دەريانسنى بويلاپ ، سورقان شىرانىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭدى .

§ 85 سورقان شىرانىڭ ئۆيىنىڭ بەلگىسى ، يېڭى ساغقان قىمىزنى ساباغا تولدۇرۇپ تاڭ ئاتقۇچە ساباً پىشىدىغان ئاۋاز ئىدى . تېمۇرچىن ئاشۇ ئاۋازنى نىشانلاپ مېڭىپ ، ساباً پىشىۋاتقان ئۆيگە ئۇدۇل كىردى . ئونى كۆرگەن سورقان شىرا :

ـــ ئاپاڭ بىلەن قېرىنداشلىرىڭنىڭ قېشىغا كېتىۋال دېگەنىدىمغۇ ؟ بۇ يەرگە يەنە نېمە دەپ كەلدىڭ ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ تۇرۇمتايدىن قاچقان تورغاي ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىغا كىرىۋېلىپ جېنىنى ساقلاپ قالالايدۇ . ئۆيىمىزگە پاناھ تارتىپ كەلگەن بالىغا ئۇنداق دېسەڭ قانداق بولغىنى ؟ ـــ دەپ دادىسىنىڭ گېپىنى بۆلدى ۋە ئونىڭ قولىدىكى تاقاقنى ئېچىپ ، ئوتقا سېلىپ

كۆيدۈرۈۋەتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ئۆينىڭ كەينىدىكى هارۋىدىكى يۈكنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويۇپ ، سىڭلىسى قاداغانغا ① :

— تېرىك بەندىگە تىنغۇچى بولما ! — دەپ جېكىلىدى .

① قاداغان — ئادەم ئىسمى . قاداغان « مىخ » دېگەن مەنىدە . قاداغان هەققىدە تۆتىنچى باب 164 § دە توختىلىدۇ . — ت .

86 § ئۇچىنچى كۈنى ، تايچىغۇتلار : « ئۇنى ئارىمىزدىن بىرى يوشۇرۇپ قويغان ئوخشايدۇ ، بىر ـ بىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ باقايلى ! » دەپ ئۆزئارا ئاختۇرۇشقا باشلىدى . نۆۋەت سورقان شىراغا كەلگەندە ، ئۇنىڭ ئۆيلىرىنى ، هارۋىلىرىنى ، تۆشەكلىرىنى ، هەتتا كاتىنىڭ ئاستىلىرىنمۇ ئالا قويماي ئاختۇردى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆينىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ، هارۋىدىكى يۈگىنى چۈشۈردى ، تېمۇرچىنىڭ پوتى چىقىپ قالاي دېگەندە ، سورقان شىرا :

— بۇنداق تومۇزدا ، ئادەم يۈگىنى ئورنىغا قانداق ياتالايدۇ ؟ — دېدى . بۇ گەپ بىلەن ئۇلار هارۋىدىن چۈشۈپ كېتىشتى .

87 § ئۇلار كەتكەندىن كېيىن ، سورقان شىرا تېمۇرچىنىڭ يۈكۈ ئارىسىدىن چىقىرىپ :

— كۆلىمىزنى كۆككە سورىۋەتكىلى تاس قالدىڭ ! ئەمدى ئاپاڭ بىلەن قېرىنداشلىرىڭنىڭ قېشىغا كېتىۋال ! — دېدى . شۇ كۈنى كېچىسى ئۇ تەل قوزىنى ① سويۇپ گۆشىنى پىشۇردى ، تورسۇق ـ چاناچنى گۆش ، قىمىزلار بىلەن لىق تولدۇردى ـ دە ، تېمۇرچىنىنى ئېگەر ـ توقۇمسىز سۈۋاي شورا قۇلىغا يايداق

مىندۇرۇپ ، چاقماي بەرمەي ، بىر يا ، ئىككى تال ئوق بىلەن يولغا سالدى .

① تەل قوزا — ھەم ئانسىنى ئىمدىغان . ھەم باشقا ساغلىقنى ئىمدىغان قوزا . — ت .

88 § تېمۇرچىن شۇ ماڭغىنىچە ئىلگىرى ئوتاق تىكىپ ئولتۇرغان ماكانىغا كەلدى ، ئۇيەردىن يەنە ئوت ـ چۆپلەرنى بېسىپ ئۆتكەن ئىزلارنى بويلاپ ، ئونون دەرياسىنى ئۆرلەپ ئاپىسى ۋە قېرىنداشلىرىنى ئىزدەپ ماڭدى . كۈنپېتىش تەرەپتىن ئونون دەرياسىغا قۇيىلىدىغان كىچىك دەريا كىمۇرغا بويىغا كەلگەندە ، ئۇ يەردىكى ئىزلارنى كۆردى . ئۇ يەنە شۇ ئىزلارنى بويلاپ كىمۇرغانى ئۆرىلەپ ماڭدى . ئاخىر كىمۇرغا بويىدىكى بەدەر تېغىنىڭ تۇمشۇقى يېنىدىكى قورچۇغۇي ① دەيدىغان كىچىك يېتىم تاغ يېنىدا ئاپىسى ۋە قېرىنداشلىرى بىلەن كۆرۈشتى .

① قورچۇغۇي — تاغ نامى . « ئالتۇن توپچى » 43 ـ بەتتە قورچاغاي دەپ ئېلىنغان . — ت .

89 § ئۇلار كۆرۈشۈپ جەم بولغاندىن كېيىن ، بۇرھان خالدون تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى گۈرەلگۇ تېغىغا كېلىپ ، سەگگۇر دەرياسى بويىدىكى قارا يۇرەك تېغىدىكى كۆك نۇر ① كۆلى بويىغا كېلىپ ماكانلاشتى . ئۇلار شۇ يەردە سۇغۇر ② ، كورچاشقانلارنى ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلدى .

① كۆك نۇر — كۆل نامى . ئەسلى تېكستتە Koke Na' ur . مەنىسى « كۆك كۆل » . ھازىرقى چىڭخەي (青海) ئۆلكىسىنىڭ نامىمۇ مۇشۇ سۆزنىڭ كۆچمە تەرجىمىسى . — ت .

② سۇغۇر — ھايۋان نامى . ئەسلى تېكستتە tarbaghan . ئىچكى موڭغۇلنىڭ شىمالى ، موڭغۇلىيەنىڭ شەرقى ۋە شىنجاڭنىڭ شىمالىدا ناھايىتى كۆپ .

شىمالىي شىنجاڭدىكى تارباغاتايدا سۇغۇر (تارباغاتان) ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن ، « تارباغاتاي » دەپ ئاتالغان . — ت .

§ 90 بىر كۈنى ، بەلگۈتەي شورا قۇلا چولاقنى مىنىپ ، سۇغۇر ئوۋلىغلى چىقىپ كەتكەندى . ئۆينىڭ ئەتراپىدا يايلاپ يۈرگەن سەككىز شىرغا ئاتنى قاراقچىلار بۇلاپ ھەيدەپ كەتتى . ئۆيدىكىلەر ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىشەلمىدى . كۈن پاتقاندا ، بەلگۈتەي ئوۋلىغان سۇغۇرلارنى شورا قۇلا چولاققا ھارغىچە ئارتىپ پىيادە كەلدى . سەككىز شىرغا ئاتنى بۇلاپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان بەلگۈتەي :

— مەن بېرىپ ئاتلارنى ھەيدەپ كېلەي ! — دېدى . بۇ ھەپنى ئاڭلاپ ، قاسار :

— سېنىڭ چامىڭ يەتمەيدۇ ، مەن باراي ! — دېدى . تېمۇرچىن ئاربغا چۈشۈپ :

— سىلەرنىڭ چامىڭلارمۇ يەتمەيدۇ ، يەنىلا مەن باراي ! — دېدى ۋە شورا قۇلا چولاقتا مىنىپ ، ئوت ـ چۆپلەردىكى تۈياق ئىزلىرىنى بويلاپ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ماڭدى . ئۇ چىنچى كۈنى ئەتىگەندە ، يولدا بىر توپ يىلقا ئارىسىدا بىيە سېغىۋاتقان كېلىشكەن بىر يىگىتكە يولۇقتى ۋە ئۇنىڭدىن بۇلاپ كەتكەن ئاتلىرىنى سۇرۇشتۇردى . ئۇ بالا :

— بۇگۈن سەھەردە ، كۈن چىقىشتىن بۇرۇن ، سەككىز شىرغىنى مۇشۇ يەردىن ھەيدەپ ئۆتۈپ كەتتى . ساڭا ھەمراھ بولۇپ ئىزدىشپ بېرەي ! — دېدى ـ دە ، تېمۇرچىننى ئاستىدىكى شورا قۇلا چولىقىنى قويۇزۇۋېتىپ ، قارا سىرت تۇم بوز ئاتقا مىنگۈزدى . ئۆيدىكى دادىسىغمۇ خەۋەر قىلماستىن ، ساغلۇنىڭ ① ئاغزىنى ئەتمەي ، ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىغا تىقىپ قويدى ـ دە ، ئۆزى قۇلا بەيگىگە مىنىپ :

— نۆكەر ، خېلى جاپا تارتىپسەن ، ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا تالاي كۈلپەتلەر چۈشىدۇ ، مەن ساڭا ھەمراھ بولۇپ ئىزدىشىپ بېرەي . دادامنىڭ ئىسمى ناقۇ بايان . مەن ئۇنىڭ تىكەندەك يالغۇز ئوغلى ، ئىسمىم بوغورچۇ ! — دەپ تونۇشتۇرغاندىن كېيىن ، ئاتلارنىڭ ئىزلىرىنى بويلاپ ماڭدى . ئۇچىنچى كۈنى كەچ بولغاندا ، بىر كۆرەگە كېلىپ ، كۆرە ئەتراپىدا يايلاپ يۈرگەن ھېلىقى سەككىز شىرغىنى كۆرگەن تېمۈرچىن :

— نۆكەر ، سەن مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇر ، مەن بېرىپ ئاتلىرىمنى ھەيدەپ كېلەي ! — دېدى بوغورچۇغا . بوغورچۇ :

— ساڭا ھەمراھ بولۇپ كەلدىم . نېمە دەپ بۇ يەردە ساقلاپ تۇرىمەن ؟ — دېدى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن ئېتىنى چاپتۇرۇپ ، ھېلىقى شىرغا ئاتلارنى ھەيدەپ ماڭدى .

① ساغلۇ — بىيە . تۆگىلەرنى ساغىدىغان تېرە چىلەك . — ت .

§ 91 كۆرەدىكىلەر ئۇلارنىڭ شىرغا ئاتلارنى ھەيدەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ كەينىدىن قوغلىدى . ئۇلار ئارىسىدا تۇم بوز ئات مىنگەن ، قورۇق ① كۆتۈرۈۋالغان بىرى توپتىن ئۆزاپ يېتىشىپ كېلەي دېگەندە ، بوغورچۇ تېمۈرچىنغا :

— نۆكەر ، ئەكەل ئوقيايىڭنى ، مەن ئۇلار بىلەن ئېتىشاي ! — دېدى . تېمۈرچىن :

— مېنى دەپ يەنە زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچراپ قالما ، ئۆزۈم ئېتىشاي ! — دەپ ، كەنگە بۇرۇلۇپ ئۇلار بىلەن ئېتىشتى . تۇم بوز ئاتلىق ھېلىقى كىشى قوغلاشتىن توختاپ قالدى . قالغانلىرىمۇ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئولىشىپ قالدى . بۇ چاغدا كۈن پېتىپ قاراڭغۇ چۈشكەچكە ، ئۇلار كۆزدىن غايىپ بولدى .

① قورۇق ـــ خادا ياغاچنىڭ ئۈچىغا ئارقان باغلاپ ئات تۇتىدىغان سالما . ـــ ت .

92 § تېمۇرچىن بىلەن بوغورچۇ شىرغا ئاتلارنى ھەيدەپ ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز مېڭىپ ناقۇ بايانىنىڭ ئۆيىگە كېلەي دېگەندە ، تېمۇرچىن بوغورچۇدىن :

ـــ نۆكەر ، سەن بولمىغان بولساڭ ، بۇ ئاتلارنى ئىزدەپ نەلەردە يۈرەر ئىدىم ؟ شۇنىڭ بەدىلىگە بۇ ئاتلارنى بۆلۈشەيلى ، نەچچىسىنى ئالسەن ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ سەن مېڭىبىر جەبىر ـ جاپالارنى چېكىپ بۇ يەرگە كەپسەن ، ـــ دېدى بوغورچۇ ، ـــ دوستلار قاتاردا ھەمدەمدە ئىزدىشىپ بەرگىنىمگە سەندىن بىر نەرسە تەما قىلمەنمۇ ؟ دادام داڭلىق ناقۇ باي ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن ئۇنىڭ تىكەندەك يالغۇز ئوغلى ، دادامنىڭ يىغقان مال ـ دۇنيالىرى ماڭا يېتىپ ئاشىدۇ . ئاتنىڭ ماڭا كېرىكى يوق ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئاتلىرىڭنى تەلەپ قىلسام . ساڭا قىلغان ياردەمنىڭ نېمە پايدىسى ؟ ئالمايمەن !

93 § ئۇلار ناقۇ بايانىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ، ناقۇ بايان ئوغلى بوغورچۇنى يېتىپ كەتتى دەپ يىغا ـ زار قىلىپ ئولتۇرغانىكەن . بالىسىنىڭ يەردىن ئۇنگەندەك پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ، تاراملاپ تۇرۇپ ئەيىبلەپ كەتتى . بوغورچۇ :

ـــ دادا ، بۇ نېمە قىلغىنىڭ ، بۇ ئاغىنەم نەچچە كۈنلۈك يەردىن ئاتلىرىنى ئىزدەپ كەپتىكەن ، ئۇنىڭغا ئىزدىشىپ بەردىم . مانا ساق ـ سالامەت قايتىپ كەلدىمغۇ ، ـــ دەپ ، ئېتىغا مىنىپ چۆپلەر ئارىسىغا تىقىپ قويغان ساغلۇسىنى قايتۇرۇپ كەلدى . ناقۇ بايان تەل قوزىنى سويدى ، ئۇنى پىشۇرۇپ ، تورسۇقىنى ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر بىلەن تولدۇرۇپ ، يول تەييارلىقىنى قىلىپ بولغاندىن

كېيىن :

ـــ ئىككىڭلار بىر ـ بىرىڭلارغا ھەمراھ بولۇپ ئۆتۈڭلار ، كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بىر ـ بىرىڭلارنى تاشلىۋەتمەڭلار ، ـــ دەپ تېمۇرچىننى يولغا سالدى . ئۇ ئاتلىرىنى ھەيدەپ ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز مېڭىپ ، سەڭگۈر دەريا‌سى بويىدىكى ئۆيگە قايتىپ كەلدى . ئاپىسى ئۆلۈن ئۇجىن بىلەن ئىنىسى قاسارلار تىت ـ تىت بولۇپ ئولتۇراتتى ، ئۇلار تېمۇرچىننىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ خوشال بولۇپ كەتتى .

§ 94 تېمۇرچىن توققۇز يېشىدا كۆرۈشكەن پېتى ھازىرغىچە دىدارلاشمىغان دەي سەچەننىڭ قىزى بۆرتە ئۇجىن بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ، بەلگۈتەينى باشلاپ كەلۈرەن دەريا‌سىنى بويلاپ ، ئۇنى ئىزدەپ ماڭدى . شۇ چاغدا ، دەي سەچەن ۋە ئوڭغىراتلار چەكچەر ، چىقۇرغۇ دېگەن ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا تۇراتتى . دەي سەچەن تېمۇرچىننىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، خۇشاللىقىدا :

ـــ تايچىغۇت قېرىنداشلىرىڭنىڭ ساڭا ئۆچمەنلىك قىلمۇاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، سەندىن بەك ئەنسىرەپ كەتكەنىدىم . مانا ئەمدى دىدارىڭنى كۆرۈپ ، كۆڭلۈم خېلى ئەمىن تاپتى ! ـــ دەپ ، قىزى بۆرتە ئۇجىننى تېمۇرچىنغا قوشۇپ قويدى . ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى قىزىنى ئۈزىتىپ يولغا چىقتى . دەي سەچەن كەلۈرەن دەريا‌سىنىڭ ئۇراغ چۆل دېگەن يېرىگە كەلگەندە خوشلىشىپ قايتىپ كەتتى . ئۇنىڭ خوتۇنى ، بۆرتە ئۇجىننىڭ ئاپىسى شوتان قىزىنى گۈرەلگۈ تېغى ئېچىدىكى سەڭگۈر دەريا‌سى بويىغىچە ئۈزىتىپ قويدى .

§ 95 شوتان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ، تېمۇرچىن

بەلگۈتەينى بوغورچۇنى نۆكەرلىككە چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بەلگۈتەي بېرىپ ئۇنىڭغا تېمۇرچىنىڭ گېپىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، بوغورچۇ دادىسىغىمۇ تىنماستىن، دوك شورا قۇلغا مىنىپ، كۆك ئۆرمەك چاپىنىنى غاجۇغلاپ، بەلگۈتەي بىلەن يولغا چىقتى. مانا بۇ ئۇنىڭ تېمۇرچىنغا ئۆمۈرلۈك نۆكەر بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ جەريانى.

§ 96 تېمۇرچىنلار سەگگۈر دەريايى بويىدىن كەلۈرەن دەريانىڭ بېشىدىكى بۇركى قولتۇقى بويىغا كېلىپ ماكانلاشتى. بۆرتە ئۇجىنىڭ ئاپىسى شوتان قىزىنى ئۇزىتىشتا ئۇنىڭغا قارا بۇلغۇن تېرىسىدە تىكىلگەن جۇۋىنى قىيىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈش سۆزىنى ① بولسۇن دەپ تۇتقاندى. تېمۇرچىن:

ـــ كەرەيلەرنىڭ ② ۋاڭ خانىنى ③ خان ئاتىمىز ئاندام دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان، بىز ئۇنى ئاتا يولىدا ئىزدەپ بارايلى، ـــ دەپ، قارا بۇلغۇن جۇۋىنى ئېلىپ، ئىنىسى قاسار، بەلگۈتەيلەر بىلەن تۇلا دەريانىڭ ① قارا تۇن ③ دېگەن يېرىدە ماكان تۇتۇپ ئولتۇرغان ۋاڭ خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، تېمۇرچىن:

ـــ دادام ھايات چېغىدا سىز بىلەن ئاندا ③ بولۇپ ئۆتۈپتىكەن، شۇڭا سىزنى دادا يولىدا ئىزدەپ كەلدۇق. ھازىر ئۆي ـ ئوچاقلىق بولدۇم، شۇڭا خوتۇنۇم بىزنىڭ ئۆيدىكىلەرگە كىيگۈزۈپ قويغان مۇنۇ قارا بولغۇن جۇۋىنى سىزگە يايلاي دەپ ئەكەلگەنىدىم، ـــ دەپ، قارا بۇلغۇن جۇۋىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. ناھايىتى خوشال بولۇپ كەتكەن ۋاڭ خان دېدى:

ـــ قارا بۇلغۇن جۇۋىنىڭ بەدىلىگە

پارچىلىنىپ كەتكەن توپۇڭنى توپلاپ بېرەي،

قارا بۇلغۇن جۇڭنىڭ بەدىلىگە
تېزىپ كەتكەن ئېلىڭنى يىغىپ بېرەي !
سېنىڭ ماڭا تۇتقان سۇڭغاڭنى .
ئېسىمدە چىڭ ساقلاي ،
ھەم كۆڭلۈمگە چىڭ پۈكەي !

① موڭغۇللارنىڭ كونا ئادىتى بويىچە ، يېڭى كېلىن قېيىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە تۇنجى كىرگەندە ، ئائىلىسىدىكى مەيلى قېرى - كېچىك ، ئەزىز - پەس كىشىلەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، كىيىم - كېچەك سۇڭغا قىلىدۇ . — ت .

② كەرەي — ئۇرۇق نامى . چىڭگىز خان ئىگىلىك تىكلەشتىن ئىلگىرى ، موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ياشىغان كۆچلۈك قەبىلە ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ بار . ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى تورغۇتلار ۋە جەنۇبىي روسىيە ۋولگا دەريالىق ئېغىزىدىكى قالماقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇزلىرىنى كەرەيلەر دەپىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ۋاڭ خانىنىڭ ئەۋلادى . — ت .

③ ۋاڭ خان — Ong Khan ، ھۆرمەت نامى . كەرەيلەرنىڭ ئاقساقىلى تۇغرىلنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ ، ئۇ تاتارلارنى جازالاشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ، جىن خانلىقى ئۇنىڭغا « ۋاڭ خان » دەپ نام بەرگەن . — ت .

① تۇلا دەريالىرى — دەريا نامى . تۇغلا (Tu' ula) دەريالىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى تۇلا دەريالىرى . ئۇرخۇن دەريالىرىنىڭ شاخابچىسى . — ت .

③ قارا تۇن — قارا تۇن (Khara Tun) « قارا ئورمان » دېگەن مەنىدە . — ت .

④ ئاندا — قەسەملەشكەن ئۆمۈرلۈك دوست . — ت .

§ 97 تېمۇرچىن ۋاڭ خان بىلەن خوشلىشىپ بۇركى دەريالىرى قولتۇقىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇرىياڭقالاردىن تۆمۈرچى چال جارچىغۇتاي كۆرىكىنى يۈدۈپ ، جەلمە ① دېگەن بالىسىنى ئېلىپ ، بۇرھان خالدۇن تېغىدىن كەلدى . ئۇ تېمۇرچىنغا :

— سەن ئونون دەريالىرىنىڭ دەلگۈن بولداغ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغاندا ، ئۇستۇڭگە بۇلغۇن يۆگەك يېپىپ قويغانىدىم . بۇ

جەلمە ئوغلۇمنىمۇ سىلەرگە بەرمەكچى ئىدىم . بىراق ، ئۇ چاغدا بالام كىچىك بولغانلىقتىن ، ئۇنى ئەكەتكەنىدىم . مانا ئەمدى چوڭ بولدى ، بۇنىڭدىن كېيىن ئاتلىرىڭنى توقۇپ ، بوسۇغاڭدا خىزمەتتە بولسۇن ! ــ دەپ ، بالىسىنى تاپشۇرۇپ بەردى .

① جەلمە ــ چىڭگىز خاننىڭ تۆھپىكارى ، تۆت كۈلۈكى (تۆت باتۇر) نىڭ بىرى . ئۇ ھەقتە كېيىنكى بابلاردا توختىلىدۇ . ــ ت .

98 § ئۇلار كەلۈرەن دەريياسىنىڭ بېشىدىكى بۇركى ئەرگىدە ① خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىۋاتاتتى . بىر كۈنى تاڭ سەھەردە ئۆلۈن ئۇجىننىڭ ئۆي خىزمەتچىسى غوۋاغچىن ② كەمپىر ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ :

ــ ئاپاي ، تېز تۇرۇڭ ! ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازلىرى ئاڭلانىدى . بالاتەككۇر تايچىغۇتلار بېسىپ كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ ، تېز بولۇڭ ! ــ دەپ ئۆلۈن ئۇجىننى ئويغاتتى .

① بۇركى ئەرگى ــ جاي نامى . ئەرگى « قولتۇق ، قىرغاق » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

② غوۋاغچىن ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 49 ــ بەتتە غونوجىن دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

99 § ــ بالىلارنى چاقماق ئويغات ! ــ دېگىنىچە ئورنىدىن ھاپىلا ــ شاپىلا تۇردى ئۆلۈن ئۇجىن ، كەينىدىنلا تېمۇرچىنلار دەررۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئاتلىرىغا يۈگۈرۈشتى . تېمۇرچىن بىر ئاتقا ، ئۆلۈن ئۇجىن بىر ئاتقا ، قاسار بىر ئاتقا ، قاچىغۇن بىر ئاتقا ، تېمۇگە ئوتچىگىن بىر ئاتقا ، بەلگۈتەي بىر ئاتقا ، بوغورچۇ بىر ئاتقا ، جەلمە بىر ئاتقا مىندى . ئۆلۈن ئۇجىن تېمۇلۇننى قۇچىقىغا ئېلىپ ، كۆتۈل ئاتنى يېتەكلىۋالغانلىقتىن ، بۆرتە ئۇجىنغا ئات تەگمىدى .

100 § تېمۇرچىنلار بۇرھان خالدون تېغىغا قاراپ قاچتى. غوۋاغچىن كەمپىر بۆرتە ئۇجىننى يوشۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، قارا مەپىلىك ھارۇنغا چىقارغۇزدى، ئالا ئۆكۈزنى قوشۇپ تۆگگەلىگ دەريا سىنى ئۆرلەپ ماڭدى. تاڭ ئاتارغا يېقىن، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر غوۋاغچىننى كۆردى. ئۇلار يېقىنلىشىپ كەلگەندىن كېيىن:

— نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ سورىدى غوۋاغچىن كەمپىردىن.

— تېمۇرچىنلارنىڭ ئۆي خىزمەتچىسى بولىمەن. ئىگەمنىڭ ئۆيگە قوي قىرقىغىلى بارغانىدىم، ھازىر قايتىپ كېتىۋاتىمەن، — دېدى غوۋاغچىن كەمپىر.

— تېمۇرچىن ئۆيدىمۇ؟ ئۆيى نەدە؟ — دەپ سورىدى چېرىكلەر.

— ئۆيىغۇ يىراق ئەمەس، بىراق تېمۇرچىنىنىڭ ئۆيىدە بار ـ يوقلۇقىنى ئۇقمايدىكەنمەن. مەن ئارقا ئۆي ① تەرەپتىن كەلدىم، — دېدى غوۋاغچىن كەمپىر.

① موڭغۇللارنىڭ ئادەتى بويىچە، تۆۋەن تەبەقىدىكىلەرنىڭ تۇرار جايى سول تەرەپىنىڭ تۆۋەن (شەرقىي شىمال) تەرىپىدە بولىدۇ، ئۇلار كىرىپ چىقىشتا ئىگىسىنىڭ ئىشكى ئالدىدىن ئۆتمەي. كەينىدىن ئۆتىدۇ. — ت.

101 § چېرىكلەر ئاتلىرىنى قامچىلاپ كەتتى. غوۋاغچىن كەمپىر ئالا ئۆكۈزنى تاياقلاپ ماڭاي دېيىشىگىلا، ھارۇنىڭ ئوقى سۇنۇپ كەتتى. ئۇنى ئوگشاشقا كۆزى يەتمىگەن غوۋاغچىن كەمپىر:

— ئورمان تەرەپكە قاچايلى! — دەپ تۇرۇشىغا، ھېلىقى چېرىكلەر بەلگۈتەينىڭ ئاپىسىنى ① پۇت ـ قوللىرىنى ساڭگىلىتىپ

ئاتقا ئارتىپ كەلدى ۋە غوۋاغچىن كەمپىردىن :

ـــ ھارۋاڭدىكى نېمە ئۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ قوي يۇڭى ، ـــ دېدى غوۋاغچىن كەمپىر . چېرىكلەر ئارىسىدىكى چوڭراق بىرى :

ـــ ئىنىلىرىم ، بالىلىرىم ، چۈشۈپ قاراپ بېقىڭلار ، ـــ دەپ بۇيرىدى . ئاتتىن چۈشۈپ ، قارا مەپىلىك ھارۋىنىڭ پەردىسىنى قايرىپ ، ئىچىدە ئېسىل بىر خېنىمنىڭ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەن چېرىكلەر ئۇنى ھارۋىدىن سۆرەپ چۈشۈرۈپ ، غوۋاغچىن كەمپىر ئىككىسىنى بىر ئاتقا مىنگۈزدى ، تېمۇرچىنىڭ تۇتۇش ئۇچۇن ، ئوت ـ چۆپلەردىكى تۇياق ئىزلىرىنى بويلاپ ، بۇرھان تېغىغا قاراپ يول ئالدى .

① مەزكۇر پاراگراتا ۋە 112 § دا بەلگۈتەينىڭ ئاپىسى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ . لېكىن ئۇنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان . « ئالتۇن توپچى » 28 ـ بەتتە سۆچىگەل ئەكە : « موڭغۇللارنىڭ مەنبەسى » دە تاغاشى خاتۇن : « Rashipongsugh » دا مەگەلە خاتۇن : « ئالتۇن تېپچىيا » دا ماگقالا دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

102 § ئۇلار بۇرھان خالدون تېغىنى ئۇچ ئايلىنىپ ، تېمۇرچىنلارنى تاپالمىدى . ئەتىراپىنىڭ ھەممىسى سازلىق ، ئىت تۇمشۇقى ئۆتمەس قېلىن ئورمان بولغانلىقتىن ، ئۇلار شۇنچە ئۇرۇنۇپمۇ ئىچكىرىلەپ كىرەلمىدى . ئۇلار ئۇدۇيت مەركىتلەردىن توغتوغا ، ئۇۋاس ① مەركىتلەردىن دايىر ئۇسۇن ، قاغات مەركىتلەردىن قاغاتاي دېگەن ئۇچ مەركىتلەر ئىدى . ئۇلار ئىلگىرى يەسۇگەي باتۇرنىڭ يەكە چىلەدۇدىن ئۆلۈن ئوجىنىنى تارتىۋالغانلىقىدىن ئۆچ ئالغىلى كەلگەنلەر ئىدى ② . ئۇ مەركىتلەر :

ـــ ئۆلۈنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۇچۇن ، ئۇلارنىڭ ئايالىنى ئولجا ئېلىپ ، ئۆچمەزنى ئالدۇق ، ـــ دېيىشىپ ، بۇرھان خالدون

تېغىدىن قايتىپ كەلدى .

① ئۇۋاس ـــ ئۇرۇق نامى . ئۇۋاس (Uwas) : (1) ئالمىقان : (2) بىر سىقىم : (3) بىر قىسىم دېگەن مەنىلەردە . ـــ ت

② بۇ مەقتىدىكى ئىشلار 54 § . 55 § .56 § لاردا بايان قىلىنغان . ـــ ت .

103 § تېمۇرچىن مەركىتلەرنىڭ كەتكەن ياكى يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى ئېنىقلاپ كېلىش ئۈچۈن ، بەلگۈتەي ، بوغورچۇ ۋە جەلمە ئۈچىنى ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەۋەتتى . ئۇلار مەركىتلەرنىڭ كەينىدىن ئۈچ كۈن قوغلاپ مېڭىپ ، مەركىتلەرنىڭ كەتكەنلىكىنى ئېنىقلاپ كەلگەندىن كېيىن ، تېمۇرچىن بۇرھان خالدون تېغىدىن چۈشتى ۋە كۆكرىكىنى كېرىپ :

ـــ غوۋاغچىن ئانا ،
قۇلاقلىرىڭ سەزگۈر ئىكەن
سىيسىق كۆزەننىڭكىدەك ،
كۆزلىرىڭ ئۆتكۈر ئىكەن
ئاق چاشقاننىڭكىدەك ،
بىزگە خەۋەر بەرگەن ئىدىڭ ،
جاننى بەدەر ئېلىپ قاچتىم !
ئاتنى چۈشەكتىن يېشىپ مىنىپ ،
بۇغا يولىنى بويلاپ ماڭدىم ،
چاتقاللارنى دالدا قىلدىم ،
ئۆزۈمنى بۇرھان تېغىغا ئاتتىم ،
ئامان ساقلاپ قالدىڭ بۇرھان سەن
چۈن كەبى ھالسىز جېنىمنى !
جېنىمنى قوغدايمەن دەپ ،
يالغۇز ئېتىمنى مىنىپ ،

قانداغاي ئىزىنى بويلاپ ماڭدىم ،
شاخ ـ شۇمبىلارنى دالدا قىلدىم ،
ئۆزۈمنى بۇرھان تېغىغا ئاتتىم ،
ئامان ساقلاپ قالدىڭ بۇرھان سەن
پاشا كەبى ئاجىز جېنىمنى !
ئىچىمدە ساق قالارمەنمۇ دەپ
شۇ چاغدا قورقۇپ كەتكەنىدىم ،
ئەي ، جېنىمغا پاسىبان بۇرھان تېغى ،
ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ،
سېنى يادلاپ سەجدە قىلىمەن !
ئەۋلادلاردىن ئەۋلادقا مەڭگۈ
ساڭا كۈندە سېغىنىمىز بۇرھان تېغى !

دېدى ـ دە ، بەلۈبغىنى بوينىغا سېلىپ ① ، مالخېنىنى قولىغا ئېلىپ قەددىنى كۆتۈردى . سېغىنىش چىرىغىغا قىمىز چېچىپ ، ئۈنىڭدىن كېيىن كۈنگە قاراپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ توققۇز قېتىم ② سەجدە قىلدى .

① موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە . بەلۈاغ نوپۇزنىڭ سىمۋولى بولۇپ ، ئەرلەر ئادەتتە بەلۈاغنى بېلىدىن چۈشۈرمەيدۇ . شۇڭا . فېئودالىق دەۋرده ، ئەرلەر « busutei » ، يەنى « بەلۈاغلىقلار » دەپ ئاتىلىدۇ . ئايالىلار « busu ugei » ، يەنى « بەلباغسىزلار » دەپ ئاتىلىپ ، ئېرىنىڭ نوپۇزىغا تايىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . ئەرلەر جىنايەت ئۆتكۈزمىسە ياكى يېقىن ، ھۆرمەتلىك تۇغقانلىرى ئۆلۈپ قالمىسلا ، ھەرگىز بەلۈبغىنى ئالمايدۇ . ـــ ت .

② موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە . « توققۇز » سانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ، ھەم ئەڭ خاسىيەتلىك ، بايلىقنىڭ سىمۋولى . شۇڭا ، توققۇز قېتىم سەجدە قىلىش ئەڭ ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ . توققۇز خىل تارتۇقمۇ ئەڭ چوڭ تارتۇق ھېسابلىنىدۇ . تارخانلارنى توققۇز قېتىم جىنايەت ئۆتكۈزسىمۇ جازالماسلىق ئەڭ چوڭ شاپائەت قىلغانلىق بولىدۇ . ـــ ت .

ئۇچىنچى باب

104 § ئەلقىسسە ، تېمۇرچىن بۇرھان خالدون تېغىغا تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ، قاسار ، بەلگۈتەيلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، تۇلا دەريا‌سى بويىدىكى قارا تۇن دېگەن جايدا ماكان تۇتۇپ ئولتۇرغان كەرەيلەرنىڭ ۋاڭ خانى توغرىلىنى ئىزدەپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا :

ــ ئۇچ مەركىت تۈيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ، خوتۇن ، بالا ـ چاقىلىرىمنى ① بۇلاپ كەتتى ! شۇنىڭ ئۈچۈن خان ئاتا سىزدىن خوتۇن ، بالا ـ چاقىلىرىمنى قۇتۇلدۇرۇپ بېرىشكە ئىلتىپات تىلەپ كەلدىم ، ــ دېدى .

ــ بۇلتۇر ساڭا دېگەنلىرىم ئېسىڭدىمۇ ؟ ــ دېدى ۋاڭ خان توغرىل تېمۇرچىننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ــ سەن : « دادام ھايات چېغىدا سىز بىلەن ئاندالىشىپ ئۆتۈپتىكەن ، شۇ دوستلۇقىڭلار ئۈچۈن بىز سىزنى ئاتا ئورنىدا كۆرۈپ ئىزدەپ كەلدۇق » دەپ ، قارا بۇلغۇن جۇۋىنى ساڭا كىيگۈزۈپ قويغاندا ، ساڭا :

« قارا بۇلغۇن جۇۋىنىڭ بەدىلىگە
پارچىلىنىپ كەتكەن توپۇڭنى توپلاپ بېرەي ،
قارا بۇلغۇن جۇۋىنىڭ بەدىلىگە
تېزىپ كەتكەن ئېلىڭنى يىغىپ بېرەي !
ئېسىمدە چىڭ ساقلاي ،
ھەم كۆڭلۈمگە پۈكەي
سېنىڭ ماڭا تۇتقان سۇۋاڭنى »

دېمىگەنمىدىم ؟ شۇ لەۋزىمنى ئەمەل قىلىش ئۈچۈن ،
قارا بۇلغۇن جۇۋىنىڭ بەدىلىگە
مەركىتلەرنى ۋەيران قىلىپ ،
بەيىشەڭ بۆرتە خېنىمنى
يېنىڭغا ئەكىلىپ بېرىمەن .
قارا بۇلغۇن جۇۋىنىڭ بەدىلىگە
مەركىتلەرنى گۈمران قىلىپ ،
خوتۇنۇڭ بۆرتە خېنىمنى
قولۇڭغا تۇتقۇزۇپ قويىمەن .

سەن ئادەم ئەۋەتىپ قاسارغا ئۇقتۇرۇپ قوي ، ئۇ ھازىر قورقۇناغ جۇبۇردە ② . مەن ئىككى تۇمەن چېرىك چىقىرىپ ، ئوڭ قانات بولۇپ ئاتلىناي . ئىنىم جامۇقامۇ ئىككى تۇمەن چېرىك چىقىرىپ سول قانات بولۇپ ئاتلانسۇن . باش قوشىدىغان ئورنىمىزنى ، ۋاقتىنى جامۇقا بەلگىلىسۇن !

① شۇ چاغلاردا . تېمۇرچىنىڭ بالىسى يوق ئىدى . سۆزىنىڭ ئورانىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن شۇنداق دېگەن بولسا كېرەك . — ت .

② قورقوناغ جۇبۇر — جاي نامى . جىگۈر ياكى جىبۇر « تاغ باغرى ، تاغ ئېتىكى » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 54 ـ بەتتە « قورقون جىگۈر » دەپ ئېلىنغان . — ت .

§ 105 تېمۇرچىن ، قاسار ، بەلگۈتەي ئۈچى توغرىل خان بىلەن خوشلىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، تېمۇرچىن قاسار ، بەلگۈتەي ئىككىسىنى جامۇقانىڭ قېشىغا ئەۋەتتى . ئۇلار بېرىپ تېمۇرچىنىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى :

— ئۈچ مەركىت باستۇرۇپ كېلىپ ،
ئۆي ـ ماكانىنى قۇرۇقداپ كەتتى !
قەسەم ـ ئانت ئىچىشكەنىدۇققۇ

ئۆچىمىزنى تولۇق ئېلىشقا ؟
ئۇچ مەركىت باستۇرۇپ كېلىپ ،
يۈرەك ـ يارىمنى بۇلاپ كەتتى !
ۋەدىلەشكەنىدۇققۇ تۇغقانلىشىپ
ئەنتىمىزنى تۇگەل ئېلىشقا ؟

ئۇلار يەنە قاسارغا :

ـــ ۋاڭ خان تۇغرىل خان ئاتام يەسۇگەينىڭ ئۆز ۋاقتىدا قىلغان ياخشىلىقلىرىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن ، بىزگە يارەملەشمەكچى بولدى ، ـــ دەپ كەرەيلەرنىڭ ۋاڭ خانىنىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى ، ـــ ئۇ : « مەن ئىككى تۇمەن چېرىك چىقىرىپ ، ئوڭ قانات بولۇپ ئاتلىناي ، جامۇقاغا دەپ قويۇڭلار ، ئۇمۇ ئىككى تۇمەن چېرىك چىقىرىپ ، سول قانات بولۇپ ئاتلانسۇن ، باش قوشىدىغان ئورنىمىزنى ، ۋاقتىنى جامۇقا بەلگىلىسۇن ! » دېدى .

ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، جامۇقا دېدى :

ـــ قەدىناس ئاندام تېمۇرچىن ،
ماكانىڭ تالان ـ تاراج قىلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ ،
يۈرەك ـ باغرىم ئېزىلىپ كەتتى !
ئەزىز يارىڭ بۇلانغانلىقىنى ئاڭلاپ ،
يۈرەك ـ باغرىم پۈچىلىنىپ كەتتى !
ئەنتىمىزنى ئالماي قويمايمىز ،
ئۇدۇيت ۋە ئۇۋاس مەركىتتىن ،
ئۇرۇق ـ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇپ ،
بۆرتە خېنىمنى قۇتۇلدۇرۇپ كېلىمىز !
ئەنتىمىزنى ئالماي قويمايمىز ،
قاغات مەركىتتىن ،

نەسىل ـ نەسەبىنى يوقىتىپ ،
بۆرتە خېنىمنى قايتۇرۇپ كېلىمىز !

توقۇمنى قامچىلىغاننى ئاڭلاپ ،
جەڭ دۇمباقلىرى چېلىندى دەپ ،
بۇغرا كەگەردە ①
ياشاپ يۈرگەن توغتوغا ،
قورقۇپ يۈرىكى چىقىپ كېتەر .
ساداقنىڭ يالتىرىغىنى كۆرۈپ ،
ئورخون ② ، سەلەڭگە ③
ئارىسىدىكى تالقون ئارالدا ④
يايلاپ يۈرگەن دايىر ئۇسۇن ،
قورقۇپ تەمتىرەپ كېتەر .
قامغاقنىڭ شىلدىرلىغىنىنى ئاڭلاپ ،
قاراچى كەگەر قارا ئورمىندا
مۆكۈنۈپ ياتقان قاغاتاي دارمالا ،
چۆچۈپ ئەندىكىپ كېتەر .

هازىر بىز كىلغۇ دەريادىن كېسىپ ئۆتەيلى . دەريا بويلىرىدا ساقال ئوت ⑤ بار ئەمەسمۇ ؟ شۇنىڭدىن سال ياساپ دەريادىن ئۆتەيلى ، بىز قورقۇپ كەتكەن توغتۇغانىڭ
چاڭغىراقىدىن چۈشكەندەك بېسىپ چۈشۈپ ،
قارا ئۆيىنىڭ تىرمىسىنى سۇندۇرىۋېتەيلى ،
خوتۇن ـ بالىلىرىنى بۇلاپ كېتەيلى !
قارا ئۆيىنىڭ قۇتلۇق بوسۇغىسىنى چېقىپ ،
ئەل ـ ئاۋاملىرىنى يالاپ ئېپكېتەيلى !

① بۇغرا كەگەر ـــ جاي نامى . كەگەر « دالا . دەشت » دېگەن

مەنىدە . ـــ ت .

② ئورخون ـــ دەريا نامى . ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئورخون دەرياسى . ـــ ت .

③ سەلەڭگە ـــ دەريا نامى . ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى سېلېنگې دەرياسى . ـــ ت .

① تـــالقون ئارال ـــ جاي نامى . « دولقۇن ئارال » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑤ ساقال ئوت ـــ ئوت نامى . دەريا بويلىرىدا ئۆسۈدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك . ـــ ت

§ 106 ـــ بېرىپ تېمۇرچىن ئاندام بىلەن توغرىل ئاغامغا مۇنۇ سۆزۈمنى يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ، ـــ دېدى جامۇقا يەنە ،

ـــ ھەيۋەتلىك تۇغقا نەزىر قىلىپ ،
بۇقا تېرىسى يۈزلۈك دۇمباقنى
گۈم ـ گۈم چېلىپ ،
قارا تۇلپارنى مىنىپ ،
پۇختا بەكتەرنى ① كېيىپ ،
قاتتىق نەيزە ھەم ئۇچلۇق جەبىلەرنى ② ئېلىپ ،
قاغات مەركىتنى
تامام قىرىپ تاشلاشقا تەييارلاندىم !
خاسىيەتلىك تۇغقا نەزىر قىلىپ ،
ئۆكۈز تېرىسى يۈزلۈك دۇمباقنى
گۈم ـ گۈم چېلىپ ،
قارا سىرت دۇلدۇلنى مىنىپ ،
تېرە قۇياقنى كېيىپ ،
ئۆتكۈر قىلىچ ھەم ئۇچلۇق ئوقلارنى ئېسىپ ،
ئۈدۈيت مەركىتنى
قويماي تارمار قىلىشقا ھازىرلاندىم !

ـــ توغرىل ئاغام چېرىكلىرى بىلەن بۇرھان خالدون تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىنى بويلاپ مېڭىپ ، تېمۈرچىن ئاندامنىڭ ئاۋۇلى ئارقىلىق كەلسۇن ، ـــ دېدى جامۇقا ئۇلارغا يەنە ، ـــ بىز ئونون دەريا سىنىڭ بېشىدىكى بوتوغان بوغورجى ③ دېگەن جايدا باش قوشايلى . مەن مۇشۇ يەردىن ئاتلىناي ، ئونون دەريا سىنى ئۆرلەپ تېمۈرچىن ئاندامنىڭ ئېلىدىن بىر تۇمەن چېرىك يېغىپ ، ئۆزۈم بىر تۇمەن چېرىك چىقىرىپ ، جەمئىي ئىككى تۇمەن چېرىك بىلەن ئونون دەريا سىنى ئۆرلەپ ئاتلىنىپ ، بوتوغان بوغورجىدا باش قوشايلى !

① بەكتەر ـــ ساۋۇت . ـــ ت .

② ئەسلى تېكىستتە khatghurasutu . « شاپتۇل دەرىخى قوۋزىقى ئورالغان » دېيىلگەنىدى . ـــ ت .

③ بوتوغان بوغورجى ـــ دەريا نامى . ئونون دەريا سىغا قۇيىلىدىغان دەريا . ـــ ت .

§ 107 قاسار ، بەلگۈتەي ئىككىسى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، جامۇقانىڭ سۆزلىرىنى تېمۈرچىن ، يەنە توغرىل خانغىمۇ يەتكۈزدى . توغورىل خان جامۇقانىڭ سۆزلىرىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئىككى تۇمەن چېرىكنى باشلاپ ، بۇرھان خالدون تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى كەلۈرمەن دەريا سىنىڭ بۇركى قولتۇقىغا قاراپ ئاتلاندى . شۇ چاغدا تېمۈرچىنلارمۇ بۇركى قولتۇقىدا ئىدى . توغرىل خانىنىڭ قوشۇن تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان تېمۈرچىن ئاۋۇلدىكىلىرى بىلەن يولنى بوشتىپ ، تۆگگەلىك دەريا سىنى ئۆرلەپ ، بۇرھان خالدون تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى تانا ① دېگەن كىچىك دەريا بويىغا كېلىپ قوش تىككەندىن كېيىن ، چېرىكلىرىنى باشلاپ يولغا چىقتى ، توغرىل خانىنىڭ بىر تۇمەن چېرىكى ، ئۇنىڭ ئىنىسى جاقا

گامبۇنىڭ ② بىر تۇمەن چېرىكى بولۇپ ، جەمئىي ئىككى تۇمەن چېرىك كىمۇرغا دەرياسىنىڭ ئايىل قاراغانا دېگەن يېرىگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندا ، تېمۇرچىن ئۇلار بىلەن ئۇچراشتى .

① تانا — كىچىك بىر دەريانىڭ نامى . تانا « مەرۋايىت » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 57 - بەتتە « تاغ غوقان » دەپ ئېلىنغان . — ت .

② جاقا گامبۇ — ئادەم ئىسمى . جاقا « ياقا » : گامبۇ . تىبەت پادىشاھىنىڭ نامى . جاقا گامبۇنىڭ ئەسلى ئىسمى « كەرەيتاي » . — ت .

§ 108 تېمۇرچىن ، توغرىل خان ، جاقا گامبۇلار ئۇچرىشىپ ئۇ جايدىن قوزغالدى ، ئونون دەرياسىنىڭ بېشىدىكى بوتوغان بوغورجى دېگەن يېرىگە كەلگەندە ، جامۇقانىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ساقلاپ تۇرغىنىغا ئۇچ كۈن بولغانىدى . تېمۇرچىن ، توغرىل خان ، جاقا گامبۇلارنىڭ چېرىكلىرى كېلىشاتقانلىقىنى كۆرگەن جامۇقا ئىككى تۇمەن چېرىكىنى سەپكە تۇرغۇزۇپ ، ئۇلارنى كۈتۈۋالدى . تېمۇرچىن ، توغرىل خان ، جاقا گامبۇلارمۇ چېرىكلىرىنى تىزلىدۇرۇپ ، ئۆزئارا تونۇشقاندىن كېيىن ، جامۇقا :

— بوران - چاپقۇن بولسىمۇ ،
بار دېگەن يەرگە بارىمىز ؛
يامغۇر - يېشىن ياغسىمۇ ،
خەقلەرنىڭ كەينىدە قالماي
يىغىلىشقا بارىمىز .

دەپ ۋەدىلەشمىگەنمىدۇق ؟ — دېدى ئۇلارغا كايىپ ، — بىز موڭغۇللار ۋەدىنى قەسەم دەپ بىلىدىغان خەق ئىدۇققۇ ؟ ئىلگىرى « ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغانلارنى سەپتىن چىقىرىۋېتىمىز » دېيىشمىگەنمىدۇق ؟

— ۋەدە بويىچە پۈتۈشكەن جايغا ئۇچ كۈن كېچىكىپ

كەلدۇق ، ئىنىم جامۇقا قانداق ئەيىبلىسەڭمۇ ھەقلىق ، ــ دەپ گۇناھىنى تونىدى توغرىل خان .

109 § ئۇلار بوتوغان بوغورجىدىن ئاتلىنىپ ، كىلغو دەريا‌سى بويىغا يېتىپ كەلدى . سالالارنى ياساپ ، دەريادىن ئۆتۈپ ، بۇغرا كەگەردىكى توغتوغا بەگنىڭ قارا ئۆيگە چاڭغىراقتىن چۈشكەندەك بېسىپ كىردى .

قارا ئۆيىنىڭ تىرمىلىرىنى سۇندۇرىۋەتتى ،
ئۇنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى بۇلاپ كەتتى .
قارا ئۆيىنىڭ قۇتلۇق بوسۇغىسىنى چېقىۋەتتى ،
ئۇنىڭ ئەل ـ ئاۋاملىرىنى يالاپ كەتتى !

ئۇلار ئەسلىدە توغتوغا بەگنى شېرىن ئۈيقۇدا ياتقان چېغىدا تۇتۇۋالاتتى ، لېكىن كىلغو دەريا‌سى بويىلىرىدىكى بېلىقچى ، كىشىچى ① ۋە ئوۋچىلار ئۇلارنىڭ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، كېچىلەپ بېرىپ شېرىن ئۈيقۇدا ياتقان توغتوغا بەگكە : « دۈشمەنلەر كەلدى ! » دەپ خەۋەر بەرگەنلىكتىن ، توختوغا بەگ ئۇۋاس مەركىتلەردىن دايىر ئوسۇننى ئېلىپ ، بىر نەچچە ئادەملىرى بىلەن سەلەگە دەريا‌سىنى بويلاپ ، بارقۇجىنغا ② قاراپ بەدەر قاچتى ③ .

① كىشىچى ــ سۇغۇر . قوندۇز . تېمىن ۋە باشقا جۇۋىلىق ھايۋانلارنى ئوۋلىغۇچى . ــ ت .

② بارقۇجىن ــ ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ شەرقى . بارقۇجىن دەريا‌سىنىڭ ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ . ــ ت .

③ مەركىتلەردىن قىسىلىپ ئېلىش ئۇرۇشى تېمۇرچىنىڭ ھاياتىدا تۇنجى قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشقىنى ئىدى . ئۇ خوتۇنى بۆرتە ئۈجىننى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن . توغرىل خان ۋە جامۇقا بىلەن بىرلىشىپ . مەركىتلەرنى جازالىدى . توغرىل خانمۇ قارا بۇلغۇن جۇۋىنى دەپ . جامۇقامۇ ئۇنىڭ بىلەن قىيامەتلىك دوستلۇقىنى دەپ . ئۇنىڭغا يارەملەشكەنلىك بولماستىن . ئەڭ مۇھىم سەۋەبى . ھەر ئىككىسى

مەركىتلەرنىڭ ئەسىرى بولغانىدى . شۇڭا ، مەركىتلەر تېمۇرچىن ، توغرىل خان ۋە جامۇقانىڭ ئورتاق دۇشمىنى ئىدى . ـ ت .

§ 110 مەركىتلەر تىرىپىرەن بولۇپ ، سەلەڭگە دەريانىنى بويلاپ قاچتى . چېرىكلىرىمىز ئالدى ـ كەينىگە قارىماي قېچىپ كېتىۋاتقان مەركىتلەرنى كەينىدىن قوغلاپ تۇتتى . تېمۇرچىن پاتپاراق بولۇپ كەتكەن ئەلگە قاراپ : « بۆرتە ! بۆرتە ! » دەپ ۋاقىراپ ئىزدەپ يۈرگەنده ، پاتپاراقچىلىقتا تېمۇرچىننىڭ ئاۋازىنى تونىغان بۆرتە ئۇجىن ھارۋىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، غوۋاغچىن كەمپىرنى باشلاپ يۈگۈردى . شۇنچە قاراڭغۇدىمۇ تېمۇرچىننىڭ ئېتىنى تونىغان بۆرتە ئۇجىن بىلەن غوۋاغچىن كەمپىر يۈگرەپ بارغان پېتى ئۇنىڭ چولۇۋۇرغا ئېسىلدى . ئايدىڭ كېچە ئىدى . بۆرتە ئۇجىننى تونىغان تېمۇرچىن دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇنى باغرىغا مەھكەم باستى . تېمۇرچىن شۇ كېچىسى ئادەم ئەۋەتىپ : « ئىزدىمەكچى بولغان ئادىمىنى تاپتىم ! تۇنلەپ سەپەر قىلىپ يۈرمەي ، مۇشۇ يەردىلاپ تۇنەپ قالايلى ! » دەپ ، توغرىل خان بىلەن جامۇقا ئىككىسىگە خەۋەر قىلدى . مەركىتلەر تۇن بويى قېچىپ ، ئايىغى يەتكەنلىكى جايلارغا بېرىپ ئورۇنلاشتى . مانا بۇ تېمۇرچىننىڭ بۆرتە ئۇجىن بىلەن ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۇنى مەركىتلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققانلىقىنىڭ جەريانى .

§ 111 دەسلەپتە ، ئۇدۇيت مەركىتلەردىن توغتوغا بەگ ، ئۇۋاس مەركىتلەردىن دايىر ئۇسۇن ، قاغات مەركىتلەردىن قاغاتاي دارمالا قاتارلىق ئوچ مەركىتنىڭ ئوچ يۈزدەك ئادىمى يەسۈگەي باتۇرنىڭ ئىلگىرى ئۆلۈن ئۇجىننى توغتوغا بەگنىڭ ئىنىسى يەكە چىلەدۇدىن بۇلاپ كەتكەنلىك قىساسىنى ئالغىلى كەلگەنده ،

تېمۇرچىن قېچىپ ، بۇرھان خالدون تېغىغا يوشۇرۇنۇۋالغاندى . ئۇلار كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ بۇرھان خالدۇن تېغىنى ئۇچ ئايلىنىپ ، تېمۇرچىننى ئىزدەپ تاپالماي ، بۇرتە ئۇجىننى تۇتۇۋېلىپ ، يەكە چىلەدۇنىڭ ئىنىسى چىلگەر بۆكەگە ئۆتكۈزۈپ بەردى . تېمۇرچىنلارنىڭ باستۇرۇپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان چىلگەر بۆكە قېچىش ئالدىدا :

ـــ ئاشقان ـ تاشقانلارنى يېيىشكە
يارالغان قارا قارغىغا ،
ياۋا ئۆردەك ، تۇرنىلارنى يېيىشكە
نېمە قويدى ؛
مەن بۇ يارامسىز چىلگەرگە ،
ئېسىل خېنىمغا چاڭ سېلىشقا
نېمە قويدى !
مەركىتلەرنىڭ بالاسىغا ،
مەن بۇ پەسكەش چىلگەر قالدىم !
جېنىمنى ساقلاشقا قاچاي دەيمەن ،
قاراڭغۇ ھاڭغا كىرىۋالاي دەيمەن ،
لېكىن كىم مېنى قوغداشقا قالقان بولۇر ؟
قۇرت ـ چاشقانلارنى يېيىشكە
يارالغان لەپەڭ سارغا ،
ئاققۇ ، تۇرنىلارنى يېيىشكە
نېمە قويدى ؛
مەن بۇ يالاڭ تۆش چىلگەرگە ،
بەختلىك خېنىمنى تۇتۇپ تۇرۇشقا
نېمە قويدى !
مەركىتلەرنىڭ جاپاسىغا ،

مەن بۇ نەجىس چىلگەر قالدىم !
ئامان قېلىشقا قاچاي دەيمەن ،
گۆردەك جىلغىغا كىرىۋالاي دەيمەن ،
لېكىن كىم مېنى ساقلاشقا قورۇق بولۇر ؟
دېدى ـ دە ، ئالدى ـ كەينىگە قارىماي بەدەر قاچتى .

§ 112 قاغاتاي دارمالا تۇتۇپ كېلىنىپ ، بويىنغا قوۋۇق سېلىنىپ ، بۇرھان خالدون تېغىغا پالاندى . بەلگۈتەي ئاپىسىنىڭ شۇ ئاۋۇلدا ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئىزدەپ باردى . ئۇ ئاپىسى تۇرغان ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئوڭ تەرەپتىن كىرىشىگە ، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن يىرتىق كونا جۇۋا كىيىۋالغان ئاپىسى سول تەرەپتىن چىقىپ كېتىپ ①، تالادىكىلەرگە :

ـــ ئاڭلىسام ئوغۇللىرىم خاقان بولۇپتۇ ،
لېكىن مەن بۇ جايدا يامانغا جورا بولدۇم .
كۆرۈشەي دەيمەنۇ ، يۈزۈم چىدىماس ،
سېغىنىش دەردىدە كىرپىكلىرىم نەم .

دېدى ـ دە ، يۇگۇرگىنىچە ئورمانغا كىرىپ كەتتى . بەلگۈتەي شۇنچە ئىزدەپمۇ تاپالمىدى . دەرغەزەپكە كەلگەن بەلگۈتەي نويان : « ئاپامنى تاپ ! » دەپ ۋاقىرىغىنىچە مەركىتلەرنى ، ھەتتا بۇرھان خالدون تېغىنى قورشاپ پاراكەندە قىلغان ئۇچ يۈز مەركىتلەرنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ كۆلىنى كۆككە سورىۋەتتى . ئامان قالغانلىرىدىن خوتۇن ـ توقال قىلدىغانلىرىنى خوتۇن ـ توقال ، دېدەك ـ چۆرە قىلدىغانلىرىنى دېدەك ـ چۆرە قىلدى .

① قارا ئۆيلەرگە ئادەتتە كىگىز بەردە تارتىپ قويۇلدۇ . غەربىي شىمال بوران ـ شاماللىرى تەسىرىدىن ، ئىشىكى شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قارىتىپ ئېچىلىدۇ . ئادەتتە ، ئۆيگە كىرگۈچى ۋە ئۆيدىن چىققۇچى كىگىز ئىشىكنى ئوڭ قولدا ئېچىپ كىرىپ چىقىدىغان بولغانلىقتىن ، كىرگۈچى ئوڭ تەرەپتىن كىرىدۇ ،

چىقىۋچى سول تەرەپتىن چىقىدۇ . ئوق ، سول تەرەپنى ئايرىماي كىرگۈچى ۋە چىققۇچىلار قارشى ئېلىنمايدۇ . — ت .

113 § تېمۇرچىن توغرىل خان ۋە جامۇقاغا تەشەككۈر ئېيتىپ دېدى :

— خان ئاتام ۋە جامۇقا ئاندام ،
بىزگە پاناھ بولغاچقا ،
كۆك تەڭرى ۋە قارا يەر
بىزنى كۈچلۈك قىلغاچقا ،
ئاتا دۈشمەن مەركىتنىڭ
ئېلىنى قىرىپ تاشلىدۇق ،
كۆزلىرىنى قان ئېتىپ ،
يۇرىكىنى سۇغۇردۇق .
ئۆي ـ ماكانىنى بۇلاپ
تۈخۈمىنى قۇرۇتتۇق .
ئۆلمەي تىرىك قالغانلىرىنى ،
ئەسىر ئېلىپ قۇل قىلدۇق .

مەركىتلەر يوقىتىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇلار : « ئەمدى قايتايلى ! » دېيىشتى .

114 § ئۇدۇيىت مەركىتلەر پاتپاراق بولۇپ قاچقاندا ، چېرىكلىرىمىز شۇ جايدىن بېشىغا بۇلغۇن تۇماق ، پۇتىغا بۇغا ئۆتۈك ، ئۇستىگە چۆرىسىگە بۇلغۇن تېرىسى تۈتۈلغان يارغاق جۇۋا كىيىۋالغان ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرىدىغان كۈچ دېگەن بەش ياشلىق بىر بالىنى تېپىۋېلىپ ، ئۆلۈن ئۇجىنىغا سوۋۇغا قىلدى .

115 § تېمۇرچىن ، توغرىل خان ۋە جامۇقا ئۇچى

مەركىتلەرنىڭ كەڭ ، ئازادە ئۆيلىرىنى كۆكۈم ـ تالقان قىلىۋېتىپ ، چىرايلىق قىز ـ چوكانلىرىنى ئولجا ئالدى . ئۇلار ئورخون ۋە سەلەنگە دەريا سى ئوتتۇرىسىدىكى تالقۇن ئارالدىن چېكىنىپ چىقىقاندىن كېيىن ، تېمۇرچىن ، جامۇقا ئىككىسى قورقوناغ تېغى ئېتىكىدىن يول ئالدى . توغرىل خان بۇرھان خالدون تېغىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى كۆكەرتۇ تېغى ئېتىكى ، قاچاغۇلاتۇ ① جىلغىسى ۋە غۇلياتۇ جىلغىسى ئارقىلىق ئوۋ ئوۋلىغاچ ، تۇلا دەريا سى بويىدىكى قارا تۇنگە قايتىپ كەلدى .

① قاچاغۇلاتۇ ـــ جاي نامى . « ئالتۇن توپچى » 63 ـ بەتتە « قاغۇراتۇ » دەپ ئېلىنغان ھەمدە ئۇ « قابچىل » دەپ ئۆزگەرتىلگەن . قابچىل « جىلغا » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

§ 116 تېمۇرچىن بىلەن جامۇقا قورقوناغ جۇبۇرگە كېلىپ قوش تىكىپ ماكانلاشتى . ئۇلار ئىلگىرى ئاندالاشقان چاغلىرىنى ئەسلىشىپ :

ـــ بىر ـ بىرىمىزنى قەدىرلەپ ئۆتەيلى ! ـــ دەپ تەكىتلەشتى . ئۇلار دەسلەپ ئاندالاشقان چاغدا ، تېمۇرچىن ئون بىر ياشتا ئىدى . شۇ چاغدا جامۇقا ئېلىك ساقسىنى تېمۇرچىنىڭ تۇچ قۇيغان ساقسى بىلەن تېگىشىپ ئاندالىشىپ ، ئونون دەريا سىدىكى مۇزدا ئوشۇق ئوينايتتى . ئەتىياز كىرگەندە ، ئۇلار ياغاچتىن ياسالغان ئوقيانى ئېتىشىپ ئويناۋاتقاندا ، جامۇقا تايىنچا مۇڭگۈزىنى چاپلىغان بۇرغىلىق ئوقىنى تېمۇرچىنىڭ ئارچا باشاقلىق ئوقى بىلەن تېگىشىپ ، يەنە ئاندالاشقاندى . مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئاندالاشقانلىقىنىڭ جەريانى .

§ 117 ـــ « ئاندا بولدۇق جان قوشتۇق ،
قوتۇلدۇرۇشۇپ ، قولدىشىپ ،

بىر ئۆتەيلى مەڭگۈ دوستلىشىپ »

دەيدىغان كونىلار ، ئۆزئارا شۇنداق بولۇش كېرەك . ھازىرمۇ ئاندالىقنى تىلغا ئالدۇق ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بىر ـ بىرىمىزنى قەدىرلەپ شۇنداق ئۆتۈشىمىز كېرەك ، ـــ دېدى ئۇلار بىر ـ بىرىگە . تېمۇرچىن مەركىتلەرنىڭ توغتوغاسىدىن ئولجا ئالغان ئالتۇن بەلۋېغىنى ئاناسى جامۇقانىڭ بېلىغا باغلاپ ، توغتوغانىڭ سەلكەش قولىسىغا مىندۈرۈپ قويدى . جامۇقامۇ ئۇۋاس مەركىتلەرنىڭ دايىر ئۇسۇنىدىن ئولجا ئالغان ئالتۇن بەلۋېغىنى ئاناسى تېمۇرچىننىڭ بېلىغا باغلاپ ، دايىر ئۇسۇننىڭ قومۇش قۇلاق بوز ئېتىغا مىندۈرۈپ قويدى . ئۇلار ئاندالاشقانلىقىنىڭ شەرىپىگە قورقوناغ جۇبۇردىكى قۇلدارغا تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى بۇك ـ باراقسان ئۆسكەن يوغان بىر قارغاي ئاستىدا زىياپەت ئۆتكۈزدى . بىر ـ بىرىنى ئاندا دېيىشىپ ، يېرىم كېچىگىچە ئويۇن ـ تاماشا قىلىشىپ ، شۇ يەردە بىر ئورۇنغا يۆگىنىشىپ ياتتى .

§ 118 تېمۇرچىن بىلەن جامۇقا بىر يېرىم يىلغىچە ئاندالىشىپ ـ دوستلىشىپ بىر ـ بىرىنى قەدىرلەپ ئۆتتى . بىر كۈنى ، ئۇلار : « بىز كۆچەيلى ! » دېدى ۋە باش يازنىڭ 16 ـ كۈنى ① ، « قوتلۇق كۈنى » ② كۆچتى . تېمۇرچىن بىلەن جامۇقا ھارۇلارنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقاندا ، جامۇقا دېدى :

ـــ تېمۇرچىن ، ئاندا ، ئاندا !
تاغ باغرىغا چۈشەيلى !
بۇ جايدا ئالچىق ③ تىكىپ يىلقا باقساق
بەلەن بولۇر ،
سۇ بويىغا چۈشەيلى !

بۇ جايدا ئېسىل ئوت ـ چۆپلەر تېپىپ يەر
قوي ـ قوزىلار .
بۇ سۆزنىڭ تېگىگە يەتمەكچى تېمۇرچىن زۇۋان سۇرمەستىن ، كۆچىنىڭ كەينىدە كېلىۋاتقان ھارۋىدىكى ئاپىسىنى ساقلاپ تۇردى . ئۇ كېتىۋېتىپ ئاپىسى ئۆلۈنغا :
ـــ ئاندام جامۇقا
« تاغ باغرىغا چۈشەيلى !
بۇ جايدا ئالچىق تىكىپ يىلقا باقساق
بەلەن بولۇر .
سۇ بويىغا چۈشەيلى !
بۇ جايدا ئېسىل ئوت ـ چۆپلەر تېپىپ يەر
قوي ـ قوزىلار »
دەيدۇ . ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ھېچ چۈشەنمەستىن ، گەپ قىلماي سېنى كۈتۈپ تۇراتتىم ، ـــ دېدى . ئۆلۈن ئۇجىن بىر نېمە دېگۈچە ، بۆرتە ئۇجىن :
ـــ خەقلەر جامۇقانى تۈتۈرۇقسىز ئادەم دەۋاتقان ، ـــ دېدى ئارىغا چۈشۈپ ، ـــ ئۇنىڭ ھەقىچان بىزدىن بەزگەن چېغى ، بايا دېگەنلىرى مەن قېپقالاي دېگىنىدۇ . بىز چۈشمەي كېچىلەپ بولسىمۇ يولىمىزغا مېڭۈۋېرەيلى !

① قەمەرىيە 4 ـ ئايىنىڭ 16 ـ كۈنى . ـــ ت .
② مەزكۇر كۈن ئىككىنچى باب 81 § دا تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا . بۇ يەردە ئىككىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى . دېمەك بۇ كۈن خاسىيەتلىك كۈن بولسا كېرەك . ـــ ت .
③ ئالچىق ـــ alachuq ، دەرەخنىڭ شاخ ـ شۇمبىلىرىدا ياسالغان كەپە ، ساتما . ـــ ت

119 § بۆرتە ئۇجىننىڭ سۆزىنى خوپ كۆرگەن تېمۇرچىن

ئۇ يەرگە چۈشمەي كېچىلەپ مېڭىپ ، تايچىغۇتلارنىڭ يۇرتىنى بېسىپ ئۆتتى . ئۇلارنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن تايچىغۇتلار جامۇقا تەرەپكە تۇنلەپ كۆچتى . تايچىغۇتلارنىڭ بەسۈت ئۇرۇقى ئاۋۇلىدىن ئادەملىرىمىز كۆكچۇ ① دېگەن بىر بالىنى تېپىۋېلىپ ، ئۆلۈن ئۇجىنغا سوۋغا قىلدى .

① كۆكچۇ ــ ئادەم ئىسمى . كۆكچۇ (Kokchu) ، دورا ئۆسۈملۈكلىرى سودىگىرى دېگەن مەنىدە . ــ ت .

§ 120 شۇ كېچە ، كۆچ تۇنلەپ تۇركۇملەپ كۆچۈپ كەلدى . تاڭ ئاتقاندا قارايدىغان بولسا ، جالايىر ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە قاچغۇن تۇغراغۇن ① ، قاراغاي توغراغۇن ۋە قارالداي تۇغراغۇن قاتارلىق ئۇچ توغراغۇ بىللە كۆچۈپ كەپتۇ . تارغۇت ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە قاداغان دالدۇرقان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا بەش تارغۇت ئۇرۇقى كۆچۈپ كەپتۇ . يەنە مەڭگۈتۇ قىيانىنىڭ ② بالىسى ئۆڭگۇر قاتارلىقلار چاڭشىغۇت ، بايا ئۇت ئۇرۇقلىرىنىمۇ باشلاپ كەپتۇ . بارۇلاس ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە قۇبىلاي ، قۇدۇسلار كەپتۇ . ماڭغۇت ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە جەتەي ، دوغولغۇ چەربى ③ ئىككىسى كەپتۇ . بوغورچۇنىڭ ئىنىسى ئۆگەرەي ① چەربى ئارۇلات ئۇرۇقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، ئاكىسى بوغورچۇغا قوشۇلۇپتۇ . جەلمەنىڭ ئىنىسى چاغۇرقان ⑤ بىلەن سۇبەگەتەي باتۇر ئىككىسى ئۇرىياڭقا ئۇرۇقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، ئاكىسى جەلمەگە قوشۇلۇپتۇ . بەسۈت ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە دەگەي ، كۆچگۇر ئىككىسىمۇ كەپتۇ . سۇلدۇس ئۇرۇقىدىن ئاغا ـ ئىنە چىلگۈتەي ، تاكى ، تايچىغۇتايلارمۇ كەپتۇ . جالايىر ئۇرۇقىدىن سەچە دوموغ ⑥ ئارقاي قاسار ، بالا دېگەن ئىككى بالىسىنى ئەگەشتۇرۇپ كەپتۇ . قوڭقوتان ⑦ ئۇرۇقىدىن سۇيكەتۇ

چەربى كەپتۇ . سۇكەكەدىن جەگەي بىلەن قوڭداقورنىڭ ⑧ بالىسى سۇكەگەي جەغۇن كەپتۇ . نەگۈدەي چاغان ئۇۋالارمۇ كەپتۇ . ئۆلقۇنۇغۇت ئۇرۇقىدىن كىڭكىياداي ⑨ ؛ غورولاس ئۇرۇقىدىن سەچەگۈر ؛ دۆربەن ئۇرۇقىدىن موچى ⑩ بەدۇگۇنلار كەپتۇ . يىكىرەس ئۇرۇقىدىن بۇتۇ كۈيئوغۇل بولۇش ئۇچۇن بىللە كەپتۇ . نوياگىن ئۇرۇقىدىن جۆگسۆ ⑪ كەپتۇ . ئورونار ⑫ ئۇرۇقىدىن جىرغوغان كەپتۇ . بارۇلاس ئۇرۇقىدىن سۇغۇ سەچەن ⑬ بىلەن قاراچار بالىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كەپتۇ . يەنە باغارىن ئۇرۇقىدىن قورچى ، ئۇسۇن چال ، يەنە كۆكچۇس⑭ مەنەن باغارىن ئۇرۇقىنىڭ بىر كۇرە ئادىمنى باشلاپ كەپتۇ .

① قاچغۇن توغۇراغۇن ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 66 ــ بەتتە « غاچۇغۇن ۋە توغۇراغۇن » دەپ ئايرىم ئېلىنغان . ــ ت .

② مەگىزتۇ قىيان ــ مەزكۇر پاراگرافتا مۆگىكەتۇ قىيان دەپ ئېلىنغان . بىرخىلالاشتۇرۇش ئۇچۇن ، 50 § دىكىسى بويىچە مەگىزتۇ قىيان دەپ ئېلىندى . ــ ت .

③ چەربى ــ قەدىمكى ھەربىي ئۇنۋان نامى . چەربى « قۇماندان » . ــ ت .

④ بۇ يەردە ئۆگەرەي بوغورچۇنىڭ ئىنسى دېيىلگەن . لېكىن 92 § دا بوغورچۇنى ناقۇ بايانىنىڭ يالغۇز ئوغلى دېيىلگەن . شۇنىڭدىن پەرەز قىلغاندا ، ئۇ بوغورچۇنىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى . ياكى تېمۇرچىن ئۇنىڭ بىلەن تۇنجى كۆرۈشكەندە تېخى تۇغۇلمىغان بولۇشى مۇمكىن . ــ ت .

⑤ چاغۇرقان ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 67 ــ بەتتە « چورخان » دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

⑥ سەچە دوموغ ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 67 ــ بەتتە « سەرە دوموغ » دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

⑦ قوگىقوتان ــ ئۇرۇق نامى . « ئالتۇن توپچى » 67 ــ بەتتە « قولغۇتان » دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

⑧ قوڭداقور ــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 67 ــ بەتتە « قوگتاغار » دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

⑨ كىڭگىياداي — « ئالتۇن توپچى »67 - بەتتە « كىڭگەدەي » دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑩ موچى — ياغاچچى . — ت .

⑪ جۆگسۇ — § 202 دا جۇگشوي دەپ ئېلىنغان . « ئالتۇن توپچى » 68 - بەتتە « جۆگكى » دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑫ ئورونار — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 68 - بەتتە « قورقور » دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑬ سۇغۇ سەچەن — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 68 - بەتتە « غوۋا سەچەن » دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑭ كۆكچۇس — « ئالتۇن توپچى » 68 - بەتتە « كۆك چوغ » دەپ ئېلىنغان . — ت .

§ 121 — بىز بۇغدا ① بودونچارنىڭ ئولجا ئالغان خوتۇنىدىن تۇغۇلغان باللارمىز ، جامۇقامۇ بىزنىڭ بىر ئانا ، بىر قورساقتىن تۇغۇلغان قېرىندىشىمىز ، شۇڭا ئۇنى تاشلۇەتمەسەك دەيمەن ، — دېدى قورچى ، — ياغرىنچى ② مۇنۇ ئىشنى كۆز ئالدىمدا ئايان قىلدى : بىر كېر ئىنەك جامۇقانىڭ يېنىدىن ئەگىپ ئۆتۈپ ، ھارۋا ئۆيلەرنى ③ ئۆرۈپ ۋەيران قىلۇەتكەندىن كېيىن ، ئۇدۇل كېلىپ جامۇقانى ئۇسۇيمەن دەپ ، مۆڭگۈزنى سۇندۇرۇالدى . بىر مۆڭگۈزدىن ئايرىلىپ قالغان كېر ئىنەك جامۇقاغا : « مۆڭگۈزۇمنى تۆلەپ بەر ! » دەپ يەرنى تېپىچەكلەپ مۆرەپ ، توپىلانى سورىۇەتتى . يەنە بىر تاز ئۆكۈز ئوردىنى ئۇستىگە ئارتىپ ، قوزۇقلىرىنى سۆرەپ ، تېمۇرچىنىڭ كەينىدىن ھارۋا يولىنى بويلاپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا :

— ئاسمان - زېمىن باش قوشۇپ ،
تېمۇرچىنىنى خان قىلدى .
شۇ سەۋەبتىن مەن ساڭا
تاجۇدۆلەتنى يۇدۇپ كەلدىم .

دەپ مۆرىدى . ياغرىنچى مۇشۇ ئىشلارنى كۆز ئالدىمدا ئايان قىلىپ

بېشارەت بەردى . تېمۇرچىن ! سەن ئەل ئىگىسى بولغاندىن كېيىن ، ساڭا كۆز ئالدىمدا ئايان بولغان ئىشتىن بېشارەت بەرگەنلىكىم ئۇچۇن ، ماڭا قانداق بەخت ـ سائادەت ئاتا قىلىسەن ؟

ـــ ئەگەن ئېيتقىنىڭ كەلسە ، ـــ دېدى تېمۇرچىن ، ـــ سېنى تۇمەنبېشى قىلىمەن .

ـــ شۇنچە دانا ئەقىل كۆرسەتكەن ئادەمنى تۇمەنبېشى قىلىساڭ ، ئۇنىڭ نېمە لەززىتى بولسۇن ؟ ـــ دېدى قورچى ئانچە رازى بولماي ، ـــ تۇمەنبېشىلىقنى بەرسەڭمۇ بەر ، لېكىن ئەل ئىچىدىن ئوتتۇز گۇزەلنى بىر تالدىن چېكىپ تۇرۇپ تاللۇبلىشىمغا رۇخسەت قىلىسەن ، يەنە باشقا تەلەپلىرىنىمۇ ئورۇندايسەن !

① بۇغدا ـــ « مۇقەددەس » ياكى « ئەۋلىيا ، پەيغەمبەر » دېگەن مەنىدە . مۇڭغۇللار « تەڭرىقۇت ، پادىشاھ » نى بۇغداخان دەپ ئاتايدۇ . ھازىرمۇ چىنگىز خاننى چىنگىز بوغدا دەپ ئاتايدۇ . ـــ ت .

② ياغرىنچى ـــ قوينىڭ تارغىقىدا پال ئېچىپ بېشارەت بەرگۈچى . ـــ ت .

③ ھارۋا ئۆيلەر ـــ مۇڭغۇللار مۇقىم ماكان تۇتماي . پەسىل بويىچە كۆچۈپ تۇرىدىغانلىقتىن ، ئادەتتە ئۆيلىرىنى ھارۋا ئۈستىگە تىكىدۇ . ـــ ت .

§ 122 غۇنان قاتارلىقلار گەنگەس ئۇرۇقىنىڭ بىر كۈرە ئادەملىرىنى ، داربىتاي ئوتچىگىن بىر كۈرە ئادەملىرىنى باشلاپ كەلدى . جاداران ئۇرۇقىدىن مۇلقالقۇمۇ ① كەلدى . يەنە ئۇجىن قاتارلىقلار ساقايىت ئۇرۇقىنىڭ بىر كۈرە ئادەملىرىنى باشلاپ كەلدى . جامۇقانى تاشلاپ كەلگەنلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى . تېمۇرچىنلار كىمۇرغا دەريالىسىنىڭ ئايىل قاراغانا دېگەن يېرىدە قوش تىكىپ ئولتۇرغاندا ، جامۇقادىن بۆلۈنۈپ چىققان جۇركى ئۇرۇقىدىن سورقاتۇ جۇركىنىڭ ② بالىسى ساچا بەگ ③ ، تايچۇ ئىككىسى بىر كۈرە ئادەملەرنى ، نەگۈن تايشىنىڭ بالىسى قۇچار بەگ بىر كۈرە ئادەملەرنى ، قۇتۇلا خانىنىڭ بالىسى ئالتۇن

ئوتچىگىن بىر كۈرە ئادەملەرنى باشلاپ كېلىپ ، تېمۇرچىنلار بىلەن شۇ جايدا بىللە ئولتۇردى . كېيىن تېمۇرچىنلار ئۇلار بىلەن كىمۇرغا دەريا سى بويىدىكى ئايىل قاراغانا دېگەن جايدىن سەگگۇر دەريا سى بويىدىكى قارا يۇرەك ① تېغىنىڭ يېنىدىكى كۆك نۇر ⑤ كۆلى بويىغا كۆچۈپ كەلدى .

① مۇلقالقۇ — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 69 ـ بەتتە موقۇلا غوۋا دەپ ئېلىنغان . — ت .

② سورقاتۇ — ئادەم ئىسمى . سورقاتۇ (sorqatu) . سارغاتۇ (سېرىقلىق) . بىرىنچى باب 49 § دا قۇتۇغتۇ جۇركى دەپ ئېلىنغان . لېكىن بۇ يەردە سوقارتۇ دەپ پېزىلغانلىقتىن ، ئەسلى تېكستتىكسى بويىچە ئېلىندى . — ت .

③ ساچا بەگ — ئادەم ئىسمى . ساچا بەگ (Sacha Beki) . بىرىنچى باب 49 § دا « سەچە بەگ » دەپ ئېلىنغان . لېكىن بۇ يەردە « ساچا بەگ » دەپ ئېلىنغانلىقتىن ، ئەسلى تېكستتىكسى بىچە ئېلىندى . — ت .

① قارا يۇرەك — تاغ نامى . قارا يۇرەك ئەسلى تېكستتە قارا جۇرۇگە (qara juruge) . — ت .

⑤ كۆك نۇر — كۆل نامى . كۆك نۇر (Kəkə Na' ur) كۆك كۆل دېگەن مەنىدە . — ت .

123 § ئالتۇن ، قۇچار ، ساچا بەگ ئۇچى مەسلىھەتلىشىۋالغاندىن كېيىن ، تېمۇرچىنغا :

— سېنى خان سايلايلى ،
ئەگەر بىزگە خان بولساڭ ،
دۇشمەنلەر بېسىپ كەلسە ،
ئالدىڭدا ئالغىنچى بوپ ئاتلىنىپ ،
گۈزەل چوكان ـ قىزلارنى ،
ساڭا سوۋغا قىلىمىز !
ئازادە تەرمە ـ ئوردىلارنى ،
ساڭا ئېلىپ بېرىمىز !

ياقا يۇرتلارنىڭ
گۈزەل چوكان ـ قىزلىرىنى
ساڭا ھەدىيە قىلىمىز !
ساغرىلىق تۇلپار ـ دۇلدۇللارنى ،
ساڭا تارتۇق قىلىمىز !
ۋەھشىي ئۇۋلارنى ئۇۋلىغاندا ،
ئالدىڭدا چىقىپ قورشايمىز ،
دالا ـ تۈزلەردىكى ئۇۋلارنى ،
توپى ـ توپى بىلەن ئالدىڭغا ،
يىغىپ ھەيدەپ كېلىمىز ،
جىلغا ـ سايلاردىكى ئۇۋلارنى ،
جۈپى ـ جۈپى بىلەن ئالدىڭغا ،
سۈرۈپ ھەيدەپ كېلىمىز !
ئۈرۈشقا تەييارلانغاندا ،
پەرمانىڭغا خىلاپلىق قىلساق ،
بالا ـ چاقىمىزنى ۋەيران قىلىۋەت ،
كاللىمىزنى ئېلىپ تاشلىۋەت !
نۇسرەت قۇچقاندا ،
قارشى سۆزۈڭگە چىقساق ،
خوتۇن ـ توقاللىمىزنى سەرسان قىلىۋەت ،
بىزنى چۆلگە شۇ زامان تاشلىۋەت !

دەپ قەسەم بەردى ۋە تېمۇرچىننى چىڭگىز خان ① دەپ ئاتىدى .

① چىڭگىز خان ــ تېمۇرچىن مىلادىيە 1189 ـ (توخۇ) يىلى « چىڭگىز خان » بولۇپ تىكىلەندى . « چىڭگىز » دېگەن ئىسىم ھەققىدە خىلمۇخىل كۆز قاراشلار بار . لېكىن فرانسىيىلىك تارىخشۇناس پروفېسسور پېللىئوت (Prof. Pelliot ، 8781 ـ 5491) بۇ ئىسىم ئۇستىدە ئىزدىنىپ مۇنداق دېگەن : « چىڭگىز خان » دېگەن ئىسىم خەت مەنسىدىن ئېيتقاندا ، « دېڭىز خان »

دېگەن مەنىدە . ئۇنىڭ قارىشىچە . (1) « تېڭىز ياكى دېڭىز » ئۇيغۇرچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ . موڭغۇلچە « دالاي » دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش . (2) چىڭگىز خاننىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد ۋارىسى گۈيۈك خان ئۆزىنى « دالاي خان » (دېڭىز خان) دەپ ئاتىغان . موڭغۇلچە « دالاي خان » دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە « تالاي خان » دېگەن سۆز بىلەنمۇ مەنداش ... ـــ ت .

§ 124 تېمۇرچىن « چىڭگىز خان » دەپ ئاتالغاندىن كېيىن ، بوغورچۇنىڭ ئىنىسى ئۆگەرەي چەربى قۇرچىلىققا ① ، قاچۇن توغۇراغۇن قۇرچىلىققا ، ئاغا ـ ئىنە جەتەي ، دوغولغۇ چەربى ئىككىسىمۇ قۇرچىلىققا تەينىلىدى . ئۆگكۇر ، سۈيكەتۇ چەربى ، قاداغان دالدۇرخان ئۇچى :

ـــ سەھەردە ناشتىلىقنى
كېچىكتۈرمەي ھازىرلايمىز ،
كەچلەردە نازۇ نەمەتلەرنى
كەم قىلماي تىزىۋېتىمىز،

دېگەندى ، ئۇلارنى باۋۇرچىلىققا ② قويدى . دەگەي :

ـــ ئېرىك توقلىنى سويدۇرۇپ ،
سەھەردە كەم قىلماستىن ،
كەچلەردە كېچىكتۈرمەستىن ،
ساڭا شورپا تەييارلاي .
ئالا قويلارنى باقتۇرۇپ ،
ھارۋا ئاستىغا ياتقۇزىۋېتەي ؛
قوڭۇر قويلارنى يايلىتىپ ،
ئاۋۇل ـ ئاۋۇلغا تولدۇرىۋېتەي ،
نەپىسىم يامان ئادەممەن ،
سېمىز كۆتەن بېگىلى ،
ساڭا قويچى بولۇپ ئۆتەيمەن ،

دېگەندى ، ئۇنى قويچىلىققا قويدى . ئۇنىڭ ئىنىسى كۈچگۇر :

ـــ ھارۋىلارنى ئۆرىمەي ،
ئوقنىمۇ سۈندۈرماي ،
كۆزلىگەن مەنزىلگە
تىنچ ـ ئامان ئاپىرىمەن ،

دېگەنىدى ، چىڭگىز خان :

ـــ ئۇنداق بولسا ، سەن ئوردا ھارۋىغا مەسئۇل بول . دوراي چەرىسى سەن تۇتقارلارغا مەسئۇل بول ، ـــ دېدى . يەنە قۇبىلاي ، چىلگۈدەي ، قاراغاي تۇغۇراغۇن ئۇچى ۋە قاسارلارنى ئۇلدۇچىلىككە ③ قويۇپ :

ـــ ئۇزۇۋېتىڭلار
ئۆكتەملىك قىلغانلىڭ بويىنىنى ،
تىلىۋېتىڭلار
مەنمەنلىك قىلغانلىڭ باغرىنى !

دېدى ئۇلارغا . يەنە :

ـــ بەلگۈتەي ، قارالداي تۇغۇراغۇن ئىككىڭلار چېرىك ئاتلىرىغا مەسئۇل ئاختاچى ① بولۇڭلار ، ـــ دېدى ئىككىسىگە . يەنە تايچىغۇتلاردىن قۇتۇ ، موربچى ، مۇلقالقۇ ئۇچىگە :

ـــ سىلەر يىلقىچى بولۇڭلار ، ـــ دېدى . يەنە ئارقاي قاسار ، تاغاي ، سۈكەگەي ، چاغۇرغان تۆتىگە :

ـــ سىلەر يىراقىقا ئاتار قوغۇچاقىم ، يېقىنغا ئاتار ئودورارىم ⑤ بولۇڭلار ، ـــ دېدى . سۈبەگەتەي :

ـــ چاشقىنىڭ بولۇپ
يىغىپ بېرەي ،
قارغاڭ بولۇپ
تالالاردىن تېرىپ بېرەي .
يوتقىنىڭ بولۇپ

يېپىنچاڭ بولاي ،
كىگىزىڭ بولۇپ
بوران ـ چاپقۇندا دالدا بولاي .
دېدى چىنگىز خانغا .

① قۇرچى ـــ قۇرچى (Khorchin) ساغداق ئاسقۇچى . مەرگەن ، قوغدىغۇچى . ـــ ت .
② باۋۇرچى ـــ باۋۇرچى (Ba' urchi) . خانغا غىزا تەييارلىغۇچى ، ئاشپەز . ـــ ت .
③ ئۇلدۇچى ـــ ئۇلدۇچى (ulduchi) « قىلىچ ئاسقۇچى » . يەنى قوغدىغۇچى ۋە خان قورال ـ ياراغلىرىنى باشقۇرغۇچى . ـــ ت .
① ئاختاچى ـــ ئاختا (aghatachin) « ئاختىلانغان ئات » . ئاختاچى چېرىك ئاتلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار . ـــ ت .
⑤ قوغوچاق . ئودورا ـــ ئوق نامى . بۇ جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەنىسى : « يېنىمدا ھەمراھ . يىراقتا خەۋەرچى بولۇڭلار » دېگەندىن ئىبارەت . ـــ ت .

§ 125 چىنگىزخان خان بولغاندىن كېيىن ، بوغورچۇ ، جەلمە ئىككىسىگە :

ـــ سىلەر ئىككىڭلار
سايەمدىن باشقا بەندەم يوق چاغلاردا ،
كېلىپ سايە بولۇپ
كۆڭلۈمنى ئاۋۇندۇرۇڭلار ؛
قۇيرۇقىمدىن باشقا قامچاق يوق كۈنلەردە ،
كېلىپ قامچا بولۇپ
شاتلاندۇرۇڭلار دىلىمنى !
ئۇنتۇلمايمەن مەڭگۈ
قىلغان ياخشىلىقىڭلارنى !

دەپ بولۇپ ، يەنە :

ـــ سىلەر ئىككىڭلار بۈيەرگە ھەممىدىن ئاۋۋال

كەلگەندىكلار ، نېمە ئۇچۇن سىلەر بۇ ئەلنى سورىمايسىلەر ؟ — دېدى . ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىككە :

— كۆك تەڭرى ۋە قارا يەر مېنى دىلىكلارغا سالغاچقا ، جامۇقانى تاشلاپ ماڭا ھەمراھ بولغىلى كەپسىلەر ، — دېدى يەنە ، — شۇڭا ھەر قايسىلارنى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ قۇتلۇق ھەمراھلىرىم دەپ ئەتىۋالايمەن ، ھەر جەھەتتە سىلەرگە تايىنىمەن !

§ 126 چىڭگىزخان خان بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۇچۇن ، تاغاي ، سۇكەگەي ئىككىسىنى كەرەيلەرنىڭ ۋاڭ خانى توغرىلنىڭ ئالدىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . ئۇنىڭ خان بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان توغرىل خان :

— تېمۇرچىن بالامنى خان سايلاپ ناھايىتى ياخشى قىلىپسىلەر ، — دېدى ئۇلارغا ، — سىلەر موڭغۇللاردا خان بولمىسا ، قانداق بولىدۇ ؟

لەۋزىكلاردىن ھەرگىز يانماڭلار ؛
ئىتتىپاقىكلارنى بۇزماڭلار ؛
ئۆز ياقاڭلارنىمۇ يىتماڭلار ① !

① سۆز مەنىسىدىن قارىغاندا ، توغرىل خانىنىڭ سۆزى تېخى تۇگىمىگەن ، داۋامى چۇشۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . — ت .

تۆتىنچى باب

127 § ئەلقىسسە ، يەنە ئارقاي قاسار ، چاغۇرقان ئىككىسىنى جامۇقانىڭ ئالدىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . ئۇنىڭ خان بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان جامۇقا :

ــ سىلەر بېرىپ ئالتۇن ، قۇچار ئىككىسىگە مۇنۇ سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ، ــ دېدى ئۇلارغا ، ــ « ئالتۇن ، قۇچار ئىككىلار تېمۇرچىن ئاندام ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا ، نېمىشقا ئاندامنىڭ بېلىگە ئۇسۇپ ، ئاندامنىڭ قوۋۇرغىسىغا سانجىپ ① ، بىزنى ئايرىۋېتىسىلەر ② ؟ ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق چۈشمەي چىرايلىق ئۆتكەن چاغلاردا ، نېمىشقا ئۇنى خان سايلىمىغاندىڭلار ؟ ھازىر ئۇنى يەنە نېمە غەرەزدە خان قىلىپ سايلىدىڭلار ؟ ئالتۇن ، قۇچار ئىككىلار لەۋزىڭلاردىن يانماي ، ئاندامنى خاتىرجەم قىلىپ ، ئۇنىڭ ياخشى ھەمراھلىرىدىن بولۇپ ئۆتۈڭلار ! »

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى : « ئارىغا سۇغۇقچىلىق سېلىش » دېگەندىن ئىبارەت . ــ ت .

② ئالتۇن بىلەن قۇچارنىڭ تېمۇرچىن بىلەن جامۇقا ئىككىسىنىڭ ئارىسىغا قانداق سوغۇقچىلىق سالغانلىقى توغرىسىدا مەزكۇر كىتابتا توختالمىغان . ــ ت .

128 § ئۇزۇن ئۆتمەي ، بىز ساغرى دالاسىدا ئولتۇرغاندا ، جالما ① تېبغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى ئۆلەگەي بۇلاق دېگەن جايدا ئولتۇرغان جامۇقانىڭ ئىنىسى تايچار بىزنىڭ جوچى دارمالانىڭ يىلقىلىرىنى بۇلاپ كەتتى . جوچى دارمالانىڭ ھەمراھلىرى يىلقىلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا جۇرئەت

قىلالمىغانلىقتىن ، يەنە جوچى دارمالا ئۆزى يالغۇز ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىدى . كەچ كىرگەندە ، ئۇ يىلقىلىرىنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئېتىنىڭ يالىسىغا چاپلىشۋېلىپ ، تۈيدۈرماستىن تايچارنى يۇلىنىغا ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ ، يىلقىلىرىنى ھەيدەپ كەلدى .

① جالما — تاغ نامى . Jalama . « ئالتۇن توپچى » 74 — بەتتە ئالاما دەپ ئېلىنغان . — ت .

129 § ئىنىسى تايچارنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان جامۇقا قاتارلىق جادارلار ئۇرۇقىنىڭ ئون ئۇچ قەبىلىسىدىن ① تەشكىللەنگەن ئۇچ تۈمەن ئاتلىق ئادەمى ئالاغۇغۇت ② ، تۇرقاغۇت تاغلىرىدىن ئېشىپ ، چىنگىز خانغا ھۇجۇمغا ئاتلاندى . يىكىرەسلەردىن مۇلۇك تۇتاغ ③ ، بورولداي ئىككىسى گۇرەلگۇ تېغىدىكى چىنگىز خانغا خەۋەر قىلدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىنگىز خانمۇ ئون ئۇچ كۈرەدىن ئۇچ تۈمەن چېرىك تەييارلاپ ، جامۇقاغا قارشى ئاتلاندى . ئۇلار دالان بالجۇت دېگەن جايدا ئېلىشىپ ، جامۇقاغا تەۋە كېلەلمىگەن چىنگىز خان ئونون دەرياسىنىڭ بويىدىكى جەرەن ① جىلغىسىغا چېكىنىپ يۇشۇرۇنۇۋالدى .

— بىز ئۇلارنى ئونون دەرياسى بويىدىكى جەرەن جىلغىسىغا سۈرىۋەتتۇق ! — دەپ مەمنۇن بولدى جامۇقا . ئۇلار قايتار يولدا چىنوس ③ قەبىلىسىنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى تۇتۇپ كېلىپ ، يەتمىش قازانغا دۇملىدى ، يەنە نەگۈداي چاغان ئۇۋانىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ، ئاتىنىڭ قۇيرۇقىغا سۆرىتىپ كەلدى .

① ئون ئۇچ قەبىلە — ئەسلى تېكىستتە kharin « قارىن » دەپ ئېلىنغان ، « قارىن » مۇستەل قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئون ئۇچ قەبىلە ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان قەبىلە . ئۇلار : جادارلار ، تايجىئۇت ، يىكىرەس ،

ئۇرۇغۇت ، نويابگىن ، بارۇلاس ، باغارسن ، غورولاس ، ئوگىرات ، قاتاگىن ، سالجىغۇت ، دۆربەن ، تاتاردىن ئىبارەت . ـــ ت .

② ئالاغۇغۇت ـــ تاغ نامى . « ئالتۇن توپچى » 75 ـ بەتتە « ئالاغۇت » دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

③ مۇلۇك توتاغ ـــ ئادەم ئىسمى ، مۇلۇك توتاغ (Mulke Totagh) . مۇلۇك « مۇلۇكدار » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 75 ـ بەتتە « مۇلك توتۇغا » دەپ ئېلىنغان . ـ ت .

④ جەرەن ـــ جەرەن (Jerene) . « ئالتۇن توپچى » 75 ـ بەتتە « چىرقان » دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑤ چىنوس ـــ قەبىلە نامى . چىنوس (Chinos) نەگۈس قەبىلىسى . بۇ قەبىلە ئەسلى تايچىغۇتلارغا تەۋە ئىدى . جامۇقانىڭ ئەسكىلىكىدىن ، كېيىن چىنگىزخانغا پاناھ تارتىپ كەلدى . شۇڭا . تايچىغۇتلار ۋە جامۇقا ئۇلارغا چىش ـ تىرنىغىچە ئۆچ بولغاچقا . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا چىنگىز خان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇلار مۇشۇنداق ۋەھشىي ئۆلتۈرۈلدى . ـــ ت .

§ 130 جامۇقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇرۇغۇت ئۇرۇقىدىن جۇرچەدەي ئۇرۇغۇتلارنى ، ماڭغۇت ئۇرۇقىدىن قۇيىلدار ماڭغۇتلارنى باشلاپ ، جامۇقادىن چىنگىز خانغا كېلىپ قوشۇلدى . قوڭقوتان ئۇرۇقىدىن مەڭلىك چالمۇ يەتتە بالىسىنى باشلاپ ، جامۇقادىن چىنگىز خانغا كېلىپ قوشۇلدى . بۇنچە كۆپ ئۇلۇسلارنىڭ جامۇقانى تاشلاپ ، ئۆزىگە كەينىدىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىقىدىن خۇشال بولۇپ كەتكەن چىنگىزخان ۋە ئۆلۈن ئۇجىن ، قاسار ، جۇرکىلەردىن ساچا بەگ ، تايچۇ قاتارلىقلار :

ـــ بىز ئونون دەرياسى بويىدىكى ئورماندا توي ئۆتكۈزەيلى ! ـــ دەپ توي ئۆتكۈزدى . تويدا چىنگىز خان ، ئۆلۈن ئۇجىن ، قاسار ، ساچا بەگ قاتارلىقلارنىڭ سورىنىغا بىر تۈسۇرگە ① قىمىز قۇيدى . ساچا بەگنىڭ كىچىك ئاپىسىنىڭ سورۇنىغا بىر تۈسۇرگە قىمىز قۇيدى . بۇنى كۆرۈپ قورسىقى كۆپكەن قورىجىن خاتۇن بىلەن قوغۇرچىن خاتۇن :

ـــ بىزگە ئاۋۋال قۇيماي ، ئەبەگەيلەرگە قۇيغىنىڭ

نېمىسى ؟ ــ دەپ ، باۋۇرچى شىكىگۇرنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ تازا سالدى . تاياق ھار كەلگەن باۋۇرچى شىكىگۇر :

ــ يەسۈگەي باتۇر ، نەگۈن تايشىلار ئۆلۈپ ، كۆرگەن كۈنۈم مۇشۇ بولدىمۇ ؟ ــ دەپ ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى .

① تۈسۈرگە ــ tusurge (korege) . قىمىز قاچىلايدىغان ساباي ياكى سوغىما ئوخشاش تېرىدىن ياسالغان قاچىلىغۇ . ئەمما تورسۇق ، چاناچلار ئەمەس . موڭغۇللارنىڭ ئادەتتى بويىچە ، چوڭ زىيافەتلەردە ، قوشۇنىڭ ئىشكى يېنىغا يوغان بىر تۈسۈرگە قىمىز قويۇلىدۇ . يېنىغا كەمچە قويۇلىدۇ . كۈتكۈچىلەر چىرايلىق كىيىملەرنى كىيىپ ، ئالدىنى ئىگىسىگە قىلىپ ئۆرە تۇرۇپ ياكى يۇكىنىپ ئولتۇرۇپ ، قىمىزلارنى قۇيىدۇ . يەنە ئىككەيلەن قىمىز قۇيۇلغان جامىلارنى ئىگىسى ياكى مۇھىم مېھمانلارغا تۇتىدۇ . مۇھىم بولمىغانلىرىغا باشقىلىرى تۈسۈرگىنى ياكى چۆگۈننى ئالدىغا كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ جامىغا قۇيۇپ بېرىدۇ . ــ ت .

§ 131 بۇ تويغا بىز تەرەپتىن بەلگۈتەي رىياسەتچىلىك قىلدى . جۇركىلەر تەرەپتىن بۇرى بۆكە رىياسەتچىلىك قىلدى . بەلگۈتەي چىنگىز خاننىڭ ئېتىنى يېتەكلەپ تۇراتتى . بىراق ، ئۇ ئاتلىرىمىز باغلاقلىق جايدىن چۈلۈۋۇر ئوغرىلاۋاتقان قاتاگىنلاردىن بىر ئوغرىنى تۇتۇۋالدى . بۇرى بۆكە ھېلىقى ئوغرىغا يان بېسىپ ، بەلگۈتەي بىلەن خېلىغىچە تارتىشىپ ، ئۇنىڭ ئوڭ يېڭىنى يىرتىۋەتتى . ئۇنى ئاز دەپ ، يالىڭاچلىنىپ قالغان مۇرىسىنى قىلىچى بىلەن چېپىۋەتتى . بەلگۈتەي قان ئېقىۋاتقان يارىسىغا پەرۋا قىلماي كېتىۋاتقاندا ، دەرمۇخ ئاستىدىكى سورۇندا سايداپ ئولتۇرغان چىنگىز خان ئۇنىڭ مۇرىسىدىكى قانىنى كۆرۈپ قالدى ۋە دەرھال ئالدىغا كېلىپ :

ــ مۇرەڭ نېمە بولدى ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن .

ــ ھېچنېمە بولمىدى ، ــ دېدى ئۇ ، ــ كىچىككىنە يارىنى دەپ قېرىنداشلار ئارا ئازارلىشىپ قالمايلى ! ھېچ ۋەقەسى يوق ، ساقىيىپ كېتىدۇ . قېرىنداشلار ئەمدى تونۇشۇپ بىر چىرايلىق

ئولتۇرغاندا ، بىر نېمە دېيىشىپ قالساق سەت تۇرمامدۇ ، سەۋىر قىل ئاكا !

§ 132 چىڭگىز خان بەلگۈتەينىڭ ھاي دېگىنىگە ئۇنمماي ، دەرەخ شېخىنى پۈتاپ ، ئېركىت پىشكىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ ، جۇركىلەرنىڭ ئەدىپىنى تازا بەردى ۋە قوربجىن خاتۇن ، قوغۇرچىن خاتۇنلارنى تارتىۋالدى . كېيىن ئۇلار يارىشىپ قالايلى دەپ كېلىشىپ ، ئوتتۇرىغا ئەلچى سېلىشىپ ، قوربجىن خاتۇن بىلەن قوغۇرچىن خاتۇنىنى قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا سۆزلىشىۋاتقاندا ، قىتانلارنىڭ ① ئالتۇن خانى ② تاتارلارنىڭ مەگۈجىن سۇگۈلتۇ ③ قاتارلىقلارنى ئەمرىگە بويسۇندۇرالماي ، ۋەزىر ۋاڭ جىڭغا ④ قوشۇن تارتىپ ، ئۇلارغا قىلچە رەھىم قىلماي جاجىسىنى بېرىشكە بۇيرىغاندى . چىنگىز خان ۋەزىر ۋاڭ جىڭنىڭ ئوزۇق ـ تۆلۈك ، ئات ـ ئۇلاغلارنى تەييارلاپ ، مەگۈجىن سەگۈلگۇ قاتارلىق تاتارلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ، قوشۇن تارتىپ ئۇلجا دەرياسىنى ⑤ ئۆرلەپ ئاتلانغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى .

① قىتان ـــ قەبىلە نامى . 4 ـــ 5 ـ ئەسىرلەردە لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشىغان چاژۇچې مىللىتى . 10 ـ ئەسىردە لياۋ خانلىقى قۇرغان . 1125 ـ يىلىغا كەلگەندە ، جۇرجىتلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان ئەسلى تېكىستتە Kitan » Kitad · Kitad irgen » نىڭ كۆپلۈك شەكلى . چۈنكى . قىتانلار شىمالىي جۇڭگو رايونلىرىدا ياشىغاچقا ، ئۇلار شۇ چاغدا « قىتان » دەپ ئاتىلاتتى . دېمەك ، رۇسچىدىكى Китайский ، ئەنگلىزچىدىكى Cathy قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى « قىتان » نىڭ ئاھان تەرجىمىسى . ـــ ت .

② ئالتۇن خان ـــ جىن خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ ، جىن جاڭزۇڭ (1190 ـــ 1208) نى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

③ مەگۈجىن سەگۈلتۇ ـــ ئادەم ئىسمى . تاتارلارنىڭ ئاقساقلى . ـــ ت .

④ ۋاڭ جىڭ ـــ ئادەم ئىسمى . جىن خانلىقىنىڭ ئوك قول ۋەزىرى ۋەن

يەنشيانىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .
③ ئۇلجا دەرياسى ـــ دەريا نامى . ئۇلجا (Ulja) ، موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدىغان دەريا . ـــ ت .

§ 133 ـــ تاتارلار ئەزەلدىن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنى ① ئۆلتۈرۈپ كەلگەن ئەشەددىي دۈشمىنىمىز ئىدى . شۇڭا ، بىز مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاربغا چۈشۈپ ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلايلى ! ـــ دەپ توغرىل خانغا ئەلچى ئەۋەتتى . ئەلچى توغرىل خانغا :

ـــ ئالتۇن خانىنىڭ ۋەزىرى ۋاڭ جىڭ قوشۇن تارتىپ ، مەگۈجىن سەگۈلتۇ قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلجا دەرياسىنى ئۆرلەپ ئاتلىنىپتۇدەك . بىزمۇ ئاربغا چۈشۈپ ئاتا دۈشمىنىمىزگە ھۇجۇم قىلايلى . توغرىل خان ئاتا ، تېزرەك تەييارلىنىڭ ! ـــ دەپ چىنگىز خاننىڭ سۆزىنى يەتكۈزدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان توغرىل خان :

ـــ ئوغلۇم تېمۈرچىننىڭ ئېيتقىنى يوللۇق . ئاربغا چۈشۈپ ھۇجۇم قىلساق قىلايلى ! ـــ دەپ چىنگىز خاننىڭ سۆزىنى قوللىدى . ئۈچىنچى كۈنى ، ئۇ قوشۇن تەييارلاپ ، چىنگىز خاننىڭ ئالدىغا دەرھال يېتىپ كەلدى . چىنگىز خان ، توغرىل خان ئىككىسى يەنە ساچا بەگ ، تايچۇ قاتارلىق جۈركىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ :

ـــ ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ قىساسلىق دۈشمىنى تاتارلارغا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىللە ھۇجۇم قىلايلى ! ـــ دەپ خەۋەر بەردى . لېكىن ، ئۇلاردىن ئالتە كۈنگىچە خەۋەر كەلمىدى . يەنە ساقلاشقا تاقەت قىلالمىغان چىنگىز خان بىلەن توغرىل خان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇلجا دەرياسىنى بويلاپ ، ۋەزىر ۋاڭ جىڭلار بىلەن ئۇچرىشىپ ھۇجۇمغا تەڭ ئاتلاندى . بۇ چاغدا ، مەگۈجىن

سەگسۈلتسۇ قاتارلىق تاتارلار ئۇلجا دەريياسى بويىدىكى قۇستۇ شىستۇگەن ۋە ناراتسۇ شىستۇگەن دېگەن جايدا قورغان قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى. چىنگىز خان، توغرىل خانلار ئۇلارنىڭ قورغانىدىن قورغان ساقلىغۇچىلىرىنى ۋە مەگۈجىن سەگەلتۇنى تۇتۇۋېلىپ، شۇ جايدىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى. چىنگىز خان ئۇ يەردىن كۆمۈش بۆشۈك ۋە مارجانلىق يوتقان ئولجا ئالدى.

① بۇنىڭدىن ئىلگىرى. تاتارلار ئامباغاي. يەسۈگەيدىن باشقىلارنىمۇ ئۆلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. ـــ ت.

§ 134 چىنگىز خان بىلەن توغرىل خان قوشۇن تارتىپ مەگۈجىن سەگۈلتۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ كەتكەن ۋەزىر ۋاڭ جىڭ چىنگىز خانغا «جاغۇت قۇرى» ① دېگەن نام، كەرەيلەرنىڭ توغرىل خانغا «ۋاڭ خان» دېگەن نام بەردى. «ۋاڭ خان» دېگەن نام ۋەزىر ۋاڭ جىڭنىڭ شۇ جايدا بەرگەن ئەمىلى ئىدى.

ـــ سىلەر ئاربغا چۈشۈپ مەگۈجىن سەگۈلتۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئالتۇن خانلىقىمىز ئۈچۈن كاتتا خىزمەت كۆرسەتتىڭلار، ـــ دېدى ۋەزىر ۋاڭ جىڭ، ـــ بۇ خىزمىتىڭلارنى ئالتۇن خانغا يەتكۈزۈپ، ئالتۇن خاندىن چىنگىز خانغا ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق جاۋتاۋ ② دېگەن نامنى بېرىشنى تەلەپ قىلىمەن.

ۋەزىر ۋاڭ جىڭ شۇ خۇشاللىقىدا چېرىكلىرىنى چېكىنىدۈرۈپ كەتتى. چىنگىز خان، ۋاڭ خان ئىككىسى تاتارلاردىن ئولجا ئالغان غەنىيمەتلەرنى بۆلۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، ماكانلىرىغا قايتىشتى.

① جاغۇت قۇرى ـــ ئەمەل نامى. جاغۇت قۇرى (ja' ud khuri). ھېراۋۇل دېگەن ئەمەلگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ـــ ت.

② جاۋتاۋ — ئەمەل نامى . جازا بېگى . — ت .

135 § تاتارلارنىڭ ناراتۇ شىتۇگەن دېگەن جايدىكى قورغانىنى ئالغاندا ، قوشۇنىمىز تاشلىنىپ قالغان بىر بالىنى تېپىۋالدى . چىنگىز خان قۇلىقىغا ئالتۇن سىرغا ، بۇرنىغا ئالتۇن ھالقا تاقىۋالغان ، ئالتۇن گۈللۈك توۋار تاشلىق بۇلغۇن جۇۋا ① كىيىۋالغان ئۇ بالىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ، ئۆلۈن ئۇجىنغا سوۋغا قىلدى . ئۆلۈن ئۇجىن :

— بۇ ئۆزى ياخشى ، نەسلى ئېسىل ئادەملەرنىڭ بالىسى ئىكەن ! — دەپ ، ئۇنى بەش بالىسىنىڭ ئىنىسى ، ئالتىنچى بالىسى قاتاردا بېقىۋېلىپ ، ئۇنىڭغا شىگىكەن قۇتۇغ ② دەپ ئىسىم قويدى .

① بۇلغۇن جۇۋا — ئەسلى تېكستتە Keligebchi (پىندىك) دەپ ئېلىنغان . لېكىن ، بۇلغۇن تېرىسىدا پىندىك قىلىدىغان ئىش ئاز ئۇچرايدۇ . چۈنكى ، بالىغا پىندىكلا تارتىپ ، كىيىم كىيگۈزمەيدىغان ئەھۋالمۇ ئاز ئۇچرايدۇ . شۇڭا ، مەزمۇنىغا قاراپ « بۇلغۇن جۇۋا » دەپ تەرجىمە قىلىندى . — ت .

② شىگىكەن قۇتۇغ — ئادەم ئىسمى . شىگىكەن (Shigigen) « كىچىك » ، قۇتۇغ (Khutughu) « قۇتلۇق » دېگەن مەنىدە بولۇپ ، « قۇتلۇق بالا » دېگەننى بىلدۈرىدۇ . كېيىنكى پاراگرافلاردا « شىگى » قۇتۇغۇ دەپ ئېلىنغان . — ت .

136 § چىنگىز خاننىڭ ئاغرۇقى ① قارىلتۇ كۆلى ② دېگەن جايدا ئىدى . جۈركىلەر باستۇرۇپ كېلىپ ئاغرۇق ساقلاپ قالغانلاردىن ئەللىك ئادەمنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى بۇلاپ كەتتى ، ئون ئادەمنى ئۆلتۈرىۋەتتى . ئامان قالغانلىرى چىنگىز خانغا بېرىپ خەۋەر قىلدى . بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ دەرغەزەپكە كەلگەن چىنگىز خان :

— جۈركىلەر بىزنى ئەجەپ بوزەك قىلىپ كەتتى ؟

ئۆتكەندە ئونون دەريانى بويىدىكى ئورماندا باۋۇرچى شىكىگۈرنى ئۇرغانمۇ شۇلار ، بەلگۈتەينىك مۆرىسىنى چېپىۋەتكەنمۇ يەنە شۇلار . ئۇلار يارىشۇالايلى دەپ يالۇۋرغانلىقى ئۈچۈن ، قوربجىن خاتۇن ، قوغۇرچىن خاتۇننى قايتۇرۇپ بەردۇق . ئۇنىڭدىن كېيىن قىساسلىق ئاتا دۈشمىنىمز تاتارلارغا ھۇجۇم قىلايلى دەپ ئەلچى ئەۋەتسەك ، ئالتە كۈنگىچە كەلمىدى . ھازىر دۈشمەنلەرگە يان تاياق بولۇپ بىز بىلەن دۈشمەنلەشكەندىن كېيىن ، ئۇلارمۇ بىزنىڭ دۈشمىنىمز ! ــ دېدى ۋە دەرھال قوشۇن تارتىپ جۇركىلەرنى جازالاشقا ئاتلاندى . چىنگىز خان كەلۈرەن دەريانى كۈدۈگە ئارالنىڭ ③ دولوغان بولتاغ ① دېگەن جايىدا يۇرگەن جۇركىلەرنى جازالاپ تالان ـ تاراج قىلدى . ساچا بەگ بىلەن تايچۇ ئىككىسى ئاز بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن قېچىپ كەتتى . چېرىكلىرىمز ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ، ساچا بەگ بىلەن تايچۇ ئىككىسىنى تەلەتۇ تېغى ئېغىزىدا تۇتۇۋالدى . ئۇلارنى تۇتۇپ كەلگەندىن كېيىن ، چىنگىز خان :

ــ ئىلگىرى بىز نېمە دەپ ۋەدىلەشكەندۇق ؟ ــ دەپ سورىدى ساچا بەگ بىلەن تايچۇدىن .

ــ قارا يۈزلۈك قىلدۇق ، كېلىشكەن ۋەدىمىز بويىچە بولسۇن ! ــ دەپ باشلىرىنى سۇندى . چىنگىز خانمۇ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى ئۆزىگە تونۇتۇش ئۈچۈن ، كېلىشكەن ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ كاللىلىرىنى ئېلىپ ، شۇ جايغا تاشلاپ قويدى .

① ئاغرۇق ــ ئاغرۇق (a' urugh) . جەگىگە ئاتلانغاندا ، يۈرتنى قوغداش ئۈچۈن قالدۇرۇلغانلار « ئاغرۇق » دەپ ئاتىلىدۇ . يۇمن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، « ئاغرۇق » قوشۇنىنىڭ تەمىناتىنى تەمىنلەيدىغان بازىغا ئايلانغان . ــ ت .

② قارىلتۇ كۆلى ــ كۆل نامى . « ئالتۇن تۇبچى » 83 ـ بەتتە ئارغالىتۇ ناغۇر دەپ ئېلىنغان . ــ ت .

③ كۇدۇڭگە ئارال ــ جاي نامى . كۇدۇڭگە ئارال (Kudo' e aral) « ياۋا دەريا ، قاشاڭ دەريا » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

① دولوغان بولتاغ ــ جاي نامى . دولوغان بولداغ (Dolo' an Boldagh) « يەتتە چوقا : يەتتە دۆڭ » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

§ 137 ساچا بەگ ، تايچۇ ئىككىسىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ، جۇركىلەرنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە ، جالايىرلاردىن تەلەگەتۇ بايانىڭ گۈڭۈن غۇڭا ، چىلاغۇن قايچى ① ، جەبكە دېگەن ئۈچ بالىسى جۇركىلەر ئارىسىدا ئىدى . گۈڭۈن غۇڭا مۇقالى ، بۇقا دېگەن ئىككى بالىسىنى خانىڭ ئالدىغا سالامغا ئەكىلىپ :

ــ باللىرىمنى ساڭا تاپشۇردۇم ،
بۇسۇغاڭدا قۇل بولسۇن دەپ ؛
ئەگەر بوسۇغاڭدىن ئەگىپ كەتسە ،
ئۇلارنىڭ پېيىنى قىرقىۋەت !
باللىرىمنى ساڭا ئۆتۈندۇم ،
ئىلكىڭدا ② قۇل بولسۇن دەپ ؛
ئەگەر ئىشىكىڭدىن ئاتلاپ كەتسە ،
ئۇلارنىڭ يۇرىكىنى سۇغۇرتۇال !

دەپ باللىرىنى تاپشۇرۇپ بەردى .

چىلاغۇن قايچىمۇ ئىككى بالىسى تۇگە ③ ، قاشىنى خانىغا سالامغا ئەكىلىپ :

ــ باللىرىمنى ساڭا ئىنئام قىلدىم ،
ئالتۇن بوسۇغاڭنى باقسۇن دەپ ؛
ئەگەر بوسۇغاڭدىن قەدەم كەتسە ،
ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ،
چۆل ــ جەزىرىلەرگە تاشلىۋەت !
باللىرىمنى ساڭا ھەدىيە قىلدىم ،

قۇتلۇق دەرۋازاڭنى باقسۇن دەپ ؛
دەرۋازاڭدىن ماڭدام نېرى كەتسە ،
ئۇلارنىڭ جېنىنى ئېلىپ ،
چۆل ـ بايا‌ۋانلارغا چۆرۈۋەت !
دەپ باللىرىنى تاپشۇرۇپ بەردى .

گۈزۈن غوۋا بالىسى جەبكەنى قاسارغا بېرىۋەتتى . جەبكە جۇركىلەر ئاۋۇلىدىن بوروغۇل دېگەن بالىنى تېپىۋېلىپ ، ئۇنى ئۆلۈن ئۇجىنغا تاپشۇرۇپ بەردى .

① چىلاغۇن قايچى ـــ ئادەم ئىسمى . « تاش قايچا : تاش قىسقۇچ » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② ئەنچى ـــ ئەسلى تېكستتە « omchu » . يەنى « ئۆزى ياكى خۇسۇسىي » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

③ تۇگە ـــ ئادەم ئىسمى . ئەسلى تېكستتە Tungge (تۇگگە) . مەزكۇر كىتابنىڭ 202 § دا تۇگە (Tuge) دەپ ئېلىنغان . « ئالتۇن تووچى » 85 ـ بەتتە « تۇگە » دەپ ئېلىنغان . بىر خىلاشتۇرۇش ئۇچۇن . « تۇگە » دەپ ئېلىندى . ـــ ت .

138 § مەركىتلەر يۇرتىدىن تېپىۋالغان كۆچ ، تايچىغۇتلارنىڭ بەسۈتلەر يۇرتىدىن تېپىۋالغان كۆكچۇ ، تاتارلار يۇرتىدىن تېپىۋالغان شىگىكەن قۇتۇغ ، جۇركىلەر يۇرتىدىن تېپىۋالغان بوروغۇل تۆتىنى ئۆيىدە بېقىۋاتقان ئۆلۈن ئانا : « بۇ بالىلىرىمغا كۈندۈزلىرى قارايدىغان كۆز ، كېچىلىرى ئاڭلايدىغان قۇلاپ بولۇپ بېرىدىغان مەندىن باشقا يەنە كىم بار ئىدى ؟ » دەپ ئويلاپ ، ئۇلارنى بېقىپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشتى .

139 § بۇ جۇركىلەرنىڭ جۇركىن ① بولۇشتىكى سەۋەب مۇنداق ئىدى : قابۇل خانىنىڭ يەتتە بالىسى ئىچىدە ، ئۆكىن بارقاغ ② ئەڭ چوڭى بولۇپ ، ئۇنىڭ بالىسى سورقاتۇ

جۇركى ③ ئىدى . ئۇ قابۇل خاننىڭ باللىرىنىڭ چوڭى بولغاچقا ، ئۇنىڭغا ئەل ئىچىدىن

جاسارەتلىك ، قورقماس ،
ماھىر ئوقيا ئېتىشقا ،
گەپ ـ سۆزى مەردانە ،
تېڭى يوق باتۇرلۇقتا ،
شىجائەتلىك ، قەيسەر ،
يىگىتلىك ، پالۋانلىقتا يەكتا

ئادەملەرنى تاللاپ بەرگەنلىكتىن ، ئۇلار قەيسەرلىك ، جىگەرلىك ، جاسارەتلىك ، شىجائەتلىك ، تەڭداشسىز ئەلگە ئايلىنىپ ، جۇركىن دەپ ئاتالدى . چىنگىز خان ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك جۇركىنلەرنى بېقىندۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ بېقىن خەلقىگە ① ئايلاندۇرىۋالدى .

① جۇركىن ـــ ئۇرۇق نامى . ئەسلى تېكىستتە مۇشۇ پاراگرافتىن باشلاپ جۇركى (jurki) « جۇركىن (jurkin) » دەپ ئىلىنغان . شۇڭا ، ئەسلىي بويىچە ، بىرخىللاشتۇرۇش ئۈچۈن كېيىنكىلىرىنى « جۇركىن » دەپ ئىلىندى . جۇركىن « مەركەز » ، « يۇرەك » : « يۇرەكلىك » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② ئۆكىن بارقاغ ـــ ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 86 ـ بەتتە ئۆكىن باراغ دەپ ئىلىنغان . ـــ ت .

③ سورقاتۇ جۇركى ـــ ئادەم ئىسمى . بىرىنچى باب 49 § دا « قۇتۇغتۇ جۇركى » دەپ ئىلىنغان . ـــ ت .

① ئەسلى تېكىستتە omchu irgen ، يەنى « ئۆزىنىڭ پۇقرالىرى ، خۇسۇسىي پۇقرالىرى » دېگەن مەنىدە . ئۇلار ئەلگە ياكى خان جەمەتىگە تەۋە بولماي ، بەلكى خان شەخسەن ئۆزىگە تەۋە بولغان كىشىلەر بولۇشى مۇمكىن . ـــ ت .

§ 140 ـــ بۇرى بۆكە ① بىلەن بەلگۈتەينى چىلىشكە سېلىپ باقايلى ! ـــ دېدى چىڭگىز خان بىر كۈنى . بۇرى بۆكە جۇركىنلەردىن ئىدى . ئۇ بىر قېتىم بەلگۈتەينى بىر قولى بىلەن

يانپىشىغا ئېلىپ يەرگە چاپلىۋەتكەنلىكتىن ، ئەل ئىچىدە پالۋان دەپ نام قازانغانىدى . بەلگۈتەي بىلەن بۇرى بۇكە چىلىشقا چۈشتى . تەڭدىشى يوق بۇرى بۆكە ئۇنىڭغا قەستەن يىقىلىپ بەردى . ئۇنى باسالمىغان بەلگۈتەي ئۇنىڭ مۇرىسىدىن تۇتۇپ ساغرىسىغا مىنىۋېلىپ چىنگىز خانغا قارىدى . چىنگىز خان كالپۇكىنى چىشلەپ قويدى . خاننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن بەلگۈتەي دۈمبىسىگە مىنىپ تۇرۇپ ، ئۇنىڭ بوينىغا گىرە سالدى ـ دە ، تىزلەپ تۇرۇپ يۇلۇنىنى ئۈزۈۋەتتى . يۇلۇنى ئۈزۈلۈپ كەتكەن بۇرى بۆكە :

ـــ بەلگۈتەيگە ھەرگىز يېڭىلمەيتتىم ! لېكىن ، خاندىن ئەيمىنىپ ، ئەتەي يىقىلىپ بەرگەن ئارىلىقتا جېنىمدىن جۈدا بولدۇم ! ـــ دەپ جان ئۈزدى . بەلگۈتەي يۇلۇنى ئۈزۈلۈپ كەتكەن بۇرى بۆكەنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرەپ بېقىپ ، تاشلاپ قويۇپ كەتتى .

قابۇل خانىنىڭ يەتتە بالىسىنىڭ چوڭى ئۆكىن بارقاغ ، كەنجىسى بارتام باتۇر ، بارتام باتۇرنىڭ ئوغلى يەسۈگەي باتۇر ، كەنجىسى قۇتۇغتۇ مۆڭگۈر ؛ قۇتۇغتۇ مۆڭگۈرنىڭ ئوغلى بۇرى بۆكە ئىدى . بۇرى بۆكە بارتام باتۇرنىڭ بالىلىرىدىن يىراقلىشىپ ، ئۆكىن بارقاغنىڭ باتۇر بالىلىرى بىلەن يېقىن ئارىلاشقانلىقتىن ، ئەل ئىچىدە پالۋان دەپ نام قازانغان بۇرى بۆكە بەلگۈتەيگە يىقىلىپ بېرىپ جېنىدىن ئايرىلدى .

① بۇرى بۆكە ـــ ئادەم ئىسمى . بۇرى « مۆكەمەل ، تولۇق » . بۆكە « پالۋان ، چىلىشچى » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

141 § ئۇنىڭدىن كېيىن ، توخۇ يىلى ① ، قاتاگىن ، سالجىغۇتلار بىرلىشىپ ، باقۇ چوروگى ② قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قاتاگىنلار ، چىرگىدەي باتۇر ③ قاتارلىقلار

باشچىلىقىدىكى سالجىغۇتلار دۆربەن ، تاتارلار بىلەن يارىشىپ قالدى . قاچقۇن بەگ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى دۆربەنلەر ، جالىن بۇقا ① قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى تاتارلارنىڭ ئالچى تاتارلىرى ، تۇگە ماقا ⑤ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى يىكىرەسلەر ، دەرگەگ ⑥ ، ئەمەل ، ئالقۇي قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ئوڭغىراتلار ، جونا‌غ چاغاغان ⑦ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قورولاسلار ، كۆچگۈت ، بۇيرۇق خانلار باشچىلىقىدىكى نايمانلار ، توغتوغا بەگنىڭ بالىسى قۇتۇ ⑧ باشچىلىقىدىكى مەركىتلەر ، قۇدۇقا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇيراتلار ، تارغۇتاي كىرىلتۇغ ، قودۇن ئورچاڭ ، ئاغۇچۇ باتۇر ⑨ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى تايچىغۇتلار ئالقۇي بۇلاغ دېگەن جايغا يىغىلىپ ، جاجىرادايلاردىن جامۇقانى ⑩ خان سايلاشقا كېلىشىپ ، بىرلىككە كېلىپ ، ئايغىرلارنى سويۇپ ئىتتىپاق تۈزدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئەرگۈنە دەريا‌سىنى ⑪ بويلاپ ، كەن دەريا‌سىنىڭ ئېرگۈنە دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان جايدىكى شىناغا ⑫ كېلىپ ، جامۇقانى گۈرخان ⑬ سايلىدى . ئۇلار جامۇقانى گۈرخان سايلىغاندىن كېيىن :

— بىز چىنگىزخان ، ۋاڭ خانغا ھۈجۇم قىلايلى ! — دېيىشتى . لېكىن ، بۇ خەۋەرنى قورولاسلاردىن قورىتاي گۈرەلگۇ تېغىدا ئولتۇرغان چىنگىز خانغا يەتكۈزدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىنگىز خان ۋاڭ خانغا خەۋەر قىلدى . ۋاڭ خان خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قوشۇن تارتىپ ، چىنگىز خانىنىڭ قېشىغا دەرھال يېتىپ كەلدى .

① توخۇ يىلى — مىلادىيە 1201 - يىلى . — ت .

② باقۇ چوروگى — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 87 - بەتتە باقۇ چوروقۇ دەپ ئېلىنغان . — ت .

③ چىگىدەي باتۇر — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 87 - بەتتە ئىرگىدەي باتۇر دەپ ئېلىنغان . — ت .

① جالىن بۇقا — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 88 - بەتتە جالى بۇقا دەپ ئېلىنغان . جالى (Jali) « جالىن » (Jalin) مۇدىيىلىدۇ . جالىن بۇقا (Jali Bukha) « قۇۋ ، مەككار ، مۇغەمبەر بۇقا » دېگەن مەنىدە . ئۇ بىرىنچى باب § 58 دا تاتارلار ھەققىدە سۆزلەنگەنىدە تىلغا ئېلىنغان جالى بۇقا بولۇشى مۇمكىن . — ت .

② تۇگە ماقا — ئادەم ئىسمى . ئەسلى تېكستتە تۇگگە (Tonge) دەپ ئېلىنغان . لېكىن سەككىزىنچى باب 202 § دا « تۇگگە » دەپ ئېلىنغان . بىر خىللاشتۇرۇش ئۈچۈن « تۇگە »دەپ ئېلىندى . — ت .

③ دەرگەگ — ئادەم ئىسمى . « ئالتۇن توپچى » 88 - بەتتە تەرگە دەپ ئېلىنغان . — ت .

④ جوناغ چاغاغان — ئادەم ئىسمى . جوناغ (Jonagh) « پالاكەت ، كالامپاي » ، چاغاغان (Chagha'an ياكى Chaghan) « ئاق » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 88 - بەتتە چىنىدەن چاغان دەپ ئېلىنغان . — ت .

⑧ قۇتۇ — ئادەم ئىسمى . « يۇلتۇز » دېگەن مەنىدە . — ت .

⑩ ئاغۇچۇ باتۇر — ئادەم ئىسمى . ئاغۇچۇ (A' uchu) « ئۇۋچى » دېگەن مەنىدە . — ت .

⑪ ئەسلى تېكستتە جامۇقا جاجىراداي دەپ ئېلىنغان . لېكىن 40 § ، 129 § لاردا جادارلان دەپ ئېلىنغانىدى . — ت .

⑫ ئەرگۈنە دەريا سى — دەريا نامى . ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى . سىبىرىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى خۇلۇن بۇئىر ئايمىقى ئارىلىقىدىكى ئېرگۈنە دەريا سى . — ت .

⑫ شىنا — دېلتا ، ئۇچ بۇرجەكلىك جاي . — ت .

⑬ گۇرخان — غەربىي لياۋ (Kara Kitai) نىڭ خانى يوللىغ تاشمىنىڭ ھۆرمەت نامى . گۇرخان (Gur Khan) « خانلارنىڭ خانى ياكى بۈيۈك خان » دېگەن مەنىدە . — ت .

142 § ۋاڭ خان چىنگىز خانىنىڭ يېنىغا كەلگەندىن كېيىن ، چىڭگىز خان ، ۋاڭ خان ئىككىسى : « جامۇقاغا ھۆجۇم قىلايلى ! » دەپ كېلىشىپ ، كەلۈرمەن دەريا سىنى بويلاپ ئاتلاندى . چىنگىز خان ئالتۇن ، قۇچار ، داربتاي ئۇچىنى ، ۋاڭ خان سەگگۈم ① ، جاقا گامبۇ ② ، بىلگە بەگ ئۇچىنى ئالغىنچى قىلىپ ئەۋەتتى .

ئۇلارنىڭ ئالدىغا يەنە قاراۋۇل ئەۋەتىپ ، ئەنەگەن گۈيلەتۈ دېگەن جايىغا بىر قىسىم قاراۋۇل ، ئۇلار تەرەپتىكى چەكچەر دېگەن جايغا بىر قىسىم قاراۋۇل ، ئۇنىڭدىن ئىچكىرىرەك تەرەپتىكى چىقۇرقۇ ③ دېگەن جايغا بىر قىسىم قاراۋۇل قويدى . ئالغىنچىلىرىمىز ئالتۇن ، قۇچار ، سەڭگۈملەر ئۇدكىيا ① دېگەن جايغا ئەمدى چۈشۈپ تۇرۇشىغىلا ، چىقۇرقۇ تەرەپكە قويغان قاراۋۇللاردىن : « دۈشمەن كەلدى ! » دېگەن خەۋەر كەلدى . خەۋەر كېلىشى بىلەنلا ، ئۇلار ئۇ يەرگە چۈشمەي ، « دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىغا چىقىپ كىملىكىنى سۈرۈشتۇرۈپ باقايلى » دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى .

ـــ كىم بولسىلەر ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇلار .

ـــ مۇڭغۇللاردىن ئاغۇچۇ باتۇر ، نايمانلاردىن بۈيرۇق خان ، مەركىتلەردىن توغتوغا بەگنىڭ ئوغلى قوتۇ ، ئۈيراتلاردىن قودۇقا بەگ بولىمىز ، تۆتىمىز جامۇقانىڭ ئالغىنچىسى ، ـــ دېدى جامۇقانىڭ ئالغىنچىلىرى .

ـــ بۇگۈن كەچ بولۇپ كەتتى ، ئەتە ئېلىشايلى ! ـــ دەپ قوشقا قايتىشتى ئالغىنچىلىرىمىز .

① سەڭگۈم ـــ ئادەم ئىسمى . ۋاڭ خان توغرىلىنىڭ ئوغلى . ـــ ت .

② جاقا گامبۇ ـــ ئادەم ئىسمى . ۋاڭ خان توغرىلىنىڭ ئىنىسى . ـــ ت .

③ چىقۇرقۇ ـــ جاي نامى . « ئالتۇن توپچى » 98 ـ بەتتە چوقۇرقۇ دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

① ئۇدكىيا ـــ جاي نامى . « ئالتۇن توپچى » 98 ـ بەتتە ئەدۇكۇيە دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

§ 143 ئەتىسى ئىككى تەرەپ ئېلىشىشقا ئاتلاندى . ئۇلار كۈيتەن ① دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ ، ئىككى تەرەپ ئوقيالىرىنى بەتلەپ ، قىلىچلىرىنى چىقىرىشىپ تۇرۇشىغا ، قارشى تەرەپتىكى

بۇيرۇق خان ، قۇدۇقا بەگ ئىككىسى جادۇلىق قىلىپ ② بوران - چاپقۇن ياغدۇرىۋەتتى . لېكىن ، ئويلىمىغان يەردىن بوران - چاپقۇن قارشى يېغىپ كەتتى ، ئىلگىرىلىيەلمەي جىلغىغا قاپسىلىپ قالغان جامۇقالار :

— تەڭرىنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىدۇق ! — دەپ تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كەتتى .

① كۇيتەن — جاي نامى . كۇيتەن (Kuyiten) « سوغۇق » دېگەن مەنىدە . بۇ جاي سوغۇق ئېگىزلىك بولسا كېرەك . — ت .

② سېھىرلىك تاشنى سۇغا ئېتىپ ، بوران - چاپقۇن ياغدۇرىدىغان بىر خىل سېھىرگەرلىك . شامان دىنىدىن كىرگەن . — ت .

§ 144 قېچىش جەريانىدا ، نايمانلاردىن بۇيرۇق خان ئالتاي تېغىنىڭ ① كۇنگەي تەرىپىدىكى ئۇلۇغ تاغقا قېچىپ كەتتى . مەركىتلەردىن توغتوغا بەگنىڭ ئوغلى قۇتۇ سەلەڭگە دەرياسى تەرەپكە قېچىپ كەتتى . ئۇيراتلاردىن قودۇقا بەگ ئورمانىنى ئىگىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن ، شىسگىس ② دەيدىغان جايغا قېچىپ كەتتى . تايچىغۇتلاردىن ئاغۇچۇ باتۇر ئونون دەرياسى تەرەپكە قېچىپ كەتتى . جامۇقا ئۆزىنى خان سايلىغان ئەلنى بۇلاپ - تالاپ ، ئەرگۈنە دەرياسىنى بويلاپ قېچىپ كەتتى . ئۇلار تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، ۋاڭ خان ئەرگۈنە دەرياسىنى بويلاپ قېچىپ كەتكەن جامۇقانى كەينىدىن قوغلاپ ماڭدى . چىنگىز خان ئونون دەرياسىنى بويلاپ قېچىپ كەتكەن تايچىغۇتلاردىن ئاغۇچۇ باتۇرنى كەينىدىن قوغلاپ ماڭدى . قايتىپ كەلگەن ئاغۇچۇ باتۇرنى كۆرگەن ئۇلۇسلىرى قورقانچىلىقىدا تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى . ئاغۇچۇ باتۇر ، قودۇن ئورچاق قاتارلىق تايچىغۇتلار ئونون دەرياسىنىڭ ئۇ قانىتىدىكى قېپقالغان تۇرا ③ چېرىكلىرىنى تەشكىللەپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى .

ئۇنىڭغىچە يېتىپ كەلگەن چىنگىز خان تايچىغۇتلار بىلەن قايتا ـ قايتا شىددەتلىك ئۇرۇشتى. كۈن پاتقاندىن كېيىن شۇ جايدا ھەر ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرىگە قارشى تىكىشىپ تۇنەپ قالدى. ئۇرۇش ۋەھىمىسىدە تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن تايچىغۇتلارمۇ شۇ يەرگە توپلىشىپ، چېرىكلەر بىلەن بىللە تۇنەپ قالدى.

① ئالتاي تېغى ـــ جاي نامى. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئالتاي تېغى. « ئالتۇن توپچى » 90 ـ بەتتە ئالتا دەپ ئېلىنغان. ـــ ت.

② شىگىس ـــ جاي نامى. « ئالتۇن توپچى » 90 ـ بەتتە شىگشىگ دەپ ئېلىنغان. ـــ ت.

③ تۇرا ـــ جاي نامى. قالقان، توساق. قورغان قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. قارىغاندا بۇ يەردە تايانچ قوشۇن ياكى بۇرت قوغدىغۇچى قوشۇننى كۆرسىتىدىغان بولسا كېرەك. ـــ ت.

§ 145 بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، چىنگىز خاننىڭ بوينى يارىلىنىپ، قان توختىمىدى. شۇ پاراكەندىچىلىكتە كۈنمۇ پېتىپ كەتكەنلىكتىن، ئىككى تەرەپ شۇ جايدا بىر ـ بىرىگە قارشى تىركىشىپ تۇنەپ قالدى. جەلمە چىنگىز خاننى باشقىلارغا قارىتىشقا كۆڭلى ئۇنمايلا، يارا ئېغىزىدىكى قانلارنى شوراپ، يۇتكەنلىرىنى يۇتۇپ، تۇكۇرگەنلىرىنى تۇكۇرۇپ، تا يېرىم كېچىگىچە قېشىدىن نېرى كەتمىدى. تاڭ ئاتارغا يېقىن ھوشىغا كەلگەن چىنگىز خان:

ـــ قانلار توختاپ قاپتۇ، بەك ئۇسۇپ كېتىۋاتىمەن! ـــ دېدى. بۇنى ئاڭلىغان جەلمە مالخەي، ئۆتۈك، چاپان ـ كۆينەكلىرىنى سېلىپ، ئىشتان پېتى تىركىشىپ تۇرغان دۈشمەنلەر تەرەپتىكى خەلقنىڭ قورشاپ قويۇلغان ھارۋىلىرىنى ئاختۇرۇپ بىر ئوتلام قېمىز تاپالمىدى. ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە ئاۋۇلدىكىلەر پاتىپاراق بولۇپ بىيىلىرىنى ساغماي قويىۋەتكەنىدى.

قىمىز تېپىلمىغاندىن كېيىن ، بىر ھارۋىدىكى بىر ساپا قېتىقنى كۆتۈرۈپ كەلدى . تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلىدى بولغاي ، جەلمە بېرىپ كەلگۈچە ھېچكىم سەزمىدى .

جەلمە قېتىقنى ئەكەلگەندىن كېيىن ، يەنە سۇ تېپىپ كېلىپ قېتىقنى ئارىلاشتۇرۇپ ، چىڭگىز خانغا ئىچكۈزدى . چىنگىز خان قېتىقنى ئۈچ دەم ئېلىپ ئاران ئىچكەندىن كېيىن :

ــ پاھ ، ئەمدى جان كىردى ! كۆزۈمۈ يورىدى ، ــ دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى . ئۇنىڭغىچە تاڭ ئېتىپ ، يەرگە يورۇق چۈشتى . ئەتىراپ جەلمە شوراپ تۈكۈرۈەتكەن قانلار بىلەن بويىلىپ مىلچ بولۇپ كەتكەن يەرنى كۆرگەن چىڭگىز خان :

ــ بۇ يەرلەر نېمە بولدى ، نېمىشقا يىراقراق تۈكۈرمىدىڭ ؟ ــ دەپ سورىدى .

ــ سەن ئازابلىنىپ ياتقاندا ، يىراققا كېتىپ قالسام ، سېنى قىينىلىپ قالارمىكىن دەپ يېنىڭدىن نېرى كەتمىدىم ، ــ دېدى جەلمە ، ــ ئالدىراشلىقتا يۈتكەننى يۇتىپ ، تۈكۈرگەننى تۈكۈردۇم ، قانچىلىك يۇتۇەتكەنلىكىمنى ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن .

ــ مەن يارىلىنىپ ياتسام ، مېنى مۇشۇنداق تاشلاپ قويۇپ ، نېمە دەپ يالغاچلىنىپ دۇشمەن تەرەپكە ئۆتتىڭ ؟ ــ دەپ سورىدى چىڭگىز خان يەنە ، ــ تۇتىلىپ قالغان بولساڭ ، مېنىڭ مۇشۇ ھالدا ياتقانلىقىمنى ئۇلارغا دەمتىڭ ؟

ــ مەن يالىڭاچ پېتىم تۇتىلىپ قالغان بولسام ، ــ بىدى جەلمە ، ــ « مەن سىلەرگە تەسلىم بولاي دەپ تۇرغانىدىم ، لېكىن ئادەملىرىمىز مېنى سېزىپ قېلىپ ئۆلتۇرمەكچى بولۇپ ، بار كىيىملىرىمنى سالدۇرۇپ ، ئىشتىنىمنى سالدۇراي دەپ تۇرىشقا ، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىن يۇلۇنۇپ چىقىپ ، مۇشۇ پېتىم سىلەرنىڭ قېشىڭلارغا قېچىپ كەلدىم ! » دېسەم ، ئۇلار ئىشىنىپ ، ماڭا

كىيىم ـ كېچەكلەرنى بېرىپ ، جېنىمنى ساقلاپ قالدۇ دەپ ئويلىغانىدىم . قارا ، ئارىلىقىمىز شۇنچە يېقىن تۇرسا ، ئامال قىلىپ بىرەر ئاتقا مىنىپ قېچىپ كەلمەمدىمەن ؟ خان ئاكا ، ئۇسۇزلىقىڭ قېنىپ ، جېنىڭ ئامان قالسۇن دەپ ، ئاشۇنداق قارامىلىق قىلدىم .

ـــ ساڭا نېمە دەپ رەھمەت ئېيتارمەن ؟ ـــ دېدى چىڭگىز خان ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ـــ بۇرۇن ئۇچ مەركىتلەر بۇرھان خالدۇن تېغىنى قورشاپ ئۇچ قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا ، سەن جېنىمنى ئامان ـ ئېسەن ساقلاپ قالغانىدىڭ . ھازىر يەنە يارا ئېغىزىدىكى قانلارنى شوراپ جېنىمنى قۇتقۇزدىڭ . ئۇنى ئاز دەپ ئۇسۇزلىقىمنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ، جېنىڭنى تىكىپ ، خەۋپ ـ خەتەرلەر بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي ، دۈشمەنلەر ئارىسىغا كىرىپ قېتىق ئەكىلىپ ، جېنىمنى يەنە بىر قېتىم ساقلاپ قالدىڭ . سېنىڭ ماڭا قىلغان مۇشۇ ئۇچ قېتىملىق ياخشىلىقىڭنى مەڭگۈ ئېسىمدىن چىقارمايمەن !

§ 146 تاڭ ئېتىپ يەرگە يورۇق چۈشكىچە ، تىركىشىپ تۇنەپ قالغان دۈشمەن چېرىكلىرى كېچىدە تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كەتكەنىدى . توپلىشىپ تۇنەپ قالغان خەلقلەر قاچالمىغانلىقتىن ، شۇ يەردە قېپقالغانىدى . چىڭگىز خان شۇ تۇنىگەن يېرىدىن ئاتقا مىنىپ ، پاتىپاراق بولۇپ كۆچكەن خەلقنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ، چوققىدا قىزىل كىيىملىك بىر ئايالنىڭ : « تېمۈرچىن ! تېمۈرچىن ! » دەپ يىغا ئارىلاش ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلىدى . چىڭگىز خان : « ئۇ كىمنىڭ ئايالى ، نېمىگە يىغلايدىكەن ؟ » دەپ ئادەم ئەۋەتتى . ئەۋەتكەن ئادەم بېرىپ سۈرۈشتۈرسە ، ھېلىقى ئايال :

ـــ مەن سورقان شىرانىڭ قىزى ، ئىسمىم قاداغان .

ئېرىمنى چېرىكلەر ئۆلتۈرگىلى ئېلىپ كەتتى ! جېنىدىن ئايرىلغىچە ، ئېرىمنى قۇتقۇزۇپ بېرەرمىكىن دەپ تېمۇرچىنىڭ چاقىرغانىدىم ! ــ دېدى . ئۇ بۇ خەۋەرنى چىگگىز خانغا كېلىپ يەتكۈزدى ، چىگگىز خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئېتىنى چاپتۇرۇپ ھېلىقى ئايالنىڭ قېشىغا كەلدى ــ دە ، ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى . ئۇنىڭغىچە چېرىكلىرىمىز ئۇنىڭ ئېرىنى ئۆلتۈرۈپ بولغانىدى . چىگگىز خاننىڭ قوشۇنى كۆچكەن ئەلنى قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن ، شۇ يەردە قوش تىكتىتى . خان قاداغانىنى چاقىرىپ كېلىپ ، يېنىدا ئولتۇرغۇزدى .

ئەتىسى ، تايچىغۇتلاردىن تۆدۆگەلەرنىڭ ① ئائىلە خىزمەتكارى سورقان شىرا بىلەن جەلمە ئىككىسىنى يېتىپ كەلدى . چىگگىز خان سورقان شىراغا دېدى :

ــ بوينۇمغا پاتقان تاقاقنى ،
پاچاقلاپ چىقىپ تاشلىغان ،
يەلكەمنى باسقان قۇۋۇقنى ،
پاچاقلاپ بۇزۇپ تاشلىغان .
دادا ــ بالا ئىككىلار
ياخشىلىقنى مەندىن ئايىمىغان .
نېمە دەپ بالدۇر كەلمەي ،
كېچىكىپ ئەمدى كەلدىڭ ؟

ــ قاچان بولسىمۇ كېلىمەنغۇ ، نېمىگە ئالدىرايتىم دەپ ئويلىغانىدىم ! ــ دېدى سورقان شىرا ، ــ يېنىگىزغا ئالدىراپ ــ تېمەپ كېلىۋالسام ، تايچىغۇتلارنىڭ نويانلىرى قېچىلغان خوتۇن ، بالا ــ چاقلىرىم ، ئات ــ ئۇلاغلىرىم ، ئوزۇق ــ تۇلۇكلىرىمنى بۇلاپ خانىۋەيران قىلىۋېتىشتىن يانمايدۇ . شۇڭا ، شۇلارنى ئويلاپ سەۋرى ــ تاقەت قىلدىم . مانا ئەمدى كېلىپ خانىمزغا

قوشۇلدۇم .

— توغرا دەيسەن ! — دېدى چىڭگىز خان ئۇنىڭ گېپىنى تۇگىمەيلا .

① تۆدۆگە — ئادەم ئىسمى . ئىككىنچى باب 72 § تىكى تۆدۆگەن گىرتە بولسا كېرەك . — ت .

147 § — كۆيتەن دېگەن يەردە ھايات ـ ماماتلىق تىركىشىپ ئۇرۇشۇاتقاندا ، ئۇ تاغ چوققۇسىدىن قۇياقلىق ئاق تۇمشۇق قۇلا ئېتىمنىڭ يۇلۇنىنى ئېتىپ ئۇزۇۋەتكەن كىم ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىز خان .

— مەن ، — دېدى جەبە ، — ئەگەر خان ئالىيلىرى مېنى ئۆلۈمگە بويرىسىلا ، ئالمىقانچىلىق يەر قانغا پويۇلار . شەپقەت قىلسىلا ،

خان ئالىيلىرى ئالدىدا ،
دېگىز ـ ئوكيانلارنى كېچىپ ،
تاش ـ توساقلارنى قومۇرۇپ تاشلايمەن ،
بار دېگەن يەرگە بېرىپ ،
ئۈيۈل تاشلارنى كۆكۈم قىلمەن ،
ئاتلان دېگەن يەرگە ئاتلىنىپ ،
قۇرام تاشلارنى تالقان قىلمەن .

— دۇشمەنلەشكەنلىكى ئادەم ، ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرگىنىنى ۋە دۇشمەنلەشكەن ئىشلىرىنى يوشۇرۇپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ . بۇ يىگىت ئاتقىنىنىمۇ ، چاپقىنىنىمۇ قىلچە يوشۇرماستىن ئېيتتى . دوستلىشىشقا يارايدىغان ئەزىمەت ئىكەن . ئۇرۇشتا مىندىغان قۇيۇقلۇق ئاق تۇمشۇق قۇلامنىڭ يۇلۇنىنى ئۇزۇۋەتكەنلىكىدىن مەرگەنلىكىڭ چىقىپ تۇرىدۇ . مەرگەنلىكىگە يارىشا سېنى

جەبە ① دەپ ئاتايلى. بۇنىڭدىن كېيىن ساۋۇت كېيىپ، يېنىمدا يۈرىسەن! ــ دەپ پەرمان قىلدى چىڭگىزخان. بۇ جەبەنىڭ تايچىغۇتلار تەرەپتىن كېلىپ، خانغا ھەمراھ بولغانلىقىنىڭ جەريانى.

① جەبە ــ ئادەم ئىسمى. جەبە (Jebe) «ئوقيانىڭ ئوقى» دېگەن مەنىدە. ــ ت.

بەشىنچى باب

148 § ئەلقىسسە ، چىڭگىز خان تايچىغۇتلارنى بېسىۋېلىپ ، ئاغىۇچىۇ باتۇر ، قودۇن ئۇرچاق ، قۇدۇغۇدار قاتارلىق تايچىغۇتلارنىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتلىرىنى بىرنى قويماي قىرىۋەتكەندىن كېيىن ، قالغان ئەل ـ يۇرتنىى كۆچۈرۈپ كېلىپ ، قۇباقايا ① دېگەن يەردە قىشلىدى .

① قۇباقايا ـــ جاي نامى . تەخمىنەن خېنتىين تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى ، كەلۇرەن دەرياسىنىڭ باش تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ . ـــ ت .

149 § نەچۇگۈت باغارىن ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقلىى شىرگۈگەتۇ ئالاق ، نايانا ① دېگەن ئىككى ئوغلى بىلەن كېتىۋېتىپ ، چىڭگىز خانىنىڭ دۇشمىنى بولغان ، سېمىزلىكتىن ئاتقىمۇ مىنەلمەيدىغان تارغۇتاي كىرىلتۇغنىڭ ② ئورمانغا قاراپ قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى ، ئۇ دەرھال ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ تۇتىۋېلىپ ، ئۇنى ھارۇسىغا بېسىپ ئېلىپ ماڭدى . ئاقساقال شىرگۈگەتۇ ئوغلى ئالاق ، نايانا بىلەن تارغۇتاي كىرىلتۇغنى ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تارغۇتاي كىرىلتۇغنىڭ باللىرى بىلەن ئىنىلىرى ، ھارۇىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى . ئۇلار يېتىشەي دەپ قالغاندا ، شىرگۈگەتۇ ئاقساقال ئورنىدىن قوزغىلالمايدىغان تارغۇتاينى ئوگدىسىغا ياتقۇزۇپ ئۇسگە مىنۋالدى ـ دە ، يېنىدىن پىچاقنى سۇغرىپ :

ـــ بالىلىرىڭ بىلەن ئىنىلىرىڭ سېنى قۇتۇلدۇرغىلى كېلىۋاتىدۇ . سېنى ئۆلتۈرمەي قويمۇتسەك ، تۇتىۋالغان گۇناھىمىز ئۇچۇن بولسىمۇ خان جېنىمىزنى ئالىدۇ . ئۆلتۈرسەكمۇ ،

ئۆلتۈرمىسەكمۇ بىزگە بەربىر ئۆلۈم. ئۇنىڭدىن كۆرە سېنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئارام تاپقىنىمىز تۈزۈك! ــ دەپ گېلىغا سۈرەي دېيىشىگىلا، تارغۇتاي كىرىلتۇغ بالىلىرى ۋە ئىنىلىرىگە:

ــ شىرگۈگەتۇ مېنى ئۆلتۈرىۋېتىدىغان بولدى! ئۆلتۈرۈەتسە، ئۆلۈكىمنى نېمە قىلاتىڭلار! جېنىمنىڭ بارىدا چاقماق كېتىۋېلىڭلار! ــ دەپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى، ــ تېمۈرچىن بولغان بولسا مېنى ھەرگىز ئۆلتۈرگۈزمەيتتى. ئۇ كىچىك چېغىدا تالا ــ تۈزلەردە ئىگە ــ چاقسىز يۈرگەنلەردە، مەن ئۇنى كۆزىدىن ئوت، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان بالا ئىكەن، تەربىيىلىسەك ئادەم بولغۇدەك دەپ قايتۇرۇپ كېلىپ، غۇنان ــ دۇنانلارنى باققاندەك باققانىدىم. شۇ چاغلار خەقلەرنىڭ گېپىي بويىچە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەممۇ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم، لېكىن ئۇنداق قىلىشقا قۇلۇم بارمىدى. ئاڭلىسام قىلغان ياخشىلىقلىرىم ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئېسىدە ئىكەن. ئۇ بولغان بولسا مېنى ھەرگىز ئۆلتۈرگۈزمەيتتى. ھەي، بالىلىرىم، ئىنىلىرىم، تېز كېتىڭلار! شىرگۈگەتۇ مېنى بوغۇزلىۋەتمىسۇن يەنە!

ــ بىز دادىمىزنى قۇتۇلدۇرىمىز دەپ، شىرگۈگەتۇ ئۇنى بوغۇزلىۋەتكەندە ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ كەتمەيلى يەنە؟ ئۆلتۈرۈەتكەچە تېز كېتىۋالايلى! ــ ئۇنىڭ بالىلىرى ۋە ئىنىلىرى شۇنداق دېيىشكىنىچە كەتتى. تارغۇتاي كىرىلتۇغنىڭ بالىلىرى بىلەن ئىنىلىرى قوغلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ قېچىپ كەتكەن شىرگۈگەتۇنىڭ ئوغلى ئالاق بىلەن نايانا ئۇلار كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلدى. قۇتۇغۇل نۇغۇ دېگەن يەرگە كەلگەندە، نايانا:

ــ بىز تارغۇتاي كىرىلتۇغنى تۇتۇپ ئاپارساق، چىڭگىز خان: «ئۆز خانىغا ۋاپا قىلماي تۇتۇپ كەلگەنلەر كىمگە ۋاپا قىلىدۇ؟ ئۇلاردىن بىزگە ياخشىلىق كېلەمدۇ؟ ئۆزىنىڭ خانىغا قول

سالغان ۋاپاسىزلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىۋېتىش كېرەك ! » دەپ بىزنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلماسمۇ ؟ ئەڭ ياخشىسى بىز ئۇنى مۇشۇ يەردىلا قويۇۋېتىپ ، چىگگىز خاننىڭ ئالدىغا بېرىپ : « بىز خان ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولايلى دەپ كەلدۇق ! يولدا تارغۇتاي كىرىلتۇغنى تۇتۇۋېلىپ ئالدىلرىغا ئەكىلەيلى دېگەنىدۇق ، لېكىن ئۆز خانىمىزنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە رايىمىز بارماي قويۇۋەتتۇق . بىزنى خىزمەتلىرىدە بولۇشقا قوبۇل قىلغايلا ! » دەپ گەپ ياسايلى ، ــ دەپ مەسلىھەت بەردى . ئاتا ــ بالىلار نايا‌غانىڭ گېپىنى قوللاپ ، تارغۇتاي كىرىلتۇغنى قۇتۇغۇل نۇغۇ دېگەن جايدا قويۇۋەتتى . ئاقساقال شىرگۈگەتۇ ئوغۇللىرى ئالاق ، نايا‌غالار بىلەن چىگگىز خاننىڭ يېنىغا كەلدى .

ــ سىلەر قانداقچە بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭلار ؟ ــ دەپ سورىدى چىگگىز خان ئۇلاردىن .

ــ بىز تارغۇتاي كىرىلتۇغنى يولدا تۇتۇۋېلىپ ئالدىلرىغا ئەكىلەيلى دېگەنىدۇق ، لېكىن ئۆز خانىمىزنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە رايىمىز بارماي يەنە قويۇۋەتتۇق . شۇڭا ، خان سىلىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولايلى دەپ كەلدۇق ، ــ دېدى ئاقساقال شىرگۈگەتۇ .

ــ ئەگەر ئۆز خانىڭلار تارغۇتاي كىرىلتۇغنى ئەكەلگەن بولساڭلار ، سىلەردەك ئۆز خانىغا ۋاپاسىزلىق قىلغانلارنىڭ تۇخۇملىرىنى قۇرىتىۋېتەر ئىدىم ! خانىڭلارغا قول سالماي قويۇۋېتىپ توغرا قىلىپسىلەر ! ــ دەپ ، نايا‌غانى تارتۇقلىدى چىگگىز خان .

① نايا‌غا توغرىسىدا 179 § ، 202 § ، 220 § لاردا توختىلىدۇ . ــ ت .

② تارغۇتاي كىرىلتۇغ ــ ئادەم ئىسمى . تارغۇن « سېمىز » دېگەن مەنىدە ، « تارغۇتاي » كىرىلتۇغنىڭ لەقەمى بولۇشى مۇمكىن . ــ ت .

§ 150 كېيىن ، چىڭگىز خان تەرسۇتتىكى چېغىدا ، كەرەيلەردىن جاقا گامبۇ كۆچۈپ كېلىپ قوشۇلدى . ئۇ كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ، باستۇرۇپ ئۇرۇشقىلى كەلگەن مەركىتلەرنى چىڭگىز خان بىلەن جاقا گامبۇ قىرىپ چېكىندۈرۈۋەتتى . شۇ جايلاردىكى تۇمەن تۇبەگەن ، ئۆلۈن تۇغلايت قاتارلىق ئۇرۇقلارنىڭ تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن نۇرغۇن كەرەيلىرى كۆچۈپ كېلىپ چىڭگىز خانغا قوشۇلدى . كەرەيلەرنىڭ ۋاڭ خانى يەسۈگەي خان ھايات چېغىدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقاندەك ئۆتۈپ ، بىر ـ بىرىنى ئاندا دەپ ئاتىشىپ ئۆتكەندى . ئۇلارنىڭ ئاندا دەپ ئاتىشىپ ئۆتكەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : ۋاڭ خان ئۆز دادىسى قۇرچاقۇس بۇيرۇق خانىنىڭ ئىنىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكتىن ، كىچىك دادىسى گۇرخاننىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ ، قاراغۇن ① جىلغىسىغا قېچىپ يوشۇرىنىۋېلىپ ، بار ـ يوقى يۈزدەك ئادەملىرى بىلەن يەسۈگەي خانىنىڭ يېنىغا پاناھ تارتىپ كەلگەن . ئۇلار كەلگەندىن كېيىن ، يەسۈگەي خان قوشۇنىنى باشلاپ ، گۇرخانىنى قاشىن ② دېگەن يەرگە سۈرىۋېتىپ ، ۋاڭ خانىنىڭ ئەل ـ يۇرتىنى ئۆز قولىغا قايتۇرۇپ بەرگەنلىكتىن ، ئۇلار ئاندالشىپ ئۆتكەنكەن .

① قاراغۇن ـــ جاي نامى . قاراغۇن (Khara' un) « قارا ئىگىز » دېگەن مەنىدە . موغۇلىيە ئالىمى پەرلەي (Perlee) نىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىچە . بۇ تاغ جىلغىسى ھازىرقى سېلېنگې دەريا سى ۋادىسى ئەتراپىدا ئىكەن . ـــ ت .

② قاشىن ـــ جاي نامى . قاشىن (Khashin) يەنى غەربىي شيا (تاڭغۇتلار . Tanghud) نىڭ پېرىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

§ 151 ئۇنىڭدىن كېيىن ، ۋاڭ خان ئىنىسى ئەركە قارانى

ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغاندا ، ئۇ قېچىپ كېتىپ ، نايمانلارنىڭ ئىنانچ خانىغا ① پاناھ تارتىپ باردى . ئىنانچ خان دەرھال چېرىكلىرىنى ئەۋەتىپ ، ۋاڭ خانىغا ھوجۇم قىلماقچى بولغاندا ، ۋاڭ خان ئۇچ بالىقنى ② بېسىپ ئۆتۈپ ، قارا قىتانلارنىڭ گۈرخانى تەرەپكە بارىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئۇ شۇيەردىمۇ گۈرخان بىلەن چىقىشالماي ، ئۇيغۇر ، تاڭغۇت قاتارلىقلارنىڭ شەھەرلىرىنى كېزىپ ئۆتۈپ ، يول بويى بەش ئۆشكىنى سېغىپ ، تۆگىلەرنىڭ قېنىنى ئېچىپ يۇرۇپ ، مىڭبىر جەۋىر ـ مۇشەققەتلەردە گۈسەگۈر كۆلىگە ③ كەلدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان ئىلگىرى دادىسى يەسۈگەينىڭ ئۇنىڭ بىلەن يېقىن ئۆتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۇنىڭ ئالدىغا تاغاي باتۇر بىلەن سۈكەگەينى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئۇنى چاقىرتتى . چىڭگىز خان ئۆزىمۇ كەلۈرەن دەرياسىنىڭ بېشىدىكى تەرەگۇن دېگەن يەردىن ئالدىغا چىقتى . ۋاڭ خان ھېرىپ ـ ئېچىپ شۇمەكتەك بولۇپ قالغانلىقتىن ، چىڭگىز خان ئەل ـ يۇرتلىرىدىن سىلىق يىغىپ ، ئۇنى كۈرەسىدە ① باقتى . شۇ يىل قىشتا **ئۇنىڭ بىلەن يايلاپ ، قۇباقايا** دېگەن يەردە قىشلىدى .

① ئىنانچ خان ــ ئادەم ئىسمى . پروفېسسور دې راچېۋىلتىز (De Rachewiltz) نىڭ تەكشۈرۈپ دەللىلىشچە ، ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ئىنانچ بىلگە بۈگۈ خان (Inanch bilge bugu khan) بولۇپ ، بۇيرۇق خان بىلەن تايالغان خانلىقنى دادىسى . ــ ت .

② ئۇچ بالىق ــ تاڭغۇت ، ئۇيغۇر ، قارلۇقلارنىڭ شەھەرىنى كۆرسىتىدۇ . ــ ت .

③ گۈسەگۈر كۆلى ــ كۆل نامى . پېرلەينىڭ تەكشۈرۈپ دەللىلىشچە ، ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي گوبى قىسمىدىكى قۇربان كۆبەسگۆل (Ghurban Kobesgol) تېغى ئەتراپىدا بولۇپ ، ھازىر قۇرۇپ كەتكەنكەن . ــ ت .

④ كۈرە ــ ئەسلى تېكستتە (Kuregen) ، ھويلا ، قورۇ ؛ لاگېر ، لەشكەرگاھ دېگەن مەنىدە . ــ ت .

§ 152 — بىزنىڭ بۇ خان ئاكىمىز ئىچىنىڭ تارلىقى ۋە نېيىتىنىڭ يامانلىقىدىن ، قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈەتتى ، — دېدى ۋاڭ خاننىڭ ئىنىلىرى ۋە نويانلىرى ، — ئۇنى ئاز دەپ قارا قىتانلارغا بېقىنىپ ئەل ـ يۇرتنى ئازابقا قويدى . ئاشۇ ئەنتىمىزنى قانداق ئالساق بولار ؟ بۇرۇنسىدا ، ئۇنى يەتتە يېشىدا مەركىتلەر بۆلاپ كەتكەنكەن ، قارا ئالا ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىنى كىيىپ ، سەلەڭگە دەريا سى بويىدىكى بۇغرا دالىسىدا مەركىتلەرگە ئوغۇر سوقۇپ يۇرگەن يېرىدىن دادىسى قۇرچاقۇس بۆيرۇق خان مەركىتلەرنىڭ جاجىسىنى بېرىپ ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ چىققانىكەن . ئون ئۇچ ياشقا كىرگەندە ، تاتارلارنىڭ ئاجاي خانى ئۇنى ئاپىسى بىلەن بۆلاپ ئەكىلىپ ، تۆگە باقتۇرۇپتىكەن . كېيىن ئاجاي خاننىڭ قويچىسى ئۇنى تۆگە بېقىپ يۈرگەن يېرىدىن ئەپقېچىپ كېتىپتىكەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن نايمانلاردىن قورقۇپ ، سارتاغۇللارنىڭ ① يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ ، چۈي دەريا سىنىڭ ② بويىدىكى قارا قىتانلارنىڭ گۇرخانىغا پاناھ تارتىپ بارغانىكەن . ئۇ يەردە گۇرخان بىلەن چىقىشالماي ، بىر يىل بولا ـ بولمايلا ، ئۇيغۇر ، تاڭغۇت قاتارلىقلارنىڭ شاھلىرىنى كېزىپ ئۆتۈپ ، ئاچار چىلىققا چىدىماي بەش ئۆچكىنى سېغىپ ، تۆگىلەرنىڭ قېنىنى ئىچىپ يۇرۇپ ، ئاخىر سوقۇر قولىسى بىلەن نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەردە تېمۇچىنىنىڭ قېشىغا كەلگەنكەن . تېمۇچىن ئۇنى يېنىغا تارتىپ ، ئەل ـ يۇرتتىن سىلىق يېغىپ باققانىكەن . ئەمدى ئاش بەرگەنگە مۇشت تەڭلەپ ، تېمۇرچىنىنى قەستلىمەكچى بولىۋاتىدۇ ، ئۇنى قانداق قىلساق بولار ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ قالغان ئالتۇن ئاشۇق ③ ۋاڭ خانغا ئېقىتماي ـ تېمىتماي بېرىپ يەتكۈزدى :

ـــ ئۇ سورۇندىكى مەسلىھەتتە مەنمۇ بار ئىدىم ، لېكىن كۆڭلۈم سىزگە تارتىپ تۇرغانلىقتىن ، گەپنى يوشۇرغۇم كەلمىدى .

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ۋاڭ خان مەسلىھەتكە قاتناشقان ئەل قۇتۇر ، قۇلبارى ، ئارىن تايشى قاتارلىق ئاغا ـ ئىنىلەرنى ۋە نويانلارنى تۇتقۇزۇپ كەلدى . ئۇ ئاغا ـ ئىنىلەر ئىچىدىن جاقا گامبۇلا قېچىپ كېتىپ ، نايمانلارغا بېقىندى . ۋاڭ خان ئۇلارنىڭ پۈت ـ قوللىرىنى باغلىغۇزدى ، ئۈيگە چاقىرتىپ :

ـــ ئۈيغۇر ، تاڭغۇت قاتارلىقلارنىڭ شەھەرلىرىدە كۆرمىگەن كۈلەرنى كۆرگەندە نېمە دېيىشكەنىدۇق ؟ ھۇ قارا نىيەتلەر ، بۇگۈنكى كۈندە مەندىن يۇز ئۆرىگۈدەك بولدىڭلارمۇ ؟ ـــ دەپ ، يۇز ـ كۆزلىرىگە تۈكۈرۈپ ، پۈت ـ قوللىرىنى يەشكۈزىۋەتتى . ۋاڭ خاننىڭ تۈكۈرگىنىنى كۆرگەن ئۈيدىكىلەرمۇ ئۇلانىڭ يۇز ـ كۆزلىرىگە تۈكۈرىشتى .

① سارتاغۇل ـــ Sarta' ul ، غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيىدىكى ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلىدىغان خەلقنىڭ ئومۇمىي نامى . ئاساسەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ . سەللىلىكلەرنى سارتاغۇل . سەللىسىزلىكلەرنى چاغان مالخاي (Chaghan Malghai) يەنى « ئاق بۆكلىكلەر » دەپ ئاتايدۇ . ـــ ت .

② چوي دەريا سى ـــ دەريا نامى . ئوتتۇرا ئاسىيىدىكى سىر دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى دەريا . ـــ ت .

③ ئالتۇن ئاشۇق ـــ ئادەم ئىسمى . ئالتۇن ئاشۇق (Altun Ashuq) « ئالتۇن ئۇشۇق » . ـــ ت .

153 § شۇ يىلى قىش ئۆتۈپ كەتتى . ئىت يىلىنىڭ ① كۈز مەزگىلىدە ، چىڭگىز خان دالان نەئۇرگەس ② دېگەن يەردە چاغان تاتار ، ئالچى تاتار ، دۇتاغۇت تاتار ، ئالۇغاي تاتار قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىش ئالدىدا ، چېرىكلىرىگە :

— دۈشمەننى يەڭگەندە ، ئولجىغا ئالدىراپ كەتمەڭلار . ئولجا بەربىر بىزگە قالىدۇ ، ئالدىرىمساڭلارمۇ تەڭ بۆلۈشىمىز . ئەگەر دۈشمەنلەر كۆچلۈك كېلىپ چېكىنىپ قالساڭلار ، دەرھال ھوجۇمغا ئۆتكەن ئورنىڭلارغا چېكىنىڭلار ، ئەگەر كىمكى ھوجۇمغا ئۆتكەن ئورنىغا چېكىنمەيدىكەن ، شۇنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن ! — دەپ ياساق قىلدى . ئۇلار دالان نەنۇرگەستە ھوجۇمغا ئۆتۈپ ، تاتارلارنى يەڭدى . ئۇلار غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن ئۇلغۇي دەريا سى ③ بويىدىكى شلۈگىلجىت دېگەن جايدا تاتارلارنىڭ ماكانىغا بېسىپ كىرىپ ، چاغان تاتار ، ئالچى تاتار ، دۈتاغۇت تاتار ، ئالۇغاي تاتارلارنى بېقىندۇرۇدى . ئالتۇن ، قۇچار ، دارىتاي ئۇچى ئورتاق كېلىشكەن ياساققا ئەمەل قىلماي ، ئۇلجىغا ئالدىراپ ، ئۆز بىلگىنىچە ئىش كۆرگەنلىكتىن ، چىڭگىز خان جەبە بىلەن قوبىلايىنى بۇيرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئولجا ئالغان مال ـ يىلقىلىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلدى .

① ئىت يىلى — مىلادىيە 1202 ـ يىلى . — ت .

② دالان نەمۇرگەسى — جاي نامى . ھازىرقى قالقا دەريا سىنىڭ قارايىن غول (Khara yin ghol) ئەتىراپىدا . — ت .

③ ئۇلغۇي دەريا سى — دەريا نامى . ئۇلغۇي (Ulkhui) « ئۇلغاي » دېگەن مەنىدە . ھازىرقى شىلىنغول ئايمىقى تەۋەلىكىدىكى ئولغاي دەريا سى بولۇشى مۇمكىن . بۇ جاي بۇيىر كۆلىگە يېقىن بولۇپ . شۇ چاغدىكى تاتارلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئىدى . — ت .

§ 154 تاتارلار بېقىندۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ خەلقىنى بىر ياقلىق قىلىش ئۈچۈن ، چىڭگىز خان ئۇرۇقداشلىرىنى بىر ئۆيگە يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى . ئۇلار :

— تاتارلار ئاتا ـ بوۋىمىزنى ئۆلتۈرگەن ئاتا دۈشمىنىمىز . ئۇلاردىن شۇ قىساسىمىزنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنى ھارۋا

شوتىسىغا تەگلەشتۇرۇپ، بويى ھارۋىنىڭ شوتىسىدىن ئاشقانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىۋېتەيلى، قالغانلىرىنى قۇل قىلىپ بۆلىشۋالايلى، ــ دەپ كېڭىشىپ ئۆيىدىن چىقىۋاتقاندا، تاتارلاردىن يەكە چەرمەن بەلگۈتەيگە ئۇچراپ قېلىپ:

ــ بۇگۈن يىغىلىشىپ نېمىنى مەسلىھەت قىلدىگىلار؟ ــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

ــ سەنلەرنىڭ ھارۋا شوتىسىدىن ئاشقان ئەرلىرىگىلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىۋېتىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتۇق! ــ دېدى بەلگۈتەي. بۇ خەۋەرنى يەكە چەرمەن تاتارلىرىغا دەرھال يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇلار مۆكتۈرمە ياساپ تەييارلىق قىلدى. چېرىكلىرىمىز تاتارلارنى بىسقتۇرۇشتا ئىغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. ئۇلارنى مۆكتۈرمىدىن نۇرغۇن بەدەللەرنى تۆلەپ ھەيدەپ چىقىپ، ھارۋا شوتىسىغا تەگلەشتۇرۇپ چاپماقچى بولغاندا، تاتارلار: «ھەر بىرىمىز يەگلىرىمىزگە پىچاق تىقىۋېلىپ، بىرنى بولسىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۆلەيلى!» دەپ كېلىشىۋالغانىكەن، بۇمۇ بىزنى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچراتتى. تاتارلارنىڭ ھارۋا شوتىسىدىن ئاشقانلىرىنى چېپىۋەتكەندىن كېيىن، چىڭگىز خان:

ــ بەلگۈتەي ئۇرۇقداشلار كېڭىشىدە مەسلىھەتلەشكەن ئىشنى ئاشكارىلاپ قويۇپ، چېرىكلىرىمىزنى ئىغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇقداشلار كېڭىشىگە ئۇقاتناشمىسۇن، ــ دەپ پەرمان قىلدى، ــ بىز كېڭەش ئېچىشتىن ئىلگىرى، ئۇ سىرتلاردا ئۇرۇش ـ جېدەل، ئوغرىلىق ـ ساختىپەزلىك قاتارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرسۇن. كېڭەش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز ئۆتۈگلىنىپ ① بولغاندا، ئاندىن دارىتاي ئىككىسى كىرسۇن!

① ئۇتۇڭ ــ ئەسلى تېكىستته ئۇتۇڭ (otog) دېيىلگەن . ئۇتۇڭ : (1) ھاراق . ھاراق ئىچىش . ھاراق تۇتۇش : (2) تاماق . تائام . غىزا . ــ ت .

§ 155 چىڭگىز خان تاتارلارنى بېقىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، يەكە چىرەنىڭ قىزى يەسۈگەن خاتوننى خوتۇنلۇققا ئالدى . چىڭگىز خاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن يەسۈگەن خاتۇن :

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدۇم ، مېنىڭ يەسۈي دېگەن ئىگىچەم بار ئىدى ، ئۇ مېنىڭدىنمۇ چىرايلىق ، خان ئالىيلىرىغا تازا لايىق ، ياتلىق بولغىنىغا ئۈزۈن بولمىدى . تىرىپىرەن بولۇپ يۈرگەن مۇشۇ كۈنلەردە ، ئۇ نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ، ــ دەپ ھەسرەتلەندى .

ــ ئىگىچەڭ سەن دېگەندەك سېنىڭدىنمۇ چىرايلىق بولسا ، ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدىتىپ باقاي ، ناۋادا تېپىلىپ قالسا ، ئورنىڭنى ئۆتىنىپ بېرىشكە رازىمۇ سەن ؟ ــ دەپ سوردى چىڭگىز خان .

ــ خان ئالىيلىرى ، ئىلتىپاتلىرى بىلەن ئىگىچەم كۆز ئالدىمىلا پەيدا بولدىكەن ، ھەممىنى ئۆتىنىپ بېرىشكە رازىمەن ، ــ دېدى يەسۈگەن خاتون . ئۇنىڭ گېپى بويىچە چىڭگىز خان يارلىق چۈشۈرۈپ ، يەسۈينى ئىزدەتتى . پاتپاراقچىلىقتا يەسۈي ئېرى بىلەن ئورمانغا قېچىپ كېتىۋاتقاندا ، چېرىكلىرىمىزغا ئۇچراپ قېلىپ ، ئېرى قېچىپ كەتتى ، ئەمما ئۇلار يەسۈينى تۇتىۋېلىپ قايتۇرۇپ كەلدى . ئەيچىسىنى كۆرگەن يەسۈگەن خاتۇن ۋەدىسى بويىچە ئورنىنى ئۆتىنىپ ، ئۇنى تۆرگە ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۆزى تۆۋەندە ئولتۇردى . يەسۈي يەسۈگەن خاتوننىڭ ئېيتقىنىدەك ، چىڭگىز خاننىڭ كۆڭلىگە ياقتى . شۇنىڭ بىلەن چىڭگىز خان يەسۈينى خوتۇنلۇققا ئېلىپ قاتاردىن ئورۇن بەردى .

§ 156 تاتارلار بېقىندۇرۇلغاندىن كېيىن ، بىر كۈنى

زىيادىتە چىڭگىز خان سىرتتا يەسۈي خاتۇن بىلەن يەسۈگەن خاتۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچىپ ① ئولتۇرغاندا ، يەسۈي خاتۇن ئۇلۇق كىچىك تىندى . ئۇنى سەزگەن چىڭگىز خان دەرگۇماندا بولۇپ ، بوغورچۇ ، مۇقالى قاتارلىق نويانلارغا :

ـــ سىلەر بۇ سورۇندىكىلەرنى ئايماقلار بويىچە بۆلۈپ ، ئارىلىرىدىكى يات ئايماقلىقلارنى ئايرىپ چىقىڭلار ! ـــ دەپ پەرمان قىلدى . ئۇلار پەرمان بويىچە سورۇندىكىلەرنى ئايماقلار بويىچە بۆلۈپ بولغاندىن كېيىن ، سۇمباتلىق بىر يىگىت يالغۇز قېپقالدى .

ـــ نېمە ئادەم سەن ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇلار ئۇنىڭدىن .

ـــ مەن تاتارلاردىن يەكە چەرەننىڭ چوڭ قىزى يەسۈينىڭ ئېرى بولىمەن ، ـــ دېدى ئۇ يىگىت ، ـــ دۇشمەنلەر تۇتقۇن قىلىۋاتقاندا ، قورقۇپ قېچىپ كەتكەنىدىم ، ئەمدى ئەل ـ يۇرت تىنچىدى بولغاي ، كۆپكە قوشۇلۇۋالسام تونىماس دەپ ئويلاپ قايتىپ كەلگەنىدىم .

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان :

ـــ ئالتۇپىلاڭ كۆتىرىش كويىدا كۆپكە قۇشۇلۇۋېلىپ ، ئوغرىلاردەك ماراپ يۇرگىنىڭ نېمىسى ؟ بۇنداق سولتەكنى هارۋا شوتىسىغا يۆلەپ چېپىۋەتمەي يەنە نېمىگە قاراپ تۇرىسىلەر ! ئۇنى تېز كۆزۈمدىن يوقۇتىڭلار! ـــ دەپ پەرمان قىلىشى هامان ، ئۇنىڭ كاللىسى دەرهال ئۈزۈلدى .

① ئەسلى تېكىستتە شاراب ياكى باشقا نەرسە ئىكەنلىكى ئېنىق تىلغا ئېلىنمىغان . پۈتۈن مەزمۇندىن قارىغاندا ، چىڭگىز خان هاراق ـ شارابلارغا ئانچە بېرىلمەيتتى . ئېهتىمال قىمىز بولسا كېرەك . ـــ ت .

§ 157 شۇ ئىت يىلى ① ، چىڭگىز خان تاتارلارنى جازالاۋاتقاندا ، ۋاڭ خان مەركىتلەرگە هۇجۇم قىلىپ ، توغتوغا

بەگنى بارقۇجىن تۆكۆم دېگەن جايغىچە سۈرۈپ بېرىپ، تۇغتوغانىڭ چوڭ ئوغلى توگۈس بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قۇتۇغتاي، چاغارۇن دېگەن ئىككى قىزى بىلەن خاتۇنلىرىنى ئالدى، يەنە قۇتۇ، چىلاغۇن دېگەن ئىككى ئوغلى بىلەن ئەل-يۇرتلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، چىڭگىز خانغا ھېچنىمە بەرمىدى.

① ئىت يىلى — مىلادىيە 1202-يىلى. — ت.

§ 158 ئۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىز خان بىلەن ۋاڭ خان نايمانلاردىن كۆچگۈتلەرنىڭ بۇيرۇق خانىنى جازالاشقا ئاتلاندى. ئۇلار ئۇلۇغ تاغنىڭ سوغۇغ ئۇسۇن ① دېگەن يېرىگە بېسىپ كەلگەندە، بۇيرۇق خان تاقابىل تۇرالماي، ئالتاي تېغىغا قېچىپ كەتتى. چىڭگىز خانلار بۇيرۇق خانىنى سوغۇغ ئۇسۇندىن قوغلاپ، ئالتاي تېغىنى ئېشىپ، قۇم سىگىردىكى ② ئۇرۇڭگۇ دەرياسىنى بويلاپ قوغلاپ كېتىۋاتقاندا، قاراۋۇللۇق قىلىپ يۈرگەن نايمانلارنىڭ نويانى يەدى تۇبلۇغ ③ قاراۋۇللىرىمىزغا ئۇچراپ قېلىپ، تاغقا قاراپ قېچىۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئۇلاڭى ئۇزۇلۈپ يەرگە دۇمىلاپ چۈشۈپ، قاراۋۇللىرىمىزنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇيرۇق خانىنى ئۇرۇڭگۇ دەرياسىنى بويلاپ قوغلاپ، قىزىل باش كۆلىگە ④ كەلگەندە تۇتىۋالىپ، ئۇنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرىۋەتتى.

① سوغۇغ ئۇسۇن — جاي نامى. Sokhogh usun. موڭغۇلىيەدىكى خوغدى دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى تەرىپىدىكى بىر دەريا. — ت.

② قۇم سىگىر — جاي نامى. Khumsinggir. ھازىرقى ئۇلۇغۇر دەرياسى بولۇپ، شەرق ۋە غەرب ئىككى ئېقىندىن ھاسىل بولغان. ئۇنىڭ شەرقىي ئېقىنى بولغان (Bolghan) دەريا سى، غەربىي ئېقىنى چىڭگىر (Shinggir) دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ قوشۇلغان ئېقىنى ئۇلۇغۇر (urunggu) دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. سۈيى ئۇلۇغۇر كۆلىگە

قۇيۇلدۇ . — ت .

③ يەدى تۇبلۇغ — ئادەم ئسمى . يەدى « ئىدى » ، تۇبلۇغ « تۇپلۇك » . يەدى تۇبلۇق « بايۇەتچىلەردىن تۆرەلگەن ئادەم » دېگەن مەنىدە ، — ت .

① قىزىل باش كۆلى — كۆل نامى . ئەسلى تېكىستتە كىشىل باش (Kishil bash) . ھازىرقى ئۇلۇغئور كۆلى . — ت .

159 § چىڭگىز خان بىلەن ۋاڭ خان قايتاشىدا ، نايمانلاردىن ئۇرۇشچى كۆكسەگۇ سابراغ بايداراغ بەلچىر ① دېگەن يەردە چېرىكلىرىنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ تۇرغانىكەن . چىڭگىز خان بىلەن ۋاڭ خانلارمۇ چېرىكلىرىنى تەييارلاپ ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى ، ئەتىسى ئۇرۇش قىلىدىغان بولغانلىقتىن ، ئۇلار شۇ جايدا بىللە تۇنەپ قالدى . ۋاڭ خان چۈشكەن جايغا گۈلخان يېقىپ ، يېرىم كېچىدە قارا سەگۈل دەريا سى ② تەرەپكە قاراپ قېچىپ كەتتى .

① بايداراغ بەلچىر — جاي نامى . بەلچىر (Belchir) « ئىككى ئېقىنىنىڭ قوشۇلغان يېرى » دېگەن مەنىدە . ھازىر ئۇ جاينىڭ ئسمى جاغ بايداراغ بەلچىر (Jagh Baidaragh yin beichir) بولۇپ ، خانگاي تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبى ، بايداراغ دەريا سىنىڭ جاغ (Zag · Jagh) قا قۇيىلىدىغان جايدا . — ت .

② قارا سەگۈل — دەريا نامى . بايداراغ بەلچىرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى دەريا . — ت .

160 § ئۇ يەردىن ۋاڭ خان بىلەن بىللە قېچىپ كەتكەن جامۇقا ۋاڭ خانغا دېدى :

— ئانداييم تېمۇرچىن بۇرۇندىن تارتىپلا نايمانلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشىپ ، ئۇلارغا ئەلچى قويغانىدى . ھازىر ئۇنىڭ بىز بىلەن بىللە يۈرمەي ئايرىلىپ قالغىنى نېمىسى ؟

خان ئاتا ، خان ئاتا !

يېنىڭدىن ئايرىلماي يۈرگەچكە ،

بۇلبۇلدەك يۇرىمەن .
ئاندام تېمۇرچىن
يېنىڭدىن ئايرىلىپ كەتكەچكە ،
توزۇپ كەتكەن تورغايدەك يۇرىدۇ .

نايمانلارغا تەسلىم بولماقچى بولۇپ ، قەستەن ئايرىلىپ قالغان چېغى .

جامۇقانىڭ دېگىنىگە قۇلاق سېلىپ كېتىۋاتقان ئۇبچىغتايلاردىن كۆرىن باتۇر :

— بىر ئوبدان ئادىل ، دىيانەتلىك قېرىندىشىڭغا تۆھمەت چاپلاشقا قانداق تىلىڭ بارىدۇ ؟ — دېدى .

§ 161 چىڭگىز خان كېچىسى شۇ يەردە تۇنەپ ، تاڭ ئاتقاندا ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ ، ۋاڭ خان چۇشكەن تەرەپكە كەلسە ، ئۇلار ئالقاچان كېتىپ بولغانىدى ، چىڭگىز خان :

— بۇلار بىزنى قورباللىققا تاشلاپ قويۇپ كېتىپ قاپتۇ — دە ! — دەپ ، ئۇ يەردىن قوزغالدى . ئۇلار ئەدەر ئالتاي جىلغىسىدىن ئۆتۈپ ، ساغرى ① دالاسىغا كېلىپ تۇنىدى . ئۇ يەردە چىڭگىز خان بىلەن قاسار نايمانلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، نايمانلارنى ئادەم قاتاردا كۆرمەيدىغان بولدى .

① ساغرى — جاي نامى . Sa' ari « ساغرا » دېگەن مەنىدە . — ت .

§ 162 كۆكسەگۇ سابراغ ۋاڭ خانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ھوجۇم قىلىپ ، سەگگۇمنىڭ خوتۇن — بالىلىرى ، ئەل — يۇرتىنى بۇلىدى ، يەنە ۋاڭ خانىنىڭ تەلەگەتۇ تېغى ئېغىزىدىكى بىر قىسىم ئادەملىرىنى تالان — تاراج قىلىپ ، ئۇلارنىڭ مال — ئۇلاغ ، ئوزۇق —

تۇلۇكلىرىنى بۇلاپ كەتتى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ توغتوغانىڭ ئىككى بالىسى قوتۇ بىلەن چىلاغۇن شۇ يەردىكى ئەل - جامائەتلىرىنى باشلاپ، سەلەڭگە دەريانىنى بويلاپ، دادىسى توغتوغا تۇرۇشلۇق جايغا قېچىپ كەتتى.

§ 163 كۆكسەگۈ سابراغقا بۇلانغان ۋاڭ خان چىڭگىز خانغا:

— نايمانلار خوتۇن - بالىلىرىم، ئەل - جامائەتلىرىمنى بۇلاپ كەتتى. ئوغلۇم، تۆت كۇلۇكۈنى ① ئەۋەتىپ، خوتۇن - بالىلىرىم، ئەل - جامائەتلىرىمنى قايتۇرۇپ ئەكىلىپ بېرىشىڭنى ئۆتىنىمەن! — دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. چىڭگىز خان خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۆت كۇلۇكى بوغورچۇ، مۇقالى، بوروغۇل ۋە چىلاغۇن باتۇرنى چېرىك تەييارلىغۇزۇپ يولغا سالدى. تۆت كۇلۇك يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، سەكگۇم قولاغان قۇت ② دېگەن جايدا نايمانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئېتىنىڭ ساغرىسىغا ئوق تېگىپ، ئەسىرگە چۈشىش ئالدىدا تۇرغانىكەن، ئۇنىڭغىچە تۆت كۇلۇك يېتىپ بېرىپ ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالدى. ۋاڭ خانىنىڭ ئەل - جامائىتى، خوتۇن - بالىلىرىنمۇ قۇتۇلدۇرۇپ ئەكىلىپ بەردى. بۇنىڭدىن مىننەتدار بولغان ۋاڭ خان:

— بۇرۇن چىڭگىز خانىنىڭ قەدىردان دادىسى يەسۈگەي باتۇر تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن ئەل - جامائەتلىرىمنى قۇتۇلدۇرۇپ بەرگەنىدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ئوغلى تېمۇرچىن تۆت كۇلۇكىنى ئەۋەتىپ، تالان - تاراج قىلىنغان ئەل - جامائەتلىرىمنى يەنە بىر قېتىم قۇتۇلدۇرۇپ بەردى. ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى قايتۇرىشىمغا تەگرى ئىگەم، خاسىيەتلىك قارا يەر مەدەت بەرگەي! — دېدى

① كۆلۈك ـــ (1) قەھرىمان ، باتۇر ؛ (2) بەيگە ئات ؛ (3) بىر خىل چوڭ ئىت . بۇ يەردە (1) مەنىدە . ـــ ت .

② قولاغان قۇت ـــ جاي نامى . پەرلەمىنىڭ تەكشۈرۈپ دەللىلىشچە ، ھازىرقى ئۇلاغان قۇس بولۇپ ، موڭغۇلىيىنىڭ بايان ئۆلگى (Bayan ölgii) چېگرىسىدا ئىكەن . ـــ ت .

§ 164 ـــ ئانداييىم يەسۈگەي باتۇر تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن ئەل ـ جامائەتلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ بەرگەن ، ھازىر تېمۇرچىن تالان ـ تاراج قىلىنغان ئەل ـ جامائەتلىرىنى يەنە بىر قۇتۇلدۇرۇپ بەردى . ئاتا ـ بالا ئىككىسى خانۇەيران بولۇپ كەتكەن ئەل ـ جامائەتلىرىنى يىغىپ بېشىنى قوشۇپ بەردى . ئۇلار مېنى دەپ ئاشۇ جەۋىر ـ جاپالارنى چەككەن ئەمەسمۇ ؟

قېرىپمۇ قالدىم ،
ئەمدى ئېگىز تاغلارغا چىقىپ ،
ئۆتمۈشكە ئايلىنىمەن .
ئەگەر ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ ،
تاغلاردىن ئورۇن ئالسام ،
پۇقرايۇ ئېلىم
كىمنىڭ ئىلكىگە قالارمىكىن ؟

ئىنىلىرىم قوللىرىدىن ئىش كەلمەيدىغان بىكار تەلەپلەردىن بولدى . يالغۇز تىكەندەك ئوغلۇم سەگگۈمغۇ بار ـ يوق ھېسابىدا . تېمۈرچىننى سەگگۈمگە ئاكا قىلىپ بېرەي ، ئىككى ئوغلۇم بولسا كۆڭلۈم خېلى توق تۇرىدىكەن ، ـــ دەپ ئۆكىنىگەن ژاڭ خان تۇلا دەريياسى بويىدىكى قارا تۇن دېگەن يەردە چىگگىز خان بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۆز ئارا پەدەرىم ۋە بالام دېيىشىش زىياپىتى بەردى . ئۇلارنىڭ پەدەرىم ۋە بالام دېيىشىشنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : ئەينى چاغدا خان ئاتا يەسۈگەي باتۇر ژاڭ خان بىلەن

ئاندالاشقان ، ھازىر ۋاڭ خان تېمۇرچىننىڭ دادىسى ئورنىدا بولغانلىقتىن ، پەدەر ـ بالىلاشقانىكەن . ئۇلار پەدەر ـ بالىلاشقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ ۋەدىلەشتى :

ـــ ۋەھشىي دۈشمەنلەرنى يوقىتىشقا ئاتلانساق ،
ھوجۇمغا تەڭ ئۆتەيلى ؛
يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئاتلانساق ،
مۇھاسىرىگە تەڭ ئالايلى .

چىڭگىزخان ، ۋاڭ خان ئىككىسى يەنە مۇنداق دېدى :

چىشلىق يىلان ئارىمىزدا
دەيدەيچىلىك قىلسا ،
ئۆز ئارا چىشلىشىپ قالمايلى ؛
گېپىمىزنى ئوچۇق قىلىپ ،
بىر ـ بىرىمىزگە چۈشەندۈرەيلى ؛
چىشلىق چايان ئارىمىزدا
قۇتراتقۇلۇق قىلسا ،
ئۆز ئارا تالىشىپ قالمايلى ؛
سۆزىمىزنى ئوچۇق قىلىپ ،
بىر ـ بىرىمىزگە ئىشىنەيلى .

ئۇلار شۇنداق ۋەدىلىشىپ ، ئىجىل ـ ئىناق ئۆتتى .

§ 165 چىڭگىز خان دوستلۇقنىڭ ئۈستىگە ئۈرۈق ـ تۇغقانلىشىپ ، ئوغلى جوچىغا سەككۈمنىڭ سىڭلىسى چاغۇر بېكەنى ئېلىپ بېرىش ، قىزى قوچىن بېكەنى ① سەككۈمنىڭ ئوغلى تۇساقاغا ياتلىق قىلىش ئۈچۈن قۇدىلىشىشقا بارغاندا ، سەككۈم ئۆزىچە چوڭچىلىق قىلىپ :

ـــ بىزنىڭ قىزىمىز ئۇلار تەرەپكە ئۆزىتىلسا ، بوسۇغىدىن

تۆرگە چىقالمايدۇ ، ئۇلارنىڭ قىزى بىز تەرەپكە ئۇزىتىلسا ، تۆردىن پەگاھقا چۈشمەيدۇ ! ـــ دەپ ، بىزنى كەمستىدىغان گەپلەرنى قىلىپ ، چاغۇر بېكەنى بېرىشقا قوشۇلمىدى . بۇ گەپنى ئاڭلاپ چىڭگىز خاننىڭ ۋاڭ خان بىلەن نىلقا سەڭگۈم ② ئىككىسىدىن كۆڭلى قالدى .

① قوچىن بېكە ـــ ئادەم ئىسمى . قوچىن (Khochin) « خان ياكى بەگنىڭ قىزى » . بېكە (Beki ، Begi) « مەلىكە » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .
② نىلقا سەڭگۈم ـــ ئادەم ئىسمى . ئىلگىرىكى بابلاردا سەڭگۈمنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىدا « نىلقا » دېگەن سۆز يوق ئىدى . مۇشۇ پاراگرافتىن باشلاپ « نىلقا » قوشۇلغان . ئۇنىڭ مەنىسى « بوۋاق ، نارەسىدە » . ئىھتىمال چىڭگىز خان بىلەن ۋاڭ خان ئۆچىلىشىپ قالغاندىن كېيىن ، ئۇنى كەمسىتىپ قويغان لەقمى بولۇشى مۇمكىن . ـــ ت .

§ 166 چىڭگىز خاننىڭ ئۇلاردىن كۆڭلى قالغانلىقىنى جامۇقا سەزدى . توگۈز يىلى ① كۆكلەمدە ، جامۇقا ، ئالتۇن ، قۇچارلاردىن باشقا ، يەنە قارداكتاي ، ئەبۈگەجىن ، نويانگىنلاردىن سوگەگەتاي ، توغرىل ② ، قاچىغۇن بەگ قاتارلىقلار مەسلىھەتلىشىپ ، جەجەگەر ئۆندۈرنىڭ ③ تەسكەي تەرىپىدىكى بەركە ئەلەت ① دېگەن جايدا تۇرۇشلۇق نىلقا سەڭگۈمنىڭ قېشىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ، جامۇقا :

ـــ تېمۇرچىن ئاندام نايمانلارنىڭ تاياڭ خانى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىشىپ تىل بىرىكتۈرۈپتۇ ، ـــ دېدى ئوتقۇيۇرۇقلۇق قىلىپ ، ـــ ئۇنىڭ ئاغزىدا پەدەرىم دەپ يۈرگىنى بىلەن نىيىتى باشقا ، شۇڭا ئۇنىڭغا ئىشىنىپ كەتمەكلەر ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال قول سالماي يەنە نېمىنى كۈتۈپ تۇرىسلەر ؟ ئەگەر تېمۇرچىن ئاندامغا ھوجۇمغا ئۆتسەكلار ، مەنمۇ ئارىغا چۈشىپ ھوجۇمغا ئۆتىمەن !

ـــ سەن ئۇچۇن ئۆلۈن ئۇجىنىڭ بالىلىرىنىڭ ئاكا ـ ئۇكىلىرىنى قويماي قىرىۋېتىمىز ! ـــ دېدى ئالتۇن ، قۇچار ئىككىسى .

ـــ سەن ئۇچۇن بىزمۇ پۈت ـ قوللىرىنى باغلىشىپ بېرىمىز ! ـــ دېيىشتى كەينىدىنلا ئەبۇگەجىن ، نوياگىن قاراقىتانلارمۇ . تۇغۇرىل :

ـــ بىر ئامال قىلىپ ، تېمۇرچىنىڭ ئېلىنى قولغا چۈشۈرەيلى ، ـــ دېدى توغرىل ، ـــ ئۇلار ئېلىدىن ئايرىلىپ قالسا ، چامى نېمىگە يېتىدۇ دەيسىلەر ؟ ـــ دەپ تۇرۇشىغا ، قاچىغۇن بەگ :

ـــ ئوغلۇم نىلقا سەگگۈم ، نېمە ئويلىغان بولساڭ شۇنى دەۋەر ، بىز تەييار ، سۇ كەلسە سۇدىن ، ئوت كەلسە ئوتتىن ھەرگىز يانمايمىز ، ـــ دېدى .

① توگگۈز يىلى ـــ مىلادىيە 1203 ـ يىلى . ـــ ت .

② توغرىل ـــ ئادەم ئىسمى . ۋاڭ خان توغرىل بىلەن ئىسمداش . ئىلگىرى چىگگىز خانىنىڭ خىزمەتكارى ئىدى . ئۇ ھەقتە 180 § دا توختىلىدۇ . ـــ ت .

③ ئۆندۇر ـــ تاغ نامى . ئۆندۇر (ondur) « ئېگىز ، ئېگىزلىك ياكى چوققا » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

① بەركە ئەلەت ـــ جاي نامى . بەركە (Berke) « قىيىن . قىيىنچىلىق » ؛ ئەلەت (Eled) « قۇمۇق ؛ باياۋان » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

167 § نىلقا سەگگۈم بۇ گەپلەرنى سايغان تۆرەگە ئارقىلىق دادىسى ۋاڭ خانغا يەتكۈزدى . بۇ گەپنى ئاڭلىغان ۋاڭ خان :

ـــ تېمۇرچىن بالامنى نېمە دەپ ئۇنداق ئويلايسىلەر ؟ بۇگۈنگىچە ئۇنىڭغا تايىنىپ كېلىۋاتىمىزغۇ . ئۇنىڭغا ئۇنداق بۆھتان چاپلاپ يامان نىيەتتە بولۇپ يەرسەگلەر ، تەگرىمۇ سىلەرنى كەچۈرمەيدۇ ! جامۇقا ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈۋېرىدۇ ،

ئۇنىڭ دامىغا چۈشمەكلار ، ــ دەپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى . سەكگۈم يەنە ئادەم ئەۋەتىپ دادىسغا :

ــ ئاغىزى ، تىلى بار ئادەملەر شۇنداق دېگەن تۇرسا ، يەنە نېمىشقا ئىشەنمەيسەن ؟ ــ دەپ ، قايتا ـ قايتا ئادەم ئەۋەتىپ كۆندۈرەلمىگەندىن كېيىن ، ئاخىر ئۆزى دادىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ :

ــ خان ئاتا ، كۆزۈڭ ئوچۇق تۇرۇپمۇ بىزنى پەقەت نەزەرىگە ئالمىدىڭ . ناۋادا ياخشى كۈنلەرنىڭ يامنى بولۇپ كۆزۈڭ يۇمىلىپ قالسا ، قۇرچاقۇس بۈيرۇق خان ئاتىمىز مېڭىر جاپا ـ مۇشەققەتلەردە يىغىپ بەرگەن ئەل ـ يۇرتىڭنى بىز باشقۇرماي يەنە كىم باشقۇراتتى ؟ ــ دېدى . بۇنى ئاڭلاپ كايىغان ۋاڭ خان :

ــ گۇدەك بالامدىن قانداقمۇ ئايرىلىمەن ؟ ھازىرغىچە ئۇ بىزگە تۈۋرۈك بولۇپ كېلىۋاتىدۇ ، ئۇنىڭغا يامان نىيەتتە بولساق ، قانداق بولىدۇ ، تەگرىمۇ بىزنى كەچۈرمەس ؟ ــ دېدى . بۇ سۆزدىن ئاچچىقلىنىپ كەتكەن ئوغلى نىلقا سەكگۈم ئىشكىنى قاتتىق يېپىپ چىقىپ كەتتى . لېكىن ، ۋاڭ خان ئوغلى سەكگۈمنىڭ كۆڭلىنى يەنە ئاياپ ئۇنى چاقىرىپ دېدى :

ــ بالام ، تېمۇرچىندىن ئايرىلىپ كېتەيلى دېدىڭلار ، ئۇنداق قىلساق تەگرى بىزنى كەچۈرەرمۇ ؟ مەيلى ، چامىڭلار يەتسە بىلگىنىڭلارنى قىلىڭلار !

§ 168 ــ ئۇلار بىزنىڭ چاغۇر بېكەگە قۇدا چۈشمەكچى بولغانلىقىغۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇلارنى ئاق ساراباش قوينى سويىپ ، مەسلىھەت چايغا چاقىرايلى ، شۇ يەردە چىگگىز خاننى قولغا چۈشۈرەيلى ، ــ دېدى سەكگۈم . ھەممەيلەن : « شۇنداق قىلايلى ! » دەپ كېلىشكەندىن كېيىن ، ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ :

ـــ چاغۇر بېكەنى سىلەرگە ياتلىق قىلايلى ، مەسلىھەت چايغا داخىل بولۇپ بەرگەيسىلەر ! ـــ دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . چايغا چاقىرىلغان چىگگىز خان ئون ئادەم بىلەن يولغا چىقىپ ، يول ئۈستىدە مەڭلىك چالنىڭ ئۆيىگە چۈشتى .

ـــ ئۆتكەندە بىز ئۇلارنىڭ چاغۇر بېكەسىگە قۇدا چۈشەيلى دېسەك ، بىزنى ياراتمىغانىدى ، ـــ دېدى مەڭلىك چال ، ـــ ئەمدىلىكتە نېمە دەپ چايغا چاقىرىپ قالدىكىنە ؟ ئۆتكەندە چىرايلىقچە ئالدىغا بېرىپ يولنى قىلساق ، يوغانچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئادەم ئەمدى بېرەيلى دېگىنى نېمىسى ؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر گەپ بار ، ئوغلۇم ، ئوبدان ئويلاشقىن ، ئۇلارنىڭ دامىغا چۈشۈپ قالما يەنە . ھازىر كۆكىلەم ۋاقتى ، ئات ـ ئۇلاغلىرىمىز ئۇرۇق ، مال ـ چارۋىلارغا سەل ئەت قونغاندا ، ئاندىن بىر نېمە دېيىشسەك دەپ ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۆزۈڭنىڭ بارمىغىنى تۆزۈكمىكىن دەيمەن .

بۇ ئەقىلنى ماقۇل كۆرگەن چىگگىز خان ئورنىغا بۇقاتاي بىلەن قىراتاي ئىككىسىنى ئەۋەتىپ ، ئۆزى مەڭلىك چالنىڭ ئۆيىدىن كېتىپ قالدى . بۇقاتاي بىلەن قىراتاي ئىككىسى بېرىشى بىلەن ، سەگگۈملەر :

ـــ ئۇلار سىرىمىزنى بىلىپ قاپتۇ ، ئەتە ئەتىگەنلىككە بېرىپ قورشاپ ، ئۇنى تۇتايلى ! ـــ دېيىشتى .

169 § ئۇلار قورشاپ تۇتىشقا كېلىشكەندىن كېيىن ، ئالتۇننىڭ ئىنىسى يەكە چەرەن ئۆيگە قايتىپ كېلىپ ، خوتۇنىغا :

ـــ ئەتىگەنلىككە تېمۇرچىننى تۇتماقچى بولدۇق . ئەگەر بۇ ئىشنى تېمۇرچىنگە بىرەسى يەتكۈزۈپ قويسا ، ئۇنى نېمە بىلەن تارتۇقلار ؟ ـــ دېدى . خوتۇنى ئالاق ئىت ① :

ـــ نېمە دەپ جۆيلۈۋاتىسىز ؟ باشقىلار راست دەپ ئويلاپ

قالمسۇن يەنە ؟ ــ دەپ تۇرۇشىغا ، سۈت ئەكەلگەن يىلقىچىسى باداي ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ قالدى . ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن ، بىللە يىلقا باقىدىغان ھەمراھى كىشىلىككە ② يەكە چەرەننىڭ دېگەنلىرىنى دەپ بەردى . كىشىلىك :

ــ مەنمۇ بېرىپ تىڭشىلاپ باقاي ، ــ دەپ ، يەكە چەرەننىڭ ئۆيىگە باردى . تالادا ئوق ئۇچلاپ ئولتۇرغان يەكە چەرەننىڭ ئوغلى نارىن كەگەن :

ــ بايا نېمە دېيىشكەنىدۇق ؟ تىلىنى كېسۈۋېتەمدۇق ؟ ئۇنداق قىلىپ قايسى بىرىنىڭ ئاغزىنى جىمقتۇرالايمىز ! ــ دەپ ، يىلقىچىسى كىشىلىككە يەنە :

ــ تېز بېرىپ ئاتىخانىدىن مەركىتلەرنىڭ تۇم بوز ئېتى بىلەن قالتار ئېتىنى ئەكىلىپ باغلاپ قوي ، ئەتە تاڭ سەھەردە مىنىمەن ، ــ دەپ بۇيرىدى . كىشىلىك قايتىپ بېرىپ بادايغا :

ــ بايا دېگەنلىرىڭ راست ئىكەن . بۇ ئىشنى تېز بېرىپ تېمۇرچىنغا خەۋەر قىلىپ قويايلى ، ــ دەپ ، مەركىتلەرنىڭ تۇم بوز بىلەن قالتار ئېتىنى ئەكىلىپ باغلاپ قويدى . ئاخشىمى باداي بىلەن كىشىلىك قوشىدا بىر قوزىنى ئەكىلىپ سويدى ، ئىسەرنىڭ ③ پۇتلىرىنى قالاپ قوزىنى پىشىرىپ ، ئىشك ئالدىدا باغلاقلىق مەركىتلەرنىڭ تۇم بوز ئېتى بىلەن قالتار ئېتىغا مىندى ـ دە ، تۇنلەپ مېڭىپ ، چىڭگىز خاننىڭ يېنىغا كەلدى . ئىككىسى قوشنىڭ كەينىدە ئاتتىن چۈشمەيلا يەكە چەرەننىڭ ، ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئوق ئۇچلاپ ئولتۇرۇپ دېگەنلىرىنى ، يەنە : « مەركىتلەرنىڭ تۇم بوز ئېتى بىلەن قالتار ئېتىنى ئەكىلىپ باغلاپ قوي ! » دېگەنلىرىنى چىڭگىز خانغا ئەينەن يەتكۈزدى ۋە يەنە :

ــ خان ئاكا ، دېگەنلىرىمىزگە ئىشەنگەيلا ، قىلچە گۇمانلانمىغايلا . ئۇلار سىلىنى قورشاپ تۇتۇشقا كېلىشىپ

بولدى ! ـــ دېدى .

① ئالاق ئىت ـــ ئادەم ئىسمى . ئالاق ئىت (Alaq It) « ئالا ئىت » . ـــ ت .

② كىشىلىك ـــ ئادەم ئىسمى . Kishilig . (1) كەلگە قورساق . كۆكسى ـ قارنى كەلگە ؛ (2) تەكەببۇر . ھاكاۋۇر دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

③ ئىسەر ـــ iseri . كاربۋات . كات . ـــ ت .

ئالتىنچى باب

170 § ئەلقىسسە ، چىڭگىز خان باداي بىلەن كىشىلىكىنىڭ يەتكۈزگەن خەۋەرلىرىگە ئىشەنمدى . شۇ كېچىسى يېقىنلىرىغا دەرھال خەۋەر يەتكۈزۈپ ، يۈك ـ تاقىلارنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن ، كېرەكسىز نەرسىلەرنى تاشلاپ كۆچتى . ئۇلار ماۋ ئۆندور ① تېغىنىڭ تەسكەي تەرىپىنى بويلاپ كۆچۈپ ، ئۇرىياڭقالاردىن جەلمە غوۋانى ② كەينىگە چاغداۋۇللۇقتا ③ قالدۇرۇپ ، قاراۋۇل قويۇپ مېڭىشقا قالدۇردى . ئۇلار شۇ كۆچكىنىچە ئەتىسى چۈش قايرىلغىچە كۆچۈپ ، كۈن پېتىشقا يېقىن قارا قالجىت ئەلەتكە ① كەلدى . شۇ جايدا يۇكلىرىنى چۈشۈرۈپ ئارام ئالدى . ئارام ئېلىپ ئولتۇرغاندا ، ئالچىداينىڭ يىلقىچىسى چىگداي بىلەن يادىر ئىككىسى ياپىپشىل ئوت ـ چۆپلەردە يىلقىلارنى يايلىتۇېتىپ ، ماۋ ئۆندۇر تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قۇلاغان بۇرۇغات ⑤ دېگەن يەردىن چاڭ ـ توزانلارنى توزىتىپ كېلىۋاتقان دۈشمەنلەرنى كۆرۈپ : « دۈشمەنلەر كەلدى ! » دېگىنىچە يىلقىلارنى ھەيدەپ قايتىپ كەلدى . « دۈشمەن كەلدى » دېگەندىن خەۋەر تاپقان ھەممەيلەن ماۋ ئۆندۇر تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قۇلاغان بۇرۇغاتنى بېسىپ كېلىۋاتقان دۈشمەنلەرنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىنى كۆردى . چاڭ ـ توزانلارنى كۆرگەن چىڭگىز خان :

ـــ ۋاڭ خانلار قوغلاپ كېلىۋېتىپتۇ ! ـــ دەپ ، ئاتلىرىنى تۇتۇپ ، يۈك ـ تاقىلىرىنى ئارتىپ قوزغالدى . ئۇلار چاڭ ـ توزانلارنى كۆرمىگەن بولسا ، كېلىشمەسلىككە ئۈچرايتتى . كېلىۋاتقان توپتا جامۇقا ۋاڭ خان بىلەن بىللە ئىدى .

ـــ تېمۇرچىنلاردا ئۇرۇش قىلالىغۇدەك كىملەر بار ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ ۋاڭ خان جامۇقادىن .

ـــ ئۇلاردا ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇت دەيدىغان ئەل بار . ئەنە شۇلار ئۇرۇشقا ماھىر ،

قوشۇننىڭ تۆرۈلۈشى ئۆزگەرگەنسېرى ،
سەپلىرىنى شۇنچە چىڭ ساقلىيالايدۇ ؛
سەپنىڭ تۆرۈلۈشى ئۆزگەرگەنسېرى ،
ماھارەتلىرىنى شۇنچە كۆرسىتەلەيدۇ ،

ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپ قىلىچ ـ نەيزىلەرنى ئىشلىتىپ كەلگەن ، قارا ۋە ئالا تۇغلىرى بار . ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك .

ـــ ئۇنداق بولسا ، قاداغنى جىركىنلەنى باشلىغۇزۇپ ، ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرايلى ، ـــ دېدى ۋاڭ خان جامۇقانىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ـــ تۇمەن تۇبەگەنلەردىن ئاچىغ شىرۇن ⑥ جىركىنلەرنىڭ چىنداۋۇلى ⑦ بولۇپ ئاتلانسۇن . تۇمەن تۇبەگەنلەرنىڭ كەينىدىن ئۆلون دوڭغايتلارنىڭ پالۋانلىرى ئاتلانسۇن . ئۆلون دوڭغايتلارنىڭ كەينىدىن قورى شىلەمۇن تايشى بىزنىڭ مىڭ تۇرغاۋۇلنى باشلاپ ئاتلانسۇن . ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىزنىڭ چوڭ غول قوشۇنىمىز ئاتلانسۇن . ئىنىم جامۇقا ، سەن قوشۇنىمىزغا قوماندانلىق قىل .

شۇنىڭ بىلەن جامۇقا يالغۇز چىقىپ كېتىپ ، يېقىن دوستلىرىغا :

ـــ ۋاڭ خان مېنى بۇ قوشۇنغا قۇماندانلىق قىل دەيدۇ . ئىلگىرىكى ئۇرۇشلاردىمۇ تېمۇرچىن ئىنامغا تەڭ كېلەلمىگەنىدىم . ۋاڭ خانىنىڭ بۇ قوشۇنغا مېنى قۇماندالىق قىل دېگىنىدىن قارىغاندا ، ئۇ ماڭا يەتمەيدىغان ئادەتتىكى ئادەم ئوخشايدۇ . ئادەم ئەۋەتىپ ئىنامغا خەۋەر يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ، ئۇ غەيرەت

قىلسۇن ! ــ دەپ ، چىڭگىز خانغا يۈشۈرۈنچە ئادەم ئەۋەتتى

ــ ۋاڭ خان مەندىن : « تېمۇرچىنلاردا ئۇرۇش قىلالىغۇدەك كىملەر بار ؟ » دەپ سورىغاندى ، مەن : « ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇت باشچىلىقىدىكىلەر بار » دېدىم . ئۇلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ جىركىن باشچىلىقىدىكىلەرنى ئالغىنچى ، تۇمەن تۇبەگەنلەردىن ئاچىغ شىرۇنىنى چىنداۋۇل ، ۋاڭ خانىنىڭ تۇمەن تۇرغاۋۇلىنىڭ نويانى قورى شىلەمۇن تايشىنى دوگلايتلارنىڭ چىنداۋۇلى قىلىپ ئەۋەتكەندىن بولدى . ئۇلارنىڭ كەينىدىن ۋاڭ خانىنىڭ چوڭ غول قوشۇنى ئاتلىنىدىغان بولدى . ۋاڭ خان ماڭا يەنە : « ئىنىم جامۇقا ، سەن قوشۇنىمىزغا قۇماندانلىق قىل ! » دەپ جېكىلىدى . شۇنىڭغا قارىغاندا ، ۋاڭ خاندەك ئادەتتىكى ئادەم قوشۇنغا قانداقمۇ قۇماندانلىق قىلالىسۇن ؟ ئىلگىرى مەن ئاندا سەن بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تەڭ كېلەلمىگەنىدىم . ۋاڭ خاندا مېنىڭچىلىك يۇرەك يوق ئىكەن ، ئاندا ، قورقماي چىڭ تۇر ! ــ دەپ خەۋەر يەتكۈزۈپ مەدەت بەردى جامۇقا .

① ماۋ ئۇنىدور ــ تاغ نامى . ماۋ (Mau) « يامان » . ئۇنىدور (ender) « ئېگىزلىك ياكى ئېگىز تاغ » . ماۋ ئۇنىدۇر « يامان تاغ » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

③ جەلمە غوۋا ــ ئادەم ئىسمى . جەلمە چىڭگىز خانىنىڭ تۆت كۈلۈكى (باتۇرى) نىڭ بىرى . ئۇرۇشلاردا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن . بۇ پاراگرافتا ئىسمىنىڭ كەينىگە « غوۋا » دەپ قوشۇلغان . غوۋا « چىرايلىق » دېگەن مەنىدە بولۇپ . ئۇنى ئالاھىدە ياخشى ۋە يېقىن كۆرۈپ شۇنداق ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن . ــ ت .

③ چاغداۋۇل ــ چارلىغۇچى . كۆزەتچى . ــ ت .

① قارا قالجىت ئەلەت ــ جاي نامى . Khara Khaljid eled « قارا بىر دۆڭە بارخان » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

⑤ قۇلاغان بۇرۇغات ــ جاي نامى . Khula' an burughad « قىزىل تاللىق » دېگەن مەنىدە . ــ ت .

⑥ ئاچىغ شىرۇن ــ ئادەم ئىسمى . ئاچىغ (Achigh) « ئاچچىق » .

شرۇن (Shiron) « قاتتىق ، كەسكىن » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .
⑦ چىنداۋۇل ـــ ئارقا ياردەم قوشۇن . ـــ ت .

171 § ـــ ئۇرۇغۇتلاردىن جۇرچەدەي چوڭ ئاتا ، سىز ئالغىنچى بولۇپ ئاتلانسىڭىز قانداق ؟ ـــ دەپ سوردى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان . جۇرچەدەي ئېغىز ئاچقۇچە ، ماڭغۇتلاردىن قۇيلدار سەچەن :

ـــ ئاندا ، سىزنىڭ ئالدىڭىزدىن مەن ئاتلىناي ، بۇنىڭدىن كېيىن يېتىم قالغان بالا ـ چاقىلرىمغا ئاتىدار چىلىق قىلىپ قويارسىز ! ـــ دەپ ئارىغا چۈشتى .

ـــ چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىدا بىز ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇتلار ئالغىنچى بولۇپ ئاتلىنايلى ! ـــ دېدى جۇرچەدەي ئۇنىڭ گېپىنى تۈگىشى بىلەنلا . جۇرچەدەي قۇيلدار ئىككىسى ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇتلارنىڭ چېرىكلىرىنى سەپلەپ ، چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىدا تىزىلىپ تەق بولدى . ئۇنىڭغىچە دۈشمەنلەرنىڭ جىركىنىشلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئالغىنچىلىرى باستۇرۇپ كەلدى . ئۇلار كېلىشى بىلەن ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇت چېرىكلىرى قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، جىركىن چېرىكلىرىنى بېسىقتۇردى . ئۇلار ئۇلارنى بېسىقتۇرۇپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا ، ئاچىغ شرۇن باشچىلىقىدىكى تۈمەن تۈبەگەن چېرىكلىرى بېسىپ كەلدى . ئۇرۇشتا ئاچىغ شرۇن قۇيلدارنى ئاتتىن يىقىتۈەتتى . ماڭغۇت چېرىكلىرى قۇيلدارنىڭ ئەتىراپىدا سەپ تۈزۈلۈشىنى ئالماشتۇرۇۋاتقاندا ، جۇرچەدەي ئۇرۇغۇت چېرىكلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، تۈمەن تۈبەگەنلەرنى بېسىقتۇردى . ئۇلار ئۇلارنىمۇ بېسىقتۇرۇپ يەنە ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا ، ئۆلۈن دوڭغايتلار قارشى ھۇجۇمغا ئاتلاندى . جۇرچەدەي ئۇلارنىمۇ بېسىقتۇرۇپ ، تەنتەنە بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقاندا ، قورى شىلەمۇن تايشى مىڭ تۇرغاۋۇلنى باشلاپ

ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. جۇرچەدەي ئۇلارنىمۇ تارمار قىلىپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا، سەككۇم ۋاڭ خانىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئانارداڭ قېپقىزىل يۈزىگە ئوق تېگىپ، شۇ يەردىلا ئاتتىن دۇمۇلاپ چۈشتى. كەرىيەلەر ئاتتىن دۇملاپ چۈشكەن سەككۇمنىڭ يېنىغا بېرىپ، شۇ يەردە توپلىشىپ قېلىشتى. كۈن پاتقاندا دۈشمەنلەرنى يەككەن چېرىكلىرىمز قايتىپ بېرىپ، يارلىنىپ ياتقان قۇيلدارنى ئېلىپ كەتتى. چىكگىز خان چېرىكلىرىمز بىلەن ۋاڭ خانلار بىلەن ئۇرۇشقان جايدىن كېچىلەپ يۇرۇپ، باشقا بىر جايغا بېرىپ تۇنىدى.

172 § ئۇلار شۇ جايدا بىر كېچە تۇنەپ، ئەتىسى تاڭ سۈزۈلگەندە ئۆگەدەي، بوروغۇل، بوغورچۇ ئۇچىنىڭ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن چىكگىز خان:

ــ ئۆگەدەي جان پىدا دوستى بوغورچۇ، بوروغۇل ئىككىسى بىلەن سەپتىن چۈشۈپ قاپتۇ، ــ دېدى، ــ ئۇلارنىڭ يا ئۆلىكىنىڭ، يا تىرىكىنىڭ خەۋىرى ھازىرغىچە يوق، نېمىشقا بىزدىن ئايرىلىپ قالدىكىنە؟

قوشۇنىمىز شۇ كۈنى دۈشمەنلەرنىڭ ھەر ۋاقىت ھۇجۇم قىلىپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئات ـ ئۇلاغلارنى تاق قىلىپ يەنە بىر كېچە تۇنىدى. چىكگىز خان يەنە:

ــ ئەگەر دۈشمەنلەر كەينىمىزدىن قوغلاپ كەلسە، ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرەيلى! ــ دەپ، شۇ جايدا ئۇلارنى ساقلاپ تۇردى. تاڭ ئاتقاندا ئۇلار كەينى تەرەپتىن بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ ئاتلىق ئادەم يېقىنلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بوغورچۇ ئىكەنلىكىنى تونىدى. بوغورچۇ يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىكگىز خان ئۇنىڭ مەيدىسىگە ئۇرۇپ تۇرۇپ:

ـــ تەڭرىم ئۆز پاناھىدا ساقلاپتۇ ! ـــ دېدى .

ـــ بۆسۈپ چىقىشىمدا ئېتىمغا ئوق تېگىپ پىيادە قالغانىدىم ، ـــ دېدى بوغورچۇ چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ـــ كەرىلەر سەڭگۈمنىڭ يېنىغا يۈگرىشىپ كەتكەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئارتىقلىق يۈكى قېيسىيپ قالغان بىر ئاتنى كۆرۈپ قالدىم ، يۈگرىپ بارغىنىمچە يۈكىنىڭ باغلىقىنى كېسىپ چۈشۈرۈۋېتىپ ، ئىگىر چاققا مىنىدىم ـ دە ، بىز ئايرىغان يەردىن ئىزىڭلارنى بېسىپ ئەمدى كېلىشىم .

§ 173 بىر ئازدىن كېيىن ، ئۇلار يەنە بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرسىنى ئارتىپ ، پۇتلىرىنى ساڭگىلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى . ئۇ ئاتلىق ئادەم يېقىنلاشقاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ بوروغۇل ئىكەنلىكىنى تونىدى . ئۇ ئالدىغا ئۆگەدەينى مىنگۈزۈۋالغان ، ئاغزىنىڭ چۆرىسى قېپقىزىل قان ئىدى . ئەسلىدە ئۆگەدەينىڭ بويىنىغا ئوق تەگكەن بولۇپ ، ئۇ يارا ئېغىزىدىكى قانلارنى شوراپ تازىلاپ ، ئاغزى قان بولۇپ كەتكەنكەن . بۇ ھالنى كۆرۈپ كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆزىگە ياش ئالغان چىڭگىز خان دەرھال ئوت ياققۇزدى ، تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇنىڭ يارىسىغا بېسىپ ، ئۇسۇلۇق ئىچكۈزگەندىن كېيىن :

ـــ ئەگەر دۈشمەنلەر كېلىپ قالسا ، جاجىسىنى بېرەيلى ! ـــ دېدى .

ـــ دۈشمەنلەر ماۋ ئۆندۈر تاغ باغرىنى بويلاپ ، قۇلاغان بۇرۇغات تەرەپكە چاڭ ـ توزانلارنى ياغدۇرۇپ كەتتى ، ـــ دېدى بوروغۇل . ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خان :

ـــ ئەگەر دۈشمەنلەر كېلەر بولسا ، ئېلىشار ئىدۇق ، ئۇلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، بىز قوشۇنىمىزنى رەتلەپ

قايتايلى ! ـــ دېدى . شۇنىڭ بىلەن قوشۇننى باشلاپ ، ئۇلغۇي ، شىلۇگەجىت دەريا سىنى بويلاپ ، دالان نەمۇرگەس دېگەن جايغا يېتىپ باردى .

§ 174 ئۇزۇن ئۆتمەي قاداغان دالدۇرقان بالا ـ چاقلىرىنى تاشلاپ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كەلدى . ئۇ كېلىپ چىڭگىز خانغا ۋاقىڭ خاننىڭ دېگەنلىرىنى يەتكۈزدى :

ـــ سەڭگۈم ئانارەك قېيقىزىل يۈزىگە ئۇچما ئوق يەپ ، يەردە دۇمىلاپ ياتقاندا ، ۋاقىڭ خان ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ :

ـــ يوق يەردىن بالانى تېرىپ ،
يوق يەردىن ئۇرۇشنى قىلىپ ،
سۆيۈملۈك ئوغلۇمنىڭ يۈزىگە مىخ مىخلاندى !
ئوغلۇمنىڭ قىساسى ئۈچۈن ،
ئاتلىنىڭلار ئالغا !

دەپ ئۆكۈنۈپ كەتتى . بۇنى ئاڭلاپ ئاچىغ شىرۈن دېدى :

خان ئاتا ، خان ئاتا ،
ئۇنداق ئۆكۈنمىسلە !
بالا تىلىگەندە ،
سۆگەت تاللىرىغا يالما ① چىگىپ ،
« ئابۇي ، بابۇي » ② دەپ
دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغانىدۇق .

ئەمدى تىلىۋالغان بۇ بالىنىڭ سەگىزىنى ئاسرايلى ! جامۇقا ، ئالتۇن ، قۇچارلار بىلەن بىللە يۈرگەن موڭغۇللارنىڭ كۆپى بىزگە ئىتائەت قىلىدۇ ، تېمۇرچىن بىلەن يۈرگەن موڭغۇللار ئۇزاپ نەگە بارىدۇ دەيسىز ؟ ئۇلار ھازىر ئاتلىرىنى تۆشەك ؛ دەل ـ دەرەخلەرنى كەپە قىلىپ ياتقاندۇ . ئەگەر ئۇلار كەلمىسە ، بىز بېرىپ ئۇلارنى

ئېتىگىمىزگە تېزەك تېرىگەندەك تېرىپ كېلەيلى . ئاچىغ شىرۇننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ۋاڭ خان :

— توغرا دەيسەن ! ئوغلۇم قىينىلىپ قالمىسۇن ، ئۇنى ئوبدان كۈتىڭلار ! — دەپ بۇيرۇپ ، ئۇرۇشقان جايدىن چېكىنىپ كەتتى .

① يالما — elbesun jalama ، شامان دىندىن كىرگەن ئامان — ئېسىملىك تىلەش بىر خىل دىنىي مۇراسىم . ئىككى تۇپ سۆگەت ياكى قېيىن ئوتتۇرىسىغا شوينا تارتىپ ، ئۇنىڭغا ئون ئىككى پارچە ئالا — بۇلا لاتا پارچىلىرىنى چىگىپ ، ئەڭ ئوتتۇرىسىدىكى لاتىغا ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ قويىدۇ . — ت .

② ئابۇي ، بابۇي — abui · babui ، شامان دىنىدىن كىرگەن دۇئا — تىلاۋەت سۆزى . — ت .

§ 175 شۇنداق قىلىپ ، چىڭگىز خان دالان نەمۇرگەس دېگەن يەردىن قالقا دەريا سىنى ① بويلاپ كۆچكەندە ، چېرىكلىرىنىڭ سانىنى ئېلىۋىدى ، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز چىقتى . چىڭگىز خان بىر مىڭ ئۈچ يۈز چېرىكنى باشلاپ قالقا دەريا سىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپى بىلەن كۆچتى ، ئۇرۇغۇت ، ماڭغۇتلار بىر مىڭ ئۈچ يۈز چېرىكنى باشلاپ ، قالقا دەريا سىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپى بىلەن كۆچتى . ئۇلار يول بويى ئوۋ ئوۋلاپ ، ئۇزۇق — تۇلۇكلەرنى يېغىپ ماڭدى . يارىسى تېخى ساقايمىغان قۇيلدار چىڭگىز خاننىڭ نەسەبەتىگە قولاق سالماي ئوۋ قوغلاپ يۈرگەنلىكتىن ، يارىسى ئېغىرلىشىپ قازا تاپتى . چىڭگىز خان ئۇنىڭ جەستىنى قالقا دەريا سى بويىدىكى ئورنۇغۇ تېغىنىڭ باغرىغا كۆمگۈزدى .

① قالقا دەريا سى — دەر يانامى · Khalkha ، ھازىرقى خۇلۇن بۇئىر ۋە موگۇلىيە ئوتتۇرىسىدىكى قالقا دەريا سى . — ت .

176 § چىڭگىز خان قالقا دەرياسىنىڭ بۇيىر كۆلىگە ① قۇيۇلىدىغان جايىدا تەرگە ، ئەمەل قاتارلىق ئوڭگىراتلارنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، جۇرچەدەينى ئۇرۇغۇتلارنى باشلاپ ئاتلىنىشقا ئەۋەتتى . جۇرچەدەي مېڭىش ئالدىدا ، چىڭگىز خان :

ــ ئوڭگىراتلار : « بۇرۇندىن تارتىپلا جىيەنلىرىمىزنىڭ چىراي ـ شەكلىگە ، قىزلىرىمىزنىڭ ھۆسۈن ـ جامالىغا قارايمىز » ② دېسە ، ئۇلارنى بويسۇنۇشقا ئۈندەڭلار ؛ ئەگەر قارشىلىق قىلسا ، قىرىڭلا ! ــ دەپ بۇيرۇپ ، ئۇنى يولغا سالدى . ئوڭگىراتلار جۇرچەدەيگە قارشىلىق قىلماي بويسۈندى . ئۇلار بويسۇنغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خانمۇ ئۇلارغا چىقىلمىدى .

① بۇيىر كۆلى ــ كۆل نامى . ھازىرقى خۇلۇن بوئىر ئايمىقىدىكى بوئىر كۆلى . ــ ت .

② بۇ سۆز ئىلگىرىكى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگەلكىنى بىلدۈرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، « ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قىز تۇغاق خانىش ، ئوغۇل تۇغاق خان بولىدۇ » دېگەنلىك . بۇ ھەقتىكى ئىشلار 64 § دا بايان قىلىنغان . مەسىلەن ، چىڭگىز خاننىڭ ئاپىسى ئۆلۈن ، خوتۇنى بۆرتە كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئوڭگىراتلاردىن ئىدى . ــ ت .

177 § چىڭگىز خان ئوڭگىراتلارنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن ، تۆڭگەلىك دەرياسىنىڭ ① كۈنچىقىش تەرىپىگە كېلىپ چۈشتى .

ــ بىز تۆڭگەلىك دەياسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە كېلىپ چۈشتۇق ، ــ دېدى چىڭگىز خان ۋاڭ خانغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە ماڭغان ئارقاي قاسار بىلەن سۈگەگەي جەغۈن ئىككىسىگە ، ــ بۇ يەرنىڭ ئوت ـ چۆپلىرى ناھايىتى مۇنبەت ئىكەن ، ئاتلىرىمىز يايلاپ سەمرىپ كەتتى ، خان ئاتامغا يەنە مۇنۇ سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ قوۋۇلار : ھەي خان ئاتا ! نېمىگە ئاچچىقلىنىپ ، مېنى شۇنچە قورقىتۇۋېتىسىز ؟ ئەگەر ماڭا تەنبىھ بەرمەكچى بولسىڭىز ،

پەسكەش ئوغۇللىرىڭىز ، ياراماس كېلىنلىرىڭىزنىڭ ئويقۇسى قانغاندا ئەيىبلىمەيسىز ؟ تۆشكىمنى ئۆرىۋېتىدىغاندەك ، مورامدىن چىققان ئىسىمنى ئۇچۇرۇۋېتىدىغاندەك ، مېنى نېمىشقا شۇنچە چۇچىتىۋېتىسىز ؟ ②

ھەي ، خان ئاتا !

خەقلەر قۇتراتقۇلۇق قىلمىغاندۇ ؟

خەقلەر ئىغۋاگەرلىك قىلمىغاندۇ ؟

ھەي ، خان ئاتا ! ئىككىمىز نېمە دەپ ۋەدىلەشكەنىدۇق ؟ جوقالقۇ تېغىنىڭ قۇلاغا نۇغۇت ، بولتاغۇت دېگەن يېرىدە ، بىز :

« چىشلىق يىلان ئارىمىزدا دەيدىغىلىك قىلسا ،

ئۆز ئارا چىشلىشىپ قالمايلى ،

گېپىمىزنى چىش بىلەن ئېغىزدا ئوچۇق قىلىپ ،

بىر - بىرىمىزغا چۇشەندۈرەيلى »

دېيىشمىگەنمىدۇق ؟ بىز يەنە :

« چىشلىق چايان ئوتتۇرىمىزدا قۇتراتقۇلۇق قىلسا ،

ئۆز ئارا تالىشىپ قالمايلى ،

سۆزىمىزنى ئېغىز بىلەن تىلدا ئوچۇق قىلىپ ،

بىر - بىرىمىزغا ئىشىنەيلى »

دېيىشمىگەنمىدۇق ؟

ھەي خان ئاتا !

ئادەملىرىم ئاز بولسىمۇ ،

كۆپىنىڭ ئالدىغا تەلەپ قىلىپ بارمىدىم ؛

ئۆزۈم يامان بولساممۇ ،

ياخشىنىڭ ئالدىغا يېلىنىپ بارمىدىم .

ئىككى شوتىلىق ھارۋىنىڭ ،

ئەگەر بىر شوتىسى سۇنۇپ كەتسە ،

ئۆكۈز هارۋىنى سۆرىيەلمەس .
ئىككى چاقلىق چارۋىنىڭ ،
ئەگەر بىر چاقى سۇنۇپ كەتسە ،
هارۋا ئۇرنىدىن قوزغالماس .
مەن بىلەن سىز
ئاشۇ هارۋىنىڭ چاقى ئەمەسمىدۇق ؟

ئەينى چاغدىكى گەپنى باشلىساق ، دادىڭىز قۇرچاقۇس بۇيرۇق قازا بولغاندىن كېيىن ، سىز قىرىق بالىنىڭ ئاكىسى بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن ، سىزنى خان قىلغانىدى . خان بولغاندىن كېيىن ، ئىنىڭىز تاي تېمۇر تايشى ، بۇقا تېمۇرنى ئۆلتۈرىۋەتتىڭىز . يەنە ئىنىڭىز ئەركە قارانى ئۆلتۈرىۋەتمەكچى بولغىنىڭىزدا ، ئۇ قېچىپ كېتىپ ، نايمانلارنىڭ ئىنانچ بىلگە خانىغا پاناھ تارتىپ بارغانىدى . سىز ئىنىلىرىڭىزنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆلتۈرىۋەتكەنلىكىڭىز ئۈچۈن ، كىچىك ئاتىڭىز گۈرخان سىزنى جازالىغىلى كەلگەندە ، يۈز ئادەمگىز بىلەن سەلەڭگە دەريا سىنى بويلاپ ، قاراغۇن ③ جىلغىسىغا قېچىپ كىرىۋالدىڭىز . ئۇ يەردىن يەنە يېنىپ چىقىپ ، سودىلىشىش ئۈچۈن ، قىزىڭىز قوچاغۇر ئۇجىننى مەركىتلەردىن توغتوغاغا ياتلىق قىلدىڭىز . يەنە خان ئاتام يەسۇگەينىڭ قېشىغا كېلىپ : « كىچىك ئاتام گۈرخاننىڭ قولىدىن ئەل ـ جامائەتلىرىمنى قوتۇلدۇرۇپ بەرگەيسىز » دەپ يېلىنىپ بارغىنىڭىزدا ، خان ئاتام يەسۇگەي يۈزىڭىزنى قىلىپ ، ئەل ـ جامائەتلىرىڭىزنى قوتۇلدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ، تايچىغۇتلاردىن غۇنان ، باقاچى ئىككىسىنى باشلاپ ، قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ ، قۇربان تەلەسۇتىكى كىچىك ئاتىڭىز گۈرخانىنى يىگىرمە ، ئوتتۇز ئادىمى بىلەن قوشۇپ قاشىن ① تەرەپكە هەيدەپ ، ئەل ـ جامائەتلىرىڭىزنى قوتۇلدۇرۇپ چىقىپ قولىڭىزغا ئۆتكۈزۈپ

بەردى . ئۇنىڭدىن كېيىن ، تۇلا دەياسى ⑤ بويىدىكى قارا تۇن دېگەن يەردە ، ھەي خان ئاتا ! خان ئاتام يەسۈگەي بىلەن ئاندالاشقانىدىكىز . شۇ چاغدا خان ئاتا ۋاڭ خان سىز ئاتامغا : « قىلغان ياخشىلىقلىرىڭىزنى بالا ـ چاقىلىرىڭىزغا قايتۇرۇشمىغا تەگرى ئىگەم ، قارا يەر مەدەت بەرگەي ! » دەپ مىننەتدارلىق بىلدۈرگەنىدىڭىز !

كېيىن ، ئىنىڭىز ئەركە قارا نايمانلارنىڭ ئىنانچ بىلگە خانىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ ، سىزگە ھۇجۇم قىلغاندا ، جەڭىڭىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، ئەل ـ يۇرتىڭىزنى تاشلاپ ، ئاز بىر قىسىم ئادەملىرىڭىز بىلەن قارا قىتانلارنىڭ گۈرخانىغا پاناھ تارتىپ بېرىپ ، چۈي دەريا سى ⑥ بويىلىرىدىكى سارتاغۇللارنىڭ ⑦ جايلىرىدا يۇردىڭىز . بىر يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ، گۈرخاندىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۇيغۇرلار ، تاڭغۇتلارنىڭ ⑧ يۇرتى ئارقىلىق قايتىپ كېلىشتە ، ئاچارچىلىقتا يول بويى بەش ئۆشكىنىڭ سۈتىنى سېغىپ ، تۆگىلەرنىڭ قېنىنى چىقىرىپ ئىچىپ ، سوقۇر قۇلا ئېتىڭىزغا مىنىپ كەلگەندە ، جەڭىڭىز تۇمشۇقىڭىزغا يېتىپ قاپتىكەن . خان ئاتا سىزنىڭ شۇ ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ ، يەنە ئاتام بىلەن ئاندالىشىپ ئۆتكەنلىكىڭىزنى ئويلاپ ، ئالدىڭىزغا تاغاي باتۇر بىلەن سۈكەگەينى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ چاقىرتتىم . ئۆزۈمۇ كەلۈرمەن دەرياسىنىڭ بۇركى ئەرگى دېگەن يېرىدە ئالدىڭىزغا چىقىپ ، گۈسەگۈر كۆلىدە كۈتۈۋالدىم . يېرىم جان بولۇپ قالغانلىقىڭىزنى كۆرۈپ ، ئەل ـ يۇرتلىرىمدىن سېلىق يىغىپ سىزنى قامىدىدىم . بۈرۈن ئاتام بىلەن ئاندا بولۇپ ئۆتكەن يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ ، تۇلا دەريا سى بويىدىكى قارا تۇن دېگەن يەردە بىر ـ بىرىمىزنى « پەدەرىم ـ بالام » دەپ ئاتاشتۇق . سىزنى پەدەرىم دەپ ئاتىشىمنىڭ سەۋەبىمۇ يېقىن

ئۆتەيلى دېگەنلىك ئەمەسمۇ ؟ شۇ يىلى قىشتا ، سىزنى كۆرەمدە باقتىم . قىش ئۆتۈپ ، يازمۇ ئۆتۈپ ، كۈز كىرگەندە ، مەركىتلەردىن توغتوغا بەگكە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، قاتىقلىق چوقىسىنىڭ مۇرۇچە سەغۈل دېگەن يېرىدە ئۇرۇش قىلىپ ، توغتوغا بەگنى بارقۇجىن تۆكۈمگە ھەيدىۋەتكەندە ، مەركىتلەردىن ئولجا ئالغان ئات ـ يىلقا ، ئوردا ـ ئۆي ، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى سىزگە تارتۇق قىلدىم . ئاچلىقىڭىزنى چۈشكە ، قېينىچىلىقىڭىزنى ئايغا قويمىدىم . بىز يەنە كۈچگۈرتەي بۈيرۇق خانىنى ئۇلۇغ تاغنىڭ سوغۇق ئۇسۇن دېگەن يېرىدىن قوغلىغىنىمىزچە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ ، ئۇرۇگۇ دەياسىنى بويلاپ ، قىزىل باش كۆلى بويىدا كۈلىنى كۆككە سوربۇەتكەندۇق . ئۇ يەردىن قايتىشىمىزدا ، نايمانلاردىن كۆكسەگۈ سابراغ بايداراغ بەلچىردە ⑨ سەپ تۈزۈپ ، بىز بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولغاندا ، كەچ بولۇپ قېلىپ ، ئەتىسى ئۇرۇشقا كېلىشىپ ، قوشۇنىمىزنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قونۇپ قالغاندا ، ھەي ، خان ئاتا ! سىزنىڭ قوناق ئەتراپىغا گۈلخان يېقىپ قويۇپ ، يېرىم كېچىدە قارا سەگۈل ⑩ دەريا سىنىى ئۆرلەپ قېچىپ كەتكەنلىكىڭىزنى ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا سەزدىم . شۇ چاغدا بىزنى تاشلاپ كەتكەندە : « ئۇلار بىزنى قۇربانلىققا تاشلاپ كېتىپتۇ ـ دە ! » دەپ ئويلاپ ، بىزمۇ دەرھال كۆچتۇق . ئەدەر ئالتاي تېغىدىكى بەلچىرنى بېسىپ ، ساغرى دالاسىغا كېلىپ چۈشتۇق .

كۆكسەگۇ سابراغ سىزگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئوغلىڭىز سەگۈمنىڭ خوتۇن ـ بالىسى ، ئەل ـ يۇرتلىرىنى بۇلاپ كەتكەندە ، سىزگە ئەسىرگە چۈشكەن مەركىتلەردىن توغتوغانىڭ ئىككى ئوغلى قوتۇ بىلەن چىلاغۇنمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، سىزدىن يۈز ئۆرۈپ ، ئەل ـ يۇرتلىرىنى باشلاپ ، بارقۇجىندا تۇرۇشلۇق ئاتسىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى . شۇ چاغدا ، ھەي ،

خان ئاتا ! ئەل ـ يۇرتىڭىزنى نايمانلاردىن كۆكسەگۈ بۇلاپ كەتكەندە ، سىز ئەلچى ئەۋەتىپ : « بالام ! تۆت كۈلۈكۈڭنى ئەۋەتكىن ! » دەپ يېلىنغىنىڭىزدا ، سىزدەك ئىككىلەنمەستىن ، تۆت كۈلۈكۈم بوغورچۇ ، مۇقالى ، بوروغۇل ۋە چىلاغۇن باتۇرنى چېرىك تەييارلاتقۇزۇپ يولغا سالدىم . ئۇلار يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ، سەگكۈم قولاغان قۇتتا نايمانلار بىلەن ئۇرۇشىشتا ئېتىنىڭ ساغرىسىغا ئوق تېگىپ ، ئەسىرگە چۈشىش ئالدىدا تۇرغانىكەن ، ئۇنىڭغىچە تۆت كۈلۈكۈم يېتىپ بېرىپ ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان ، يەنە خوتۇن ـ بالىلىرى ، ئەل ـ يۇرتلىرىنىمۇ قۇتۇلدۇرۇپ ئەكىلىپ بەرگەن . ھەي ، خان ئاتا ! شۇ چاغدا سىز مىننەتدار بولۇپ : « بالام ، تېمۇرچىن ! تۆت كۈلۈكۈڭنى ئەۋەتىپ ، ئەل ـ يۇرتلىرىمنى قۇتۇلدۇرۇپ بەردىڭ ! » دېگەنىدىڭىز . ھەي ، خان ئاتا ! ئەمدى نېمە قىلغان گۇناھىمغا شۇنچە رەنجىپ كەتتىڭىز ؟ گۇناھ مەندىن ئۆتكەن بولسا ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئەيىبلەڭ . ئەلچىلىككە قۇبارى قۇرى ، يىدۇرگەن ئىككىسىنى ئەۋەتىسىڭىزمۇ ، باشقىلارنى ئەۋەتسىڭىزمۇ بولمۇبرىدۇ ⑪ .

① تۆڭگەلىك دەريا سى ـــ دەريا نامى . ئەسلى تېكىتە تۆڭگە (Tənge) دەريا سى دەپ ئېلىنغان . لېكىن . بىرىنچى باب 5 § . 30 § قاتارلىقلاردا « تۆڭگەلىك » (Tənŋgelig) دەريا سى دەپ ئېلىنغان ، بىر خىللاشتۇرۇش ئۈچۈن . « تۆڭگەلىك دەريا سى » دەپ ئېلىندى . ـــ ت .

② بۇ سۆزلەرنىڭ مەنسى : « ھەي ئاتام ئورنىدىكى خان ئاتا ! بىز بىر نەيەتتىكى كىشىلەر تۇرۇقلۇق . پەسكەش ئوغلۇڭ (چىڭگىز خان ئۆزىنى كەمسىتىپ ، ۋالڭ خانىنى ئەزىزلەپ ، كىنايە تەلەپۈزىدا سۆزلىگەن چېغى) ۋە پەسكەش كېلىنلىرىڭ كۆزۈڭگە ياقمىغان بولسا ، نېمە ئۈچۈن تىنچ ـ خاتىرجەم ياشاۋاتقاندا تەنبىھ بەرمەيسىز ؟ نېمە ئۈچۈن دۈشمەنلەر قارشىلىشىپ ، بىزگە مۇشت تەڭلىگەندە ، تۆشكىمنى (ئەسلى تېكستتە تەڭ ئورۇن) ئۇرۇۋېتىپ ، بىزنى پاراكەندە قىلىش ، ئوچوقمىزنى ئۇرۇۋېتىپ ، كۈلىنى كۆككە سورۇپ ، ئۆي ـ

ماكانسىز قالدۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەنبىھ بېرىسىز ؟ » ياكى قىسقىچە قىلىپ « نېمىشقا دۇشمەنلىشىش يولى بىلەن ئىچكى ئىشلارغا بىھۇدە ئارىلىشىپ ، ھەممەيلەننى پاراكەندە قىلىسىز ؟ » ـــ ت .

③ قاراغۇن ـــ تاغ نامى . Khara'un « قاراگۇ » . ـــ ت .

④ قاشىن ـــ جاي نامى . Khashin ، يەنى خېشى . غەربىي شيا زېمىنىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

⑤ تۇلا دەريا سى ـــ دەريا نامى . 96 § ئىزاھات ④ كە قارالسۇن . ـــ ت .

⑥ چۇي دەريا سى ـــ دەريا نامى . Chui ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا سىنىڭ شىمالىدا . ـــ ت .

⑦ سارتاغۇل ـــ Sarta' ul ، شۇ چاغدا موگۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى . ـــ ت .

⑧ تاڭغۇت ـــ قەبىلە نامى . Tanghud ، يەنى غەربىي شيا خانلىقى . موگۇللار چىگىخەي (كۆك نۇر) ، گەنسۇدىكى تىبەت تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى تاڭغۇت (تاڭغۇت) دەپ ئاتايتتى . ـــ ت .

⑨ بايداراغ بەلچىر ـــ بايداراغ دەريا نامى ، بەلچىر « ئىككى دەريانىڭ قوشۇلغان يېرى » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑩ قارا سەگۈل ـــ Khara se' ul « قارا قۇيرۇق » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑪ بۇ ھەقتىكى ئىشلار 150 § ، 151 § ، 158 § ، 159 § ، 161 § ، 162 § ، 163 § ، 164 § قاتارلىقلاردا بايان قىلىنغان . بۇ چىگىز خاننىڭ ۋاڭ خانغا قىلغان بەش چوڭ شىكايىتى . ـــ ت .

178 § ـــ ھەي ، سويلۇق !

بالام بىلەن ۋەدىلەشكەن ۋەدەمگە
ۋاپاسىزلىق قىلدىم ،
بالام بىلەن كېلىشكەن ئىشقا
ئاسىيلىق قىلدىم !

دەپ قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ كەتتى ۋاڭ خان بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن .

ـــ ئەمدى بالام تېمۇرچىنغا يامان غەرەزدە بولىدىغان

بولسام ، قېنىم مۇشۇنداق تۆكۈلسۇن ! — دەپ قەسەم بەردى ۋە چىمچىلىقىنى سۇمچىلىق پىچىقى بىلەن كېسىپ ، قېنىنى داقتايغا ① تېمىتىپ :

— بالامغا ئاپىرىپ بېرىڭلار ! — دەپ ئەلچىنى يولغا سالدى .

① داقتاي — Dakhdai ، سېرىق ماي ، قايماق قاتارلىقلارنى سالمىغان قېيىن قوۋزۇقمىدىن ياسالغان قاچا . — ت .

§ 179 — بېرىپ جامۇقا ئاندامغا دەپ قويۇڭلار ، — دېدى چىڭگىزخان يەنە ، — سەن ماڭا ھەسەت قىلىپ ، مېنى خان ئاتامدىن ئايرىۋەتتىڭ ! بۇرۇن قايسىمىز بۇرۇن تۇرساق ، خان ئاتىمىزنىڭ كۆك چوڭىدا ① قىمىز ئىچەتتۇق . مەن سەندىن بالدۇر تۇرۇپ ئىچۈالسام ، ماڭا ھەسەت قىلاتتىڭ . ئەمدى خان ئاتامنىڭ كۆك چوڭىنى ئىچىپ قۇرۇتىۋەت ! قېنى قاچانغىچە ئىچەرسەن !

— بېرىپ ئالتۇن ، قۇچار ئىككىسىگىمۇ دەپ قويۇڭلار ، — دېدى چىڭگىزخان يەنە ، — سەنلەر مەندىن يۇز ئۆرىدىڭلار . مەندىن ئوچۇق ـ ئاشكارا يۇز ئۆرۈمەكچىمۇ ياكى خۇپيانىمۇ ؟ قۇچار ، سەن نەكۈن تايشىنىڭ بالىسى بولغانلىقتىن ، سېنى خان سايلى دېسەك ، لېكىن ئۇنىمىدىڭ . ئالتۇن ، ئاتاڭ قۇتۇلا خان ئەل سورىغانلىقتىن ، سېنى ئاتاڭغا ۋارىسلىق قىلىپ خان بول دېسەك ، سەنمۇ ئۇنۇمىدىڭ . مېنىڭ ئۇستۇمدە بارتام باتۇرنىڭ بالىلىرى بار دەپ ، ساچا ، تايچۇ ئىككىسىگە : « سىلەر خان بولۇڭلار » دېسەم ، ئۇلارمۇ ئۇنۇمىدى . مەن قايتا ـ قايتا سىلەر خان بولۇڭلار دېسەم ، ھېچقايسىڭلار ئۇنۇمىدىڭلار . ئاخىر مېنى خان قىلىپ سايلاپ قويدىڭلار . ئەگەر سىلەر خان بولغان بولساڭلار :

مېنى ئالغىنچى قىلىپ ،

ۋەھشىي دۈشمەنلەرنى يوقتىشقا ئاتلاندۇرساڭلار ،
تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ،
دۈشمەنلەرنى تالان ـ تاراج قىلىپ ،
گۈزەل چوكان ـ قىزلارنى ،
سىلەرگە ھەدىيە قىلاتتىم ،
ساغرىلىق تۈلپار ـ دۆلدۈللارنى ،
سىلەرگە تارتۇق قىلاتتىم !
ۋەھشىي ئۇۋلارنى ئۇۋلاشقا ئاتلاندۇرساڭلار ،
جىلغا ـ سايلاردىكى ئۇۋلارنى
توپى ـ توپى بىلەن ،
ئالدىڭلارغا ھەيدەپ كېلەتتىم ،
دالا ـ تۈزلەردىكى ئۇۋلارنى
جۈپى ـ جۈپى بىلەن ،
ئالدىڭغا سۈرۈپ كېلەتتىم !
ئەمدى سىلەر خان ئاتامغا ياخشى نۆكەر بولۇڭلار ! خەقلەرنىڭ سىلەرنى ۋاپاسىزلار ، چاغۇد قورىنىڭ ② سايىسىدا جان بېقىپ يۈرگەنلەر دېيىشىدىن ھەزەر ئەيلەڭلەر ! ئۈچ دەريانىڭ ③ بويىغا يات ئەللەرنى يولۇقتۇرماڭلار !

① كۆك چوڭ — koko choŋ . قىسقۇ ۋە ئىچىملىك ئىچىدىغان بىر خىل جام . ـــ ت .

②چاغۇد قۇرى ـــ ئەمەل نامى . تۆتىنچى باب 134 § ئىزاھات ① گە قارالسۇن . ـــ ت .

③ ئۈچ دەريا ـــ ئورخون دەريا سى ، كەلۈرەن دەريا سى ، تۈلا دەريا سىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۈچ دەريانىڭ باش ئېقىنى شىمالىي ئاسىيادىكى چارۋىچى مىللەتلەر ھۆكۈم سۈرىدىغان جاي . بۇ ئۈچ دەريا ھەققىدە : (1) تۈلا دەريا سى ، ئورخون دەريا سى ، سېلىنگا دەريا سى ۋاقىت خان تۇرۇشلۇق قارا ئورمانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ؛ (2) ئونون دەريا سى ، كەلۈرەن دەريا سى ، تۈلا دەريا سى چىڭگىز خان تۇرۇشلۇق جايغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەيدىغان كۆز قاراشمۇ بار . ـــ ت .

§ 180 ــــ بېرىپ ئىنىم توغرىلغىمۇ دەپ قويۇڭلار ، ــــ دېدى چىڭگىز خان يەنە ، ــــ سېنى ئىنىم دېيىشمەسكى سەۋەپ : بۇرۇن تۇمبىناي سەچەن ، چارغاي لىڭقۇ ئىككىسى ئۆغدانى ئەسىرگە ئېلىپ قۇل قىلغانىدى . ئۆغدا قۇلنىڭ ئوغلى سۇبەگەي قۇل ، سۇبەگەي قۇلنىڭ ئوغلى كۆكچۇ كىرساغان ، كۆكچۇ كىرساغاننىڭ ئوغلى يەگەي قوڭتاغار ئىدى . يەگەي قوڭتاغارنىڭ ئوغلى سەن توغرىل ئىدىڭ . ئەمدى سەن قارا يۇزلۇك قىلىپ ، كىمنىڭ ئېلىنى قوش قوللاپ سۇۋغا قىلماقچى بولدىڭ ! مېنىڭ ئېلىمغۇ ئالتۇن ، قۇچارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ھەرگىز بويسۇنمايدۇ . سېنى ئىنىم دېيىشمەسكى سەۋەپ : سەن

ئۇلۇغ ئاتا ـ بۇۋاملارنىڭ
بۇسۇغىسىنىڭ قۇلى ،
ئىشكىنىڭ چاكارى ئىدىڭ .

مانا بۇ ساڭا ئەلچى ئەۋەتىپ دەپ قويىدىغانلىرىم .

§ 181 ــــ بېرىپ سەڭگۈم ئاندامغىمۇ دەپ قويۇڭلار ، ــــ دېدى چىڭگىز خان يەنە ، ــــ مەن ئاتامنىڭ تونلۇق تۇغقان بالىسى ؛ سەن بولساڭ تونسىز تۇغقان بالىسى . خان ئاتىمىز ھەر ئىككىمىزنى تۇمشۇقلۇققا چوقتۇرماي ، قاناتلىققا قاقتۇرماي چوڭ قىلغانىدى . سەڭگۈم ئاندا ، سەن خان ئاتىمىزنىڭ مېنى ۋاي دەپ كېتىشىدىن ھەسەت قىلىپ ، مېنى قوغلۇەتتىڭ . ئەمدى خان ئاتىمىزنىڭ دىلىغا ئازار بەرمەي ، ئەتىگەن ـ كەچلىرى كېلىپ ـ كېتىپ ، كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ تۇرارسەن . بۇرۇنقى يامان نىيىتىڭدىن يانمايى ، خان ئاتامنىڭ كۆزى ئوچۇق چېغىدا ، خان بولماقچىمۇ سەن ؟ خان ئاتىمىزنىڭ كۆڭلىنى ھەرگىز رەنجىتگۈچى بولما .

ـــ سەگگۈم ئاندا ، ماڭا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولساڭ ، بىلگە بەگ بىلەن تۆدۆگەنئى ئەۋەتسەگمۇ بولىۋېرىدۇ ، ماڭا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولساڭلار ، خان ئاتا سىز ئىككى ئەلچى ، سەگگۈم ئانداسەن ئىككى ئەلچى ، جامۇقا ئاندا سەن ئىككى ئەلچى ، ئالتۇن سەن ئىككى ئەلچى ، قۇچار سەن ئىككى ئەلچى ، ئاچىق شىرۇن سەن ئىككى ئەلچى ، قاچغۇن سەن ئىككى ئەلچى ئەۋەت . ـــ دەپ ئارقاي قاسار ، سۇگەگەي جەغۇن ئىككسىنى بۇ گەپلەرنى يەتكۈزۈپ قويۇشقا ئەۋەتتى .

ـــ ئۇ قاچان خان ئاتا دەپ ئاتاپ باققان ، قانخور قېرى دەۋاتامتى ؟ مېنى قاچان ئاندا دەپ باققان ، توغتوغا باخشى سارتاقچىنىڭ ① قويلىرىنىڭ قويرۇقىغا ئەگىشىپ كەلگەن دەۋاتامتى ؟ ـــ دېدى سەگگۈم ئۇ گەپلەرنى ئاگلىغاندىن كېيىن ، ـــ ئۇنىڭ مەقستىنى چۈشىنىمەن ، بۇ ئۇنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئالدىدا بىزگە ھېلىگەرلىك قىلىۋاتقىنى ! بىلگە بەگ ، تۆدۆگەن ئىككىلار ئىككىلەنمەستىن ئۇرۇش تۇغنى تىكلەپ ، ئاتلارنى بورداپ تۇرۇڭلار !

ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئېلىپ ۋاڭ خانىنىڭ يېنىدىن قايتىشىدا ، سۇگەگەي جەغۇنىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى توغرىلىنىڭ قولىدا بولغانلىقتىن ، ئۇ قايتىپ كېلىشكە جۇرئەت قىلالماي ، ئارقاي قاسارنىڭ كەينىدە قېپقالدى . ئارقاي قاسار قايتىپ كېلىپ ، ئۇلارنىڭ دېگەنلىرىنى چىڭگىز خانغا يەتكۈزدى .

① سارتاقچى ـــ Sartaqchi ، سېپتىقچى ، سودىگەر . ـــ ت .

§ 182 ئۇزۇن ئۆتمەي ، چىڭگىز خان بالچۇن كۆلى بويىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە ئۇيەردە غورۇلاسلاردىن شوغوس چاغان قاتارلىقلارنى ئۇچراتتى . ئۇلار قارشىلىق كۆرسەتمەي ، چىڭگىز

خانغا بېقىندى . شۇ ئاردا ئۆڭگۈتلارنىڭ ① ئالاقۇش تېكىت قۇرى دېگەن يەردىن ئاق ئاتانلىق ھەسەن ئىسىملىك بىر سارتاقتاي ② مىلك ئىربىكىنى ھەيدەپ ، ئەرگۈنە دەياسى بويىدىكى ئەللەردىن بۇلغۇن ، تىيىن تېرىلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېتىۋېتىپ ، بالچۇن كۆلىدە مالىلىرىنى سۇغۇرۇاتقاندا ، چىڭگىز خانلارغا يولۇقۇپ قالدى .

① ئۆڭگۈتلار — ئۇرۇق نامى . ئوڭغۇتمۇ دېيىلىدۇ . ئۆڭگۈت (ɵŋgud) « ئوڭ » (ɵŋu) نىڭ كۆپلۈك شەكلى . — ت .

② سارتاقتاي — Sartaqtai ، سېتىقچى ، سودىگەر . ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ . ھەسەن دېگەن ئادەمنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ زاماندا كەڭ دائىرىدە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . — ت .

§ 183 چىڭگىز خان بالچۇن كۆلى بويىدا مالىلارنى سۇغۇرۇۋاتقاندا ، قاسار جەغۇن خوتۇنى بىلەن ئۈچ ئوغلى يەگۈ ، يەسۈگە ، تۇقۇنى ۋاقتا خانىنىڭ قېشىغا تاشلاپ قويۇپ ، بىر نەچچە ھەمراھلىرى بىلەن قېچىپ چىقتى . ئۇ قاراغۇن جىدۇ ① تېغىنىڭ چوققۇلىرىنى بويلاپ ئىزدەپ ، ئاكىسى چىڭگىز خانىنى تاپالمىدى . ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرى تۈگەپ ، ئاچلىققا چىدىمايى خام كالا تېرىسى ۋە پەيلىرىنى يەپ يۈرۈپ ، مىلك تەسلىكتە بالچۇن كۆلىگە كېلىپ ، ئاكىسى چىڭگىز خان بىلەن ئۇچراشتى . قاسار جەغۇن كەلگەندىن كېيىن ، خوشال بولۇپ كەتكەن چىڭگىز خان جەگۈرەدەيلەردىن قالىغۇدار ، ئۇرىياڭقالاردىن چاغۇرقان ئىككىسىنى ۋاقتا خانغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە كېلىشكەندىن كېيىن ، ئۇلارغا :

— سىلەر بېرىپ ۋاقتا خانغا قاسارنىڭ نامىدىن :

يىراقتا شۇنچە نەزىر سېلىپ ،

ئاكامنىڭ قارىسىنى كۆرەلمىدىم ؛

ئۇنىڭ ئىزىنى شۇنچە بويلاپ ،
ماڭغان يولىنى تاپالمىدىم ؛
شۇنچە ۋاقىراپ ،
ئاۋازىمنى ئاڭلىتالمىدىم !
يۈلتۈزلۇق كۆكنى يېپىنچا ،
يەرنى سېلىنچا قىلىپ ياتماقتىمەن .
خوتۇن ـ بالىلىرىم
خان ئاتامنىڭ قولىدا قالدى ؛
ماڭا ئىشەنستى ،
خان ئاتامغا بېقىناتتىم .

دەپ يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ! ـــ دەپ جېكىلىدى ، ـــ بىزمۇ كەينىگىلاردىن قوزغىلىپ ، كەلۈرمەن دەريا سىنىڭ ئارقال كۆۋۈگى دېگەن يېرىگە چۈشىمىز ، بىز شۇ يەرگە ئۈچرىشايلى .

ئۇلار شۇنداق دەپ كېلىشكەندىن كېيىن ، قالغۇدار ، چاغۇرقان ئىككىسىنى يولغا سالدى . جۇرچەدەي ، ئارقاي ئىككىسىنى ئالغىچى قىلىپ ئاتلاندۇردى . چىڭگىز خان ئۆزى ئۇلارنىڭ كەينىدىن بالچۇن كۆلىدىن كەلۈرمەن دەياسىنىڭ ئارقال كۆۋۈگى دېگەن يېرىگە قاراپ ئاتلاندى .

① قاراغۇن جىدۇ ـــ تاغ نامى . قاراغۇن « قاراڭغۇ » ؛ جىدۇ « چوقىقا » دېگەن مەنىدە . قاراغۇن جىدۇ (Khara' un Jidun) ھازىرقى ھېڭگان تېغىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

§ 184 قالغۇدار بىلەن چاغۇرقان ۋاڭ خانىنىڭ قېشىغا كېلىپ قاسارنىڭ نامىدىن بايىقى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەينەن يەتكۈزدى . لېكىن ۋاڭ خان ئۇلارغا پەرۋا قىلماي ، ئالتۇن تەرمە تىكىپ ، توي ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى . قالغۇدار بىلەن چاغۇرقانىنىڭ

ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ۋاڭ خان :

ــ قاسارنىڭ كەلگۈسى بولسا ، كېلىۋەرسۇن . ئالدىغا سىلەر بىلەن ئىشەنچىلىك ئادىمىم يېتۈرگەننى ئەۋەتەي ! ــ دەپ ، ئۇلارنى يېتۈرگەن بىلەن يولغا سالدى . ئۇلار ئۇچرىشىدىغان جاي ئارقال كۆۋگىگە كەلگەندە ، سەپ تارتىپ ياتقان غايەت زور ئادەملەرنى كۆرگەن يېتۈرگەن ئەلچى كەينىگە قاراپ قاچتى ، يۈگرەك ئاتلىق قالغۇدار ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىشۋالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭغا يېقىنلىشالماي ، ئالدى ـ كەينىنى قوروپ قوغلىدى . بىر ئوق ئارىلىق كەينىدە قالغان قاشاڭ ئاتلىق چاغۇرقان يېتۈرگەننىڭ ئالتۇن ئېگەرلىك قارا ئېتىنىڭ ساغرىسىغا ئوق ئېتىپ يىقتۇەتتى . جالىغۇدار بىلەن چاغۇرقان ئۇنى دەرھال تۇتۇۋېلىپ ، چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىغا ئەكەلدى . چىڭگىز خان يېتۈرگەنگە گەپمۇ قىلماي :

ــ قاسارغا ئاپىرىپ بېرىڭلار ، شۇ بىر ياقلىق قىلسۇن ! ــ دېدى . قاسارغا ئاپىرىپ بەرگەندىن كېيىن ، ئۇمۇ گەپ ـ سۆز قىلماستىنلا يېتۈرگەننىڭ كاللىسىنى شۇ يەردە ئالدى .

§ 185 ــ ۋاڭ خان خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەي ئالتۇن تەرمە تىكىپ توي ئۆتكۈزىۋاتقىدۇ ، ــ دېدى قالغۇدار بىلەن چاغۇرقان چىڭگىز خانغا ، ــ بىز دەرھال تەييارلىنىپ ، كەچتە ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلايلى !

ئۇلارنىڭ پىكرىنى توغرا كۆرگەن چىڭگىز خان جۇرچەدەي ، ئارقاي ئىككىسىنى ئالغىنچى قىلىپ ئاتلاندۇردى . ئۇلار كېچىلەپ يۈرۈپ ، جەجەگەر ئۇندۇر تېغىنىڭ جەر قابچىغاي ① دېگەن يېرىگە كېلىپ ، ۋاڭ خاننى قورشاۋغا ئېلىپ ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ئېلىشتى . ئۇچىنچى كۈنى ئۇلار بەرداشلىق

بېرەلمەي تەسلىم بولدى . لېكىن ، ۋاڭ خان بىلەن سەگگۈمنىڭ كېچىدە قاناق قېچىپ كەتكەنلىكى نامەلۇم . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا دۈشمەنلەر تەرەپتىن باتۇرلۇق كۆرسەتكەن جىركىنلەردىن قاناق باتۇر ② ئىدى . تەسلىم بولغان قاناق باتۇر :

ـــ قاراپ تۇرۇپ ئۆز خانىمنى باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىمەنمۇ ؟ ـــ دېدى چىگگىز خانغا ، ـــ ھەرگىز تاشلاپ قويمايمەن . شۇڭا ، ئۇنى قاچۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ، ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز تىركىشىپ ، ھاياتلىق يولى ئېچىپ بەردىم . ئەمدى ئۆلۈسەمۇ ھېچ ئارمانىم يوق . ئەگەر چىگگىز خاقان پىقىرنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچسىلە ، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن !

ئۇنىڭ گېپىنى قوللىغان چىگگىز خان :

ـــ ئۆز خانىنى تاشلاپ قويۇشقا كۆڭلى ئۇنۇماي ، ھاياتلىق يولى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن باتۇرانە ئېلىشىش يىگىتلىك ئەمەسمۇ ؟ ئۇ نۆكەرلىككە يارايدىغان ئەزىمەت ئىكەن ، ـــ دەپ پەرمان قىلىپ ، ئۇنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچتى . باتۇرلۇق كۆرسەتكەن قۇيلدارنىڭ روھى ئۈچۈن ، چىگگىز خان :

ـــ قاناق باتۇر يۈز جىركىنىڭ بىلەن قۇيلدارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلسەن ! ـــ دەپ پەرمان قىلدى ، ـــ ئەگەر ئوغۇل كۆرسەڭ ، ئوغلۇڭ قۇيلدارنىڭ ئۇرۇق ـ ئۇرپاقلىرى ئۈچۈن مەگگۈ خىزمەت قىلدۇ . قىز كۆرسەڭ ، ئۆز ئالدىڭغا ئۇزاتقۇچى بولمايسەن . قۇيلدارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇ .

قۇيلدار ئۇرۇش قىلىشقا ئاۋۋال ئېغىز ئاچقانلىقى ئۈچۈن ، چىگگىز خان يەنە :

ـــ قۇيلدارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ، بالا ـ چاقىلىرى يېتىم ـ يېسىرلەر بەھرىمەن بولىدىغان نەپەقىدىن

بەھرىمەن بولىدۇ ، ـــ دەپ يارلىق چۈشۈردى .

① قابچىغاي ـــ جاي نامى . قابچىغاي (Khabchighai) تاغ ، يار ، دەريا بويى ، ئورمانلىق قاتارلىقلاردىكى شامالنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۆچرىمايدىغان ، قولتۇق شەكلىدىكى جاينى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

② قاداق باتۇر ـــ ئادەم ئىسمى . ۋالڭ خانىنىڭ قول ئاستىدىكى پالۋان . ئۇ ھەقتە 170 § دا بايان قىلىنغان . ـــ ت .

يەتتىنچى باب

186 § ئەلقىسسە ، بېقىندۇرۇلغان كەرەيلەرنىڭ ئەل ـ يۇرتى ھەر قايسى تەرەپلەرگە بۆلۈپ بېرىلدى . سۇلدۇدەيلەردىن تاغاي باتۇر خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، ئۇنىڭغا جىركىنلەردىن يۈزى تارتۇق قىلىندى . چىڭگىز خان يارلىق چۈشۈرۈپ ، ۋاڭ خانىنىڭ ئىنىسى جاقا گامبۇنىڭ ئىككى قىزىنىڭ چوڭى ئىباغا بېكەنى ئۆزى ئالدى ، كەنجىسى سورقاقتانى بېكەنى تولۇيغا ئېلىپ بەردى . ئۇلاردىن باشقا ، جاقا گامبۇغا ئۆز خەلقىگىنى ئۆزۈڭ يان شوتا قىلارسەن دەپ ، ئەل ـ يۇرتىنى تارتۇق قىلىپ ، ئۇلارغا چېقىلمىدى .

187 § ـــ باداي ، كىشىلىك ، ئىكىگلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ، ۋاڭ خانىنىڭ ئالتۇن تەرمىسى ، بارلىق ئۆي بىساتلىرى ، ئالتۇن كۆرەگە ـ سابالىرى ۋە تۇتۇغار ـ خىزمەتكارلىرى سىلەرگە تارتۇق قىلىندى ، ـــ دەپ پەرمان قىلدى چىڭگىز خان ، ـــ كەرەيلەرنىڭ ئوڭغوجىتلىرى سىلەرگە كېزەكچى ① بولىدۇ ، بۇنىڭدىن كېيىن قۇر ئېسىپ ② ، توي ـ زىياپەتلەردە ئۆتۈگلەردىن بەھرىمەن بولىسىلەر . ئۇرۇق ـ ئۇرۇقلىرىڭلارغىچە تارخان بولۇپ ، مەڭگۈ بەخت ـ سائادەتلىك ئۆتىسىلەر !

دۈشمەنلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ،
ئولجا ئالغان مال ـ مۈلۈكلەرنى ،
خالىغانچە ئېلىپ بۆلۈشىسىلەر .
ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىپ ،

ئوۋلىغان ئوۋ ـ ئولجاڭلارنى ،
خالىغانچە ئۆلتۈرۈپ ئۇلۇشسىلەر !

ـــ باداي ، كىشىلىك ئىككىسى ھاياتىمنى قىل ئۈستىدە قالغاندا ئامان ساقلاپ قالدى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان يەنە پەرمان قىلىپ ، ـــ تەڭرىنىڭ ئۆز پاناھىدا ساقلىشى بىلەن كەرەيلەرنى بېقىندۇرۇپ ، ئۇلۇغمەرتنۇنگە ئىگە بولدۇم . بۇنىڭدىن كېيىن ، مېنىڭ ئورنۇمنى باسىدىغان ئۇرۇق ـ ئۇرياقلىرىم شۇلارغا ئوخشاش تۆھپىكارلارنى ئەبەدىي ئەستىن چىقارماسلىقى !

بېقىندۇرۇلغان كەرەيلەر ھەممەيلەنگە بۆلۈپ بېرىلدى . تۇمەن تۇبەگەنلەر گىمۇ يېتەرلىك بولۇپ بېرىلدى . ئۆلون دوڭغايتلار بىر كۈن ئۆتمەي تەقسىم قىلىنىپ بولدى . قىرىق قان بۇلاڭچى جىركىنلەرنىڭ باتۇرلىرى بۆلۈشكە يېتىشمىگەنلىكتىن ، تارقىتىۋېتىلدى . چىڭگىز خان كەرەيلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن ، شۇ يىلى قىشتا ئابجىغا كۆدەگەر ③ دېگەن يەردە قىشلىدى .

① كېزەكچى ـــ ئەسلى تېكىستە keshigten . ھازىرقى قوشۇندىكى « بەن » بىلەن باراۋەر بولۇپ ، « نۆۋەتچىلىك قىلغۇچى . كېزەكچى . جېسەكچى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ـــ ت .

② قۇر ئېسىش ـــ قۇر « ئوقيا : ساداق » . ئۇ بىر خىل سىمۇوللۇق بويۇم بولۇپ . ئالۋان ـ سىلىقلار ياكى باشقا مەجبۇرىيەتلەرنىڭ كەچۈرۈم قىلىنغانلىقىنى ، مەرتنۇە ۋە نويۇزغا سىمۇوللۇق قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

③ ئابجىغا كۆدەگەر ـــ جاي نامى . Abjigha kedeger . تۇلا دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارا تۇن دېگەن جاي ئەتراپىدا بولۇپ ، ۋاڭ خانىنىڭ ماكانى ئىدى . ـــ ت .

§ 188 ۋاڭ خان بىلەن سەڭگۈم ئىككىسى ئۇرۇشتا ئۆلۈمدىن قېچىپ ، دېدىك ساقال ① دەرياسىنىڭ نەكۈن دېگەن يېرىگە كەلدى . چۆلدەپ كەتكەن ۋاڭ خان سۇ ئىچكىلى بارغاندا ، ئۇنى نايمانلارنىڭ قاراۋۇلى قوربىسۇ بەچى كۆرۈپ قېلىپ

تـۇتـۇالـدى . ئۇ : « مەن ژالڭ خان بولسەن » دەپ تۇنۇشتۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى تونىمىغان ھەم ئۇنىڭ گېپىگىمۇ ئىشەنمىگەن قـورسۇ بەچى ئۇنىڭ كاللىسىنى شۇ يەردىلار ئالدى . دىدىك ساقال دەريـاسـىـنـىـڭ نـەكۇن دېگەن يېرىگە يېقىنلىشالمىغان سەكگۇم ئۇ يـەردىـن ئەگـىـپ ئۆتـۈپ ، چـۆل ـ بايـاۋانلاردا ئۇسسۇلۇق ئىزدەپ كـېـتـۇېـتـىـپ ، كـۆكـۈيـۇن چېقىۋالغان قۇلاننى كۆرۈپ ئاتتىن چـۈشـتـى . شـۇ چـاغـدا ئۇ ئاختاچى نۆكىرى كۆكچۇ ۋە خوتۇنى ئۇچـى بـىـلـلـە ئىدى . ئۇ ئېتىنى ئاختاچىسى كۆكچۇغا يېتەكلىتىپ قـويـۇپ ، ئۆزى قـۇلانـنـىـڭ ئالـدىـغا كېتىۋاتقاندا ، كۆكچۇ ئۇنىڭ ئېتىنى يېتەكلىگىنىچە ئارقىغا بۇرۇلۇپ كېتىپ قالدى .

ـــ ئالـتـۇن دۇخـاۋنلارنـى كـەيـگـەنـدە ، يـاخـشـى تاتام ـ يـېمەكلىكلەرنى يېگەندە ، ئۇ سېنى : « كۆكچۇيىم » دەپ ئاغزىدىن چـۈشـۈرمەيتتىغۇ ؟ بۇگۈنكى كۈندە ئۆز خانىڭ سەگگۈمنى تاشلاپ كـېـتـىـشـكـە قانداق بېتىڭ چىدىدى ؟ ـــ دەپ شۇ يەردە ماگماي تۇرۇۋالدى سەگگۈمنىڭ خوتۇنى .

ـــ سەگگۈمنى يەنە ئەر قىلماقچى بولۇۋاتامسەن ؟ ـــ دېدى كۆكچۇ .

ـــ سەن مېنى ئىتتىتىن بەتەر خار كۆرۈۋاتامسەن ! ئۇ ئالتۇن قاچىنى ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ كەت ، سۇ بولسىمۇ ئۆسۈپ ئىچىۋۇن ، ـــ دېدى سەگگۈمنىڭ خوتۇنى .

ـــ ئالە ئالـتـۇن قـاچـاگـنـى ! ـــ دەپ سەگگۈمگە تاشلاپ بـېـرىـپ ، ئېـتـىـنـى چـاپـتـۇرۇپ كەتتى . ئۇزۇن ئۆتمەي ئاختاچى كـۆكـچـۇ چـىـڭـگـىـز خانىنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە سەگگۈمنى چۆل ـ بايـاۋانلارغا قانداق تاشلىۋېتىپ كەلگەنلىكى جەريانىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بەردى . بۇنى ئاڭلىغان چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، سـەگـگـۈمنىڭ خوتۇنىنى ئۇنىڭغا تارتۇق قىلدى . ئاختاچى كۆكچۇ

ئۆز خوجايىنى ــ ئۆز خانىنى تاشلۇۋېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، چىڭگىز خان:

ــ بۇنداق ئادەمنى كىم ئىشىنىپ نۆكەر قىلىدۇ؟ ــ دەپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغۇزدى.

① دىدىك ساقال ــ يەنى فەتەك ئوت (« بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت »، ئوت ــ چۆپلەر قىسمى، Ⅲ، 3997 ــ بەت). دەريا بويلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ــ ت.

189 § نايمانلارنىڭ تاياڭ خانىنىڭ ئاپىسى گۇربەسۇ:

ــ ۋاڭ خان ئاۋالقى ئاقساقال، ئۇلۇغ خان، ئۇنىڭ بېشىنى ئەكىلىپ بېقىڭلار، ئەگەر راست ئۇنىڭ بېشى بولسا، بىز نەزىر ــ چىراغ ئۆتكۈزىۋېتەيلى! ــ دەپ قورىسۇ بەچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋاڭ خانىنىڭ بېشىنى ئالدۇرۇپ كەلدى. گۇربەسۇ باشنى تونۇپ، تۇلاق ① ئۇستىگە قويغۇزدى ۋە كېلىنلىرىنى تەزىم قىلغۇزدى، قىمىز قۇيۇپ، قۇغۇر ② چېلىپ نەزىر ــ چىراغ ئۆتكۈزىۋاتقاندا، باش كۆلۈپ كەتتى. بۇنى كۆرگەن تاياڭ خاڭ ئاچچىقىدا ئۇنى دەسسەپ ــ چەيلىۋەتتى.

ــ سىلەر ئۆلگەن خانىنىڭ بېشىنى ئەكەلدۇرۇپ، يەنە دەسسەپ ــ چەيلىۋەتىڭلار. بۇ نېمە قىلغىنىڭلار؟ ــ دەپ سوردى كۆكسەگۇ سابراغ ھەيران قېلىپ، ــ ئىتلىرىمىزمۇ سەت ھۆۋلايدىغان بولدى، ئىلگىرى ئىنانچ بىلگە خان دائىم: « خوتۇنۇم تېخى ياش، لېكىن ئېرى بولغان مەن قېرىپ قالدىم. بۇ تاياڭنى دۈئا ــ تىلاۋەت قىلىپ تىلىۋالغان، لېكىن ئۇ يارىماس بىر نېمە بولۇپ قالدى، ئۇلۇستىكى پەس يالاڭتۆشلەرنى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ؟ » دەيدىغان. مۇشۇ كۇنلەردە ئىتلارمۇ ئاجايىپ ھۆۋلايدىغان بولدى. خاتۇنۇم گۇربەسۇنىڭ پەرمان ــ

ياسقى ئۆتكۈر . ھەي مۆھتەرەم خانىم ، ياڭماس تاياڭ ، سەن كەم ئەقىللىقىڭدىن قارچىغا قويۇپ بېرىپ ، ئوۋ ئوۋلاشتىن باشقا ، قولىڭدىن ھېچقانداق ئىش كەلمەيدىكەن .

ـــ كۈنچىقىش تەرەپتە بىر قىسىم موڭغۇللار بار دەپ ئاڭلايمەن ، ـــ دېدى تاياڭ خان ئۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ـــ ئۇلار ئوق ـ ساداقلىرى بىلەن ھەيۋە قىلىپ ، پېشقەدەم ۋاڭ خانىنى ئۆلۈمگە مەجبۇرلىغان . ھازىر ھەقچان ئۇلار خان بولۇش كويىدا يۇرۇدىغاندۇ ؟ كۆكتىكى كۈن بىلەن ئاي پۈتۈن ئالەمنى يورىتىش ئۈچۈن يارالغان ، لېكىن زېمىنده قانداقسىغا ئىككى خان بولسۇن ؟ بىز بېرىپ ئۇ موڭغۇللارنى بېقىندۇرۇپ كېلەيلى !

ـــ ئۇلارنى نېمە قىلىمىز ؟ ـــ دەپ سورىدى ئاپىسى گۇربەسۇ ، ـــ تاپ پۇرايدىغان ، رەزگى چاپان ئۇ موڭغۇللار كۆزۈمىزدىن قانچە يىراق تۇرسا شۇنچە ياخشى ! لېكىن ، ئەگەر چىرايلىق قىز ـ چوكانلىرى بولسا ئەكىلىڭلار ، ئۇلارنىڭ پۈت ـ قوللىرىنى پاكىز تازىلىتىپ ، سىيىر ـ قويلىرىمىزنى ساغدۇرايلى !

ـــ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بېرىپ ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئوق ـ ساداقلىرىنى بۇلاپ كېلەيلى ! ـــ دېدى تاياڭ خان .

① تۇلاق ـــ Toloq . مۇراسىم ياكى نەزىر ـ چىراغلاردا يەرگە سالىدىغان ئاق تېكمەت . ـــ ت .

② قۇغۇر ـــ چالغۇ نامى . khu' ur موڭغۇللارنىڭ غېجىكى . ـــ ت .

190 § ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغان كۆكسەگۈ :

ـــ ھەي ! گەپنى چاغلاپ قىل . ھەي ، ياڭماس خان ! بۇ سېپىنىڭ گېپىڭمۇ ؟ ئەمدى بۇ گەپنى تىلغا ئالغۇچى بولما ! ـــ دەپ نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن ، تاياڭ خان ئۆگۈتلارنىڭ ئاقساقلى

ئالاقۇش تىكىت قۇرى دېگىنىگە توربى تاشنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ خەۋەر يەتكۈزدى .

ـــ كۈنچىقىش تەرەپتە بىر قىسىم موڭغۇللار بار دەپ ئاڭلايمەن . سەن ئوڭ قول بولۇپ ئاتلانساڭ ، مەن مۇشۇ يەردىن ئاتلىنىپ ، ئاشۇ موڭغۇللارنىڭ ئوق ـ ساداقلىرىنى بۇلاپ كېلەيلى !

ـــ مەن ئوڭ قولۇڭ بولالمايمەن ، ـــ دەپ ئەلچىنى يولغا سالغان ئالاقۇش تىكىت قۇرى دەرھال يوغۇنان دېگەن ئەلچىنى چىڭگىز خانىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى .

ـــ نايمانلارنىڭ تاياق خانى ئوق ـ ساداقلىرىڭلارنى بولىماقچى بولۇپ ، مېنى ئوڭ قول بولۇپ بېرىشكە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ ، لېكىن مەن ئۇنۇمىدىم . شۇڭا ، ئالدىڭلارغا ئەلچى ئەۋەتتىپ خەۋەرلەندۇرۇپ قويدۇم . ئوق ـ ساداقلىرىڭلارنى بۇلاپ كېتىشتىن ھەزەر ئەيلەڭلار !

ئالاقۇش تىكىت قۇرى شۇ كۈنلەردە تەمەگەن كەگەر ① ۋە تۇلكىنچە گۈت دېگەن جايلاردائوۋ ئوۋلاپ يۈرگەن چىڭگىز خانغا يوغۇنانىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ خەۋەرنى يەتكۈزدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان ئوۋ ئوۋلاۋېتىپ ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى .

ـــ ئاتلىرىمىز ئورۇق ئىدى ، ئەمدى قانداق قىلساق بولار ؟ ـــ دېيىشتى كۆپچىلىك .

ـــ ئاتلىرىمىز ئورۇق دەپ قاراپ ئولتۇرمايلى ! ـــ دېدى ئوتچىگىن نويان ، ـــ مانا مېنىڭ ئاتلىرىم سېمىز . مۇشۇنداق خەۋەر كەلسە يەنە قاراپ تۇرىمىزمۇ ؟

ـــ تىرىك تۇرۇپ ئوق ـ ساداقلىرىمىزنى تارقۇزۇپ قويساق ، يەنە ياشاپ يۈرگەنىنىڭ نېمە پايدىسى ! ـــ دېدى بەلگۈتەي نويان ، ـــ دادىمىز ئوغلۇل دەپتاپقاندىن كېيىن ،

ئۆلسەكمۇ ئوق ـ ساداق ۋە سۆڭىكىمىز بىلەن بىللە ياتقىنىمىز ياخشى ! نايمانلارنىڭ ئېلى چوڭ ، ئادەملىرى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ، بىزگە ھەيۋە قىلىۋاتىدۇ . مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھوجۇم قىلايلى ! ئۇلارنىڭ ئوق ـ ساداقلىرىنى بۇلاپ كېلىش قانچىلىك ئىش ئىدى ؟ بىز دەرھال ئاتلىنايلى !

ئۇلارنىڭ قېپقالغان ئۇيىر ـ ئۇيىر يىلقىلىرىنى ،
بېرىپ ھەيدەپ كېلەيلى ؛
ئۇلارنىڭ تاشلاپ كەتكەن ئۆي ـ ئوردىلىرىنى ،
بېرىپ ئىگىللەيلى ؛
ئۇلارنىڭ تاغقا قېچىپ كەتكەن ئاۋام خەلقىنى ،
بېرىپ ئەسىرگە ئالايلى .

ئۇلار ھەيۋە قىلغانىكەن ، يەنە نېمىنى ساقلاپ ئولتۇرىمىز ؟ تېزدىن ھوجۇمغا ئۆتەيلى !

① تەمەگەن كەگەر ـــ جاي نامى . تەمەگەن (Temegen) « تۆگە » ؛ كەگەر (Ke' er) « تۆزلەك : دالا » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

§ 191 بەلگۈتەينىڭ پىكرىنى خوپ كۆرگەن چىڭگىز خان ئۇۋدىن قايتتى ، ئابجىغا كۆدەگەردىن قوزغىلىپ ، قالقا دەرياسىنىڭ ئورنۇغۇتتىكى كەلتەگەي قادا دېگەن يېرىگە چۈشۈپ ، ئادەملىرىنىڭ سانىنى ئالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر مىڭ ئادەمنى مىڭ تۈتۈن قىلىپ تەشكىللىدى . مىڭبېشى ، يۈزبېشى ۋە ئونبېشىلىرىنى سايلىدى . يەنە دودەي چەربى ① ، دوقولغۇ چەربى ، ئۆگەلە چەربى ، تولۇن چەربى ، بۇچاران چەربى ، سۈيكەتۇ چەربى قاتارلىق ئالتە چەربىنى سايلاپ چىقتى . مىڭ تۈتۈن ، يۈز تۈتۈن ۋە ئون تۈتۈنلەرنى تەشكىللىگەندىن كېيىن ، سەكسەن كەپتاۋۇل ، يەتمىش تۇرغاۋۇل ، كېزەكچىنى سايلاپ چىقتى . چەربىلەرنى

تاللاپ سەپلەشتە ، مىڭبېشى ، يۈزبېشىنىڭ بالا ـ ئىنىلىرى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتلىك ، ساغلام ۋە چەبدەس بالىلىرىنى تاللىدى .

ـــ سەن مېنىڭ باتۇرنى تاللايسەن ، ئۇرۇش قىلغان كۈنلىردە ئالدىمدا تۇرۇپ ھوجۇمغا ئۆتسەن ! ئادەتتىكى كۈنلەردە يېنىمدا تۇرغاۋۇل ۋە كېزەكچى بولۇپ يۈرسەن ! ـــ دەپ پەرمان قىلدى چىڭگىز خان ئارقاي قاسارغا ، ـــ ئۆگەلە چەربى سەن يەتمىش تۇرغاۋۇلنى باشقۇرسەن ھەمدە قۇدۇس قالچان بىلەن كېڭىشىپ ئىش كۆرسەن !

① چەربى ـــ ئەمەل نامى . چەربى (Cherbi) « لەشكەربېشى : قوماندان » . ـــ ت .

§ 192 ـــ قۇرچى ، تۇرغاۋۇل ، كېزەكچى ، باۋۇرچى ، بالاقاچى ① ۋە ئاختاچىلار كۈن بويى نۆۋەتچىلىك قىلدۇ ، ـــ دەپ پەرمان قىلدى چىڭگىز خان يەنە ، ـــ كۈن پېتىشتىن ئىلگىرى باشقۇرىۋاتقان ئىشلىرىنى تۇرغاۋۇللارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن ، ئاتلىرىغا مىنىپ سىرتتا تۇنەيدۇ . تۇرغاۋۇللار ئوردا ئەتراپىدا نۆۋەتچىلىك قىلدۇ . كىمگە نۆۋەت كەلسە ، شۇ نۆۋەتچىلىك قىلدۇ ؛ بالاقاچىلارمۇ نۆۋەت بىلەن نۆۋەتچىلىك قىلدۇ ! قۇرچىلار بىلەن تۇرغاۋۇللار ئەتىسى ئەتىگەندە بىز شورپا ئىچىپ بولغاندا ، كەپتاۋۇللارغا نۆۋەت ئۆتكۈزۈپ ببرىدۇ . قۇرچى ، تۇرغاۋۇل ، باۋۇرچى ، بالاقاچىلار ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ ، ئۆز ئورنىنى ساقلايدۇ . ئوچ كېچە ـ كۈندۈز نۆۋەتچىلىك قىلىپ ، بەلگىلىمە بويىچە ئوچ كېچە ـ كۈندۈز تۇنىگەندىن كېيىن ئالمىشىدۇ . كېچىلىرى كەپتاۋۇللار بەلگىلىنىدۇ ! ئۇلار ئەتىراپتا تۇنەيدۇ !

شۇنداق قىلىپ ، چىڭگىز خان ئادەملەرنى مىڭ تۇتۇندىن

تەشكىللىدى ، چەربىلەرنى سايلىدى ، سەكسەن كەپتاۋۇل ، يەتمىش تۇرغاۋۇلنى تاللىدى ؛ ئارقاي قاسارغا باتۇرلارنى تاللاتقاندىن كېيىن ، قالقا دەريا سىنىڭ ئورنۇغۇدىكى كەلتەگەي قادا دېگەن يېرىدىن نايمانلارنى جازالاشقا ئاتلاندى .

① بالاقاچى — Blakhachi ، ئوردا ئىشىكنى باققۇچى ، ئىشكباقار ، دەرۋازا ساقلىغۇچى . — ت .

193 § چاشقان يىلى ① ، باش يازنىڭ 16 ـ كۈنى ، « قۇتلۇق كۈن » ② ئىدى . چىڭگىز خان تۇغقا ئاتاپ نەزىر بەرگەندىن كېيىن ئاتلاندى . جەبە بىلەن قۇبلاي ئىككىسىنى ئالغىنچى قىلىپ ئاتلاندۇرى . ئۇلار كەلۈرەن دەياسىنى ئۆرلەپ ، ساغرى كەگەرگە كەلگەندە ، قاڭقارقان تېغىنىڭ چوققىسىدا قاراۋۇللىرىمىز نايمانلارنىڭ قاراۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، بىلەن قوغلىشىپ كەتتى ، نايمان قاراۋۇللىرى قاراۋۇللىرىمىزدىن كونا ئېگەرلىك بىر تۇم بوز ئاتنى تارتىۋالدى . ئۇلار ئاتنى كۆرۈپ :

— موڭغۇللارنىڭ ئاتلىرى ئورۇق ئىكەن ، — دېيىشتى . بىزنىڭ غول قوشۇنىمىز ساغارى كەگەرگە كېلىپ ، ئۇلار بىلەن قانداق ئۇرۇش قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى .

— بىزنىڭ چېرىكلىرىمىز ئاز ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزاق يوللارنى بېسىپ ھېرىپ ـ چارچاپ كەتتى ، — دەپ تەكلىپ بەردى دودەي چەربى چىڭگىز خانغا ، — شۇڭا ، بىز مۇشۇ ساغارى كەگەردە چېرىكلىرىمىزنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئارام ئالدۇرايلى ، ئاتلىرىمىزنىمۇ تويغۇزۇۋالايلى ؛ ئادەملىرىمىزنىڭ ھەر بىرى بەش يەرگە كېچىلەپ گۈلخان ياقسۇن . ئوت بىلەن ئۇلارنى قورقىتايلى . نايمانلارنىڭ ئادىمى كۆپ بولغىنى بىلەن ، خانى ئۆيدىن چىقىپ

باقمىغان يارماس بىر نېمە ئىكەن . بىز ئۇلارنى گۈلخان بىلەن قورقىتىپ تۇرغاندا ، ئاتلىرىمىزمۇ توينىپ بولىدۇ . ئاتلار تويىنغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ قاراۋۇللىرىنى غول قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايىغىچە قوغلاپ بارساق ، ئۇلار پاتپاراق بولۇپ كېتىدۇ ، شۇ چاغدا ھوجۇمغا ئۆتسەك بولماسمۇ ؟

بۇ تەكلىپنى توغرا كۆرگەن چىڭگىز خان :

ــ گۈلخان يېقىلار ! ــ دەپ بۇيرۇق بەردى چېرىكلىرىگە . شۇنىڭ بىلەن ، ھەر بىر چېرىك بەش يەرگە گۈلخان يېقىپ ، ساغارى كەگەردە تارقاقلىشىپ تۇنىدى . سانسىز گۈلخاننى كۆرگەن قاڭقارقان چوققىسىدىكى نايمان قاراۋۇللىرى :

ــ موگۇل چېرىكلىرىنى ئاز دېيىشۋاتامتى ؟ ياققان گۈلخانلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ كۆپ تۇرمامدۇ ! ــ دېيىشىپ ، تارتىۋالغان ھېلىقى كونا ئېگەرلىك تۇم بوز ئاتنى تايانچ خانغا ئەۋەتىپ خەۋەر يەتكۈزدى :

ــ موگۇل چېرىكلىرى ساغارى كەگەرگە كېلىپ بوپتۇ ، بىر كېچىدىلا شۇنچە ئاۋۇپ كەتكەنمىدۇ ؟ ئۇلارنىڭ گۈلخانلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ كۆپ ئىكەن !

① چاشقان يىلى ــ ميلادىيە 1204 ـ يىلى . ــ ت .

② « قۇتلۇق كۇن » ــ ئىككىنچى باب 81 § ئىزاھات ① گە قارالا . ــ ت .

194 § قاڭغاي تېغىنىڭ ① قاچىر ئۇسۇن دېگەن يېرىدە تۇرۇۋاتقان تايانچ خان قاراۋۇلىنىڭ يەتكۈزگەن خەۋىرىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئوغلى كۈچلۈك خانغا :

ــ موگۇللارنىڭ ئاتلىرى ئۇرۇق ، بىراق ياققان گۈلخانلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ كۆپ ئىكەن دەيدۇ ، ــ دەپ خەۋەر

يەتكۈزدى ، ــ قارىغاندا ، موڭغۇللار خېلى كۆپ ئوخشايدۇ . ھازىر ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قالساق ، ئۇلاردىن قۇتۇلالماسمىزكىن ؟

ئەگەر ئۇرۇشۇپ قالساق ،
ئۇلار كۆزىنىمۇ مىت قىلماس ،
يۈزىدىن قارا قان ئاقسىمۇ ،
ئۆزىنى ھەرگىز دالدىغا ئالماس .
ئۇنداق جاھىل موڭغۇللار بىلەن ،
ئۇرۇشقانىنىڭ نېمە پايدىسى ؟

موڭغۇللارنىڭ ئاتلىرى ئۇرۇق دەيدۇ . شۇڭا ، ئۇلۇسمىز بىلەن ئالتايغا كۆچۈپ ، قوشۇنىمىزنى رەتكە سالغاندىن كېيىن ، ئۇلارنى ئالتاي تېغىغىچە ئىتتەك كەينىمىزدىن ئەگەشتۈرۈپ كېلەيلى . بىزنىڭ ئاتلىرىمىز سەمىرىپ ئېسىلىپ كەتتى ، ئۇنىڭغىچە موڭغۇللارنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ قالىدۇ ، شۇ چاغدا بىز كەينىمىزگە يېنىپ ئۇلارنى ئەدەپلەيلى !

ــ تايانىڭ مەزلۇملاردەك قورقۇپ دېگەن گېپىنى قارا ، ئۇنىچە كۆپ موڭغۇللار نەدىن كېلەتتى ؟ كۆپىنچىسى جامۇقا بىلەن بىز تەرەپتە تۇرسا .

ئىككىقات خوتۇنىنىڭ سىيگەن يېرىغىچە ،
چاققا باغلاقلىق موزاينىڭ ئوتلىغان يېرىگىچە ،
چامداپ باقمىغان مەزلۇم تايالڭ ،
قورقۇپ مۇشۇ خەۋەرنى يەتكۈزدۇڭمۇ ؟

دەپ ، كەلگەن ئەلچىنى دادىسىنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان سۆزلەر بىلەن يولغا سالدى كۈچلۈك خان . ئۆزىنى مەزلۇملارغا ئوخشىتىلغان تايالڭ خان :

ــ مەردۈمەردان كۈچلۈك ،
ئۇرۇش كۈنى كەلگەندە ،

جاسارەتتىن يانمىغىن !
دۈشمەنلەر بېسىپ كېلىپ ،
ئۇرۇش - چېپىش باشلانسا ،
ئۇلاردىن قۇتۇلمەن دەپ ،
خام خىيال قىلمىغىن !

دېدى . بۇ گەپنى ئاڭلاپ ، تاياڭ خاننىڭ قول ئاستىدىكى نويان قورى سۇبەچى :

— ئاتاڭ ئىنانچ بىلگە خان ئۆزى بىلەن تەڭداش دۈشمەنلەرگە يېگىتلىك دۈمبىسىنى ، تۇلپارنىڭ ساغرىسىنى كۆرسەتمىگەن ، — دېدى تاياڭ خانغا ، — ئەتىگەندە قورقۇپ كەتكىنىڭ نېمىسى ؟ سېنىڭ بۇنداق توخۇ يۈرەكلىكىڭنى بالدۇر بىلگەن بولسام ، ئاپاڭ گۇربەسۇ ئايال بولسىمۇ ، قوشۇنغا ئىگىدارچىلىق قىلسا بوپتىكەن ! ئەپسۇسكى ، كۆكسەگۈ سابراغ ياشىنىپ قالدى ! بولمىسا قوشۇنىمىزنىڭ ياسىقى بۇنداق بوشىشىپ كېتەمتى ؟ موڭغۇللارنىڭ تەلىي كەلدى ! ھەي ، قاملاشمىدى ! يارىماس تاياڭ سەن قاملاشمىدىڭ ! — دەپ ، سادىقىغا بىرنى ئۇردى - دە ، ئېتىنى قامچىلاپ باشقا ياققا كەتتى .

① قاڭغاي تېغى — تاغ نامى . Khanghai . ھازىرقى خانگاي تاغ تىزمىسى . — ت .

§ 195 بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئەرۋاھى ئۇچقان تاياڭ خان :

— بەربىر قىيىنلىدىغان تەن ، ئۆلىدىغان جانغۇ بۇ ! سوقۇشساق سوقىشايلى ! — دېدى - دە ، قاچىر ئۈسۈن دېگەن جايدىن قوزغىلىپ ، تامىر دەرياسىنى ① بويلاپ ، ئورخون دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ناقۇ يارىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىنىڭ ئېتىكىنى

بېسىپ ، چاكىرماغۇت دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ، ئۇلارنى چىڭگىز خانىنىڭ قاراۋۇللىرى كۆرۈپ قېلىپ : « نايمانلار كەلدى ! » دەپ خەۋەر بەردى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان :

ــ ئۇلارنى كۆپ بولسا كۆپىنى ، ئاز بولسا ئازىنى زىيانغا ئۇچرىتايلى ! ــ دەپ پەرمان قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئاتلىنىپ ، قاراۋۇللىرىنى قوغلىدى . چىڭگىز خان چېرىكلىرىنى رەتلەۋاتقاندا ، سەركەردىلىرى :

ــ ئوتلاقتا بېسىپ ماڭغاندەك ئىلگىرىلەپ ، كۆلدەك سەپ تۈزۈپ ، پالتىدەك يېرىپ كىرىپ ، ئۇلار بىلەن ئىلىشايلى ! ــ دېيىشتى . چىڭگىز خان ئۆزى ئالغىنچى بولۇپ ، قاسارنى غول قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا ، ئوتچىگىننى كۆتەل ئاتلارنى باشقۇرۇشقا بۇيرىدى . نايمانلار چاكىرماغۇتتىن كەينىگە يېنىپ ، ناقۇ يارىنىڭ كۈنگەي تەرىپىنىڭ ئېتىگىگە كېلىپ سەپ تۈزدى . شۇ چاغدا تايىاق خان بىزنىڭ قاراۋۇللىرىمز نايمانلارنىڭ قاراۋۇللىرىنى ناقۇ يارىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى غول قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايىغچە قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنى كۆردى .

شۇ جەريانداا جامۇقا نايمانلار بىلەن قوشۇن تارتىپ يېتىپ كەلدى .

ــ قويلارنى قوتانغچە سۈرۈپ كەلگەن بۆرىدەك قوغلاپ كېلىۋاتقانلار كىم ئۆزى ؟ ــ دەپ سورىدى تايىاق خان جامۇقادىن .

ــ تېمۇرچىن ئاندامنىڭ زەنجىرلاپ باغلاپ ، ئادەم گۆشى بىلەن باققان تۆت ئىتى ، ــ دېدى جامۇقا ، ــ قاراۋۇللىرىمزنى قوغلاپ كەلگەنلەر شۇلار . ئۇ تۆت ئىتنىڭ

ماڭلايلىرى مىستەك ،

تۇمشۇقلىرى نەيزىدەك ،
تىللىرى بىگىزدەك ،
قامچىلىرى قىلىچتەك ؛

شەبنەمنى ئوزۇق قىلىپ ،
شامالنى ئات ئېتەر .
جەڭ كۈننىي ئاڭلىسا ،
ئادەم گۆشىنى يەم قىلار ؛
تۆتۈشقان كۈنى بولسا ،
ئادەم گۆشىنى ئوزۇق ئېتەر .
ھازىر زەنجىرلىرىدىن بوشىنىپ ،
خوشاللىقدا ئويناقشىپ ،
شۆلگەيلىرىنى ئاققۇزۇپ كېلىۋاتامدۇ ؟

ئۇ تۆت ئىتنى كىملەر دەپ سوراپسىز ، ئىككىسى جەبە بىلەن قۇبىلاي ، يەنە ئىككىسى جەلمە بىلەن سۈبەگەتەي . ئۇ تۆت ئىت ئەنە شۇلار ئىدى .

— ئۇنداق بولسا ئۇ پەسلەردىن نېرىراق تۇرايلى ، — دېگەن تاياڭ خان كەينىگە چېكىنىپ ، تاغ باغرىدا سەپ تۈزدى . ئۇلار نېمە كەينىدىن سەكرەپ ـ ئويناقشىپ كېلىۋاتقانلارنى كۆرگەن تاياڭ خان :

— ئۇلار قۇلۇنلىرىنى نېمە دەپ بالدۇر قويىۋەتتى ؟ ئۇلار سۈت ئەمەكچى بولۇپ ، بىينىڭ ئەترىپىدا ئويناقشىپ يۈرگەن قۇلۇندەك ، كەينىمىزدىن كېلىۋاتقىنى كىملەر ؟ — دەپ سورىدى جامۇقادىن يەنە .

— ئاڭلىشىمچە ، — دېدى جامۇقا ، — ئۇلار
نەيزىلىك ئەزىمەتلەرنى قانغا مۆلەپ ،

مال ـ مۇلكىنى بۇلىماقچى بولغان ؛
قىلىچلىق باتۇرلارنى قىيما قىلىپ ،
ئۆي ـ بىساتىنى بۇلىماقچى بولغان ،
ئاتالمىش ئورۇغۇت ، ماڭغۇت پالۋانلىرى .

كۆرمىدىڭىزمۇ ، ئاتلىرىنى ئوينىتىپ قوغلاپ كېلىۋاتقىنىنى ؟

ـــ ئۇنداق بولسا ئۇ ئەسكىلەردىن نېرىراق تۇرايلى ! ـــ دەپ يەنە كەينىگە چېكىنىپ ، تاغقا چىقىپ سەپ تۈزدى تاياق خان .

ـــ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاچ بۆرىكۆتەك تۇمشۇقىنى سوزۇپ كېلىۋاتقان كىم ئۇلار ؟ ـــ دەپ سورىدى تاياق خان جامۇقادىن يەنە .

ـــ ئالدىدا كېلىۋاتقىنى تېمۇرچىن ئاندام ، ـــ دېدى جامۇقا يەنە ، ـــ ئۇنىڭ

پۇتۇن بويى مىس بىلەن قاپلانغان ،
بىگىز تىقاڭمۇ پاتماس ،
پۇتۇن تېنى چويۇن بىلەن قويۇلغان ،
يېڭنە سانجىساڭمۇ كىرمەس .

ئۇنىڭ ئاچ بۆرىكۆتەك شۆلگەيلىرىنى ئاققۇزۇپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرمىدىڭىزمۇ ؟ ئىلگىرى : « ھەي ، نايمان پالۋانلىرى ، موڭغۇللارنى چىچىقاق ئوغلاقلىرىغچە قويماي قىرىۋېتىڭلار » دېگەنىدىڭىز ، مانا ئەمدى دەردىنى تارتىدىغان ئوخشايمىز .

ـــ نېمە دېگەن ۋەھشي ! تاغقا چىقىپ سەپ تۈزەيلى ! ـــ دەپ تاغقا قاراپ چېكىنىدى تاياق خان يەنە .

ـــ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقان يەنە كىم ئۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى تاياق خان جامۇقادىن يەنە .

ـــ ئـۇ ئـۆلـۈن ئۈجـــنـــنـــڭ ئوغـلـى ، ـــ دېـدى جـامـۇقـا يەنە ، ـــ ئۇ
ئادەم گۆشى بىلەن بېقىپ چوڭ قىلغان ،
بويى ئۇچ غولاچ كېلىدىغان ،
بىر غۇناجىننى يەۋېتىدىغان ؛
ئۇچ قەۋەت ساۋۇت كېيىۋالىدىغان ،
ئۇچ بۇقىنى يۇلۇپ ئالىدىغان ؛
ئوقيالىقنى پۇتۇن يۇتسە ،
گېلىغا تۇرۇپ قالمايدىغان ؛
تىرىك ئەزىمەتنى يۇتسە ،
قورسىقىغا دال بولمايدىغان ؛
غەزەب بىلەن كىرىچنى كەرسە ،
ئاتقان تۆت قىرلىق ئوقى ،
تاغ ـ چوققىلاردىن ئېشىپ ،
ئون ، يىگىرمە ئادەمنى تېشىۋېتىدىغان ؛
ئاچچىق بىلەن كەرسە يانى ،
ئاتقان ئۇچار ئوقى ،
دالا ـ تۈزلەردىن ئېشىپ ،
ئېلىشىۋاتقان چېرىكلەرنى تېشىۋېتىدىغان ؛
چىڭراق كەرسە يانى ،
توققۇز يۇز غولاچتىن ئاشىدىغان ؛
بوشراق يانى يانى ،
بەش يۇز غولاچتىن ئاشىدىغان ؛
باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ، بوي ـ تۇرقى دىۋىدەك جوچى قاسار دېگەن شۇ .
ـــ ئۇنداق بولسا ، دەرھال ئېگىز تاغقا چىقىۋالايلى ، يۇقىرى

ئۆرلەيلى ! — دەپ تاغقا قاراپ ئۆرلەپ سەپ تۇزدى تاياق خان يەنە .

— ئۇنىڭ كەيىندىن كېلىۋاتقان كىم ئۇ ؟ — دەپ سورىدى تاياق خان جامۇقادىن يەنە .

— ئۇ ئۆلۈن ئوجىنىڭ ئەكچىك ، جىگەرلىك ئوغلى ئوتچىگىن ، — دېدى جامۇقا يەنە ، — ئۇ

كەچ يېتىپ سەھەر تۇرۇپ ،
ئەل كەيىندە زىنھار قالماس .
ئۇرۇشقا ئاتلانغاندا ،
سەپ كەيىندە پەقەت قالماس .

— ئۇنداق بولسا ، تاغ چوققىسىغا چىقىپ كېتەيلى ! — دېدى تاياق خان يەنە .

① تامىر دەريانى نامى . تامىر (Tamir) يەنى « تومۇر » . موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تامىر دەريانى . — ت .

§ 196 — بېرىپ ئاندامغا دەپ قويۇڭلار ، — جامۇقا تاياق خانغا بۇ گەپلەرنى دەپ بولغاندىن كېيىن ، نايمانلاردىن بۆلۈنىپ چىقىپ ، چىڭگىز خانغا خەۋەر يەتكۈزدى ، — تاياق خان

دېگەنلىرىمنى ئاڭلاپ ،
ئەس ـ ھۇشىنى يوقتىپ ،
ئېگىز جايغا چىقىۋالدى ؛
دېگەنلىرىمدىن قورقۇپ ،
ئېگىز تاغقا قىچىپ كەتتى .
ئاندا غەيرەت قىل ،
ئۇلار تاغقا چېكىنىپ كەتتى .
ئۇلاردا سوقۇش قىلغۇدەك يۈرەك قالمىدى ،

هازىر نايمانلاردىن بۆلۈنۈپ كەتتىم .
كەچ بولۇپ قالغاچقا ، چىڭگىز خان ناقۇ يارىنى قوغداپ تۇنەپ قالدى . شۇ كېچىسى قاچقان نايمانلار ناقۇ چوققىسىدىن سىرىلىپ ئۇستى ـ ئۇستىگە چۈشۈپ ، سۆڭەك ـ ئۇستىخانلىرى پور كۆتەكتەك كۆكۈم ـ تالغان بولۇپ كەتتى . ئەتىسى سەھەردە قېچىشقا يول تاپالماي تەمتىرەپ يۈرگەن تايالۇ خان قولغا چۈشتى . كۆچلۈك خان باشقا جايدا بولغاچقا ، ئاز بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن قېچىپ كەتتى . ئۇ تامىر دەريا سى بويىغا كېلىپ قوش تىكىپ تۇرۇشىغا ، چېرىكلەر قوغلاپ كەلدى . ئۇ تاقابىل تۇرالماي يەنە قاچتى ، چىڭگىز خان ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى نايمانلار ئېلىنى بويسۇندۇرۇپ ، جامۇقا بىلەن بىللە يۈرگەن جاداران ، قاتاگىن ، سالجىئوت ، دۆربەن ، تايچىئوت ، ئۇگىراتلارنى بېقىندۇرۇپ ، ئۇلارنى شۇ يەردە ئۆتكۈزۈۋالدى . چىڭگىز خان تايالۇ خانىنىڭ ئاپىسى گۈربەسۇنى چاقىرىپ كېلىپ :
ـــ سەن موڭغۇللارنى سېپىق دەۋاتامتىڭ ؟ ئەمدى بۇ يەرگە نېمە دەپ كەلدىڭ ؟ ـــ دەپ سوردى ۋە ئۇنى خوتۇنلۇققا ئالدى .

§ 197 چاشقان يىلى ① كۈزدە ، چىڭگىز خان قارا دال ② قوجاغۇر دېگەن يەردە ، مەركىتلەردىن توغتوغا بەگنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، ساغرى دالاسىدا ئۇنىڭ ئەل ـ يۇرتىنى بېقىندۇردى . توغتوغا ئىككى ئوغلى قۇتۇ . چىلاغۇن ۋە بىر نەچچە ئادەمى بىلەن قېچىپ كەتتى . مەركىتلەرنى بېقىندۇرغاندىن كېيىن ، ئۇۋاس مەركىتلەردىن دايىر ئۈسۈن قىزى قۇلان خاتۇننى چىڭگىز خانغا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ، چېرىكلەر ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇالدى .

ـــ مۇنۇ قىزىمنى چىگگىز خانغا تارتۇق قىلاي دەپ كېتىۋاتاتتىم ، ـــ دېدى دايىر ئۇسۇن باغارنىلاردىن نايانغا نويانغا ئۇچراپ قېلىپ .

ـــ ئۇنداق بولسا ، قىزىڭنى بىز بىللە ئاپىرىشىپ بېرەيلى ، ـــ دېدى نايانغا نويان ئۇلارنى سەپەردىن توختىتىپ ، ـــ يالغۇز ماڭساڭ ، بۇ مالىمانچىلىق كۈنلەردە جېنىڭدىن ئايرىلىشىڭ ، قىزىڭمۇ دەپسەندە قىلىنىشى مۇمكىن .

ئۇلارنى ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ساقلاتقاندىن كېيىن ، نايانغا نويان دايىر ئۇسۇن بىلەن قۇلان خاتۇننى چىگگىز خانىنىڭ ئالدىغا ئەكەلدى . چىگگىز خان نايانغا نويانغا :

ـــ ئۇلارنى نېمە دەپ ساقلاتتىڭ ؟ ـــ دەپ ئاچچىقىدا ئۇنى قاتتىق سوراققا تارتىپ ، جازالماقچى بولغاندا ، قۇلان خاتۇن :

ـــ نايانغا بىزگە : « مەن چىگگىز خانىنىڭ سەركەردىسى بولىمەن . قىزىڭنى خانغا بىز بىللە ئاپىرىشىپ بېرەيلى . ھازىر جاھان بەك قالايمىمان » دېگەنىدى ، ـــ دېدى ئارىغا چۈشۈپ ، ـــ ئەگەر نايانغادىن باشقا چېرىكلەرگە ئۇچراپ قالغان بولساق ، بۇ قالايمقانچىلىقتا نېمە كۈنلەرنى كۆرەر ئىدۇق ؟ تەلىيىمىزگە نايانغا ئۇچراپ قاپتۇق . خان ئالىيلىرى ، نايانغانى سوراققا تارتقاندىن كۆرە ، تەگرىنىڭ ئەمرى بىلەن ئاتا ـ ئانامدىن تۇغۇلغان تېنىمدىن سورىغايلا .

شۇنىڭ بىلەن سوراققا تارتىلغان نايانغا : ـــ پىقىر خان ئالىيلىرىدىن باشقا باش پاناھىم يوق ، ـــ دېدى سوراققا تارتىلغان نايانغا ، ـــ ئىلگىرى

ياقا يۇرتلۇقلارنىڭ
سەتەڭ قىز ـ خاتۇنلىرىنى ئۇچراتساق ،
ھەدىيە قىلىمىز خانغا ،

ساغرىلىق تۇلپار ـ دۇلدۇللارنى تۇتىۋالساق ،
تارتۇق قىلمىز ئالىيلىرىغا .
دەپ قەسەم قىلغاندۇق . ئەگەر يامان نىيەتتە بولغان بولسام ،
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشقا رازىمەن !

چىڭگىز خان قۇلان خاتۇنىنىڭ گېپىنى بويىچە ، شۇ كۈنى كېچىسى تەكشۈرۈپ كۆرگەندى ، ئېيتقىنىدەك ساق چىقتى ، چىڭگىز خان قۇلان خاتۇنغا ئىلتىپات قىلىپ ، مېھىر ئاتا قىلدى . نايامغا نويانىنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا چىققانلىقتىن ، ئۇنىڭغا :

ـــ راست گەپ قىلىدىكەنسەن ، چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى تاپشۇرساق بولغۇدەك ، ـــ دەپ ، ئۇنى كەچۈرۈم قىلدى .

① چاشقان يىلى ـــ مىلادىيە 1204 ـ يىلى . ـــ ت .

② قارا دال ـــ Khara dal . « قارا دالا . قارا يايلاق » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

سەككىزىنچى باب

198 § ئەلقىسسە ، چىڭگىز خان مەركىتلەرنى بېقىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، توغتوغا بەگنىڭ چوڭ ئوغلى قۇتلۇق تۇگەي بىلەن دۆرگەنە دېگەن ئىككى خوتۇنىنىڭ بىرى دۆرگەنەنى ئۆگەدەي خانغا ① ئېلىپ بەردى . ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتكەن بىر قىسىم مەركىتلەر تايقالدا ② قۇرغان قۇرۇۋالدى . چىڭگىز خان سورقان شىرانىڭ چوڭ ئوغلى چىمباينى مەنسەپكە تەينىلەپ ، سول قانات قوشۇننى باشلاپ ، قورغان قۇرۇپ ئولتۇرغان ئاشۇ مەركىتلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلىشكە پەرمان قىلدى . ئۆزى بولسا ئوغلى قۇت ، چىلاغۇن ۋە ئاز بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن قېچىپ كەتكەن توغتوغانى قوغلاپ ، ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە قىشلىدى .

كالا يىلى ③ ئەتىيازدا ، چىڭگىز خان ئۇلارنى قوغلاپ ئارايدىن ① ئاشتى . شۇ چاغدا ئەل ـ يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان نايمانلاردىن كۈچلۈك خان ۋە ئاز بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن جېنىنى ئېلىپ قاچقان مەركىتلەردىن توغتوغا ئىككىسى ئىرتىش دەريا سىنىڭ ⑤ باش ئېقىنىدىكى بۇكتۇرما ⑥ دېگەن يېرىدە قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ سەپلەۋاتقاندا ، چىڭگىز خان يېتىپ كېلىپ ، ئۇلارغا ھوجۇم قىلدى . ئۇرۇشتا توغتوغاغا غايىپتىن ئوق تېگىپ ، شۇ يەردىلا جان ئۈزدى . ئۇنىڭ بالىلىرى ئۆلۈكىنى يا يەرلىككە قويالمغان ، يا ئەكىتەلمىگەنلىكتىن ، ئاخىر بېشىنى كېسىپ ئەكەتتى . بىرلىشىپمۇ تەڭ كېلەلمىگەن نايمان ، مەركىتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قېچىپ ، ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتكەندە ،

ئۇلارنىڭ يېرىمى سۇغا غەرق بولۇپ كەتتى . ئامان قالغانلىرى دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى . نايمانلارنىڭ كۈچلۈك خانى ئۈيغۇر ۋە قارلۇقلارنىڭ ⑦ يۇرتى ئارقىلىق سارتاغۇللار يۇرتىغا كېلىپ ، چۈي دەرياسى ۋادىسىدىكى قاراقىتانلارنىڭ گۇرخانىغا ⑧ پاناھ تارتىپ باردى . مەركىتلەردىن توغتوغا ئوغلى قۇتۇ ، غال ، چىلاغۇن ۋە بىر قىسىم مەركىتلىرى بىلەن قاچلى ، قىپچاقلارنىڭ ⑨ يۇرتى ئارقىلىق قېچىپ كەتتى . چىڭگىز خان قوشۇنىنى يىغىپ ، ئاراي تېغىدىن ئېشىپ ، ئاغرۇقىغا قايتىپ كەلدى . چىمباي تايقالدا قورغان قۇرۇپ ئولتۇرغان مەركىتلەرنى بېقىندۇردى . چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، مەركىتلەرنىڭ ئۆلتۈرىدىغانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، قالغانلىرىنى چېرىكلىرىگە تالان ـ تاراج قىلغۇزدى . ئىلگىرى بېقىندۇرۇلغان مەركىتلەر ئاغرۇقتا يەنە جېدەل چىقارغانلىقتىن ، ئاغرۇقتىكى كۆتۈچىلەر ⑩ ئۇلارنى جەمەتۇردى . شۇنىڭ بىلەن چىڭگىز خان :

ـــ بۇلارنى بىر يەرگە يىغىپ قويساق ، جېدەل چىقىرىپ تۇرىدىكەن ، ـــ دەپ پەرمان چۈشۈرۈپ ، مەركىتلەرنى بىرىنى قويماي ھەر قايسى تەرەپلەرگە بۆلۈۋەتتى .

① بۇ چاغدا ئۆگەدەي تېخى خان ئەمەس ئىدى . بۇ سۆزنى كىتابنى كېيىنكى رەتلىگۈچىلەر قوشۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن . ـــ ت .

② تايقال ـــ تاغ نامى . تايقال (Taikhal) يەنى « تايغا ، تىك يارلىق تاغ » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

③ كالا يىلى ـــ مىلادىيە 1205 ـ يىلى . ـــ ت .

④ ئاراي ـــ تاغ نامى . ھازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ داۋانى ياكى ئېغىزى بولۇشى مۇمكىن . ئورنى ھازىر روسىيە تەۋلىكىدە . ـــ ت .

⑤ ئېرتىش دەريا سى ـــ دەريا نامى . ئېرتىش (Erdis) ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىدىن مەركىزىي ئاسىيادىكى زەيسان كۆلى ئارقىلىق شىمالغا قاراپ ئاقىدىغان دەريا . ـــ ت .

⑥ بۇقتۇرما ـ دەريا نامى . ھازىرقى بۇختارما دەرياسى . ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوڭ تارماق ئېقىنى . بۇقتۇرما « بۇكتۇرمە » دېگەن قۇشنىڭ نامىدىن كەلگەن . ـــ ت .

⑦ قارلۇقلار ـــ قەبىلە نامى . قارلۇق (Kharlu' ud) ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي قاتارلىق جايلاردا ياشىغان كۆچمەن تۈركىي تىللىق قەبىلە . ـــ ت .

⑧ بۇ چاغدىكى قارا قىتان (Khara Kitad) لارنىڭ گۈرخانى چۈرۈق ئىدى . كۈچلۈك پاناھ تارتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چۈرۈق قىزىنى ئۇنىڭغا بەرگەن . ـــ ت .

⑨ قىپچاقلار ـــ قەبىلە نامى . قىپچاق (Khipchak) لار ئۇرال تاغلىرى بىلەن ۋولگا دەريالىرى ئارىلىقىدا ، ھازىرقى قازاقستاننىڭ مەركىزىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا ياشىغان كۆچمەن تۈركىي تىللىق قەبىلە . ـــ ت .

⑩ كۆتۈچى ـــ كۆتەلچىمۇ دېيىلىدۇ . ئات يېتەكلىگۈچى : جەڭ ئاتلىرىنى باشقۇرغۇچى ؛ ھەمراھ . ـــ ت .

§ 199 يەنە شۇ كالا يىلى ، چىڭگىز خان يارلىق چۈشۈرۈپ ، سۈبەگەتەينى تۆمۈر تەلگەنلەرنى ① باشلاپ ، تۇغتوغانىڭ ئوغلى قۇتۇ ، غال ، چىلاغۇن قاتارلىقلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرىدى .

ـــ تۇغتوغانىڭ ئوغلى قۇتۇ ، غال ، چىلاغۇن قاتارلىقلار قۇرۇق چۆشكەن قۇلان ، ئوق تەگمەن مارالدەك بىزگە ئوق ئۇزۇپ قېچىپ كەتتى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان سۈبەگەتەيگە مېڭىش ئالدىدا ، ـــ ئۇلار ئاسماندا قۇشتەك ئۇچسىمۇ ،

سۈبەگەتەي ،
سەن شۇڭقاردەك ئېتىلىپ بېرىپ ،
كېتىۋاتقان يېرىدىن تۇتساڭ ؛
ئۇلار سۇغۇرەك يەرگە كىرىۋالسىمۇ ،
سۈبەگەتەي ،
سەن تۆمۈر گۈرجەك ـ ئۇچكىدەك پېتىپ ،
كىرىۋالغان يېرىدىن كولىساڭ ؛

ئۇلار بېلىقتەك دېڭىز غا چۈشۈالسمۇ ،
سۇبەگەتەي ،
سەن تورەك يېيىلىپ ،
ئۇرۇپ كېتىۋاتقان يېرىدىن سۇزسەڭ ؛
قولغا چۈشمەي نەگە باراتتى ؟
سېنى ئېگىز تاغ ـ داۋانلارنى بېسىپ ،
دېڭىز ـ دەريالارنى كېچىپ ئۆتۈشكە بۇيرىدىم .
يول يېراق ، مۇساپە مۇشكۈل .
ئات ـ ئۇلاغلارنى ئورۇقلىتىۋەتمەي ،
ئوبدان ئاسرا ؛
ئۇرۇق ـ تۇلۇكلەرنى تۇگىتىۋەتمەي ،
تېجەپ ئىشلەت .
ئات ـ ئۇلاغلار ئورۇقلاپ كەتكەندە ،
ئاسرىغانىنىڭ پايدىسى يوق ،
ئۇرۇق ـ تۇلۇكلەر تۇگەپ كەتكەندە ،
تېجىگەننىڭ ئۇنۇمى يوق .
باسىدىغان يولۇڭ ناھايىتى ئۇزاق
ياۋايى ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ ،
يول بويى پەخەس بول .
چېرىكلىرىڭ ئاتنى قويۇۋېتىپ ،
ئوۋغا خالىغانچە ئېتىلمىسۇن ؛
ئوۋنى تىزگىنسىز ئوۋلىمىسۇن .
چېرىكلەرنىڭ ئوزۇقلۇقى ئۇچۇن ،
ئوۋ ئوۋلىماقچى بولسانلار ،
ئوۋنى چەك قويۇپ مۇۋاپىق ئوۋلاڭلار .
ئوۋغا چەك قويۇشتىن باشقا ،

چېرىكلىرىڭنى ھەرقاچان
قوشقۇنلۇق ۋە يۇگەنلىك ماڭغۇزما .

مانا شۇنداق ياساق قىلساڭ ، چېرىكلىرىڭنىڭ قايسىسى ئېتىنى چاپتۇرالايدۇ ؟ ياساق بولغانكەن ، كىمكى ياسىقىڭغا بويسۇنمسا ، شۇنى ئەدىپلە . كىمكى يارلىقىڭغا بويسۇنمايدىكەن ، ئەگەر ئۇ تونۇش ـ بىلىشىمىز بولسا ، ئۇنى ئالدىمىزغا ھەيدەپ كەل ؛ تونۇمايدىغانلىرىمىز بولسا ، ئۇنىڭ كاللىسىنى شۇ يەردىلا ئال !

بىز بىلەن خوشلىشىپ ،
دەريانىڭ ئۇياقىغا ئۆتىسەن ،
يوللاردىن ھەرگىز تايما ؛
بىز بىلەن خوشلىشىپ ،
تاغلارنىڭ ئۇيانىغا ئاشسەن ،
بىزلەردىن ھەرگىز ئەنسىرىمە .

تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ، توغتوغانىڭ باللىرىنى تۇتۇۋالساڭ ، ئالدىمىزغا ئەكىلىپ يۇرمەي ، تۇتقان يېرىڭدىلا كاللىسىنى ئال !

ـــ سېنى سەپەرگە ئۇزىتىۋېتىپ ، بالا چېغىمدا ئۇچ مەركىتتىن ئۇدۇيتلار بورھان خالدۇن تېغىنى ئۇچ قېتىم قورشاپ ، قورقىتىپ جېنىمنى ئالغىلى تاس قالغانلىقى ئېسىمگە كېلىپ قالدى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان سۆبەگەتەيگە يەنە ، ـــ ئۇ قىساسخورلار ھازىر بىزگە تىل تەگكۈزۈپ يەنە قېچىپ كەتتى . ئۇلار يەرگە كىرسە كۆكۈلسىدىن ، ئاسمانغا چىقسا تاپىنىدىن ئېلىپ بولسىمۇ ، قىساسىمىزنى ئالماي قويمايمىز . شۇڭا ، مۇشۇ كالا يىلدا ، تۆمۈر تەلگەنلەرنى ياستىپ ، سېنى ئۇلارنىڭ تېگىشلىك جاجىسىنى بېرىشكە يولغا سالدىم !

سەن ئارقا جايدا بولساڭمۇ ،

مېنى ئالدىڭدىمەك بىلىپ ،
سەن يىراق جايدا بولساڭمۇ ،
مېنى يېنىڭدىمەك بىلىپ ② ،
سەپىرىڭنى داۋاملاشتۇرىۋەر ! تەڭرىم ساڭا ئاق يول كۆرسەتكەي !

① تەلگەن ــ ياغاچتىن ياسالغان بىر خىل جەڭ ھارۋىسى . ــ ت .
② بۇ سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى : « مەيلى نەگە بېرىشىڭدىن قەتئىينەزەر ، مېنى ھەمىسەپەر بولۇپ كېتىۋاتقاندەك بىلىپ ، سەپىرىڭنى داۋاملاشتۇرىۋەر ! » ــ ت .

200 § نايمانلار ۋە مەركىتلەر بېقىندۇرۇلغاندا ، نايمانلار بىلەن بىللە يۈرگەن جامۇقانىڭ ئۇلۇسلىرى ئەسىرگە ئېلىنغانلىقتىن ، ئۇ بار ـ يوق بەش نۆكىرى بىلەن جېنىنى تۇمشۇقىغا تىرەپ ، تاڭلۇ تېغىغا ① كىرىۋالدى . جامۇقا ئۇۋلىغان ئارقارنى كاۋاپ قىلىپ ، نۆكەرلىرىگە :

ــ بۇگۈنكى كۈندە كىمنىڭ ئوغلانلىرى ئارقار ئۇۋلاپ يەيدۇ ؟ ــ دەپ ئارقار گۆشىنى يەۋاتقاندا ، يېنىدىكى بەش نۆكىرى ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ ، چىگگىز خان تەرەپكە ئەكەلدى . جامۇقانى نۆكەرلىرى باغلاپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇ ئانداسى چىگگىز خانغا گەپ يەتكۈزۈپ مۇنداق دېدى :

ــ قارا قارغىلار
قارا ئۆردەككە چاڭ سالدى ،
قارا قوللار ئۆز خانىغا
تەپ تارتماستىن قول سالدى .
خان ئاندا ،
ئۇلارغا نېمە دېگۈلۈك ؟
كۈل رەڭ لايخورەك
ياۋا ئۆردەكنى ئولجا ئالدى ،

پەس چاكارلار ئۆز خانىنى
ھايا قىلماستىن قەستلىدى ،
پۈت ـ قوللىرىنى باغلاپ تۇتۇپ ئەكەلدى .
دانىشمەن ئاندا ،
ئۇلارغا نېمە دېگۈلۈك ؟
جامۇقانىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ ، چىڭگىز خان :
ـــ ئۆز خانىغا قول سالغان ئادەمگە ھاياتلىق نېمە كېرەك ؟
ئۇنداقلار كىمگە ھەمراھ بولالايدۇ ؟ ئۆز خانىغا قول سالغانلارنىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتلىرىنى قوشۇپ كاللىسىنى ئېلىۋېتىش كېرەك ! ـــ دەپ پەرمان چۈشۈرۈپ ، جامۇقانىڭ ئالدىدا ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالغۇزدى .
ـــ بېرىپ جامۇقاغا مۇنۇ گەپلەرنى يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ، ـــ دېدى چىڭگىز خان ، ـــ ھازىر ئىككىمىز قايتا ئۇچراشتۇق ، يەنە دوستلىشىپ ئۆتەيلى .
ئىلگىرى ئىككىمىز
بىر ھارۋىنىڭ شوتىسى ئىدۇق ؛
لېكىن سەن باشقا غەرەزدە بولۇپ
مېنى تاشلاپ كەتتىڭ .
ئەمدى ئىككىمىز بىللە ئۆتۈپ ،
ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلىشىپ ،
مۇگدەپ قالغىنىمىزنى ئۇيغۇتايلى .
مېنى تاشلاپ كەتكەن بولساڭمۇ ،
سېنى يەنە ئەزىزلەيمەن
قۇتلۇق ئاندا .
جان تىكىپ ئېلىشقاقچى بولغاندا ،
يەنە چىدىمىدىڭ ماڭا سەن .

مېنى تاشلاپ كەتكەن بولساڭمۇ ،
قان تۆكۈپ ئېلىشماقچى بولغاندا ،
يەنە قېيمىدىڭ ماڭا سەن .

قاچان شۇنداق قىلغانمەن دەپ سورىساڭ : ئەينى چاغدا قارا قالجىت ئەلەت دېگەن جايدا كەرەيلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا ، سەن ۋاڭ خانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئادەم ئەۋەتىپ يەتكۈزۈپ ، مېنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويدۇڭ . مانا بۇ سېنىڭ ماڭا قىلغان ياخشىلىقىڭ . سەن يەنە نايمانلارنى ئۇچۇرۇپ ئېيتقان سۆزلىرىڭ بىلەن قورقىتىپ ، جېنىنى يەردە قويدىڭ . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇلارنىڭ قورقىنىدىن ئۇرۇش قىلغۇدەك ماجالى قالمىغانلىقىنى يەتكۈزدىڭ . بۇمۇ سېنىڭ ماڭا قىلغان ياخشىلىقىڭ .

① تاڭلۇ تېغى ــ تاغ نامى . تاڭلۇ (Tanlu) . ھازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدىكى تاڭنۇ تېغى . ــ ت .

§ 201 چىڭگىز خانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ ، جامۇقا دېدى :

ــ ئىلگىرى بالىلىق چاغلىرىمىزدا ، قورقوناغ جۇبۇردا خان ئاندا سەن بىلەن ئاندالىشىپ ،
سىگمەيدىغان تائاملارنى
تەڭ بۆلۈپ يەيتۇق ،
قەسەمياد قىلىشىپ ،
بىر ئورۇن ــ كۆرپىنى
تەڭ يېپىپ ياتاتتۇق .
لېكىن خەقلەرنىڭ كۆشكۈرتىشى ،
يامانلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن
دىلىڭنى يامان گەپلەر بىلەن ئاغرىتىپ ،

ئاخىر سېنى تاشلاپ كەتتىم.
شۇ ۋەجىدىن
قارا يۈزۈمنىڭ تېرىسىنى شىلىۋەتسەمۇ،
خان ئاندا سېنىڭ
ئىللىق چىمرىگىگە قاراشقا،
قىزىرىدۇ يۈزۈم.
ئىلگىرى ئىككىمىز
قەسەمياد قىلىشقانىدۇق،
شۇ ۋەجىدىن
قىزىل يۈزۈمنىڭ تېرىسىنى سويۇۋەتسەمۇ،
خان ئاندا سېنىڭ
نۇرلۇق جامالىڭغا قاراشقا،
ئۈيۈلىدۇ ېتىم.

هازىرمۇ خان ئاندا، سەن ماڭا شاپائەت قىلىپ، قايتا دوست بولايلى دېدىڭ، لېكىن مەن بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە ھەمراھ بولالمىدىم. مانا ئەمدى ئاندام سەن،

جىمى ئۆلۈسنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ،
ھەممە يۇرتنى تىنچلاندۇردىڭ.
ئەمدى خانلىق تەخت ساڭا تەئەللۇق.
جاھان تىنچلانغان بۇگۈنكى كۈندە،
ساڭا ھەمرا بولسام،
كېچىسى چۈشۈگىنى بۇزىدىغان،
كۈندۈزى كۆڭلۈگىگە ئارام بەرمەيدىغان
ياقاڭدىكى پىتىتەك،
يېگىڭدىكى تىكەندەك بولۇپ قالمامدىمەن؟
ئالىكۆڭۈللۈكۈمدىن

ئاندا سېنى تاشلاپ كېتىپ ،
خاتالىق ئۆتكۈزدۇم .
ئەمدى بۇ جاھاندا ، ئىككىمىزنىڭ نامى مەشرىقتىن مەرغىبقىچە پۈر كەتتى . ئاندا ، سېنىڭ چېچەن ئاناڭ ، قەيسەر ، يېتۈك ئىنىلىرىڭ ، جەسۇر نۆكەرلىرىڭ ، يەنە يەتمىش ئۈچ تۈلپارىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ، ساڭا يېڭىلىپ قالدىم . مەن ئاتا ـ ئانامدىن كىچىك ئايرىلىپ قالغان ، ئاكا ـ ئىنىلىرىم بولمىغانلىقى ، خوتۇنۇم غەيۋەتچى بولغانلىقى ، ئىشەنچلىك نۆكەرلىرىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ساڭا يېڭىلىپ قالدىم . شۇڭا ، ئاندا سەن مېنى ئىلتىپات قىلىشىڭ ئورنىغا ئۆلۈمگە بۇيرۇغىن . ئاندا سېنىڭ كۆڭلۈڭمۇ ئەمىن تاپسۇن . ئاندا مېنى ئۆلتۈرگەندە ، قان چىقارماي ئۆلتۈر .

مەن ئۆلگەندىن كېيىن ،
جەستىمنى ئېگىز تاغقا قوي .
ئەۋلادتىن ئەۋلادلىرىڭغىچە ،
مەڭگۈ ئامانلىق ، بەخت تىلەپ ياتارمەن !
نەسىل ـ نەسەبىم يات بولغانلىقتىن ،
قۇتلۇق ئاندام ،
ئېسىل نەسەبىڭلارنىڭ روھى مېنى يەڭدى .
دېگەنلىرىمنى ئۇنتۇماڭلار ،
ئەتە ـ ئەخشاملىرى ئېسىڭلارغا كەپ قالسا ،
گەپلىرىمنى قىلىپ قويارسىلەر .
ئەمدى مېنى
ئۆلۈمگە تېزرەك بۇيرىغىن !

ـــ ئاندام جامۇقا بېزدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بىزگە زىيانكەشلىك قىلىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلغانلىقىنى ئاڭلىمىدىم . ئۇ ئۆگىنىشكە ئەرزىيدىغان ئادەم

ئىكەن ، — دېدى چىڭگىز خان ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، — بىراق ، ئۇ گەپكە كۆنمەي ، ئۆلۈمنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ ؛ تۆلگەچمۇ ① ئۇنىڭ سەۋەبىنى پال سېلىپمۇ ئاچالمىدى . سەۋەبسىزلا ئۇنىڭ جېنىغا زامىن بولساق ، قىساسىنى تارتىپ قالىمىز . ئۇ ئېسىل ئادەملەرنىڭ ئەۋلادى ئىدى . بېرىپ ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويۇڭلار ، سېنى ئۆلتۈرۈشكە مۇنۇ سەۋەبچى بولدى : ئىلگىرى جوچى دارمالانىڭ ② يىلقىلىرىنى تايچار بۇلاپ كەتكەندە ، ئاندام جامۇقا سەن ئاسىيلىق قىلىپ ، دالان بالجۇتتا ئۇرۇش قوزغاپ ، مېنى جەرەنە جىلغىسىغىچە قوغلاپ كېلىپ قورقىتىۋەتكەنلىكىڭ ئېسىڭدىمۇ ؟ ھازىر سېنى ماڭا نۆكەر بول دېسەم ئۇنۇمىدىڭ ، بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچسەم يەنە ئۇنۇمىدىڭ . شۇڭا ۋەسىيىتىڭ بويىچە ، قان چىقارماي جېنىڭنى ئالايلى . پەرمان ، ئۇنى قان چىقارماي ئۆلتۈرۈڭلار ، جەستىنى ئوچۇقچىلىققا تاشلاپ قويماي يەرلىككە قويۇڭلار !

شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆلتۈرۈلۈپ ، جەسىتى يەرلىككە قويۇلدى .

① تۆلگەچى — Tolgechi . پالچى . رەمچى . تۆلگە (Tolge) يەنى پالچىنىڭ كامالىكى . — ت .

② جوچى دارمالا — ئادەم ئىسمى . ئەسلى تېكىستە شوجى دارمالا (Shoji Darmala) . لېكىن § 128 دا « جوچى دارمالا » دەپ ئېلىنغان . بىرخىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ، بۇ يەردىمۇ « جوچى دارمالا » دەپ ئۆزگەرتىپ ئېلىندى . — ت .

§ 202 يولۋاس يىلى ① ، كىگىز ئۆيلۈكلەرنىڭ ھەممىسى تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئونون دەرياسىنىڭ باش ئېقىندا توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق توغ تىكىلىپ ، قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈلدى ۋە

چىڭگىز خان « خان » ② سايلاندى . مۇقالىغا « گوۋاڭ » ③ دېگەن نام بېرىلدى . جەبە نايمانلارنىڭ كۈچلۈك خانىنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلدى . بارلىق موڭغۇللار باشقىدىن تەشكىللەنگەندىن كېيىن ، چىڭگىز خان :

ــ بارلىق ئۇلۇسنى بىرلىكە كەلتۈرۈشتە ئەجىر سىڭدۈرۈپ ھەسسە قوشقان تۆھپىكالار مىڭ بىرلىك قىلىنغان ئاساستا تەشكىللەنگەن مىڭ تۈتۈنلۈك مىڭبېشىلىرى سايلىنىدۇ ، ــ دەپ پەرمان چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى تارتۇقلىدى . مىڭبېشىلىققا سايلانغانلار : مەڭلىك چال ، بوغورچۇ ، مۇقالى گوۋاڭ ، قۇرچى ، يىلۈگەي ، جۇرچەدەي ، غونان ، قۇبىلاي ، جەلمە ، تۈگە ، دەگەي ، تولۇن ، ئۆڭگۈر ، چۈلگەتەي ، بوروغۇل ، شىگى قۇتۇغ ، كۈچ ، كۆكچۇ ، قورغوسۇن ، ئۈسۈن ، قۇيىلدار ، شىلۈقاي ، جەتەي ، تاغاي ، چاغان غوۋا ، ئالاق ، سورقان شىرا ، بۇلۇقان ، قاراچار ، كۆكچۈس ، سۈيكەتۈ ① ، نايغا ، جۇڭشوي ، كۈچگۈر ، بالا ، ئۆرونارتاي ، دايىر ، مۇگە ، بۇجىر ، مەڭگۈگۈر ، دولغاتاي ، بۆكەن ، قۇدۇس ، مارال ، جەبكە ، يۈرۈقان ، كۆك ، جەبە ، ئۈتتاي ، بالا چەربى ، كەتە ، سۈبەگەتەي ، مەڭگۇ ، غالجا ، قۇرچاقۇس ، گوۋگى ، باداي ، كىشىلىك ، كەتەي ، چاغۇرقاي ، ئۆڭگران ، توغان تېمۇر ، مەگەتۇ ، قاداغان ، موروقا ، دورى بۇقا ، يىدۇقاداي ، شىراغۇل ، داۋغۇن ، تامچى ، قاغۇران ، ئالچى ، توبساقا ، تۇلغۇيداي ، توبۇقا ، ئاجىناي ، تۈيدەگەر ، سەچەگۇر ، جەدەر ، ئولار كۇرەگەن ⑤ ، كىڭگىياداي ، بۇقا كۇرەگەن ، قۇرىل ، ئاشىق كۇرەگەن ، قاداي كۇرەگەن ، چىگۇ كۇرەگەن ، ئالچى كۇرەگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ قارىمىقىغا ئۇچ مىڭ تۈتۈن ئوڭگىرات ، بۇت كۇرەگەننىڭ قارىمىقىغا ئىككى مىڭ تۈتۈن يىكىرەس ، ئالاقۇش تىگىت قۇرى

كۆرەگەنىنىڭ قارىمىقىغا بەش مىڭ تۇتۇن ئۆگۈت ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . ئورمانلاردىكى ئەللەردىن باشقا ، يۇقىرىقىلار چىڭگىز خان ئىسمىنى ئاتىغان موڭغۇللارنىڭ توقسان بەش مىڭبېشى ⑤ .

① يولۇاس يىلى — مىلادىيە 1206 ـ يىلى . — ت .

② چىڭگىز خان ئالدىنقى قېتىم خان سايلانغاندا ، موڭغۇللارنىڭ قىيانلار ئۇرۇقىنىڭ خانى بولغان ، بۇ قېتىم پۈتكۈل موڭغۇللارنىڭ خاقانى بولۇپ سايلاندى . — ت .

③ گوۋاڭ — خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ، يەنى « 王国 » بولۇپ ، « پادىشاھ » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ چىڭگىز خاننىڭ مۇقالىغا بەرگەن ئوتۇغات نامى ئىدى . — ت .

① سۈيكەتۇ — ئادەم ئىسمى . سۈيكەتۇ (suyiketu) ، يەنى سۈكە (سۆكە) . قۇلاققا ئاسىدىغان ھالقا . — ت .

③ كۆرەگەن — پادىشاھنىڭ كۈيئوغلى دېگەن مەنىدە . — ت .

③ (1) مەڭگۈلىك چال — مۆڭگۈلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ . قوڭقۇتان ئۇرۇقىدىن . چاغا چالنىڭ ئوغلى . دەسلەپ 169 § ، 204 § ، 244 § ، 246 § قاتارلىق جايلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(2)بوغورچۇ — ئارۋلات ئۇرۇقىدىن ، ناقۇ بايانىنىڭ ئوغلى . چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۆلۈكىنىڭ بىرى .

(3) مۇقالى گوۋاڭ — جالايىر ئۇرۇقىدىن . گۈڭۈن غوۋانىڭ ئوغلى . چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۆلۈكىنىڭ بىرى .

(4) قۇرچى — باغارىن ئۇرۇقىدىن . ئۈسۈن چال بىلەن كېلىشىپ ، چىڭگىز خاننى خانكىققا تىكلىگەننىڭ بىرى .

(5) يىلۇگەي — دەسلەپ 226 § ، 243 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ . 226 § دا : « تۇرغاۋۇل ، كەپتاۋۇلدىن يەنە مەڭگۈ كۆپەيتىپ ، يىلۇگەينىڭ قېرىندىشى ئالچىدەينىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدۇ » دېگىنىگە قارىغاندا ، ئۇ بوغورچۇ ، مۇقالى ، جۇرچەدەيلەردىن قېلىشمايدۇ .

(6) جۇرچەدەي — ئۇرۇغۇت ئۇرۇقىدىن ، ۋاڭ خان بىلەن ئۇرۇشۇشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۆلۈكىدىن قېلىشايدىغان ئاساسلىق پالۋان . 130 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(7) غۇنان — گەنگەس ئۇرۇقىدىن ، جوچىنىڭ ئاستىدىكى مىڭبېشى . ئۇ دەسلەپتە 122 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(8) قۇبىلاي — بارۇلاس ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۆلۈكىنىڭ

بىرى ھەمدە ئاساسلىق پالۋانلارنىڭ بىرى . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(9) جەلمە — ئۇرىياڭقا ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ بىرى ، دەسلەپ 97 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(10) تۇگە — تۇڭگە دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، جالايىر ئۇرۇقىدىن ، مۇقالىنىڭ نەۋرە ئىنىسى . دەسلەپ 137 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(11) دەگەي — بەسۇت ئۇرۇقىدىن ، 30 ـ مىڭبېشى كۆكچۇستىن قېلىشمايدىغان پالۋان . دەسلەپ 120 § ، 210 § ، 216 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(12) تولۇن — قوڭقوتان ئۇرۇقىدىن ، مەڭلىك چالنىڭ ئوغلى . دەسلەپ 191 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(13) ئۆگئۇر — قىيانلار ئۇرۇقىدىن ، مەڭگەتۆ قىيانىنىڭ ئوغلى .

(14) چۈلگەتەي — سۇلدۇس ئۇرۇقىدىن .

(15) بوروغۇل — جۇركى ئۇرۇقىدىن . ئۆلۈن ئۇجىننىڭ بېقىۋالغان تۆت بالىسىنىڭ بىرى (تۆتىنچى ئوغلى) ھەمدە چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ بىرى ، ئۇ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسىتىپلا قالماستىن ، چىڭگىز خاننىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ، ئەڭ سادىق كۆچلۈك پالۋىنى .

(16) شىگى قوتۇغ — شىگىكەن قوتۇغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، تاتار ئۇرۇقىدىن ، ئۆلۈن ئۇجىننىڭ بېقىۋالغان تۆت بالىسىنىڭ بىرى (ئۈچىنچى ئوغلى) ، چىڭگىز خانىنىڭ يارغۇچىسى (يەنى ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى سورىغۇچى) بولۇپ ، دەسلەپ مۇھىم سىياسىي ئىشلارنى خاتىرىلەش ئىشلىرىنىمۇ تۇتقان . ئۇ مۇشۇ كىتابنىڭ يازغۇچىسى بولۇشى مۇمكىن . دەسلەپ 135 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(17) كۇچ — مەركىت ئۇرۇقىدىن ، ئۆلۈن ئۇجىننىڭ بېقىۋالغان تۆت ئوغلىنىڭ بىرى (بىرىنچى ئوغلى) . بېقىۋېلىنغان تۆت ئوغۇل ئىچىدە ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى گەۋدىلىك ئەمەس . ئۇ دەسلەپ 114 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(18) كۆكچۇ — بەسۇت ئۇرۇقىدىن ، ئۆلۈن ئۇجىننىڭ بېقىۋالغان تۆت ئوغلىنىڭ بىرى (ئىككىنچى ئوغلى) . بېقىۋېلىنغان تۆت ئوغۇل ئىچىدە ، ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى ئانچە گەۋدىلىك ئەمەس ، دەسلەپ 190 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(19) قورغوسۇن — چىڭگىز خان ئۇنى چوڭ ئوغلى جوچىنىڭ ياردەمچىسى قىلىپ تەيىنلىگەن . كېيىن 243 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(20) ئۇسۇن — كۇسۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ . چىڭگىز خاننىڭ يېقىن قوللىغۇچىسى .

(21) قۇيىلدار — ئۇيىلدارمۇ دەپ ئاتىلىدۇ ، ماڭغۇت ئۇرۇقىدىن . ئۇ ۋاڭ خان بىلەن ئۇرۇشۇشتا ، پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلۈپ كەتكەن . دەسلەپ 130 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(22) شىلۇقاي — جەگۈرىيت ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ يېقىن

قوللىنۇچىسى .

(23) جەتەي ــ ماڭغۇت ئۇرۇقىدىن ، دەسلەپ 120 § ، 124 § قاتارلىقلاردا تىلغا ئېلىنغان .

(24) تاغاي ــ سۇلدۇس ئۇرۇقىدىن ، چىلگۈتەينىك ئىنىسى . دەسلەپ 124 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(25) چاغان غوۋا ــ نەگۈس ئۇرۇقىدىن ، ئون ئۇچ كۆرە ئۇرۇشىدا ، ئۇنى جامۇقالار ئۆلتۈرۈۋەتكەن . ئۇنىڭ ئوغلى نارىن توغرىل مىڭبېشىلىققا تەينىلەندى . كېيىن 129 § ، 218 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(26) ئالاق ــ نىچۇگۈتلەرنىڭ باغارىن ئۇرۇقىدىن ، شىرگۈگەتۇنىڭ ئوغلى . دەسلەپ 149 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(27) سورقان شىرا ــ سۇلدۇس ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۆلۈكىنىڭ بىرى چىلاغۇننىڭ دادىسى . چىلاغۇن 95 مىڭبېشى ئىچىدە يوق ، ئىھتىمال دادىسى سورقان شىرا بىلەن ئۆز ئۇلۇسىنى باشقۇرىدىغان بولسا كېرەك . دەسلەپ 82 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(28) بۇلۇقان ــ بارۇلاس ئۇرۇقىدىن ، دەسلەپ 201 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(29) قاراچار ــ بارۇلاس ئۇرۇقىدىن ، سۇغۇ سەچەننىڭ ئوغلى . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان ، 243 § دا چاغاتاينىڭ بېنىدا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ دېيىلگەن .

(30) كۆكچۇس ــ باغارىن ئۇرۇقىدىن ، ئۇ ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلىيەلەيدىغان ، غۇنان ، ئۇسۇن ، دەگەيلەر بىلەن ھەق ــ ناھەق ، ياخشى ــ يامانىنى توغرا ئايرىيالايدىغانلىقتىن ، چىڭگىز خان ئۇنى ئالاھىدە چاغاتاينىڭ ياردەمچىسى قىلىپ تەينىلدى . دەسلەپ 120 § دا ، كېيىن 243 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(31) سۈيكەتۇ ــ قوڭقوتان ئۇرۇقىدىن . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(32) نايانا ــ نىچۇگۈلەرنىڭ باغارىن ئۇرۇقىدىن ، يۈقىرىقى 26 ــ مىڭبېشى ئالاقىنىڭ ئىنىسى ، شىگۈگەتۇنىڭ ئوغلى . ئۇ سادافەتلىكى بىلەن چىڭگىز خاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ، كېيىن غول قوشۇننىڭ بېشىلىققا تەينىلەندى . دەسلەپ 149 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(33) جۇگشوي ــ نوياگىن ئۇرۇقىدىن . دەسلەپ 120 § دا ، كېيىن 243 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(34) كۇچگۈر ــ بەسۇت ئۇرۇقىدىن ، يۇقىرىقى 11 ــ مىڭبېشى دەگەينىڭ ئىنىسى . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(35) بالا ــ جالايىر ئۇرۇقىدىن . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(36) ئۆرونار ــ ئېنىق ئەمەس .

(37) دايىر ــ مەركىت ئۇرۇقىدىن . دەسلەپ 197 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(38) مۇگە ــ ئېنىق ئەمەس .
(39) بۇجىر ــ ئېنىق ئەمەس .
(40) مەڭگۈگۈر ــ 243 § دا : « مەڭگۈگۈر غۇنان . كەتە بىلەن چىڭگىز خاننىڭ چوڭ ئوغلى جوچىنىڭ ياردەمچىسى بولدى » دېيىلگەن .
(41) دولغاتاي ــ ئېنىق ئەمەس .
(42) بۆكەن ــ ئېنىق ئەمەس .
(43) قۇدۇس ــ بارۇلاس ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ بىرى قۇبىلاينىڭ ئىنىسى . دەسلەپ 120 § دا ، كېيىن 191 § دا تىلغا ئېلىنغان .
(44) مارال ــ ئېنىق ئەمەس .
(45) جەبكە ــ جالايىر ئۇرۇقىدىن ، گۈۋۈن غوۋانىڭ ئىنىسى . چىڭگىز خاننىڭ ئىنىسى قاسارغا نۆكەر بولغان . دەسلەپ 137 § دا ، كېيىن 243 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .
(46) يۈرۈقان ــ ئېنىق ئەمەس .
(47) كۆك ــ يەنى كۆك بۆقا .
(48) جەبە ــ بەسۈت ئۇرۇقىدىن ، ئەسلى ئىسمى جىرغوغاتاي . چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ ۋە غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنىنىڭ بىرى ، نامى سۆبەگەتەيدىن قېلىشمايدۇ . دەسلەپ 147 § دا تىلغا ئېلىنغان .
(49) ئۈتىتاي ــ ئۈ 124 § دىكى تۆتغارلارغا مەسئۇل دودەي چەربى بولۇشى مۇمكىن .
(50) بالا چەربى ــ يۈقىرىقى 35 ــ ئەگىپشى بالا بىلەن ئىسمداش ، تولۇينىڭ ياردەمچىسى . 243 § دا تىلغا ئېلىنغان .
(51) كەتە ــ چىڭگىز خاننىڭ چوڭ ئوغلى جوچىنىڭ ياردەمچىسى . 243 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .
(52) سۆبەگەتەي ــ ئۇرياڭقا ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ جىن خانلىقى ۋە غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنىنىڭ بىرى . دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .
(53) مەڭگۈ غالجا ــ ئېنىق ئەمەس .
(54) قورچاقۇس ــ ئېنىق ئەمەس .
(55) گووگى ــ 277 § تىلغا ئېلىنىدۇ .
(56) باداي ــ ئۈ ۋاڭ خان بىلەن سەڭگۈمنىڭ ھوجۇم قىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، چىڭگىز خان ئۇنى تارخان قىلىپ تارتۇقلىدى . دەسلەپ 51 § دا ، يەنە 169 § لاردا تىلغا ئېلىنغان .
(57) كىشلىك ــ ئۆرونار ئۇرۇقىدىن ، ئۈ ۋاڭ خاننىڭ تۇيۇقسىز ھوجۇم قىلىدىغانلىقىنى مەخپىي خەۋەر قىلىپ ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ، چىڭگىز خان

ئۇنى تارخان قىلىپ تارتۇقلىدى . دەسلەپ 51 § دا ، كېيىن 169 § لاردا تىلغا ئېلىنغان .

(58) كەتەي — ئۇرۇغۇت ئۇرۇقىدىن ، جۇرچەدەينىك ئوغلى .

(59) چاغۇرقاي — ئۇرىياڭقا ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىك تۆت كۈلۈكىنىك بىرى جەلەمنىك ئىنىسى . دەسلەپ 120 § دا ، كېيىن 243 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(60) ئوگىگىران — ئېنىق ئەمەس .

(61) توغان تېمۇر — مۇشۇ يەردىلا تىلغا ئېلىنىدۇ . ئېنىق ئەمەس .

(62) مەگەتۇ — 270 § دا غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلگەن مەگگەتۇ بولۇشى مۇمكىن .

(63) قاداغان — تاتار ئۇرۇقىدىن ، چىڭگىز خاننىك باۋۇرچىلىرىنىك بىرى . دەسلەپ 120 § دا ، كېيىن 124 § ، 174 § لاردا تىلغا ئېلىنغان .

(64) موروقا — ئېنىق ئەمەس .

(65) دورى بۇقا — ئېنىق ئەمەس .

(66) يىدۇقاداي — چىڭگىز خانىنىك ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىك ياردەمچىسى . 243 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(67) شىراغۇل — ئېنىق ئەمەس .

(68) داۋغۇن — ئېنىق ئەمەس .

(69) تامچى — ئېنىق ئەمەس .

(70) قاغۇران — ئېنىق ئەمەس .

(71) ئالچى — مىڭبېشىلىرى ئىچىدە ، ئۇ قاسار ، جۇرچەدەي ، تولۇن ئۇچى بىلەن بېيجىڭنى تىنچلاندۇرغان ، چىڭگىز خانىنىك يېقىنلىرىنىك بىرى . كېيىن 226 § ، 253 § لاردا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(72) توبساقا — ئېنىق ئەمەس .

(73) تۇغۇيداي — ئېنىق ئەمەس .

(74) توبۇقا — ئېنىق ئەمەس .

(75) ئاجىناي — ئېنىق ئەمەس .

(76) تۈيدەگەر — ئېنىق ئەمەس .

(77) سەچەگۈر — قورولاس ئۇرۇقىدىن ، 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(78) جەدەر — ئېنىق ئەمەس .

(79) ئولار كۆرەگەن — ئېنىق ئەمەس .

(80) كىڭگىيداي — ئۆلقونۇغۇت ئۇرۇقىدىن ، دەسلەپ 120 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(81) بۇقا كۆرەگەن — يۇقىرىقى 3 ـ مىڭبېشى مۇقالىنىك ئىنىسى . دەسلەپ

137 § دا تىلغا ئېلىنغان .

(82) قۇرۇل — ئېنىق ئەمەس .

(83) ئاشىق كۆرەگەن — قۇرچى مىڭبېشىنىڭ ئاستىدا ئۇنىڭ بىلەن تاغاي ئىككىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۇچ مىڭ تۆتۈن باغارسىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 207 § دا تىلغا ئېلىنىدۇ .

(84) قاداي كۆرەگەن — ئېنىق ئەمەس .

(85) چىگۈ كۆرەگەن — ئېنىق ئەمەس .

(86) (87) (88) ئالچى كۆرەگەن — قارىمىقىغا ئۇچ مىڭ تۆتۈن ئوگىدىراق ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

(89) (90) بۈت كۆرەگەن — قارىمىقىغا ئىككى مىڭ تۆتۈن يىكىرەس ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

(91) (92) (93) (94) (95) ئالاقۇش تىگىت قۇرى كۆرەگەن — قارىمىقىغا بەش مىڭ تۆتۈن ئوگىدىراق ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . دەسلەپ 182 § دا تىلغا ئېلىنغان . — ت .

203 § — يۇقىرىدا ئىسىملار ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى توقسەن بەش مىڭ تۆتۈننىڭ مىڭبېشى بولۇپ سايلاندىلار .

خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى يەنە ھەسسىلەپ تارتۇقلايمەن ، — دەپ كۈيئوغۇللىرى ۋە مىڭبېشلىرىغا پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىن ، يەنە — بېرىپ بوغورچۇ ، مۇقالى قاتارلىق مىڭبېشلىرىنى چاقىرىپ كېلىڭلار ! — دەپ پەرمان قىلىپ تۇرۇشىغا ، شىگى قوتۇغ ئوردىدا ئىدى ، شۇنىڭ بىلەن يېنىدىكى شىگى قۇتۇغغا :

— سەن بېرىپ ئۇلارنى چاقىرىپ كەل ، — دەپ بۇيرىدى .

— بوغورچۇ ، مۇقاللار كىمدىن ئارتۇق خىزمەت كۆرسەتكەن ، كىمدىن ئارتۇق كۈچ چىقارغان ؟ — دەپ سورىدى شىگى قۇتۇغ ، — تارتۇقلاشقا توغرا كەلسە ، مېنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىم ، چىقارغان كۈچلىرىم ئۇلاردىن كەممىدى ؟

بۆشۈكتىكى چېغىمدىن ،

ئېزىز بوسۇغاڭدىن ئايرىلمىدىم .

ئىگەكلەرگە ساقال چىققۇچە ،
يامان نىيەتتە بولمىدىم .
زاكىغا يۆگىنىپ ياتقاندىن ،
ئالتۇن بوسۇغاڭغا بېقىندىم .
ئېغىزغا بۇرت چىققىچە ،
دىلىڭنى رەنجىتمىدىم .
مېنى ئۆز بالاڭدەك كۆرۈپ ،
باغاش ئېتىپ ئۆستۈردىڭ .
مېنى ئۆز ئىنىڭدەك كۆرۈپ ،
يېنىڭدا ياتقۇزۇپ چوڭ قىلدىڭ .

ئەمدى مېنى نېمە بىلەن تارتۇقلايسەن ؟

ـــ سەن مېنىڭ ئالتىنچى ئىنىم تۇرساڭ ، نېمە دەپ سېنى تارتۇقلىمايمەن ؟ ـــ دېدى چىگگىز خان شىگى قۇتۇغغا ، ـــ قېرىنداشلىرىم قاتارىدا تېگىشلىك ئۇلۇشىڭدىن بەھرىمەن بولسەن . يەنە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىڭ ئۈچۈن ، توققۇز قېتىم گۈناھ ئۆتكۈزسەڭمۇ كەچۈرۈم قىلىمەن .

ـــ تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ، جىمى ئەللەر ئاسايىش تاپتى ؛ سەن مېنىڭ كۆرۈدىغان كۆزۈم ، ئاڭلايدىغان قۇلقىم بولۇپ ، ئانىمز ، ئىنىلىرىمز ۋە بالىلىرىمزغا ئىسىملىرى بويىچە پۈتۈن يۇرتتىكى كىگىز ئۆيلۈكلەر ، ياغاچ ئىشكىلىكلەرنى مۇڭاپىق ئۇلەشتۇر . گېپىڭنى ھېچكىم يىرالمايدۇ ، ـــ دەپ پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى ئەڭ يۇقىرى يارغۇچىلىققا ① تەينىلەپ ، يەنە :

ـــ ئەلدىن چىققان ئوغرى ـ قاراقچىلار ، يالغانچى ـ ئالدامچىلارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ ، جازالايدىغانلىرىنى جازالا ، ئۆلتۈرىدىغانلىرىنى ئۆلتۈر ! ئەل بويىچە ئۇلەشتۇرۇلگەن

پۇقرالاردىن سورالغان دەۋا ئىشلىرىنى كۆك دەپتەرگە ② خەتلەپ قويۇ . ئۇنى رەتلەپ ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ساقلايمىز . شىگى قۇتۇغ مەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، ئاق قەغەزگە كۆك سىياھ بىلەن پۈتۈپ چىققاندىن كېيىن ، ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇپ ، مەڭگۈ ئۆزگەرتمەيمىز . ئۇنى كىمكى ئۆزگەرتسىكەن ، شۇ جازاغا تارتىلسۇن !

مەندەك بۇ ئاسىراندى ئىنىڭىز ئۇلۇشلاردىن قانداق بەھرىمان بولالىسۇن ؟ ئەگەر ماڭا بەك شاپائەت قىلغىڭ كەلسە ، تۇپا سېپىللىق شەھەردىن خالىغان بىرىنى تارتۇقلىساڭ ، شۇنىڭغا رازىمەن .

— چامىڭ يەتسە ، ئۆز مەيلىڭچە ئىگىلە ! — دېدى . شىگى قۇتۇغ چىڭگىز خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولغاندىن كېيىن ، بوغورچۇ ، مۇقالى قاتارلىق مىڭبېشىلىرىنى چاقىرىپ كەلدى .

① يارغۇچى — ئەسلى تېكستتە jar' u . ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى سورىغۇچى . ھۆكۈم قىلغۇچى . — ت .

② كۆك دەپتەر — ئەسلى تېكستتە koko debder . نوپۇس . چوڭ ئىشلارنى خاتىرىلەيدىغان خاتىرە دەپتەر . بۇ مۇڭغۇللارنىڭ نايمانلارنى بېقىندۇرغاندىن كېيىن ، 13 — ئەسىردىن باشلاپ رەسمىي پېزىق قوللىنىپ ، يازما خاتىرە قالدۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . كۆك دەپتەر دېگىنىگە قارىغاندا ، شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇر پېزىقىنى رەسمىي قوللانغان بولسا كېرەك . — ت .

§ 204 — تەڭ تۇغۇلۇپ ، تەڭ چوڭ بولغاندىۇق ، — دېدى چىڭگىز خان مەڭلىك چالغا ، — ھەي قۇتلۇق چال ، سېنىڭ قىلغان ياخشىلىق ـ يارەملىرىڭنى ئۆمۈر بويى قايتۇرالمايمەن ! قىسقىسى ۋاڭ خان بىلەن سەڭگۈم ئاندام ئاتا ـ بالا ئىككىسى مېنى قىلتاقتا چۈشۈرمەكچى بولۇپ تەكلىپ قىلغاندا ، يول ئۈستىدە ئۆيۈڭگە چۈشكەندە ، سەن مەڭلىك چال مېنى نەسىھەت قىلىپ

توسۇپ قالمىغان بولساڭ ، ئاللىبۇرۇن قاينامغا غەرق بولۇپ ، چوغدا پۈچۈلىنىپ كېتەتتىم . ئاشۇ ياخشىلىقىڭنى ئەۋلادتىن ئەۋلاتقىچە قانداقمۇ ئۇنتارمەن ؟ ئاشۇ ياخشىلىقىڭ ئۈچۈن ، سېنى مۇشۇ ئورۇنىنىڭ تۆرىگە ئولتۇرغۇزۇپ ، مەيلى ئايلار ، يىللار ئۆتسۇن ، تۆھپەڭنى تىلدىن چۈشۈرمەي ، ئۇرۇق ـ ئۇرپاقلىرىڭغىچە ھۆرمىتىڭنى قىلمەن ① .

① مەڭلىك چالىنىڭ تۆتىنچى ئوغلى كۆكچۇ (تەب تەڭرى) چىڭگىز خان بىلەن ئوغلان تېكىنلىرى ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سالغانلىقى ئۈچۈن ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى . لېكىن ، چىڭگىز خان مەڭلىك چالغا : « ... ئۇرۇق ـ ئۇرپاقلىرىڭغىچە ھۆرمىتىڭنى قىلىمەن » دەپ ۋەدە بەرگەنلىكى ئۈچۈن ، كەچۈرۈم قىلىندى . تەپسىلاتى 245 § ، 246 لاردا بايان قىلىندۇ . ـــ ت .

205 § ـــ كىچىك چېغىمدا ، سەككىز شىرغا ئاتىنى بۇلاپ كەتكەندە ، كەينىدىن ئۇچ ـ كېچە كۈندۈز قوغلاپ كېتىۋاتقاندا ، سەن بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدىم ، ـــ دېدى چىڭگىز خان بوغورچۇغا ، ـــ شۇ چاغدا سەن : « ساڭا ھەمراھ بولۇپ ئىزدىشىپ بېرەي » دەپ ، ئۆيدىكى داداڭغىمۇ خەۋەر قىلماستىن ، بىيە ساغدىغان ساغلۇنىڭ ئاغزىنى ئەتمەي ، ئوت ـ چۆپلەرئارىسىغا تىقىپ قويۇپ ، مىنىپ كەلگەن چولاق شورا قۇلامنى قويغۇزىۋېتىپ ، مېنى قارا سىرت تۇم بوز ئېتىڭغا مىنگۈزدىڭ . ئۆزۈڭ قۇلا ئاتقا مىنىپ ، يىلقىلىرىڭنى تاشلاپ قويۇپ ، كەينىمدىن يەنە ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ئىزدىشىپ ، ئاتلارنى ئەكەتكەنلەرنىڭ كۇرەسىگىچە بىللە كەلدىڭ . كۇرەدە يايلاپ يۈرگەن ئاتلىرىمنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ قولىدىن ھەيدەپ ئەكىلىشىپ بەردىڭ . سەن ناقۇ بايانىنىڭ تىكەندەك يالغۇز ئوغلى تۇرۇقلۇق ، مەن بىلەن نېمىنى دەپ دوستلاشقانىدىڭ ؟ باتۇر ـ جەسۇرلۇقىڭ بىلەن ماڭا ھەمراھ بولغان بولساڭ كېرەك . شۇنىڭدىن كېيىن سېنى

سېغىنىپ ، ئالدىڭغا بەلگۈتەينى ئەۋەتىپ چاقىرتتىم ، سەن ھېچ ئىككىلەنمەستىن دوك شورا قۇلاڭنىڭ ئىگىرىگە كۆك ئۆرمەك چاپىنىڭنى غانجۇغلاپ يېنىمغا نۆكەر بولۇشقا كەلدىڭ . دەل شۇ كۈنلەردە ، ئۇچ مەركىت بىزگە ئۇچ قېتىم ھوجۇم قىلىپ ، بورھان خالدون تېغىنى قورشىۋالغاندا ، سەنمۇ بىز بىلەن قورشاۋدا ئىدىڭ . ئۇنىڭدىن كېيىن دالان نەمۇرگەس دېگەن يەردە تاتارلار بىلەن ئۇرىشىپ ، ئۆز ئارا تىركىشىپ شۇ جايدا تۇنەپ قالغىنىمىزدا ، كېچىچە ئاق يېغىن توختىماي ياغقانىدى . شۇ كېچىسى ئامان ـ ئېسەن ئارام ئېلىشىم ئۇچۇن ، ئوست ـ بېشىمغا يامغۇر تەگكۈزمەي ، ھېلىقى ئۆرمەك چاپىنىڭنى يېپىنچاقلاپ ، تۇن بويى بېشىمدا پوتىڭنى بىرلا قېتىم ئالماشتۇرۇپ ئۆرە تۇرۇپ چىقتىڭ . مانا بۇلار سېنىڭ باتۇر ـ جەسۇرلىكىڭنىڭ ئىسپاتى ① . باشقا قىلغان باتۇرلۇقلىرىڭنى سۆزلەپ تۈگىتەلمەيمەن . بوغورچۇ ، سەن مۇقالى ئىككىلار توغرا قىلغانلىرىمنى قۇۋۋەتلەپ ، خاتا قىلغانلىرىمنى توسۇپ ، بۇگۈنكى مۇشۇ كاتتا ئورۇنغا ئىگە قىلدىڭلار . ئەمدى سىلەرمۇ تۆردىن ئورۇن ئېلىشقا ھەقلىق . توققۇز قېتىم گۈناھ ئۆتكۈزسەڭمۇ كەچۈرۈم قىلىمەن . بوغورچۇ ، سەن ئوڭ قاناتنى تۇتۇپ ، ئالتاي تەرەپتىكى تۇمەن تۇتۇننى باشقۇر !

① بوغورچۇنىڭ چىڭگىز خانغا ھەمكارلىشىپ ، سەككز شىرغىسنى تېپىشىپ بەرگەنلىكى ۋە نۆكەر بولۇپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى ئىشلار 90 § . 91 § . 92 § . 93 § . 95 § لاردا بايان قىلىنغان . ـــ ت .

206 § ـــ بىزقورقوناغ جۇبۇردىكى بۇككىنە ئۆسكەن بىر تۇپ دەرەخ ئاستىدا ، ـــ دېدى چىڭگىز خان مۇقالىغا ، ـــ قۇتۇلانىڭ خانلىقىغا سايلانغانلىقىنى تەنتەنە قىلىپ تۇنەپ قالغىنىمىزدا ① ، مۇقالى تەكرى ساڭا بىشارەت بەرگەن ئىشلارنى

ماڭا ئېيتقىنىڭدا ، داداڭ گۈۋۈن غوۋانى ئەسلەپ ، سەن بىلەن خېلىغىچە مۇڭداشقانىدىم . ھازىر مەن بۇ كاتتا ئورۇنغا ئىگە بولدىم . شۇڭا ، مۇقالى ئۇرۇق ـ ئۇرۇقلىرىڭغىچە پۈتۈن ئەلنىڭ پادىشاھى بولۇش ئۈچۈن ، ماڭا گۈۋاڭ دېگەن نام بەرگەنىدىم ② . مۇقالى گۈۋاڭ سەن سول قاناتنى قاراغۇن جىدۈن ③ ئەتراپىدىكى تۈمەن تۈتۈننى باشقۇر !

① قۇتۇلا خانلىققا سايلايغاندا . موڭغۇللارنىڭ دەرەخ ئاستىدا تەنتەنە قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئىشلار 57 § دا بايان قىلىنغان . ـــ ت .

② چىڭگىز خان جەن خانلىقىغا ھەربىي جازا يۈرۈشى باشلىغاندىن كېيىن ، مۇقالىغا « پادىشاھ » دېگەن نام بەرگەن . ـــ ت .

③ قاراغۇن جىدۈن ـــ جاي نامى . ھىگگان تېغىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

207 § ـــ سەن دانا بىشارەت بەرگۈچى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان قۇرچىغا ، ـــ كېچىكمىدىن ھازىرغىچە ، سەن ھۆل ـ يېغىن ، قار ـ شىۋىرغانلاردا ھەمراھ بولۇپ ، ماڭا مەڭگۈ بەختىلىك تىلەپ كەلدىڭ . شۇ چاغلاردا سەن قۇرچى : « تەڭرى راۋا كۆرۈپ ، ئىشلىرىڭنى ئوڭغا تارتسا ، ئوتتۇز خوتۇن ئالمەن » دەپ تىلىگەنىدىڭ . مانا ئەمدى تىلىكىڭ بويىچە يېگىدىن قوشۇلغان ئەل ئىچىدىن ئوتتۇز چىرايلىق قىز ـ خاتۇنلارنى خوتۇنلۇققا تاللىۋال ① !

ـــ تەۋەلىكىڭدىكى ئۈچ مىڭ تۈتۈن باغارىندىن سىرت ، يەنە تاغاي ، ئاشىقلار بىلەن ئاتارگىن ۋە چىنوس ، تۆگۈلۈس ، تەلەڭگۈتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ تۈمەنگە يەتكۈزۈپ ، تۈمەنبېشى بولۇپ ئۇلارنى باشقۇر ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ ئىرتىش دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى ئورمانلاردا ماكانلاشقان ئەللەرنىمۇ باشقۇر . ئۇلار سەن قۇرچىنىڭ رۇخسىتىسىز خالىغانچە يۈرۈشكە يول قويۇلمايدۇ ؛ رۇخسەتسىز ئۆز

بىلگىنىچە يۇرگەنلەرنى بايقىغان هامان دەرهال جازالا !

① قۇرچىنىڭ ئوتتۇز قىز ـ خاتۇن تاللىۋالغانلىقى ۋە كېيىن تۇمەتلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى 121 § ، 241 § لاردا توختىلدۇ . ـــ ت .

208 § ـــ سېنىڭ ئەڭ چوڭ تۆھپەڭ شۇكى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان جۇرچەدەيگە ، ـــ قارا قالجىتتىكى ئىدىرلىقتا كەرەيلەر بىلەن ئۇرۇشۇشقا تەييارلىنىپ ، ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرۇلۇق بېشىمزقېتىپ تۇرغىنىمزدا ، ئەڭ ئالدى بىلەن چىش يېرىپ ئەقىل كۆرسەتكەن قۇيىلدار ئاندام بولسىمۇ ، لېكىن ئۇرۇشتا سەن جۇرچەدەي خىزمەت كۆرسەتتىڭ . شۇ چاغدا سەن جۇرچەدەي ئالدىغا ئۆتۈپ ، جۇركىن ، تۇبەگەن ، دوڭغايتىلارنى ، قۇرى شىلەمۇننىڭ مىڭ تۇرغاۋۇلدىن تەشكىللەنگەن ئاساسلىق قوشۇننىنى سۇرۇپ چېكىندۈرۈپ ، غول قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايىغچە بېسىپ كىرىپ ، ئۇچما ئوق بىلەن سەگىزمىڭ ئانارەڭ قېپىقىزىل يۈزىنى يارىلاندۇردىڭ . ئىھ ! تەگىرىم ، سەن بىزگە كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلىپ ، ئىشلىرىمنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەردىڭ ! ئەگەر سەن سەگىزمىنى يارىلاندۇرمىغان بولساڭ ، بۇگۈنگىچە نېمە كۈنلەرنى كۆرەر ئىدۇق ؟ جۇرچەدەي ، مانا بۇ سېنىڭ كۆرسەتكەن ئەڭ كاتتا خىزمىتىڭ ① ! بىز ئۇ يەردىن قالقا دەريالىنى بويلاپ كۆچكەندە ، سېنى قالقان قىلىپ ، ھىماتىڭدا بالچۇن كۆلى بويىغا كېلىپ ئۇسۇزلۇقنى قاندۇردۇق . كېيىن بالچۇن كۆلىدىن قوزغالغاندا ، كەرەيلەرنى جازالاش ئۈچۈن ، سېنى ئالغىنچى قىلىپ ئەۋەتتىم . تەگرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ، كەرەيلەرنى بېقىندۇردۇق . شۇنىڭ بىلەن ئاساسلىق ئەل ـ ئۇلۇسلىرى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن ، نايمان ، مەركىتلەر ئۇرۇش قىلغۇدەڭ مادارى قالماي تىرىپەرەن بولۇپ ، بىزگە يېڭىلدى .

نايمانلار بىلەن مەركىتلەرنى ئوجۇقتۇرۇشتا، كەرىيلەردىن جاقا گامبۇ ئىككى قىزىنى بىزگە تارتۇق قىلىپ، قارىمىقىدىكى ئۇلۇسلارنى ساقلاپ قالدى، بىراق ئۇلارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي بىزدىن يۈز ئۆرۈپ بۆلىنىپ كەتتى. جۇرچەدەي سەن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بۆلىنىپ كەتكەن جاقا گامبۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرىۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلۇسلىرىنمۇ ئۆتكۈزىۋالدى. مانا بۇمۇ سەن جۇرچەدەينىڭ يەنە بىر كۆرسەتكەن خىزمىتىڭ.

ئۇرۇش بولغان كۈنلەردە،
جاننى تىكىپ ئاتلاندىڭ.
ھايات ـ ماماتلىق پەيتلەردە،
قان كېچىپ ئېلىشتىڭ.

شۇ سەۋەبلەردىن چىڭگىز خان ئىباغا بېكەنى جۇرچەدەيگە تارتۇق قىلىشتا، ئىباغا بېكەگە دېدى:

ـــ سېنى ئەخلاق ـ پەزىلەتسىز دېمىدىم؛
سېنى ھەم سەت ـ كۆرۈمسىز دېمىدىم.
سېنى ئىللىق قوينۇمدا ياتقۇزدۇم،
سېنى يۇمشاق قۇچىقىمدا ئەركىلەتتىم.
خانىش ـ مەلىكىلەر قاتارىدىن
ساڭا ئورۇن بەردىم،
سېنى مانا ئەمدى ھەدىيە قىلىمەن
تۆھپە قوشقان جۇرچەدەي پالۋانغا.

ئۇنىڭ كۆرسەتكەن باتۇرلۇقىنى ھەرگىز ئۇنتۇلمايمەن.

قان كېچىپ ئېلىشقان كۈنلەردە،
ئالدىمدا قالقان بولۇپ كەلدى.
دۇشمەنلەر ئېتىلىپ كەلگەن چاغلاردا،
يېنىمدا دالدا بولۇپ كەلدى.

بۆلۈنۈپ كەتكەن ئۇلۇسۇمنى
بىرلىككە كەلتۈرۈپ بەردى ،
توزۇپ كەتكەن خەلقىمنى
بىر يەرگە يىغىپ بەردى .
سېنى مانا ئەمدى ھەدىيە قىلىمەن
ھەسسە قوشقان جۇرچەدەي باتۇرغا .

بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئورنىمدا ئولتۇرغان ئەۋلادلار ئەنە شۇنداق ھەسسە قوشقان تۆھپىكارلارنى ھەرگىز ئۇنتۇمائىلار ، ئېسىڭلاردا بولسۇنكى ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ئىباغا بېكەنىڭ ئورنىنى ئۇزۇپ قويمائىلار .

ـــ داداڭ جاقا گامبۇ ساڭا ئىككى يۇز ئەنچى ② بىلەن باۋۇرچى ئاشىق تېمۇر ، ئالچىق ③ ئىككىسىنى قوشۇپ بەرگەندى . ئەمدى سەن ئۇرۇغۇتلار تەرەپكە بېرىش ئالدىدا تۇرىسەن . ئەستىلىك ئۇچۇن بولسمۇ ، باۋۇرچى ئاشىق تېمۇر ، ئالچىق ئىككىسى بىلەن يۇز ئەنچىنى ماڭا قالدۇرۇپ كېتەرسەن ، ـــ دەپ ئۇلارنى ئېلىپ قالدى .

ـــ ئىباغامنى ساڭا بەردىم ! ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ خۇرچەدەيگە ، ـــ سەن تۆت مىڭ تۇتۇن ئۇرۇغۇتنى باشقۇر !

① جۇرچەدەيىنىڭ قارا قالجىت ئىدىرلىقىدا ۋالڭ خان بىلەن ئۇرۇشۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە سەگگۈمنى يارلاندۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشلار 171 § ، 185 § لاردا بايان قىلىنغان . ـــ ت .

② ئەنچى ـــ 43 § دىكى ئىزاھات ③ كە قارالسۇن . ـــ ت .

③ ئالچىق ـــ ئادەم ئىسمى . ئالچىق « جاسۇس ، ئىشپىئون ، خائىن » دېگەن مەنىلەردە . ـــ ت .

توققۇزىنچى باب

209 § ــ سەن ماڭا كۆچلۈكلەرنىڭ بويىنىنى قايرىپ، پالۋانلارنىڭ بېلىنى سۇندۇرۇپ بەردىڭ. تۆت كۈلۈكۈم قۇبلاي، جەلمە، جەبە، سۈبەگەتەي سىلەر

بار دېگەن يەرگە باردىڭلار،
بارغان يەردىكى ئۈيۈل تاشلارنى
كۆكۈم ـ تالقان قىلىۋەتتىڭلار.
ئاتلان دېگەن يەرگە ئاتلاندىڭلار،
ئاتلانغان يەردىكى چوققىلارنى
يېرىپ پارچىلىۋەتتىڭلار.
تاغلار سىلەرگە باش ئەگدى،
دەريالار مۇ يول بەردى.

تۆت كۈلۈكۈم قۇبلاي، جەلمە، جەبە، سۈبەگەتەي سىلەر بار دېگەن يېرىمگە بارساڭلار؛ تۆت سەركەردەم بوغورچۇ، مۇقالى، بوروغۇل، چىلاغۇن باتۇر سىلەر يېنىمدا تۇرساڭلار؛ ئۇرۇش كۈنلىرى، جۇرچەدەي، قۇيىلدار ئىككىڭلار ئۇرۇغۇت، ماڭغۇتلارنى باشلاپ ئالدىمدا تۇرساڭلار، كۆڭلۈم خېلى توق تۇرىدىكەن! ــ دېدى چىڭگىز خان قۇبلايغا ۋە پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە:

ــ سەن بارلىق چېرىكلەرگە مەسئۇل چىرىكبېشى بول. بەدۈگۈننىڭ مىجەزى چۈس بولغاچقا، ئۇنى ياقتۇرمايمەن، شۇڭا ئۇنىڭغا مىڭ تۈتۈن بەرمىدىم. سەن ئۇنىڭ بىلەن چىقىشالايسەن، ئىككىڭلار مەسلىھەتلىشىپ مىڭ تۈتۈننى باشقۇرىڭلار، بۇنىڭدىن

كېيىنمۇ ئۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلىشىمىز كېرەك !

210 § ـــ بوغورچۇ ، مۇقالى قاتارلىق نويانلار ، دودەي ، دوغولۇ قاتارلىق چەربىلەر ! ـــ دېدى گەنىگەسلەردىن غۇنانغا ، ـــ بۇ غۇنان

كېچىلىرى چىلبۆرىدەك ،
كۈندۈزلىرى بۆركۈتتەك يۇرىدۇ .
كۆچ دېگەندە قالمىدى كەينىمدە ،
تۇر دېگەندە ماڭمىدى ئالدىغا ،
ھەمراھ بولۇپ كەلدى يېنىمدا ،
ئوچۇق چىراي ئاچمىدى دۈشمەنلىرىگە ،
يان تاياق بولمىدى كۈشەندىلىرىگە .

سىلەر غۇنان ، كۆكچۈس ئىككىسىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالماي ئىش قىلماڭلار . ھەممە ئىشتا ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىڭلار !

ـــ جوچى بالىلىرىمنىڭ چوڭى ، شۇڭا غۇنان ، سەن گەنىگەسلەرنى باشلاپ ، جوچىنىڭ قول ئاستىدا تۇمەن تۇتۇنىنىڭ تۇمەنبېشى بول ! ـــ دەپ پەرمان چۈشۈردى يەنە ، ـــ ئۇنىڭدىن باشقا ، غۇنان ، كۆكچۈس ، دەگەي ، ئۇسۇن ① چال سىلەر تۆتىلار كۆرگەنلىرىڭلارنى ۋە ئاڭلىغانلىرىڭلارنى قىلچە يوشۇرماستىن مەلۇم قىلىپ تۇرۇڭلار .

① ئۇسۇن ـــ ئادەم ئىسمى . ئۇسۇن (Usun) « ئۇزۇن » . ـــ ت .

211 § ـــ جەلمە ، جارچىغۇداي چال كۆرىكىنى يۇدۇپ ، بۇشۇكتىكى سەن جەلمەنى ئېلىپ ، بۇرھان خالدون تېغىدىن ئەكەلگەندى . مەن ئونون دەريا سىنىڭ يېنىدىكى دەلىگۇن بولداغ دېگەن يەردە تۇغۇلغاندا ، جارچىغۇداي چال ئۇستۇمگە بۇلۇن

يۆگەك يېپىپ قويغاندى ① . شۇ كۈندىن باشلاپ سەن ماڭا ئىشكىمدىكى چاكار ، بوسۇغامدىكى قۇلدەك بۇگۈنكىچە ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتىسەن . قوشقان ھەسسىگىمۇ كۆپ ، — دېدى چىگگىز خان جەلمەگە ۋە پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە :

— تەك تۇغۇلۇپ ، تەك چوك بولغانلىقىمىز ، بۇلغۇن يۆكەكنىك ھۆرمىتى ئۈچۈن ، قۇتلۇق جەلمە ، توققۇز قېتىم گۈناھ ئۆتكۈزسەڭمۇ ، گۈناھىڭدىن كېچىمەن ، — دېدى .

① جارچىغۇداينىك چىگگىز خاننىك ئۇستىگە بۇلغۇن يۆگەك ياپقانلىقى ھەققىدىكى ئىشلار 97 § دا بايان قىلىنغان . — ت .

212 § — ئاتا ـ بالا ھەر بىرىگلارغا مىك تۇتۇندىن ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىمنى چۈشىنەمسىلەر ؟ ئۇلۇسنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ، سەن داداڭغا قانات بولۇپ ، تېگىشلىك ھەسسەڭنى قوشقانلىقىڭ ئۈچۈن ، چەرىلىك ئاتاق بەردىم ، — دېدى چىگگىز خان تولۇنغا ① ۋە پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە :

— ئۆزۈڭ يىغقان ئۇلۇسنى مىڭ تۈتۈنگە يەتكۈزۈپ ، ئۇلارنى تۇرغان ② بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باشقۇر ! — دېدى .

① تولۇن — مەڭگىلىكنىڭ ئوغلى . 12 ـ مىڭبېشى . — ت .
② تۇرغان — تۆرۈخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ . — ت .

213 § — مەڭگۈتۇ قىيانىنىڭ ① ئوغلى ئۆڭگۈر ، — دېدى چىگگىز خان باۋۇرچى ئۆڭگۈرگە ، — ئىلگىرى سەن ئۈچ تۇغراغۇت قېرىنداشلار ② ، بەش تارغۇت قېرىنداشلار ③ ، ئىككى چاڭشىغۇت ، بايائۇتلار بىلەن مەن تەرەپكە كېلىپ ، بىر كۈرە بولۇپ تەشكىللەندىڭلار ① . ئۆڭگۈر سەن

نى ـ نى تۇمانلاردا

پەقەت يولدىن ئاداشمىدىڭ ،
تالاي ـ تالاي ئۇرۇشلاردا
قىلچە ئاسىيلىق قىلمىدىڭ ،
ھۆل ـ يېغىنلاردا
مەن بىلەن تەڭ چېلاشتىڭ ،
قار ـ شۇرغانلاردا
مەن بىلەن تەڭ ئۇشۇدىڭ ،

ئەمدى سەن مەندىن قانداق تارتۇق تەلەپ قىلسەن ؟

ـــ ئەگەر تارتۇق تەلەپ قىل دېسىڭىز ، ـــ دېدى ئۆڭگۈر ، ـــ بايانغۇت قەبىلىداشلىرىم ھەرقايسى قەبىلىلەرگە چېچىلىپ كەتتى ، ئەگەر تارتۇقلايمەن دېسىڭىز ، ئاشۇ چېچىلىپ كەتكەن قەبىلىداشلىرىمنى بىر يەرگە جەم قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمەن .

ـــ بولىدۇ ، ئۇنداق بولسا بايانغۇت قەبىلىداشلىرىڭنى يىغىپ مىڭ تۇتۇنگە يەتكۈزۈپ ، ئۇلارنى باشقۇر ! ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ـــ ئۆڭگۈر ، بوروغۇل ئىككىلار ئوڭ ـ سولدا باۋۇرچى بولۇپ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى ئۇلەشتۇرگەندە ، ئوڭ تەرەپتىكى ئولتۇرغان ۋە ئۆرە تۇرغان ؛ سول تەرەپتىكى تىزىلغان ۋە تىزىلمىغانلارغا بىرىنى قويماي تەڭ ئۇلەشتۇردۇڭلار . ئىككىلار شۇنداق تەڭ ئۇلەشتۇرۇپ ، كارنىيەمنى ئاچچىق قىلماي ، كۆڭلۈمنى خاتىرجەم قىلدىڭلار . ئەمدى ئۆڭگۈر ، بوروغۇل ئىككىڭ بېرىپ كۆپچىلىككە ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى ئۇلەشتۇرۇڭلار . سورۇنغا كىرگەندە ، سىلەر تۇسۇرگەنىڭ ئوڭ ـ سول ئىككى تەرىپىدە ئولتۇرۇپ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى تەييارلاپ ، تولۇنلار بىلەن ئالدىڭلارنى شىمالغا قىلىپ ئوتتۇرىدا ئولتۇرىسىلەر ⑤ .

① مەڭگەتۇ قىيان ــ ئادەم ئىسمى . چىڭگىز خاننىڭ چوڭ دادىسى . ــ ت .

② ئۇچ تۇغراغۇت ــ 120 § تىكى جالايىرلاردىن قاچىغۇن توغراغۇن ، قارغاي توغراغۇن ، قارالداي توغراغۇن ئۈچ ئاغا ـ ئىننى دېمەكچى . ــ ت .

③ بەش تارغۇت ــ 120 § تىكى قاداغان ، دالدۇرقان قاتارلىق بەش ئاغا ـ ئىننى دېمەكچى . ــ ت .

④ بۇ ھەققىدىكى ئىشلار 120 § دا بايان قىلىنغان . شۇ چاغدا تېمۈرچىنلار جامۇقالاردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، موڭغۇللارنىڭ ھەرقاسى ئۇرۇقلىرىنى ئۆز ئارا تالىشىۋاتقان چاغ ئىدى . كۆرە بولۇپ تەشكىللىنىش ھەربىي مۇداپىئە جەھەتتىكى مۇھىم بىر ھالقا ، تېمۈرچىن ئۇچۇن چوڭ بىر ياردەم ئىدى . ــ ت .

⑤ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى كاتتا توي ـ زىياپەتلەرنى ئۆتكۈزگەندە ، قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ، يوغان بىزەك چېدىر تىكىدۇ . خوجايىن شىمال تەرەپىنىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز ئورۇندا ئولتۇرىدۇ ، ھەرقايسى ئاقسۆڭەك ۋە شەيخ ـ راھىبلار ھۆرمىتى بويىچە ئۇڭ ۋە سول تەرەپلەردە ئولتۇرىدۇ . ئۇدۇلى (كۈنپېتىش تەرەپ) دىكى ئوڭ ـ سول قارمۇقارشى ئىككى قاتار كىگىز سېلىنغان ئورۇندا ھەرقايسى ئەمەلدارلار شىمالغا قاراپ ئولتۇرىدۇ . شىمال تەرەپ بولسا تۆر ھېسابلىنىدۇ . تۆرنىڭ ئالدى تەرەپكە ئادەم ئۆتىدىغان كەڭ ئورۇن بوش قويۇلىدۇ . يولنىڭ ئىياغ (كۈنپېتىش تەرەپتىكى چېدىرنىڭ ئېغىز) تەرىپىگە قىمىز قاچىلانغان ئىدىش ـ كوزا (تۇسۇرگە) لار قويىلىدۇ . ئۇلارنىڭ يېنىدا چىرايلىق كىيىنگەن بىر ياكى بىر قانچە ئەمەلدار ئالدىنى شىمال تەرەپكە قىلىپ ، ئىچىملىكلەرنى نارازەت قىلىپ ئولتۇرىدۇ ياكى يۇكىنىپ ئولتۇرىدۇ . مانا مۇشۇ ئورۇن چىگىز خاننىڭ ئۆڭگۈر قاتارلىقلارغا كۆرسىتىپ بەرگەن ئورنى . ــ ت .

214 § ــ شىگى قۇتۇغ ، بوروغۇل ، كۇچ ، كۆكچۇ ، ــ دېدى چىڭگىز خان بوروغۇلغا ، ــ ئاپام تۆتىكلارنى
كۆچكەن ئەلنىڭ يۇرتىدىن ،
تالادا قالغان يېرىكلاردىن ،
يېنىغا قايتۇرۇپ كەلگەن .
ئۆز بالىسىدىن ئەزىز بىلىپ ،
قۇچۇقىدا ياتقۇزۇپ باققان ،
بېشىكلارنى سلاپ يۇرۇپ ،

يىگىت قىلىپ قاتارغا قوشقان .
پېشىڭلاردىن يېتەكلەپ يۈرۈپ ،
ئەر ئېتىپ سەپەرگە قوشقان .

سىلەرنى كۆلەڭگىمىزدەك ئايرىلماس ھەمراھ بولسۇن دەپ ، تالاي جاپا ـ مۇشەققەتلەردە بېقىپ چوڭ قىلغانىدى . ھازىر سىلەر ئاپامنىڭ سىڭدۈرگەن ئەجرىنى قانچىلىك ئاقلىدىڭلار ؟ بورۇغۇل ، سەن ماڭا نۆكەر بولۇپ كەلگەندىن بېرى ،

ھايات ـ ماماتلىق ئۇرۇشلاردا ،
مېنى ئاچ ـ زېرىن قويمىدىڭ ؛
جۇدۇن ـ چاپقۇنلۇق تۇنلەردە ،
مېنى ئۇيقۇسىز قويمىدىڭ .
تۇشمۇتۇش تۇتۇشقانلاردا ،
شورپىسىز قويمىدىڭ .

ئاتا ـ بوۋىمىزنى قەستلىگەن تاتارلاردىن قانغا قان ، جانغا جان ئېلىش ئۈچۈن ، ئۇلانى ھارۋا ئوقىنىڭ قۇلىقىغا تەڭلەشتۇرۇپ قىرىۋاتقاندا ، ئۇلاردىن قارىكىل شىرا ئوغرىدەك قېچىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئاخىر ئاچارچىلىق ، ئۇسۇزلۇققا چىدىماي ، ئاپامنىڭ ئۆيىگە كىرىپ : « تىلەمچى مۇساپىرمەن » دەپ يېمەكلىك تىلەپ كىرگەندە ، ئاپام : « تىلەمچى بولساڭمۇ ، كىرىپ ئولتۇر » دەپ ئوڭ تەرەپتىكى كاتىنىڭ ئايىغىدىكى بوسۇغا يېنىنى كۆرسىتىپتۇ ① . ئۇ ئەمدى ئولتۇرۇشىغا بەش ياشلىق تولۇي ئۆيگە يۈگىرىپ كىرىپ چىقىپ كېتىۋاتقاندا ، قارىكىل شىرا ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ، ئۇنى قولتىقىغا قىسىپ ، پىچىقىنى سۇغىرىپ تالاغا مېڭىۋاتقاندا ، ئۆينىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرغان بورۇغۇلنىڭ خوتۇنى ئالتانى : « بالا تۇگەشتى ! » دەپ ئاپامغا توۋلىغىنىچە ئۇنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقىپ ، بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ

كۆكۈلىسىدىن ئېلىپ ، يەنە بىر قولى بىلەن پىچاق سۇغۇرىۋاتقان قولىغا ئېسىلىپ پىچىقىنى چۇشۇرۇۋېتىپتۇ . شۇ چاغدا ئۆينىڭ كەينىدە قارا توقال كالا سويىۋاتقان جەتەي بىلەن جەلمە ئالتانىڭ قىيا ـ چىياسىنى ئاڭلاپ ، قوللىرى قان پېتى پالتا ، پىچاقلىرىنى كۆتەرگىنىچە ئېتىلىپ كېلىپ ، تاتار قارىكىل شىرانى چېپىپ ئۆلتۈرىۋېتىپتۇ . ئالتانى ، جەتەي ، جەلمە ئۇچى بالىنى بىز قۇتۇلدۇرۇۋالدۇق ، دەپ تالىشىپ قىزىرىشىۋاتقاندا ، جەتەي بىلە جەلمە ئىككىسى :

ـــ بىز يۇگۇرۇپ كېلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىۋەتمىگەن بولساق ، سىزدەك يالغۇز بىر ئايال كىشىنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى ؟ بالا ئاللىبۇرۇن ئۆلۈپ بولاتتى . شۇڭا ، بىرىنچى خىزمەت بىزگە تەن ، ـــ دېيىشىپتۇ ، ئالتانى :

ـــ ئەگەر ئاۋازىمنى ئاڭلىمىغان بولساڭلار ، بالىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىنى نەدىن بىلەتتىڭلار ؟ مەن ئۇنىڭ كۆكۈلىسىدىن ئېلىپ ، پىچىقىنى چۇشۇرۇۋەتمىگەن بولسام ، جەتەي ، جەلمە ئىككىڭلار يۇگۇرۇپ كەلگىچە ، بالا ئاللىبۇرۇن چېنىدىن ئايرىلىپ بولاتتى ، ـــ دەپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، بىرىنچى تۆھپە ئاخىر ئالتانغا تەن بولدى . بورۇغۇلنىڭ خوتۇنى ئالتانى بورۇغۇلغا يان شوتا بولۇپ بەرگەنلىكتىن ، تولۇي ئامان قالدى . بىز كەرەيلەر بىلەن قارا قالجىت ئەلەتتىكى ئۇرۇشتا ، ئۆگەدەينىڭ بوينىغا ئوق تېگىپ ، ئاتتىن يىقىلىپ ياتقاندا ، بورۇغۇل يېتىپ كېلىپ ، ئۇنىڭ بوينىدىكى ئۈيۈپ قالغان قانلارنى شوراپ تازىلاپ ، ئۇنى بىر كېچە باقتى . ئەتىسى ئەتىگەندە ئۆگەدەي ئاتقا چىقالمىغانلىقتىن ، ئۇنى يۆلەپ ئاتنىڭ ئالدىغا مىنگۈزۈپ ، بوينىدىكى قانلارنى يەنە شوراپ ، ئېغىز ـ بۇرۇنلىرى قېپقىزىل قان پېتى ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ كەلدى ② . ئاپامنىڭ

مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ باققان ئەجرىنى ئىككى بالامنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن ئاقلىدىڭ. بوروغۇل سەن ماڭا نۆكەر بولۇپ كەلگەندىن بېرى، چاقىرغان ھامان پەيدا بولدۇڭ. شۇڭا، توققۇز قېتىم گۈناھ ئۆتكۈزسەڭمۇ، گۈناھىڭدىن كېچىمەن.

① كىگىز ئۆينىڭ بوسۇغىسىنىڭ ئوڭ (كۈنپېتىش) تەرىپىدە ھۆرمەتلى يوق مېھمانلار ئولتۇرىدۇ. سول (كۈنچىقىش) تەرىپىدىكى ئىشىككە يېقىن جايدا ئانچە ھۆرمەتلى بولمىغان ئايالالار، بالىلار ياكى خىزمەتكارلار ئولتۇرىدۇ. ـــ ت.

② بۇ ھەقتىكى ئىشلار 173 § دا بايان قىلىنىدۇ. ـــ ت.

215 § ـــ ئەمدى ئۇرۇقىمىزنىڭ خاتۇن ـ قىزلىرىنى تارتۇقلايلى! ـــ دېدى چىڭگىز خان يەنە.

216 § ـــ ئۇسۇن، غۇنان، كۆكچۇس، دەگەي تۆتكىلار كۆرگىنىڭلارنى قىلچە يوشۇرماستىن؛ ئويلىغىنىڭلارنى قىلچە ئايىماستىن ماڭا ئېيتىپ تۇرىدىكلار، ـــ دېدى چىڭگىز خان ئۇسۇن چالغا، ـــ شۇڭا، ئۇسۇن سىز موڭغۇللارنىڭ ئۇلگىلىك نويانى، ھۆرمەتلىك بېگى بولۇشقا ھەقلىسىز. بىز موڭغۇللار بەگ دېگەن ئەمەلنى چوڭ بىلمىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سىز ئارىمىزدىكى باغارىن ئۇرۇقى ئاقساقىلىنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، سىزنى بەگ دېگەن ئەمەل بىلەن تارتۇقلايمەن، بۇنىڭدىن كېيىن ئاق تون كېيىپ، تۇم بوز ئاتقا مىنىسىز، تۆردىن ئورۇن ئېلىپ، نەزىر ـ چىراغلارغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، سەدىقە بېرىدىغان يىل، ئاي، كۈنلەردىن بېشارەت بېرىپ تۇرارسىز.

217 § ـــ قۇيىلدار ئاندام ئىلگىرىكى ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن قازا قىلدى، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان

چۈشۈرۈپ ، ــ ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ، ئۇرۇق ـ ئۇرۇقلىرى نەپەقەدىن بەھرىمەن بولىدۇ .

§ 218 ــ داداڭ چاغان غوۋا ھەر قېتىمقى ئۇرۇشلاردا مېنى ئىھتىيات بىلەن ئالدىمدا قوغدايتتى ، ــ دېدى چىڭگىز خان يەنە چاغان غوۋانىڭ ئوغلى نارىن توغرىلغا ، ــ لېكىن ، دالان بالجۇتتىكى ئۇرۇشتا جامۇقانىڭ قولىدا قازا تاپتى . ئەمدى توغرىل سېنى داداڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ، نەپەقە بىلەن تارتۇقلايمەن .

ــ مېنىڭ نەگۈس قېرىنداشلىرىم ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا تەمتىرەپ يۈرىدۇ ، تارتۇقلايمەن دېسىڭىز ، ئاشۇ بىچارە نەگۈس قېرىنداشلىرىمنىڭ بېشىنى بىر يەرگە يىغىشقا رۇخسەت قىلغايسىز .

ــ ئۇنداق بولسا ، نەگۈس قېرىنداشلىرىڭنى يىغىپ ئەۋلادىڭ ئەۋلادقىچە باشقۇر ، ــ دەپ پەرمان چۈشۈردى چىڭگىز خان .

§ 219 ــ كېچىك چېغىمدا ، تايچىغۇتلاردىن تارغۇتاي كىرىلتۇغنىڭ قېرىنداشلىرى ھەسەت قىلىپ مېنى تۇتقۇن قىلغاندا ، ــ دېدى چىڭگىز خان سورقان شىرانى يەنە ، ــ سورقان شىرا سىز : « قېرىنداشلىرىڭ ساڭا ھەسەت قىلىۋاتىدۇ » دەپ ئوغلىڭىز چىلاغۇن ، چىمبايلار ، قىزىڭىز قاداغان بىلەن ماڭا غەمخورلۇق قىلىپ ، مېنى يوشۇرۇپ قويغانىدىڭلار ، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن يەنە مېنى كەتكۈزۈۋەتكەنىدىڭلار . شۇ قىلغان ياخشىلىق ۋە ئىلتىپاتلىرىڭىز ئۈندۈزى ئېسىمدىن ، كېچىسى چۈشۈمدىن زادى كەتمەيدۇ . لېكىن ، سىز شۇ چاغدا تايچىغۇتلار تەرەپتىن ناھايىتى كەچ قايتىپ كەلگەنىدىڭىز . شۇ ياخشىلىقىڭىز

ئۇچۇن تارتۇقلىسام ، نېمە تەلەپ قىلارسىز ؟

ـــ ئەگەر تارتۇقلايمەن دېسەڭ ، ـــ دېدى سورقان شىرا بالىلىرى چىلاغۇن ، چىمبايلار بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ، ـــ ماڭا مەركىتلەرنىڭ ماكانى سەلەڭگە دەريا سى تەۋەسىنى سۇيۇرغاللىققا بەر . باشقا ئاتىغان تارتۇقلىرىڭ بولسا يەنە مەيلى .

ـــ مەركىتلەرنىڭ ماكانى سەلەڭگە دەريا سى تەۋەسىنى سىزگە سۇيۇرغاللىققا بەردىم ۋە يەنە تارخانلىق ھوقۇقنامۇ بەردىم ، ـــ دەپ پەرمان چۇشۇردى چىڭگىز خان ، ـــ ئەۋلادتىن ئەۋلادىڭىزغىچە قۇرچى بولۇپ ، توي ـ زىياپەتلەردە يەپ ـ ئىچىسىز . تارخان بولغانكەنسىز ، توققۇز قېتىم گۇناھ ئۆتكۈزسىڭىزمۇ ، جازاغا تارتىلمايسىز .

ـــ چىلاغۇن ، چىمباي ! ئىككىڭلارنىڭ ئىلگىرى دېگەن گەپلىرىڭلار ھېلىمۇ ئېسىمدە ، قىلغان ياخشىلىقىڭلارنى قانداق قايتۇرسام بولار ؟ ـــ دېدى چىڭگىز خان يەنە چىلاغۇن ، چىمبايغا ۋە پەرمان چۇشۇرۇپ :

ـــ كۆڭلۈڭلەرگە نېمە پۈككەن بولسا ڭلار ، كەم ـ كۈت نەرسەڭلەرنى تەلەپ قىلماقچى بولسا ڭلارمۇ ، ئارىغا ئەلچى سېلىپ يۇرمەي ، ماڭا ئۇدۇل دەۋېرىڭلار ، ئاغزىڭلاردىن چىققانلارنى ئورۇنداپ بېرىمەن .

ـــ سورقان شىرا ، بادەي ، كىشىلىك تارخانلار ، سىلەرنىڭ تارخانلىق ھوقۇقىڭلارنى يەنە ئۆستۇرەي .

دۇشمەنلەرنى مۇھاسىرىگە ئالسا ڭلار ،
مال ـ دۇنيانى ئۇلۇشىڭلار خالىغانچە .
ئوۋدا ئولجا ئالسا ڭلار قانچە ،
ئولجىلارنى بۆلۈشىڭلار شۇنچە .

ـــ سورقان شىرا ، سەن تايچىغۇتلاردىن تۆدەگەنىڭ خىزمەتكارى ئىدىڭ . بادەي ، كىشلىك ! ئىككىڭمۇ يەكە چەرەننىڭ يىلقچىلىرى ئىدىڭلار . ھازىر ماڭا تۇرۇۋۇك بولغىنىڭلار ئۈچۈن ، سىلەرمۇ قۇرچى بولۇپ ، توي ـ زىياپەتلەردە سورۇنلاردىن ئورۇن ئېلىپ يەپ ـ ئىچىڭلار ، تارخانلىقنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ كۆڭۈل ئېچىڭلار ! ـــ دەپ پەرمان چۈشۈردى چىڭگىز خان يەنە .

220 § ـــ شىرگۈگەتۈ ① چال ئۇغلى ئالاق ، نايانالار بىلەن تارغۇتاي كىرىلتۇغنى تۇتۇۋېلىپ بىزگە ئەكىلىۋېتىپ ، قۇتۇغۇل نۇغۇ دېگەن يەرگە كەلگەندە ، ـــ دېدى چىڭگىز خان نايانانا يەنە ، ـــ سەن نايانا : « ئۆز خانىمىزغا ئاسىيلىق قىلىپ ، ئۇنى تۇتۇپ ئاپىرىپ بېرىمىزمۇ ؟ » دەپ ، ئاسىيلىق قىلىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە رايىڭلار بارماي ، ئۇنى قويۇۋېتىپسىلەر . شۇنىڭ بىلەن ، شىرگۈگەتۈ چال ئوغلى ئالاق بىلەن نايانا ئىككىڭلارنى ئەگەشتۈرۈپ بىز تەرەپكە كەلگەندە ، سەن نايانا بىلجىغۇر ② : « بىز ئۆز خانىمىز تارغۇتاي كىرىلتۇغنى تۇتۇۋالغاندۇق ، بىراق ئاسىيلىق قىلىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە رايىمىز بارماي ، ئۇنى يولدا قويۇۋەتتۇق . مانا ئەمدى خىزمەتلىرىنى قىلغىلى كەلدۇق . ئەگەر ئۆز خانىمىزنى ئاسىيلىق قىلىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرسەك ، خەقلەر ئۆز خانىغا قول سالغانلارغا كېيىن كىممۇ ئىشەنسۇن ؟ » دېگەنىدىڭ . « ئۆز خانىمىزغا ئاسىيلىق قىلىشقا رايىمىز بارماي قويۇۋەتتۇق » دېگەن ئاشۇ گېپىڭگە قاراپ ، « ساڭا چوڭ ئىشلارنى تاپشۇرساق بولغۇدەك » دېگەنىدىم ، ھازىر بوغورچۇغا ئوڭ قانات تۇمەن تۇتۇننى باشقۇرۇشقا تاپشۇرىمەن ؛ مۇقالىغا گوۋاڭ دېگەن نامنى بېرىپ ، سول قانات تۇمەن تۇتۇننى باشقۇرۇشقا تاپشۇرىمەن ؛ نايانا ، ساڭىمۇ غول قوشۇن تۇمەن تونىنى باشقۇرۇشقا

تاپشۇرىمەن

① شىرگۈگەتۇ — ئادەم ئىسمى . ئەسلى تېكستتە شىرگۆتۇ (shirgətu) . لېكىن ئالدىنقى پاراگرافلاردا « شىرگۈگەتۇ » دەپ ئېلىنغانلىقتىن . بىرخىللاشتۇرۇش ئۈچۈن . « شىرگۈگەتۇ » دەپ ئېلىندى . — ت .

② نايانا بىلىگەۋر — ئادەم ئىسمى . بىلىگەۋر (Bilgi' ur) « قۇچقاچ » دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئۇنىڭ كىچىك چېغىدىكى ئەركىلەتمە ئىسمى بولۇشى مۇمكىن . « ئالتۇن توپچى » 148 - بەتتە نايانا بىلىداغۇر دەپ ئېلىنغان . — ت .

221 § — جەبە ، سۈبەگەتەي ئىككىلارمۇ يىغقان ئەللىرىگىلارنى مىڭ تۈتۈندىن تەشكىللەپ باشقۇرۇڭلار ! — دېدى چىڭگىز خان يەنە ① .

① جەبە ، سۈبەگەتەي چىڭگىز خاننىڭ تۆت كۈلۈكىنىڭ ئىككىسى ، ئۇن تۆمچىكارنىڭ ئىچىدىكى پالۋانلىرى . ھازىرغىچە تالاي خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىپلا ئۆتكەن . قارىغاندا ، ئۇلار ئىلگىرى ئۆز ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئانچە ئورنى بولمىسا كېرەك . كېيىن چىڭگىز خانغا بېقىنغاندىن كېيىن ، شىجائىتى ۋە باتۇرلۇقىغا تايىنىپ نام قازىنىپ ، نۇرغۇن ئەللەرنى بېقىندۇرۇپ ، چىڭگىز خاننىڭ ئىشەنچلىك تايانچلىرى بولۇپ قالغان . — ت .

222 § قويچى دەگەيگىمۇ ① ئۇ يەر ، بۇ يەرلەردە رويخەتسىز يۇرگەن ئەللەرنى يىغىپ بېرىپ ، مىڭ تۈتۈننىڭ مىڭبېشىلىققا قويدى .

① دەگەي — ئۈچىنچى باب 124 § دا قويچىلىققا قويغان قويچى دەگەي . — ت .

223 § موچى ① كۈچگۈرگە بېرىدىغان ئەل يېتىشمىگەنلىكتىن ، ئۇنىڭغا ئۇ يەر ، بۇ يەرلەردىن يىغىپ بەردى . مۇلقالقۇ ئىلگىرى جاداران ئۇرۇقىدىن نۆكەر بولۇپ كەلگەنلىكتىن ، چىڭگىز خان :

ـــ كۈچگۈر ، مۇلقالقۇ ئىككىگىلار يىغىپ بەرگەن بۇ مىلك تۈتۈننى مەسلىھەتلىشىپ باشقۇرۇگىلار ، ـــ دېدى .

① موچى ـــ 120 § دىكى ئىزاھات ⑪ غا قارالسۇن . ـــ ت .

224 § ئۇلۇسنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئەجىر سىڭدۈرۈپ ھەسسە قوشقان تۆھپىكارلار مۇبىشى بولۇپ سايلاندى ؛ مىلك تۈتۈنگە مۇبىشى ، يۈز بېشى ، ئۇنبېشى ؛ تۈمەن تۈتۈنگە تۈمەنبېشى قويۇلدى . ھەر تۈمەن تۈتۈن ، مىلك تۈتۈن بېشىلرىنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىرى تارتۇقلاندى .

ـــ بۇرۇن مەندە سەكسەن كەپتاۋۇل ، يەتمىش تۇرغاۋۇل ، كېزەكچى بار ئىدى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ـــ ھازىر تەگرىنىڭ مەدەت بېرىشى ، كۆپنىڭ قوللىشى بىلەن ، پۈتكۈل ئۇلۇس تىنچىدى ، ھەممىسى بىر تىزگىنگە بېقىنىدىغان بولدى . ھازىر ھەر قايسى مىلك تۈتۈنلەردىن كەپتاۋۇل ، تۇرغاۋۇل ، كېزەكچىلەرنى تاللاپ قوشۇن تەشكىللەيمەن . كەپتاۋۇل ، قۇرچى ، تۇرغاۋۇللارنى تۈمەنگە يەتكۈزىمەن .

چىڭگىز خان كېزەكچىلەرنى تاللاش ئۈچۈن ، ھەر قايسى مىلك تۈتۈنلەرگە :

ـــ كېزەكچىلەرنى تاللاشتا ، تۈمەنبېشى ، مۇبىشى ، يۈزبېشى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتلىك ، ساغلام ۋە چەبدەس ، خىزمىتىمزدە بولالايدىغان بالىلرىنى تاللاپ ئەۋەتىگىلار ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ مۇبىشىنىڭ بالىلرى ئون نۆكەرى بىلەن بىر ئىنسانى ؛ يۈز بېشىنىڭ بالىلرى بەش نۆكەرى بىلەن بىر ئىنسانى ؛ ئونبېشىنىڭ بالىلرى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ بالىلرى ئۈچ نۆكەرى بىلەن بىر ئىنسانى ئەگەشتۈرۈپ ، ئۆزى قاراشلىق

يەردىن ئات ـ ئۇلاغ ۋە لازىمەتلىكلەرنى ① تەق قىلىپ ئالدىمىزغا كەلسۇن . ھەر مىڭبېشىلىرىنىڭ بالىلىرىغا ئۆز قارىمىقىدىكى مىڭ تۇتۇن ، يۈز تۇتۇنلەر ئىچىدىن ئوندىن نۆكەر قوشۇپ بېرىسلەر . ئەگەر دادىسى بەرگەن ئەنچى ياكى ئۆزى يىغقان خەلقلەر ، ئات ـ ئۇلاغلار بولسا ، ئۆزىگە تېگىشلىكلىرىدىن باشقا ، قالغان ھەممىسىنى بىز بەلگىلەپ بەرگەن سان چەكلىمىسى بويىچە قوشۇپ بېرىسلەر . يۈزبېشىنىڭ بالىلىرى بەشتىن نۆكەر ؛ ئونبېشىنىڭ بالىلىرى ۋە ھۆر كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ئۇچتىن نۆكىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ، يۇقىرىقى چارە بويىچە ، ئۆزىگە تېگىشلىكلىرىدىن باشقا ، قالغان ھەممىسىنى قوشۇپ بېرىسلەر .

ـــ مىڭبېشى ، يۈز بېشى ، ئونبېشى ۋە ئاۋام خەلق ، پەرمانىمىنى ئۇققان ۋە ئاگلىغان ھامان ، كىمكى خىلاپلىق قىلىدىكەن ، شۇ جازاغا تارتىلىدۇ ! ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ كېزەكچىلىك قىلىشقا تېگىشلىكلەر ئۆزىنى قاچۇرغان ؛ كېزەكچىكلىك قىلىدىغانلارنى تەڭ قىسلىقتا قويغان ؛ ياكى ئۆز ئورنىغا باشقىلارنى ئەۋەتىدىغانلار بايقالسا ، ئۇلارنى جازاغا تارتىپ ، كۆزىمىز كۆرمەيدىغان جايلارغا پالىۋېتىمىز ! بىزگە قوشۇلۇشنى ، بىز بىلەن ھەمدەمدە بولۇشنى خالايدىغانلارغا توسقۇنلۇق قىلمائگلار .

① مەخسۇس ئومۇم ئىشلىرى ئۈچۈن سەپەرگە ياكى جەڭگە ئاتلانغاندا ئىشلىتىدىغان ئات ۋە ھارۋىلارنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

§ 225 چىڭگىز خاننىڭ پەرمانى بويىچە ، مىڭبېشى ، يۈز بېشى ، ئونبېشىلىرىنىڭ بالىلىرى تاللىنىپ بۇرۇنقى سەكسەن كەپتاۋۇلدىن كېڭىيىپ سەككىز يۈزگە يەتتى .

ـــ سەككىز يۈزنى كۆپەيتىپ مىڭغا يەتكۈزەيلى ، ـــ دېدى

چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ــ كەپتاۋۇللۇققا كىرىدىغانلارغا توسقۇنلۇق قىلماڭلار .

ــ يەكە نەگۈرىن كەپتاۋۇل بېشى بولۇپ ، مىڭ كىشىنى باشقۇرىدۇ . ئىلگىرى تاللاپ ئېلىنغان تۆت يۈز قۇرچىغا جەلمەنىڭ ئوغلى يەسۈن تەگە باش بولۇپ ، تۆگەنىڭ ئوغلى بۈگدەي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باشقۇرىدۇ ، ــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ــ تۇرغاۋۇللار بىلەن قۇرچىلار تۆت كېزەككە بۆلۈنىدۇ ، بىر كېزەك يەسۈن تەگەنىڭ باشچىلىقىدا كېزەكچىلىك قىلىدۇ ، بىر كېزەك بۈگدەينىڭ باشچىلىقىدا كېزەكچىلىك قىلىدۇ ، بىر كېزەك قورقۇداغنىڭ باشچىلىقىدا كېزەكچىلىك قىلىدۇ ، بىر كېزەك لابلاقانىڭ ① باشچىلىقىدا كېزەكچىلىك قىلىدۇ . قۇرچىلار قۇر ئېسىپ ، تۇرغاۋۇللار نۆۋەتلىشىپ كېزەكچىلىك قىلىدۇ ، ئۇلارنى بەلگىلەنگەن باشلىقلار كېزەكچىلىككە قويىدۇ . قۇرچى مىڭغا يەتسۈن ، يەسۈن تەگە ئۇلارنى باشقۇرىدۇ .

① يەسۈن تەگە . بۈگدەي . قورقۇداغ . لابلاقا قاتارلىقلار ئالدىنقى قېتىم سايلانغان توقسان بەش مىڭبېشىنىڭ ئىسىملىكى ئىچىدە يوق ئىدى . ئۇلار كېيىن تولۇقلانغان بولۇشى مۇمكىن . ــ ت .

§ 226 ــ ئۆگەلە چەربىنىڭ قولىدىكى بۇرۇنقى تۇرغاۋۇللارنى مىڭغا يەتكۈزۈپ ، ئۇلارنى بوغور چۇنىڭ ئۇرپاقى ئۆگەلە باشقۇرىدۇ ، ــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ــ مۇقالىنىڭ ئۇرپاقى بۇقا مىڭ تۇرغاۋۇلنى ؛ يىلۈگەينىڭ ئۇرپاقى ئالچىداي مىڭ تۇرغاۋۇلنى ؛ دودەي چەربى مىڭ تۇرغاۋۇلنى ؛ دوغولغۇ چەربى مىڭ تۇرغاۋۇلنى ؛ جۇرچەدەينىڭ ئۇرپاقى چاناي مىڭ تۇرغاۋۇلنى ؛ ئالچىنىڭ ئۇرپاقى ئاغۇتاي مىڭ

تۇرغاۋۇلنى باشقۇرىدۇ . ئارقاي قاسار تاللانغان مىڭ باتۇرنى باشقۇرۇپ ، ئادەتتىكى كۈنلەردە تۇرغاۋۇل بولىدۇ ، ئۇرۇش بولغان كۈنلەردە ئالدىمدا قوغدايدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، ھەر قايسى مىڭ تۈتۈنلەردىن تاللاپ ئەۋەتىلگەنلەر سەككىز يۈز تۇرغاۋۇل ، ئىككى مىڭ كەپتاۋۇل ۋە قۇرچى بولۇپ تەشكىللىنىپ ، جەمئىي تۆمەن كېزەكچىگە يەتتى .

ـــ يېنىمىزدىكى تۆمەن كېزەكچىنى كۆچەيتىپ ، ئۇلارنى غول قوشۇن قىلايلى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ .

§ 227 ـــ بۇقا بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ، ئالچىداي بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ، دودەي چەربى بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ، دوغولغۇ چەربى بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى باشقۇرۇپ كېزەكچىلىككە قويىدۇ ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، تۇرغاۋۇللارنىڭ تۆت كېزەك كېزەكچىبېشىلىرىنى تەينىلىدى ۋە كېزەكچىلىك قىلىش تۈزۈمى توغرىسىدا يەنە :

ـــ كېزەكچىلىك قىلىشتا ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ ھەر كېزەك كېزەكچىبېشىلىرى قول ئاستىدىكى كېزەكچىلىك قىلىدىغان كېزەكچىلەرنىڭ سانىنى ئېلىپ كېزەكچىلىككە قويىدۇ ، ئۇلارنى ئۈچ كۈندە بىر ئالماشتۇرىدۇ . ئەگەر كېزەكچىلىككە كېچىكىپ كەلسە ، ئۈچ چۈنۇق ① جازالىنىدۇ . ئۇ ئىككىنچى كېزەك يەنە كېچىكىپ كەلسە ، يەتتە چۈنۇق جازالىنىدۇ ، ئۇ ھەم ئاغرىق ـ سىلاقسىز ، ھەم كېزەكچىبېشىنىڭ رۇخسەتسىز ئۇچىنچى كېزەك يەنە كېچىكىپ كەلسە ، ئوتتۇز يەتتە چۈنۇق جازالىنىدۇ . يېنىمىزدا خىزمەتمەنزىنى قىلىشتىن باش تارتىدىغالارنى يىراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىۋېتىش كېرەك .

ـــ ھەر قايسى كېزەكچىبېشلىرى مەزكۇر پەرمانىنىڭ كېزەكچىلىرىنىڭ قۇلىقىغا ھەر ۋاقىت قۇيۇپ تۇرۇش كېرەك ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ ئەگەر ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇرمىسا ، شۇ كېزەكچىبېشى جازاغا تارتىلىدۇ . پەرماننى ئاڭلاپ تۇرۇپ ، يەنە ئۆز بىلگىنىچە كېزەكچىلىككە كېچىكىپ كەلسە ، پەرمانىمىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ، شۇ كېزەكچى كېچىككەنلىكى ئۈچۈن جازاغا تارتىلىدۇ . كېزەكچىبېشىلىرى ھېنىڭ رۇخسىتىمسىز ئۆزىمىز بىلەن تەڭ كېزەكچىلىك قىلۇاتقان كېزەكچىلەرنى خالىغانچە جازالاشقا يۇل قويۇلمايدۇ . ئەگەر جازالاشقا توغرا كەلسە ، ئالدىنئالا ماڭا خەۋەر قىلغاندىن كېيىن ، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىكلىرىنى ئۆلتۈرىمىز ؛ چۈنكىلاشقا تېگىشلىكلىرىنى ياتقۇزۇپ تۇرۇپ چۈنكىلايمىز . كېزەكچىبېشى بولدۇم دەپ ، ئۆزىمىز بىلەن تەڭ كېزەكچىلىك قىلۇاتقان كېزەكچىلەرگە خالىغانچە پۇت ـ قول تەگكۈزۈشكە يول قويۇلمايدۇ . ئۇمۇمەن ، چۈنكىلاشقا تېگىشلىكلىرى چۈنكىلىنىدۇ ، مۇشتلاشقا تېگىشلىكلىرى مۇشتلىنىدۇ !

① شۇ چاغلاردا ، كۆچمەن مۇغۇل چارۋىچىلار رايونلىرىدا ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ھەپسىگە ئېلىشتىن باشقا ، قامچىلىماي ، چۈنكىلاپ جازالايتتى . ـــ ت .

§ 228 ـــ كېزەكچىلىرىم سىرتتىكى مىڭبېشىلىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ كېزەكچىلىرىنىڭ كۆتۈچىلىرى ① سىرتتىكى يۈزبېشى ، ئۇنبېشىلىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ . ئەگەر سىرتتىكى مىڭبېشىلىرى كرزەكچىلىرىم بىلەن بەستلىشىپ ئۇرۇش ـ جېدەللەر قىلىشىدىغان بولسا ، شۇ مىڭبېشىلىرى جازاغا تارتىلىدۇ .

① كۆتۈچى — سۆز يىلتىزى « كۆتۈل » (كۆتەلمۇ دېيىلىدۇ) . « يېتەكلەش » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇ يەردە نۆكەر ، ھەمراھ دېگەنلەرنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

229 § — قۇرچى ، تۇرغاۋۇللار كېزەكچىلىك قىلغاندا ، — دەپ پەرمان چۈشۈرۈدى يەنە ھەر كېزەك كېزەكچىبېشىلىرىغا ، — كۈنلۈك ئىشلارنى تەرتىپ بويىچە ئۆز ئالدىغا بېجىرىدۇ ، كۈنپېتىش ئالدىدا ، ئۆز دائىرىسىدىكى ئىشلارنى كەپتاۋۇللارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، سىرتتا تۇنەيدۇ . كۈن پاتقاندا بىزنى كەپتاۋۇللار كېزەكچىلىك قىلىپ قوغدايدۇ . قۇرچى قۇر — ساداقلارنى ، باۋۇرچىلار قازان — قومۇچ ، ئاياق — سابالارنى كەپتاۋۇللارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . سىرتتا تۇنىگەن قۇرچى ، تۇرغاۋۇل ۋە باۋۇرچىلار بىز ئەتىگەنلىك ناشتىلىق قىلىپ ، شورپىلارنى ئىچىپ بولغىچە ، جىلە ① يېنىدا ساقلاپ ، كەپتاۋۇللارغا ئۆزىنى مەلۇم قىلىدۇ . مەن شورپىلارنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ، قۇرچىلار قۇر — ساداقلارنى ئېسىپ تەييارلىنىدۇ ؛ تۇرغاۋۇللار ئۆز ئورۇنلىرىغا بارىدۇ ؛ باۋۇرچىلار قازان — قومۇچ ، ئاياق — سابالارنى جاي — جايلىرىغا قويۇپ ، ھەر قايسىلرى ئۆز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ . كېرىپ كېزەكچىلىك قىلىدىغانلارمۇ مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئىش كۆرىدۇ .

— كۈن پاتقاندىن كېيىن ، — دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، — كەپتاۋۇللار ئوردا ئالدى — كەينىلىرىدە مېڭىپ يۇرگۈچىلەرنى قولغا ئېلىپ ، ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنى سوراققا تارتىدۇ . كەپتاۋۇللار كېزەك ئالماشقاندا ، كېزەك ئۆتكۈزۈۋالىدىغان كەپتاۋۇللار بەلگىنى كۆرسىتىپ كىرىدۇ . كېزەك ئۆتكۈزۈپ بەرگەن كەپتاۋۇللارمۇ بەلگىنى كۆرسىتىپ چىقىپ كېتىدۇ .

كەپتاۋۇللار كېچىسى ئوردا ئەتراپىدا تۇنەيدۇ . ئىشىك باقىدىغان كەپتاۋۇللار كېچە دېمەي ئوردىغا ئۇسۇپ كىرگەنلەرنىڭ بېشىنى يېرىپ ، مۇرىسىنى چېپىۋېتىشكە ھوقۇقلۇق . كېچىسى جىددىي خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر بولسا ، ئالدى بىلەن كەپتاۋۇللارغا خەۋەر قىلىپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەپتاۋۇل بىلەن ئۆينىڭ كەينىدە تۇرۇپ خەۋەر بېرىدۇ .

ــ ھېچقانداق ئادەمنىڭ كەپتاۋۇللارنىڭ يۇقىرىسىدا ئولتۇرۇشى ، ئۇلارنىڭ رۇخسەتسىز ئوردىغا كىرىشى ، ئۇلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئەگىپ ئۆتىشى ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىشى چەكلىنىدۇ . كەپتاۋۇللارنىڭ سانىنى سۇرۇشتە قىلغانلار بايقالسا ، كەپتاۋۇللار ئۇلارنىڭ مىنگەن ئات ــ ئۇلۇغى ، ئېگەر ــ توقۇمى ، نۇختا ــ يۇگەنلىرىدىن تارتىپ ، كەيگەن كىيىم ــ كېچەكلىرىگىچە مۇسادىرە قىلىدۇ . ئەلجىگەدەي يېقىن ئادەمىمىز ئىدىغۇ ، كەچتە كەپتاۋۇللارنىڭ ئەتراپىدىن ئۆتكەنلىكتىن ، قولغا ئېلىنمىدىمۇ ؟

① جىلە ــ ئاتلارنى باغلاش ئۈچۈن ، يەرگە قېقىلغان ئىككى تال قوزۇققا تارتىلغان ئارغامچا . ئەسلى تېكستتە kiru' e . موگغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە . جىلە ئادەتتە خان ئوردىسىنىڭ سول تەرىپى ياكى سول تەرەپنىڭ ئايىغ تەرىپىدە بولىدۇ . سىرتتىن كەلگەنلەر شۇ جايدا ئاتتىن چۈشۈپ ، ئېتىنى شۇ جايدىكى جىلەگە باغلايدۇ . ــ ت .

ئونىنچى باب

230 § ئەلقىسسە ، چىڭگىز خان يەنە دېدى :
ـــ تۇمانلىق تۇنلەرنى ئۆتكۈزۈپ ،
ئوردامنى قوغداپ يېتىپ ،
مېنى غەم ـ قايغۇسىز ياتقۇزدى ،
ھەم مۇشۇ كۈنگەن يەتكۈزدى ،
مېنىڭ كونا كەپتاۋۇللىرىم .

يۇلتۇزلۇق كېچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ ،
ئوردام ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ،
مېنى غەم ـ غۇسسىز ئۇخلىتىپ ،
مېنى مۇشۇ تەختكە ئېرىشتۈردى ،
مېنىڭ قۇتلۇق كەپتاۋۇللىرىم .

قار ـ شۇبرغانلىق ،
ھەم جۇدۇن ـ چاپقۇنلۇق كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپ ،
ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ،
ئوردامنى ئەگىپ يۈردى ،
مېنىڭ سادىق كەپتاۋۇللىرىم .

بېسىپ كەلگەن دۈشمەنلەرنى ،
ئوردام ئەتراپىغا يولاتماي ،
دۈشمەنلەرگە نەشتەردەك تىكىلىپ تۇردى ،
مېنىڭ ئىشەنچلىك كەپتاۋۇللىرىم .

قېيىن ساداقنى قولغا ئالساق ،
سەپ تۈزۈپ تەييار بولدى ،
مېنىڭ چېچەن كەپتاۋۇللىرىم .

تال ساداقنى پۇلاڭلاتساق ،
شۇزامات يېتىپ كەلدى ،
مېنىڭ چاققان كەپتاۋۇللىرىم .
ـــ قۇتلۇق كەپتاۋۇللىرىم كونا كەپتاۋۇللار دەپ ئاتىلىدۇ ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ ئۆگەلە چەربى بىلەن بىللە سەپكە كىرگەن يەتمىش تۈرغاۋۇل ئۇلۇغ تۈرغاۋۇللار دەپ ئاتىلىدۇ ؛ ئارقاينىڭ قولىدىكى باتۇرلار كونا باتۇرلار دەپ ئاتىلىدۇ ؛ يەسۈن تەگە ، بۈگدەي قاتارلىق قۇرچىلار بۈيۈك مەرگەنلەر دەپ ئاتىلىدۇ .

§ 231 ـــ بۈنىڭدىن كېيىن ئۇرۇن باسار باللىرىم ۋە ئۇرۇق ـ ئۇرۇقلىرىم ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ توقسان بەش مىڭ تۆتۈندىن تاللاپ ئېلىنغان كېزەكچىلىرىمنى مىراس قاتاردا زارلاتماي ـ قاقشاتماي ئوبدان كۆينىپ بېقىڭلار . ئۇلارنى قۇت دەپ سانىسام ئارتۇق كەتمەس ؟

§ 232 ـــ كەپتاۋۇللار ئوردا ئايمىلىرى بىلەن غۇلام ـ دېدەكلەر ، تۆگىچى بىلەن قويچىلار ، ئۆي ھارۋىلارنى ؛ تۇغ ـ ئەلەم ، داقا ـ دۇمباق ، قىلىچ ـ نەيزىلەرنى ؛ ئاياق ـ ساباللارنى ؛ ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى باشقۇرىدۇ . يەنە يېمەكلىكلەرنى تەڭشەيدۇ . گۆش ـ ئەت قاتارلىق قويۇق يېمەكلىكلەرنىڭ پىشۇرۇلىشىغا ئىگە بولىدۇ . ئەگەر ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر ئىسراپ قىلىنسا ، ئىگە بولغان

كەپتاۋۇلدىن سۇرۇشتە قىلىندۇ ! قۇرچىلار ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنى تارقاتقاندا ، ئىگە بولغان كەپتاۋۇللاردىن مەسلىھەت ئالماي تۇرۇپ ، كەلسە ـ كەلمەس تارقىتىشقا يول قويۇلمايدۇ ! يېمەكلىكلەر ئالدى بىلەن كەپتاۋۇللارغا تارقىتىلىدۇ . كەپتاۋۇللار ئوردىغا كىرىپ ـ چىقىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . بالاقاچى كەپتاۋۇللار ئوردا ئەتراپىدا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ يۈرىدۇ . كەپتاۋۇللاردىن ئىككىسى ئوردىغا كىرىپ تۈسۈرگەنى باشقۇرىدۇ . يەنە كەپتاۋۇللار ئەل باشقۇرغۇچىلارنى ئاجرىتىپ ، ئوردىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ .

ـــ بىز ئۇۋغا چىققاندا ، ـــ دېدى يەنە ، ـــ كەپتاۋۇللارمۇ بىللە چىقىپ ، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ھارۋىلارنى باقىدۇ .

§ 233 ـــ بىز ئۇرۇشقا چىقمىساق ، كەپتاۋۇللارمۇ ھېچىمەرگە قوزغالمايدۇ ، ـــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ پەرمانىمغا بويسۇنماي ، كەپتاۋۇللارنى كۈشكۈرتۈپ ئۇرۇشقا چىقارتسا ، چېرىكلەرگە ئىگە چەربى جازاغا تارتىلىدۇ . « نېمە دەپ ئۇلارنى ئۇرۇشقا چىقارمايمىز ؟ » دەپ سورىشىڭلار مۇمكىن . چۈنكى ، ئۇلار مېنىڭ ئالتۇندەك جېنىمنى قوغدايدۇ . ئۇۋغا چىققاندا ئۇلارمۇ بىز بىلەن تەڭ جاپا چېكىپ ، ئوردىنى باقىدۇ ، ئادەتتىكى ۋە كۆچكەن چاغلاردا كۆچمىڭ ھارۋىلىرىنى باقىدۇ ، قونغاندا مېنىڭ ئامانلىقىمنى قوغدايدۇ ، بۇ ئىشلارنى ئاسان چاغلامسىلەر ؟ كۆچكەندە ۋە قونغاندا ئوردىنىڭ كۆچۈرۈش ـ قوندۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ ، بۇ ئىشلارنمۇ ئاسان چاغلامسىلەر ؟ ئۇلارنى ئىش ئۈستىگە ئىشقا قويماسلىق ئۈچۈن ، تۈركۈم ـ تۈركۈمگە بۆلۈپ ئورۇنلارشتۇردۇق . شۇڭا ، بىز ئۇلارنى ئۇرۇشقا ئالدىراپ چىقارمايمىز .

234 § ــ كەپتاۋۇللار ئادەم چىقىرىپ شىگى قۇتۇغ بىلەن دەۋا ـ دەستۇرلەرنى تەڭ سورايدۇ ، ــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ــ كەپتاۋۇللار يەنە قۇر ـ ئوقيا ، ساداق ـ قۇرۇمساق ، ساۋۇت ـ قۇيۇق قاتارلىق قورال ـ ياراغلارنى ساقلاش ۋە تارقىتىش ؛ چېرىك ۋە قوش ئاتلىرىنى تەييارلاش ؛ ئادەم چىقىرىپ چەربىلەر بىلەن مال ـ مۈلۈكلەرنى تارقىتىپ بېرىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ . قۇرچىلار بىلەن تۇرغاۋۇللار ئوردىنى كۆچۈرىدىغان جايىنى تاللايدىغان چاغدا ، يەسۈن تەگە ، بۈگدەي قاتارلىق قۇرچىلار ، ئالچىدەي ، ئۆگەلە ، ئاقۇتايلار باشچىلىقىدىكى تۇرغاۋۇللار ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ماڭىدۇ . بۇقا ، دودەي چەربى ، دوغولغۇ چەربى ، چانايلار باشچىلىقىدىكى تۇرغاۋۇللار ئوردىنىڭ سول تەرىپىدە ماڭىدۇ . ئارقاي قاسار باشچىلىقىدىكى باتۇرلار ئوردىنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ . كەپتاۋۇللار ئوردىنى ، ھارۇلارنى قوغداپ ، كۆچنىڭ ئوڭ ـ سول تەرەپلىرىدە ماڭىدۇ . دودەي چەربى بارلىق كىزەكچى ، تۇرغاۋۇللارنى ئوردىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ، ئوردا ئايمىلىرى ، دېدەك ـ غۇلاملار ، يىلقىچى ، پادىچى ، قويچى ، تۆگىچىلەرنى ، ئوردىنىڭ كەينىدە مال ـ ئۇلاغلارنى ئوتلىتىش ، تېزەكلىرىدە ئوت يېقىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ .

235 § قۇبىلاي نويانىنى قارلۇقلار ئېلىگە ① ئاتلاندۇردى . قارلۇقلارنىڭ ئارسلان خانى قۇبىلاي نويانغا بېقىندى . قۇبىلاي نويان ئارسلان خاننى چىڭگىز خاننىڭ ھوزۇرىغا باشلاپ كەلدى . ئارسلان خانىڭ قارشىلاشماي بېقىنغانلىقىدىن خۇرسەن بولغان چىڭگىز خان ئۇنى تارتۇقلاپ :

ــ قىزىمنى ساڭا بەردىم ، ــ دەپ پەرمان چۈشۈردى .

① قارلۇقلار ئېلى ــ ئالتاي تېغىنىڭ غەربى ، ئىلىنىڭ غەربىي شىمالىي . بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى جاي . تالڭ دەۋرىدە گۈللىنىپ ، سۇڭ دەۋرىدە خارابلىشىپ . قارا قىتان خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغان . 1211 ــ يىلى چىڭگىز خان ئۆتكۈزۈۋالغان . كېيىن بۇ جاي ئۇنىڭ ئوغلى ئۆگەدەينىڭ نەۋرىسى قايدۇنىڭ سۈيۈرغالى بولغان . ــ ت .

236 § سۇبەگەتەي باتۇر تۆمۈر تەرگەنلىك چېرىكلەرنى باشلاپ ، مەركىتلەردىن توقتوغانىڭ ئوغلى قۇتۇ ، چىلاغۇنلارنى چۈي دەرياسىغىچە قوغلاپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇپ قايتىپ كەلدى .

237 § جەبە نايمانلارنىڭ كۈچلۈك خانىنى سارىق يارغىچە قوغلاپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئوجۇقتۇرۇپ قايتىپ كەلدى .

238 § ــ بۇلۇتلار تاراپ ئىللىق ئاپتاپ چىققاندەك ،
مۇزلار ئېرىپ سۇلار ئۆيناقشىپ ئاققاندەك ،
بۈيۈك چىڭگىز خانىنىڭ
مۇبارەك نام ــ شەرىپىنى ئاڭلاپ ،
كۆڭلۈمۇ چەكسىز يايراپ كەتتى .

دېدى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتى ① چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىغا ئاتكىراق ، دارباي ② دېگەن ئىككى ئەلچىنى ئەۋەتىپ ، ــ ئەگەر خان ئالىيلىرى ماقۇل كۆرسىلە ، ئالتۇن بەلۋاغلىرىنىڭ توقىسى ، قىزىل تونلىرىنىڭ چوچىسى بولاي ، مېنى بەشىنچى ئوغۇللىرى قاتارىدا كۆرسىلە ، خىزمەتلىرىگە جان تەسەدۇق ئېتەي .

ــ بېرىپ ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويۇڭلار : قىزىمنى تارتۇق قىلاي ، بەشىنچى ئوغلۇم بولسۇن . ئالتۇن ــ كۆمۈش ، ئۇنچە ــ مەرۋايىت ، سەدەپ ــ مۇنچاق ، شايى ــ كىمخاب ، تاۋار ــ دۇردۇنلارنى ئېلىپ ھوزۇرۇمغا كەلسۇن ، ــ دەپ تەشەككۇر

ئىيىتىپ ، ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتتى چىڭگىز خان . بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ شادلىققا چۆمگەن ئىدىقۇت ئالتۇن ـ كۈمۈش ، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، سەدەپ ـ مۇنچاق ، شايى ـ كىمخاب ، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئېلىپ ، چىڭگىز خاننىڭ ھوزۇرىغا كەلدى . چىڭگىز خان ئىدىقۇتقا ئىلتىپات قىلىپ ، ئال ئالتۇن دېگەن قىزنى بەردى .

① ئىدىقۇت ــ خان نامى . شۇ چاغدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىننىڭ نامى ئىدى . ــ ت .

② داربای ــ ئادەم ئىسمى . داربای (Darbai) يەنى تاربای (Tarbai) تەكەببۇر ، مەغرۇر ، كۆرەڭ . چوگچى قاتارلىق مەنىلەردە . ــ ت .

239 § تۇشقان يىلى ① ، چىڭگىز خان جوچىنى ئوڭ قانات قوشۇنلارنى باشلاپ ، ئورماندىكى ئەللەرنى بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ئاتلاندۇردى . بۇقانى يول باشلاشقا قويدى . ئۇيراتلاردىن ② قۇتۇغا بەگ تۇمەن ئۇيراتنى باشلاپ ئەڭ ئاۋۋال بېقىندى ۋە جوچىنى تۇمەن ئۇيراتى بىلەن شىگشىت دېگەن يەرگە باشلاپ كەلدى . جوچى شۇ يۇرۇشى بىلەن ئۇيرات ، بۇرىيات ③ ، بارغۇن ① ، ئۇرسۇت ، قابقاناس ، قاڭقاس ، تۇباسلارنى ⑤ بېقىندۇرۇپ ، قىرغىزلارنىڭ ئېلىغا ئاتلاندى . قىرغىزلار ئېلىغا بارغاندا ، ئۇلارنىڭ يۇرتىبشىلىرى يەدى ⑥ ، ئىنال ، ئالدىيار ، ئۆربەك تېكىنلەر ⑦ قارشىلاشمايلا بېقىندى ۋە ئاق شۇڭقار ، تۇم بوز ئات ، قارا بولغۇن تېرىلىرىنى ئېلىپ ، جوچى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى . جوچى يەنە شىبىر ، كەسدىيەم ، بايت ، تۇقاس ، تەنلەك ، توگەلەس ، تاس ، باجىك قاتارلىق جايلارنىڭ بېرىسىدىكى ئورمانلاردىكى ھەممە ئەلنى بېقىندۇرۇپ ، قىرغىزلارنىڭ تۇمەنبېشى ، مىڭبېشىلىرى بىلەن ئورمانلاردىكى ئەلنىڭ يۇرتىبېشىلىرىنى باشلاپ ، چىڭگىز خاننىڭ ئالدىغا

ئەكەلدى . ئۇلار چىڭگىز خانغا ئاق شۇڭقار ، تۇم بوز ئات ۋە قارا بۇلغۇن تېرىلىرىنى سوۋغا قىلدى . ئۇيراتلاردىن قۇتۇغا بەگ تۇمەن ئۇيراتىنى باشلاپ ئەكە ئاۋۇال بېقىنغانلىقى ئۈچۈن ، چىڭگىز خان ئۇنى تارتۇقلاپ ، چەچەيگەن ⑧ دېگەن قىزىنى ئۇنىڭ ئىنالچى دېگەن ئوغلىغا بەردى . جوچىنىڭ قولۇيخان دېگەن قىزىنى ئىنالچىنىڭ ئاكىسى تۆرەلچىغا ⑨ بەردى . چىڭگىز خان يەنە ئالغا بېكە دېگەن قىزىنى ئوگگۈتلارغا ياتلىق قىلدى .

ــ سەن بالىرىمنىڭ چوڭى ئىدىڭ ، ــ دېدى چىڭگىز خان جوچىنى تارتۇقلاپ ، ــ سېنى سەپەرگە ئاتلاندۇرسام ، سەپىرىڭ ئوگۈشلۇق بولۇپ ، بارغانلىكى جايلاردا چېرىكلەر بىلەن ئات ـ ئۇلاغلارنى يارىلاندۇرماي ۋە جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چەكمەي ، ئورمانلىكى ئەللەرنى بېقىندۇرۇپ ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ كەلدىڭ . شۇنىڭ بىلەن ئالىيجاناب ئەللەرنى ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرەي !

① توشقان يىلى ــ مىلادىيە 1203 ـ يىلى . چىڭگىز خاننىڭ 46 ياشقا كىرگەن مەزگىلى ئىدى . ــ ت .

② ئۇبىرات ــ قەبىلە نامى . يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي شىمالى . ئالتاي رايونلىرىدىكى موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ . غەرب ئالىملىرى ئۇلارنى قالماق موڭغۇللىرى (Kalmuck Mongols) دەپ ئاتايدۇ . ــ ت .

③ بۇرىيات ــ قەبىلە نامى . ھازىرقى بۇرىياتلار . بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ، موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي شىمالى ۋە سىبىرىيىنىڭ چېگرىلىرىدا ياشىغان . ــ ت .

① بارغۇن ــ قەبىلە نامى . بارقۇنىمۇ دېيىلىدۇ . ھازىرقى خۇلۇن بۇئىردىكى بارغۇنلار . بايقال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى بارغۇجىن دەريالىرى بويلىرىدا ياشاپ ، مىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى ، چىڭ دەۋرىنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى جايىغا كۆچۈپ كەلگەن . ــ ت .

⑤ تۇۋاس ــ قەبىلە نامى . يەنى تاگنۇ ئۇرانخاي . رۇسلار ئۇلارنى « Soyone » دەپ ئاتايدۇ ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنى « Tuva » دەپ

ئاتايدۇ ، يەنى ھازىرقى Tanu - Tuva . — ت .

⑧ يەدى — ئادەم ئىسمى . يەدى (Yedi) يەنى « ئىدى » (Idi) . « بايۋەتچە ، بەگ ، خوجايىن ، ئىلاھ » دېگەن مەنىلەردە . — ت .

⑦ ئۆربەك تېكىن — ئادەم ئىسمى . ئۆربەك (ərebek) يەنى ئورپاق (orpaq) ، « ئۇرۇق ، ئەۋلاد ، جەمەت » دېگەن مەنىدە . — ت .

⑧ چەچەيگەن — ئادەم ئىسمى . چەچەگەن (Checheyigen) . چىچىگەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەيلى چەچەگەن ، چەچەيگەن ، چىچىگەن بولسۇن ، ھەممىسى « چېچەك » دېگەن مەنىدە ، بۇ ئىسىم قىزلارغا كۆپ قويۇلىدۇ . — ت .

⑨ تۆرەلچى — ئادەم ئىسمى . تۆرەلچى (Tərelchi) ، سۆز يىلتىزى تۆرە (Tərə) . — ت .

§ 240 چىڭگىز خان يەنە بوروغۇل نويانىنى قورى تۈمەتلەر ئىلىگە ئاتىلاندۇردى . قورى تۈمەتلەرنىڭ يۈرتىبىشى دايدۇغۇل سوقۇر ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ خوتۇنى بوتوخوي تارغۇن ① تۈمەتلەرنى باشقۇرىۋاتقانىدى . بوروغۇل نويان قورى تۈمەتلەر ئىلىغا بارغاندا ، ئۇچ ئادەمنى قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭغۇزدى . كەچ بولۇپ كەتكەچكە ، ھېچنەرسىنى پەرق ئېتەلمەي ، ئورماندىكى يالغۇز ئاياغ يولنى بېسىپ كېتىۋاتقاندا ، قورى تۈمەتلەرنىڭ قاراۋۇللىرى كەينىدىن توسۇپ كېلىپ ، بوروغۇل ② نويانىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىۋەتتى . تۈمەتلەرنىڭ بوروغۇل نويانىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرغەزەبكە كەلگەن چىڭگىز خان ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن ئۆزى بارماقچى بولدى ، لېكىن بوغورچۇ بىلەن مۇقالى ئىككىسى توسۇالدى .

— تەڭرى ساڭا مەدەت بەرگەي ، چېرىكلەرنى قاتتىق باشقۇرۇپ ، كۈچىنىڭ بېرىچە تۈمەتلەرنى بېقىندۇرۇپ كەل ! — دەپ پەرمان چۈشۈردى چىڭگىز خان دۆربىنلەردىن دۆربەي دوغشىننى ئۇلارنى جازالاشقا يولغا سېلىپ . پەرمانغا بىنائەن دۆربەي قوشۇن تارتىپ يولغا چىقتى . ئۇ دۇشمەنلەرگە ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن ، ئاۋۋال قوشۇننى باشلاپ ، يول ۋە تاغ ئېغىزلىرىغا

قاراۋۇل قويۇپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن قالغان چېرىكلەرنى قىزىل بۇقىلار ③ ماڭىدىغان يالغۇز ئاياغ يول بىلەن باشلاپ ماڭدى . يۇرەكسىز چېرىكلەرنى ئەدەبلەش ئۈچۈن ، چېرىكلىككە تاللانغان يىگىتلەرگە ئون تالدىن چۈنق ، يەنە پالتا ، كەكە ، ھەرە ، ئىسكىنىلەر ۋە باشقا لازىمەتلىك قورال ـ باراغلارنى ئالغۇزۇپ ، قىزىل بۇقىلار ماڭىدىغان يالغۇز ئاياغ يول بويىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى كېسىپ يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ ، تاغ ئۈستىگە چىقتى ـ دە ، خۇددى تۆگىلۈكتىن چۈشكەندەك ، توپلىشىپ توي ئۆتكۈزىۋاتقان تۈمەتلەرنى تۇيۇقسىزلا بېسىۋالدى .

① بوتوخۇي تارغۇن ـــ ئادەم ئىسمى . بوتوخۇي (Botohui) « بەتخۇي » ، تارغۇن (Tarighun) « سېمىز » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

② بوروغۇل ـــ ئادەم ئىسمى . Boroghol ، ئۆلۈن ئۇجىنىڭ بېقىۋالغان تۆت ئوغلىنىڭ بىرى . 15 ـ مىگېبشى . ئۇ ئىلگىرى تولۇي ، ئۆگەدەي ئىككىسىنى قوتۇلدۇرغانىدى . ئۇنىڭ ئۇرۇش تۆھپىلىرى ۋە ئىش ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ . بۇ ھەققە 173 § ، 214 § لەرده بايان قىلىنغان . ـــ ت .

③ قىزىل بۇقا ـــ ئەسلى تېكىستتە khula' an bukha . يازدا جۇلغىغاندىن كېيىن ، رەڭگى قىزغۇچ بولىدىغان بولغاچقا . قىزىل بۇقا دەپ ئاتىلىدىغان بولسا كېرەك . ـــ ت .

241 § ئىلگىرى قۇرچى نويان بىلەن قۇتۇغا بەگ ئىككىسى تۈمەتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ ، بوتوخۇي تارغۇننىڭ قولىدا ئىدى . ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىدى : چىڭگىز خان قۇرچى نويانىنىڭ تۈمەتلەردىن چىرايلىق ئوتتۇز خوتۇن تاللىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقتىن ، ئۇ تۈمەتلەردىن خۇتۇن تاللىۋېلىشقا بارغاندا ، ئىلگىرى بېقىنغان تۈمەتلەر يۈز ئۆرۈپ ، قۇرچى نويانىنى تۇتىۋالغانىدى . ئۇنىڭ تۇتولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىز خان : « ئورماندىكى ئەللەرنى قۇتۇغا بىر تەرەپ قىلسۇن » دەپ ، قۇتۇغانى ئەۋەتكەنىدى ، ئۇمۇ تۇتىلىپ

قالغانىدى . تۇمەتلەر بېقىندۇرۇلغاندىن كېيىن ، بوروغۇلنىڭ روھىغا ئاتاپ ، يۇز تۇمەتنى بۆلۈپ بەرگەنىدى . قۇرچى بولسا ئوتتۇز خوتۇن ئالدى . قوتۇغا بەگكە بوتوخوي تارغۇننى بەردى .

242 § ــ ئانام بىلەن باللىرىم ۋە ئىنىلىرىمگە ئەلنى بۆلۈپ بېرەيلى ، ــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ــ ئەلنى يىغىپ بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئانام نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چەككەن ، ئۇنىڭدىن قالسا بالىلىرىمنىڭ چوڭى جوچى ؛ ئىنىلىرىمنىڭ ئەڭ كىچىكى ئوتچىگىن .

شۇنىڭ بىلەن چىڭگىز خان ئانىسى بىلەن ئوتچىگىنگە بىر تۇمەن ئەلنى بۆلۈپ بەردى . ئانىسى ئاز كۆرگەن بولسا كېرەك ، ئۇنىدىمىدى . جوچىغا توققۇز مىڭ ئەلنى ؛ چاغاتايغا سەككىز مىڭ ئەلنى ؛ ئۆگەدەيگە بەش مىڭ ئەلنى ؛ تولۇيغا بەش مىڭ ئەلنى ؛ قاسارغا تۆت مىڭ ئەلنى ؛ ئالچىتايغا ئىككى مىڭ ئەلنى ؛ بەلگۈتەيگە مىڭ ئەلنى بۆلۈپ بەردى .

داغارىتاي ① كەرەيلەر بىلەن ئاپاق ـ چاقاق بولۇپ يۈرگەندە ، چىڭگىز خان :

ــ كۆز كۆرمەس يەرگە ئاپىرىپ ، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇپتەيلى ! » دېگەندە ، بوغورچۇ ، مۇقالى ، شىگى قوتۇغ ئۇچى :

ــ ئۇنداق قىلىڭىز ، ئۆزىڭىزنىڭ ئوتنى ئۆزىڭىز ئۆچۈرگەنلىك ، ئۆزىڭىزنىڭ ئۆينى ئۆزىڭىز ۋەيران قىلغانلىق بولمامدۇ ! ــ دەپ نەسىھەت قىلدى ، ــ دانىشمەن ئاتىڭىزدىن مۇشۇ كىچىك دادىڭىز تىكەندەك مىراس قالغان ، ئۇنىڭغا قول سىلىشقا قانداق پېتىنسىز ؟ ئۇنىڭ بىلىپ ـ بىلمەي قىلىپ سالغان ئىشلىرى بولسىمۇ ، كۆڭلىڭىزدىن چىقىرىۋەتكەيسىز . دانىشمەن

ئاتىگەنلىك كىچىك ئىنىسى بولغاندىكىن ، ئاۋۇلىدا ئەل قاتارىدا مورىسىدىن تۇتۇن چىقىرىپ تىرىكچىلىك قىلمامدۇ ، ــ ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، بۇرنى ئىچىشكەندەك بولۇپ كۆڭلى يۇمشىغان چىڭگىز خان مەرھۇم دانىشمەن ئاتىسىنى ياد ئېتىپ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بوغورچۇ ، مۇقالى ، شىگى قۇتۇغ ئۇچىنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشى بىلەن :

ــ ماقۇل ئەمسە ! ــ دەپ ئاچچىقىدىن ياندى .

① داغارتاي ــ ئادەم ئىسمى . داغرىتايمۇ دېيىلىدۇ ، بىرىنچى باب 50 § تىكى داغارتاي ئوتچىگىن ئىدى . يەسۈگەينىڭ ئەڭ كىچىك ئىنىسى . بارتام باتۇرنىڭ تۆتىنچى ئوغلى . چىڭگىز خانىنىڭ كىچىك دادىسى . ــ ت .

243 § ــ ئانام بىلەن ئوتچىگىنگە بۆلۈپ بەرگەن بىر تۇمەن ئەلگە ئىگىدارچىلىق قىلىشقا مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان كۈچ ، كۆكچۇ ، جۇڭشۇي ، قورغوسۇن تۆتىنى ؛ جوچىغا غۇنان ، مەڭگۈگۇر ، كەتە ئۇچىنى ؛ چاغاتايغا قاراچار ، مەڭگۈ ، يىدۈقاداي ئۇچىنى قوشۇپ قويدۇم ، ــ دېدى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ــ چاغاتاينىڭ مەجىزى ئىنتىك ، سەۋىر ــ تاقەتسىز ، كۆكچۈس سەن ئۇنىڭغا ئەتىگەن ــ ئاخشاملىرى ھەمراھ بولۇپ ، ئوبدان ئوي ــ خىياللىرىڭ بولسا كۆرسىتىپ تۇرار سەن . ئۆگەدەيگە يىلۈگەي ، دەگەي ئىككىسىنى ؛ تولۇيغا جەتەي ، بالا ئىككىسىنى ؛ قاسارغا جەبكەنى ؛ ئالچىتايغا چاغۇرقاينى قوشۇپ قويدۇم ① .

① چىڭگىز خان ئائىسى ئۆلۈن ، ئىنىسى ۋە ئوغۇللىرىغا قوشۇپ قويغانلار :
(1) كۈچ ــ 202 § تىكى 95 مەڭبەشىنىڭ ئون يەتتىنچىسى .
(2) كۆكچۇ ــ 95 مەڭبەشىنىڭ ئون سەككىزىنچىسى .
(3) جوڭشۇي ــ 95 مەڭبەشىنىڭ يىگىرمە ئۈچىنچىسى .
(4) قورغوسۇن ــ 95 مەڭبەشىنىڭ ئون توققۇزىنچىسى .

(5) غۇنان — چىڭگىز خانىنىڭ ئەتراپىدىكى ئاتاقلىق پالۋان ، 95 مىڭبېشىنىڭ يەتتىنچىسى .
(6) مەڭگۈگۈر — 95 مىڭبېشىنىڭ قىرىقىنچىسى .
(7) كەتە — 95 مىڭبېشىنىڭ ئەللىك ئۈچىنچىسى .
(8) قاراچار — 95 مىڭبېشىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچىسى .
(9) مەڭگۇ — 95 مىڭبېشىنىڭ ئىللىك ئۈچىنچىسى .
(10) يىدۈقادای — 95 مىڭبېشىنىڭ ئاتمىش يەتتىنچىسى .
(11) كۆكچۈس — چىڭگىز خانىنىڭ ئاتاقلىق مەسلىھەتچىسى ، 95 مىڭبېشىنىڭ ئوتتۇز بىرىنچىسى .
(12) يىلۈگەي — 95 مىڭبېشىنىڭ بەشىنچىسى .
(13) دەگەي — 95 مىڭبېشىنىڭ ئون بىرىنچىسى .
(14) جەتەي — 95 مىڭبېشىنىڭ يىگىرمە ئۈچىنچىسى .
(15) بالا — 95 مىڭبېشىنىڭ ئوتتۇز بەشىنچىسى .
(16) جەبكە — 95 مىڭبېشىنىڭ قىرىق بەشىنچىسى .
(17) چاغۇرقاي — 95 مىڭبېشىنىڭ ئاتمىشىنچىسى .

§ 244 قوڭقوتانلاردىن مەڭگۈلىك چالىنىڭ يەتتە ئوغلى بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆكچۈ تەب تەڭرى ئىدى . بىر كۈنى ئۇ يەتتە قوڭقوتان بىرلىشىپ قاسارنى ئۇردى ، يەتتە قوڭقوتاندىن تايىاق يەپ خورلانغان قاسار چىڭگىز خانغا تايىاق يىگەنلىكىنى يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئېيتتى . شۇ چاغدا ، باشقا ئىشتىن ئاچچىقلىنىپ تۇرغان چىڭگىز خانىنىڭ تېخىمۇ پەرۋايى ئۈچۈپ :

— ھېچكىمدىن يىگىلمەيدىغان ئادەم ، ئەمدى قانداقسىغا تايىاق يەپ قالدىڭ ؟ — دېدى قاسارغا . قاسار بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆزىگە ياش ئالغان پېتى چىقىپ كېتىپ ، ئۇچ كۈنگىچە چىڭگىز خانىنىڭ بوسۇغىسىغا دەسسىمىدى . شۇ ئارىدا ، تەب تەڭرى چىڭگىز خانغا :

— تەڭرىنىڭ ئەمرى بويىچە ، — دېدى ئارىغا چۈشۈپ ، — خانغا : « تېمۇرچىن ئەلنى بىر نۆۋەت باشقۇرسا ، قاسارمۇ بىر نۆۋەت باشقۇرىدۇ » دېگەن بېشارەتنى

يەتكۈزمەن . ئەگەر قاسارنى دەرھال يوقاتمىسىڭىز ، ئاقىۋەتكە بىر نېمە دېمەك تەس .

بۇ گەپنى ئاڭلىغان چىڭگىز خان شۇ كېچىسىلا قاسارنى تۇتقىلى ماڭدى . كۈچ بىلەن كۆكچۇ ئۆلۈن ئانىغا :

ـــ خان قاسارنى تۇتقىلى كەتتى ! ـــ دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . بۇنى ئاڭلاپ ئۆلۈن ئانا شۇ كېچىسى ئاق ئاتانىنى قارا مەپىلىك ھارۋىغا قوشۇپ ، تۇنلەپ ماڭدى . تاڭ ئاتاغا يېقىن ، چىڭگىز خانىنىڭ قاسارنىڭ قولىنى باغلاپ ، مالخىيى بىلەن بەلۋېغىنى ئېلىۋېتىپ ، سوراققا تارتىۋاتقانلىقىنى ئۇستىگە يېتىپ كەلدى . ئانىسىنىڭ يەردىن ئۇنگەندەك پەيدا بولغانلىقىدىن چۆچۈپ كەتكەن چىڭگىز خان داڭ قېتىپ قالدى . ئۆلۈن ئانا ھارۋىدىن غەزەپ بىلەن سەكرەپ چۈشتى ، قاسارنىڭ قولىنى يېشىۋېتىپ ، مالخىيى بىلەن بەلۋېغىنى تۇتقۇزۇپ قويدى . غەزەپتىن ئۆزىنى تۇتالماي :

ـــ مانا بۇ سەنلەر تالىشىپ تۇرۇپ ئەمگەن ئەمچەك . كۆردىڭلارمۇ ؟ ـــ دېدى ئۆلۈن ئۇجىن باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغىنىچە ئىككى ئەمچىكىنى كۆرسىتىپ . ـــ تۇغۇلۇپلا ئۆز ھەمرىيىنى ئۆزى تالايدىغان ، ئۆز كىندىكىنى ئۆزى ئۈزۈۋېتىدىغان ھايۋان ! قاسار ساڭا نېمە قىلدى ؟ تېمۇرچىن سەن مۇنۇ بىر ئەمچىكىمنى شوراپ بولغان بولساڭ ، قاچغۇن بىلەن ئوتچىگىن ئىككىسى بىر ئەمچىكىمنىمۇ شوراپ بولالمايتتى . پەقەت قاسارلا ئىككى ئەمچىكىمنى قۇرغىچە شوراپ جېنىمنى ئارام تاپقۇزاتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، تېمۇرچىن بالام ، كۆكسى ـ قارنىڭنى كەڭرەك تۇت . قاسار بالامنىڭ مەرگەنلىكىنى ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق .

يۇپۇرۇلۇپ كەلگەن دۇشمەنلەرنى

ئۇچما ئوقى بىلەن قاچۇرغان ،

ئەندىكىپ كەتكەن دۈشمەنلەرنى
يىراقتا ئۇزار ئوقى بىلەن بېقىندۇرغان .
ئەمدى دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ بولدۇق دەپ ، قاسارغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەكچى بولۇۋاتامسەن !
— ئانا ، — دېدى چىڭگىز خان ئانىسىنىڭ ئاچچىقى يانغاندىن كېيىن ، — سېنى رەنجىتىپ ، ئۆزۈمنۇ قورقۇپ كەتتىم ، ئۇيالغىنىمدىن كىرەر يەر تاپالماي قالدىم ، بولدى ، ئەمدى كېتەيلى !
ئۇلار كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ، چىڭگىز خان ئانىسىغا بىلدۈرمەي ، قاسارنىڭ ئىلكىدىكى ئەلدىن بىر مىڭ تۆت يۈزنى ئاستىرىتىن قالدۇرۇپ ، قالغانلىرىنى تارتىۋالدى . بۇنى ئۇقۇپ قاتتىق ئازابلانغان ئۆلۈن ئانائۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى . قاسارغا قوشۇپ قويغان جالايىرلاردىن جەبكە قورقۇپ كېتىپ ، بارقۇجىنغا قېچىپ كەتتى .

§ 245 شۇنىڭدىن كېيىن ، توققۇز تىلدا سۆزلىشىدىغان ئەللەر تەڭرىنىڭ قېشىغا يىغىلىدىغان بولدى . ئۇنىڭ قېشىغا يىغىلىدىغانلار چىڭگىز خانىنىڭ جىلەسىگە يىغىلىدىغانلاردىنمۇ كۆپىيىپ كەتكەندى . ئۇلارغا ئەگىشىپ ، تېمۇگە ئوتچىگىنىڭ بىر بۆلەك ئادەملىرىمۇ تەب تەڭرى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى . ئوتچىگىن نويان ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كېلىشكە سوقۇرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . تەب تەڭرى :
— ئوتچىگىن ، ئىككى ئەلچىڭىز ① بار ئىكەن - دە ! — دەپ ، سوقۇرنى ئۇردى ۋە ئېگىرنى دۈمبىسىگە ئارتقۇزۇپ ، پىيادە يولغا سېلىپ قويدى . ئوتچىگىن ئەۋەتكەن ئەلچىسى تاياق يەپ پىيادە قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئەتىسى تەب تەڭرىنىڭ

ئالدىغا ئۆزى باردى .

ـــ سوقۇرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتسەم ، ئۇنى ئۇرۇپ پىيادە يولغا سېلىپ قويۇپسىلەر . ھازىر ئادەملىرىمنى ئەكەتكىلى ئۆزۈم كەلدىم ، ـــ دەپ گەپنى باشلىشىغلا ، يەتتە قوڭقوتان ئولىشىپ كەلدى ، ئوتچىگىننى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ :

ـــ سېنىڭ ئەلچى ئەۋەتكىدىغان نېمە ھەققىڭ بار ؟ ـــ دېدى .

ـــ ئەلچى ئەۋەتكەنلىك خاتالىق مەنده ، ـــ دېدى ئوتچىگىن تاياق ئاستىدا قېلىشتىن قورقۇپ .

ـــ خاتالىق سەنده بولسا ، باش ئۇرۇپ توۋا قىل ، ـــ دەپ ئوتچىگىننى تەپ تەڭرىنىڭ كەينىدىن باش ئۇرغۇزدى يەتتە قوڭقوتان .

ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كېلەلمىگەن ئوتچىگىن ئەتىسى ئەتىگەنده چىڭگىز خان ئورنىدىن تۇرغىچە ئالدىغا كېلىپ :

ـــ توققۇز تىلدا سۆزلىشىدىغان ئەلنىڭ ھەممىسى تەپ تەڭرى تەرەپكە ئۆتۈۋاپتۇ ، ـــ دېدى تىزلانغىنىچە ھۆركىرەپ يىغلاپ ، ـــ تەپ تەڭرىدىن ئادەملىرىمنى قايتۇرۇۋېلىشقا سوقۇرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتسەم ، ئۇنى ئۇرۇپ ، ئېگىرىنى دۈمبىسىگە ئارتقۇزۇپ ، پىيادە ھەيدىۋېتىپتۇ . ئۆزۈم بارسام ، ھېلىقى يەتتە قوڭقوتان مېنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ ، توۋا قىل دەپ ، تەپ تەڭرىنىڭ كەينىدىن باش ئۇرغۇزدى .

چىڭگىز خان گەپ قىلغۇچە ، بۆرتە ئۈجىن ئورنىدىن تۇردى ـ دە ، يوتقانلىنىڭ ياقىسى بىلەن كۆكسىنى توسۇپ ، تىزلانغىچە ھۆركىرەپ يىغلاۋاتقان ئوتچىگىننى كۆرۈپ :

ـــ بۇ قوڭقوتانلارنىڭ نېمە قىلغىنى ! ـــ دېدى كۆز يېشى قىلىپ ، ـــ ئۆتكەنده قاسارنى بىرلىشىپ ئۇردى ، ئەمدى

ئوتچىگىننى تىزلاندۇرۇپ ، ئۇنىڭ كەينىدىن باش ئۇرغۇزغىنى نېمىسى ؟ گەپ قىلمىساق بېشىمىزغا چىقامدۇ نېمە ؟ قارغايدەك ئىنىلىرىڭىزنى بوزەك قىلغان يەردە ، ئەتە ـ ئۆگۈن كۆرگۈلۈكسىز بار ئوخشىمامدۇ !

قارغايدەك گەۋدىڭىز ئۆرۈلسە ،
ئىلىڭىز تېرىقتەك چېچىلسا ،
كىممۇ باشقۇرار ،
ئىگىسىز بۇ يۇرتنى .
تۇۋرۇكتەك قامىتىڭىز يىقىلسا ،
ئىلىڭىز قۇشلاردەك توزسا ،
كىممۇ باشقۇرار ،
باشپاناھسىز بۇ ئەلنى .

قارغايدەك ئىنىلىرىڭىزنى خورلىغان يەردە ، ئالدىمىزدىكى بۇ ئۇچ ، تۆت گۈدەك بالىلىرىمىز چوڭ بولغۇچە ، ئۇلار بىزنى ئەلگە يېقىن يولاتمايدىغان ئوخشىمامدۇ ؟ بۇ قوڭقوتانلار بىزنى زادى نېمە قىلماقچى ئىكەن ؟ قېرىنداشلىرىڭىزنى شۇنچە بوزەك قىلسا ، قاراپ تۇرىسىزمۇ !

ـــ تەب تەڭرى كەلمەكچى ئىكەن ، كېلىپ قالسا ، ئۆزۈڭ بىلىپ بىر تەرەپ قىل ، ـــ دېدى چىڭگىز خان ئوتچىگىنگە بۆرتە ئۇجىنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن . بۇ گەپتىن كېيىن ، ئوتچىگىن ئورنىدىن تۇردى ـ دە ، كۆز ياشلىرىنى سۈرتىۋېتىپ ، چىقىپ ئۇچ پالۋاننى تەييارلىدى .

بىر دەمدىن كېيىن مەڭلىك چال يەتتە ئوغلى بىلەن كەلدى . ئۇلار كىرىپ ، تەب تەڭرى تۇسۇرغەنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرۇشىغىلا ، ئوتچىگىن :

ـــ تۇنۇگۈن مېنى توۋا قىل دەپ باش قويغۇزغانىدىڭ ،

قېنى ئەمدى بىر ئېلىشپ باقمامدۇق ! ــ دەپ ئۇنىڭ ياقىسىدىن ئالدى ــ دە ، ئۇنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئېلىپ چىقتى . تەب تەگرىمۇ ئوتچىگىنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ تۇتىشپ كەتتى . شۇ ئارىلىقتا ، تەب تەگرىنىڭ مالخىيى ئوچاقنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ كەتتى ، مەگىلىك چال مالخاينى يەردىن دەرھال ئالدى ، پۈراپ قويۇپ قوينىغا سالدى .

ــ تالاغا چىقىپ ئېلىشكىلار ! ــ دېدى چىگگىز خان . ئوتچىگىن تەب تەگرىنى تالاغا سۆرەپ ئېلىپ چىققاندا ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئۇچ پالۋانى تەب تەگرىنى سۆرەپ ئېلىپ چىققان پېتى بېلىنى سۇندۇرىۋېتىپ ، سول تەرەپتىكى ھارۇلارنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ئاپىرىپ تاشلىۋەتتى .

ــ تەب تەگرى مېنى باش ئۇرغۇزغانىدى ، ئەمدى ئېلىشىپ باقايلى دېسەم ، خۇپسەنلىك قىلىپ ، ھارۇنىڭ يېنىدا يېتىۋالدى ، تازىمۇ كارغا كەلمەيدىغان بىر نېمە ئىكەن ! ــ دېدى ئوتچىگىن مەگىلىك چالغا . ئىشىنىڭ تېگىگە يەتكەن مەگىلىك چال كۆزىگە ياش ئېلىپ :

ــ زېمىن ئالقانچىلىك ،
دېگىز ئېرىقچىلىك چاغدا ،
ئەزىز جېنىمنى ئايىماي
ساڭا ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدىم .

دەپ ، ئالتە بالىسى بىلەن ئىشكىنى توسۇالدى ، ئوچاق ئەتىراپىغا ئولىشىپ كېلىپ ، يەگىلىرىنى تۇرۇشتى . ئوتتۇرىدا قېلىشتىن ئەنسىرىگەن چىگگىز خان :

ــ ئۆتۈگىلار ، مەن چىقىۋالاي ! ــ دېدى . ئۇ چىقىشىغلا ، قۇرچى بىلەن تۇرغاۋۇللار ئۇنى قورشۇالدى . ھارۇلارنىڭ ئاياغ تەرىپىدە بېلى سۇنۇۋۇپ ياتقان تەب تەگرىنى كۆرگەن چىگگىز

خان ئارقا تەرەپتىن بىر بوز قوشنى ئەكەلدۈرۈپ ، تەب تەڭرىنىڭ ئۇستىگە تىككۈزۈپ قويغاندىن كېيىن :

ــ ھارۇلارنى تەييارلاڭلار ، بىز كۆچەيلى ! ــ دېدى ۋە ئۇلار ئۇ جايدىن كۆچتى .

① ئىككى ئەلچى ــ سوقۇر بىلەن سۇقۇرنىڭ مىنىپ كەلگەن ئېتىنى دېمەكچى . ــ ت .

§ 246 چىڭگىز خان تەب تەڭرىنىڭ ئۆلۈكى ياتقان بوز قوشنىڭ تۆڭلۈكىنى يېپىپ ، ئىشكىنى ئېتىپ ، ئۇنىڭغا كۆزەتچى قويدى . ئۇچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە ، قوشنىڭ تۆڭلۈكى ئوچۇق تۇراتتى ، تەب تەڭرىنىڭ ئۆلۈكىمۇ يوقاپ كەتكەنىدى . كىرىپ تەكشۈرۈپدى ، راست كۆرۈنمەيتتى .

ــ تەب تەڭرى ئىنلىرىمغا قول تەگكۈزۈپ ، قېرىنداشلار ئارا ئۆچەكەشتۈرگەنلىكتىن ، تەڭرىنىڭ قارغىشىغا ئۇچراپ ، جېنى بىلەن تېنى بىراقلا يوقاپ كەتتى ، ــ دېدى چىڭگىز خان .

ــ بالىلىرىڭنىڭ مەجەزىنى بىلىپ تۇرۇپ ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلماي ، بىز بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرىمەن دەپ ، ئاخىر تەب تەڭرىنىڭ بېشىنى يېدىڭ . سىلەرنىڭ بۇنداق خۇي - پەيلىڭلارنى بالدۇرۇق بىلگەن بولساڭ ، ئاللىبۇرۇن جامۇقا ، ئالتۇن ، قۇچارلاردەك بىر ياقلىق قىلار ئىكەنمەن ! ــ دېدى چىڭگىزخان مەڭلىك چالنى ئەيىبلەپ . لېكىن ، ئۇنىڭغا يەنە كەڭچىلىك قىلىپ :

ــ ئەتىگەن دېيىشكەن گەپتىن كەچ يېنىۋالساق ، بۇگۈن دېيىشكەن گەپتىن ئەتە يېنىۋالساق ئۈيات بولىدۇ دەپ ۋەدىلەشكەنىدۇققۇ ! شۇنداق ئىكەن ، ۋەدىمىزدىن يانمايلى ① . ئەگەر ئۆزۈڭلارنى تۇتۇپ يۇرگەن بولساڭلار ، مەڭلىك چال ، بالىلىرىڭغا كىم تەڭ كېلەلەر ئىدى ، ــ دېدى ئاچچىقى يانغاندىن

كېيىن چىڭگىز خان . تەب تەگرى ئۆلگەندىن كېيىن ، قوڭقوتانلارنىڭ ھەيۋىسى بېسىلدى .

① ۋەدىلەشكەنلىكى ھەققىدىكى ئىشلار 204 § دە بايان قىلىنغان . ـــ ت .

بەرىنچى باب

247 § ئەلقەسسە ، قوي يىلى ① ، چىڭگىز خان جۇرجىتلارنى بېسۋېلىپ ، فۇجۇنى ② ئالدى . ھۇنەگەن داۋانىدىن ③ ئېشىپ ، شۇەندېفۇ مەھكىمىسنى ① ئالغاندىن كېيىن ، جەبە بىلەن گۈيگۈنەك باتۇر ئىككىسنى چاپچال ⑤ قوۋۇقىغا ئالغىنچى قىلىپ ئەۋەتتى . قوۋۇق چىڭ ساقلانغانلىقتىن ، ئۇلار بۆسۈپ ئۆتەلمىدى .

ــ بىز ئاۋۋال ئۇلارنى ئالداپ چىقرايلى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلىشايلى ! ــ دەپ قوشۇننى چېكىندۈردى جەبە . ئۇلارنىڭ چېكىنگەنلىكىنى كۆرگەن جۇرجىت چېرىكلىرى :

ــ ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلايلى ! ــ دەپ ، تاغ ـ جىلغىلارنى بېسىپ قوغلاپ كەلدى . ئۇلار شۇەندېفۇ مەھكىمىسنىڭ تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە ، جەبە قوشۇننى كەينىگە بۇراپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، قوغلاپ كەلگەن دۈشمەنلەرنى تىرىپەرەن قىلىۋەتتى . شۇ ئارىلىقتا چىڭگىز خاننىڭ غول قوشۇنمۇ يېتىپ كېلىپ ، قارا قىتان ، جۇرجېت ، جۇيىنلارنىڭ ⑥ جەسۇر قوشۇنلىرىنى چاپچالغىچە سۈرۈپ چاپ ـ چاپ قىلىپ ، سايىنىڭ تېشىدەك ياتقۇزۋەتتى . جەبە چاپچال ئېغىزىنى ئالغاندىن كېيىن ، نەچچە داۋانلاردىن ئېشىپ ، چىڭگىز خان بىلەن شىرا دەكتۇر ⑦ دېگەن جايدا تۇنىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن قوشۇنلىرىنى

جۇڭدۇ ⑧ ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئېلىشقا ئاتلاندۇردى . جەبەنى دوڭچاڭ ⑨ شەھرىنى ئېلىشقا ئاتلاندۇردى . جەبە بېرىپ دوڭچاڭ شەھرىنى ئالالماي ، قوشۇننى ئالتە كۈنلۈك جايغا چېكىندۈردى ، توساتتىن قوشۇننى يەنە كەينىگە بۇراپ ، ھەر قايسىسىغا بىردىن كۆتەل ئاتنى يېتەكلىتىپ ، كېچىلەپ بېرىپ دوڭچاڭ شەھرىنى بېسۋالدى .

① قوي يىلى — مىلادىيە 1211 - يىلى . — ت .

② فۇجۇ — 抚州 ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جاڭبېي ناھىيىسى . قارا بالغاسۇن (Khara Balkhasun) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . — ت .

③ ھۇنەگەن داۋانى — Hunegen (野狐岭) ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جاڭجياكۇ (بۇرۇنقى ۋەنچۈەن « 万全 » ناھىيىسى) شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدا . — ت .

① شۈەندېفۇ مەھكىمىسى — 宣德府 ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شۈەنخۇا (宣化) شەھىرى . چىڭ دەۋرىدە موڭغۇللار Bayan Sume (باي بۇتخانا) دەپ ئاتايتتى . — ت .

③ چاپچال — Chapichal (居庸关) ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جۈيۈڭشەن (居庸山) تېغىدا . — ت .

⑥ جۈيىنلار — لياۋ - جىن دەۋرىدە تاللانغان ئاتلىق چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئالاھىدە قوشۇن . — ت .

⑦ شىرا دەكتۇر — Shira Dektur (龙虎台) ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى ، چاپچالنىڭ جەنۇبىدا . شىرا دەكتۇر « سېرىق پەلەمپەي » دېگەن مەنىدە . — ت .

⑧ جۇڭدۇ — 中都 ، ھازىرقى بېيجىڭ . — ت .

⑨ دوڭچاڭ — 东昌 ، ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋچېڭ ناھىيىسى . — ت .

§ 248 جەبە دوڭچاڭ شەھرىنى ئالغاندىن كېيىن ، قايتىپ كېلىپ چىڭگىز خان بىلەن ئۇچراشتى . جۇڭدۇ شەھرى قورشاۋدا قالغاندا ، ئالتۇن خاننىڭ ① ۋەزىرى ۋاڭ جىڭ ② :

— تەڭرىنىڭ ئەمرى بويىچە ، ئورۇن ئالماشتۇرىدىغان چاغ

يېتىپ كەلگەن ئوخشامدۇ ؟ ــ دەپ تەكلىپ بەردى ئالتۇن خانغا ، ــ موڭغۇللار شددەتلىك بىلەن بېسىپ كېلىپ ، قارا قىتان ، جۇرجىت ، جۇيىن قاتارلىق ئاساسلىق قوشۇنلارنى قىرىپ تاشلاپ ، شۇنچە مۇستەھكەم چاپچالنى تارتىۋالدى . ھازىر بىز يەنە قوشۇن ئاتلاندۇرۇپ ، موڭغۇللارغا يەنە يېڭىلىپ قالساق ، چېرىكلىرىمىز تىرىپسىرەن بولۇپ ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە تېزىپ كېتىدۇ ، ئۇلارنى يىغىمىز دەپ ، ئەكسىچە ئۆزىمىزگە دۇشمەنلەشتۇرىۋېلىشىمىز مۇمكىن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خان ئالىيلىرى ، ماقۇل كۆرسىلە ، بىز ھازىرچە موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىپ سۇلھ تۈزەيلى ، موڭغۇللار سۇلھىمىزنى قوبۇل قىلىپ چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، باشقىچە ئويلىشارمىز . ئاڭلىشىمچە ، سۇ ـ ھاۋالار موڭغۇل چېرىكلىرى ۋە ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ياقماي جۇما كېسىلى بولۇپ قاپتۇدەك . ئەگەر موڭغۇل خانىغا قىزىمىزنى بېرىپ ، چېرىكلىرىگە ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ، مال ـ مۇلۇكلەرنى ھەدىيە قىلساق ، ئۇلار بىز بىلەن سۇلھ تۈزۈشكە ئۇنىماي قالامدۇ ؟

ــ بولىدۇ ، دېگىنىڭ بويىچە قىلايلى ! ــ دېدى ئالتۇن خان ۋەزىر ۋاڭ جىگىنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ . شۇنىڭ بىلەن ، موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىش ئۈچۈن ، چىڭگىز خانغا بىر مەلىكىسىنى ③ ، چېرىكلىرىگە جۇڭدۇدىن يېتەرلىك ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ، مال ـ مۇلۇكلەرنى ئېلىپ ، ۋەزىر ۋاڭ جىگىڭ ئەلچى سۈپىتىدە چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى . چىڭگىز خان ئۇلارنىڭ بەيئەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ، سۇلھىنى قوبۇل قىلىپ ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كەلدى . ۋەزىر ۋاڭ جىگىڭ چىڭگىز خاننى موجۇ ① ، فۇجۇنىڭ تاغ ئېغىزلىرىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى .

چېرىكلىرىمىز ئەكەلگەن سوۋغا ـ سالاملارنى شايى ـ كىمخابلارغا تېڭىپ ، ئاتلىرىغا ئارتىشىپ كېتىشتى .

① ئالتۇن خان ـــ جىن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ۋەنيەن شۇن (1213 ـــ 1233) . ـــ ت .

② ۋاڭ جىن ـــ جىن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ۋەنيەن شىنفۇ . ـــ ت .

③ ۋېيشاۋ ۋاڭنىڭ مەلىكىسى جىگو ئىدى . ـــ ت .

① موجۇ ـــ 莫州 ، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ رېنچېۋ (任邱) ناھىيىسى . ـــ ت .

§ 249 چىڭگىز خان ئۇ يەردىن چىقىقان پېتى قاشىن ئېلىگە ① يۈرۈش قىلدى . ئۇلار بارغاندىن كېيىن ، قاشىن ئېلىنىڭ بۇرخانى ② چىڭگىز خانغا بەيئەت قىلدى .

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئوڭ قانىتى بولۇپ ، خىزمەتلىرىدە بولۇشقا تەييارمەن ، ـــ دەپ ، چىڭگىز خانغا چاغا دېگەن قىزىنى بەردى .

ـــ ئۇلۇغ نام ـ شەرەپلىرىنى ئاڭلاپ ، بىزنى سۈر باسقانىدى ، ـــ دېدى بۇرخان يەنە ، ـــ ئەمدى يەر ـ جاھاننى تىترىتىدىغان سەلتەنەتىڭىز بىلەن يېتىپ كەلگەندە ، يۈكسەك ھەيۋىتىڭىزدىن ئەيمىنىپ ، بىز تاڭغىتلار ئوڭ قاناتلىرى بولۇپ ، خان ئالىيلىرى ئۈچۈن ئۆزىمىزنى بېغىشلايمىز . خان ئالىيلىرى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتەيلى دېسەك ، بىز شەھەر ـ سېپىللاردا مۇقىم ماكان تۇتۇپ ياشايدىغان ئەل بولغاچقا ،

جەددىي يۈرۈشلەردە ،

ئىزىڭلاردا يېتىشىپ ماڭالماسمىز .

شىددەتلىك ئۇرۇشلاردا ،

يېنىڭلاردا ھەمدەم بولالماسمىز .

ئەگەر بىز تاڭغىتلارنى كەچۈرسىلە ،

تارتۇق قىلار ئىدۇق
چىغلىقلاردىكى تۆگىلەرنى .
سۇغا قىلار ئىدۇق
توقۇپ كۆركەم تاۋار ـ دۇردۇنلارنى .
ھەدىيە قىلار ئىدۇق
كۆندۇرۇلگەن ئېسىل قۇشلارنى .
شۇنىڭ بىلەن ، تاڭغىتلار لەۋزىگە ئەمەل قىلىپ ، ئۇيۇر ـ ئۇيۇر تۆگىلەرنى تارتۇق قىلدى .

① قاشىن ئىلى ـــ Khashin ، غەربىي شىيا (تاڭغىتلار قۇرغان) زېمىننى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .
② بۇرخان ـــ Burkhan ، غەربىي شىيانىڭ شياگزۇگى لى ئەنجۇمن (1211 ـــ 1206) نى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

250 § چىڭگىز خان شۇ قېتىمقى يۇرۇشىدە ، جۇرجىتلارنىڭ ئالتۇن خانىنى بېقىندۇرۇپ ، ھەدى ـ ھېسابسىز تاۋار ـ دۇردۇنلارغا ؛ قاشىن ئەللىرىنىڭ بۇرخانىنى بېقىندۇرۇپ ، ئۇيۇر ـ ئۇيۇر تۆگىلەرگە ئېرىشتى . شۇنداق قىلىپ ، چىڭگىز خان قوي يىلقى ① يۇرۇشىدە ، قىتانلارنىڭ ئاغۇتاي ② خانىنى ، تاڭغىتلارنىڭ يىلۇقۇ بۇرخانىنى ③ بېقىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ساغرى دالاسىغا قايتىپ كەلدى .

① قوي يىلى ـــ مىلادىيە 1211 ـ يىلى . ـــ ت .
② ئاغۇتاي ـــ Aghutai ، جىن خانلىقىنىڭ خانى ۋەنيەن شۇنىنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

251 § ئۇنىڭدىن كېيىن ، جۇرجىتلارنىڭ ئالتۇن خانى ئاغۇتاي جاۋ گۇەننى ① بېقىندۇرۇشقا ئەۋەتكەن جۇبخان قاتارلىق ئەلچىلەرگە توسقۇنلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن ، ئىت يىلى ② چىڭگىز

خان : « جۇرجىتلار بىزگە بەيئەت قىلغان تۇرۇقلۇق ، جاۋ گۈەن تەرەپكە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىمىزگە توسقۇنلۇق قىلغىنى نېمىسى ؟ » دەپ ئاچچىقلىنىپ ، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى . چىڭگىز خان ئۆزى توڭگۈەن ③ قورغىنىغا ھۇجۇم قىلدى ، جەبەنى چاپچال ئارقىلىق بېسىپ كىرىشكە بۇيرۇدى . « چىڭگىز خان توڭگۈەن قورغىنى تەرەپكە بېسىپ كېلىۋاتىدۇ » دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان ئالتۇن خان يىلە ، قادا ، ھۆبۆگەتۇر ئۇچىگە :

ــ خىللانغان چېرىكلەر ئالدىنى توسۇن ، قىزىل تونلۇقلار ① باش بولۇپ ئاتلىنىپ ، قورغاننى مەھكەم ساقلاپ ، ئۇلارنى داۋاندىن بېرى ئۆتكۈزمىسۇن ! ــ دەپ ، ئۇچىنى دەرھال ئاتلاندۇردى . چىڭگىز خان توڭگۈەن قورغىنىغا كەلگەندە ، جۇرجىت چېرىكلىرى قارا چۇمىلىلەردەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقاندى . چىڭگىز خان يىلە ، قادا ، ھۆبۆگەتۇرلارنى چېكىنىدۇردى . تولۇي بىلەن چۈگۈ كۈرەگەن ⑤ ئىككىسى توغرىسىغا بېسىپ كېلىپ ، قىزىل تونلۇقلارنى چېكىنىدۇرۇپ ، يىلە ، قادا ، ھۆبۆگەتۇرلەر ۋە جۇرجىت چېرىكلىرىنى قىرىپ ، سايىنىڭ تېشىدەك ياتقۇزۇۋەتتى . جۇرجىت چېرىكلىرى قىرىلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئالتۇن خان جۈگىدۇدىن نەنجىڭ شەھىرىگە ⑥ قېچىپ كەتتى . قالغان چېرىكلىرىمۇ ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرى تۈگەپ ، بىرىنىڭ گۆشىنى بىرى يەپ قىرىلىپ كەتتى . چىڭگىز خان تولۇي بىلەن چۈگۈ كۈرەگەن ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ، ئىككىسىنى ھەسسىلەپ تارتۇقلىدى .

① جاۋگۈەن ــ سۇن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جاۋ كونى كۆرسىتىدۇ . ــ ت

② ئىت يىلى ــ مىلادىيە 1214 ـ يىلى . چىڭگىز خاننىڭ 53 ياشقا كىرگەن مەزگىلى . ــ ت .

③توڭگۈەن ــ 潼关 ، شەنشى ئۆلكىسى توڭگۈەن ناھىيىسىنىڭ

شمالىدا . ـــ ت .

①قىزىل تونلۇقلار ـــ Khula' an degelen . جىن خانلىقىنىڭ ياڭ ئەنئېر . لىيۇ ئېرزۇ قاتارلىقلارنىڭ قىزىل تونلۇق قوشۇنى . ـــ ت .

③ چۈگۈ كۆرەگەن ـــ يەنى 95 مىڭبېشىنىڭ سەكسەن بەشىنچى مىڭبېشى چىگۈ كۆرەگەن . ـــ ت .

④ نەنجىڭ شەھرى ـــ بيەنلياڭ (汴梁) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . خېنەننىڭ كەيپىڭ مەھكىمىسى . ـــ ت .

§ 252 چىڭگىز خان خوسۇۋ ① دېگەن جايىنى ئالغاندىن كېيىن ، جۇڭدۇدىكى شىرا كەگەر ② دېگەن يەرگە چۈشتى . جەبە چاپچالدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ ، ئۇ يەردىكى قالدۇق چېرىكلەرنى قىرىپ بولغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خان بىلەن ئۇچراشتى ، ئالتۇن خان جۇڭدۇدىن قېچىپ كەتكەندە ، قادانى جۇڭدۇنى ساقلاشقا قويۇپ كەتكەنىدى ، چىڭگىز خان باۋۇرچى ئوگگۇر ، ئارقاي قاسار ، شىگى قۇتۇغ ئۇچىنى جۇڭدۇدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ۋە باشقا مال ـ مۇلۇكلەرنى ساناپ ئۆتكۈزۈپبلىشقا ئەۋەتتى . ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قادا جۇڭدۇدىن ئالتۇن زەرلىك تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتىۋالدى .

ـــ ئىلگىرى ، جۇڭدۇ ۋە جۇڭدۇدىكى بارلىق بۇ مال ـ مۇلۇكلەر ئالتۇن خانغا تەۋە ئىدى ، لېكىن جۇڭدۇ ئەمدى چىڭگىز خانغا تەۋە . سېنىڭ چىڭگىز خانىنىڭ مال ـ مۇلۇكلىرىنى بىزگە ئوغرىلاپ بېرىشكە نېمە ھەققىڭ بار ؟ كۆتەر بۇ نېمىلىرىڭنى ! ـــ دېدى شىگى قۇتۇغ رەت قىلىپ . باۋۇرچى ئوگگۇر، ئارقاي قاسار ئىككىسى قادانىڭ سوۋغىلىرىنى قوبۇل قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇچى جوگدۇدىكى خەزىنە ـ مۇلۇكلەرنى ساناپ تىزىملىكى بويىچە ئۆكۈزۈۋېلىپ قايتىپ كەلدى . باۋۇرچى ئوگگۇر ، ئارقاي قاسار ، شىگى قۇتۇغ ئۇچى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چىڭگىز خان :

— قادا سىلەرگە نېمە سوۋغا قىلدى ؟ — دەپ سورىدى .
— ئۇ ماڭا ئالتۇن زەرلىك تاۋار ـ دۇردۇنلارنى سوۋغا قىلغانىدى ، — دېدى شىگى قۇتۇغ چىڭگىز خانغا ، — مەن : « ئىلگىرى ، جۇڭدۇ ۋە جۇڭدۇدىكى بارلىق بۇ مال ـ مۈلۈكلەر ئالتۇن خانغا تەۋە ئىدى ، لېكىن جۇڭدۇ ئەمدى چىڭگىز خانغا تەۋە بولدى . سېنىڭ چىڭگىز خانىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى بىزگە ئوغرىلاپ بېرىشكە نېمە ھەققىڭ بار ؟ » دەپ رەت قىلمۇەتتىم . ئوڭغۇر بىلەن ئارقاي قاسار ئىككىسى ئۇنىڭ بەرگەن سوۋغىلىرىنى قوبۇل قىلدى .

بۇ گەپنى ئاڭلاپ چىڭگىز خان ئوڭغۇر ، ئارقاي قاسار ئىككىسىنى قاتتىق ئەيىبلەپ ، شىگى قۇتۇغغا :

— سەن ھەقسىزەتتە چىڭ تۇرۇپسەن ، — دېدى ماختاپ ، — بۇگۈندىن باشلاپ مېنىڭ كۆرۈدىغان كۆزۈم ، ئاڭلايدىغان قۇلۇقۇم بول ، — دېدى يەنە پەرمان چۈشۈرۈپ .

① خوسىۋۇ — Hosiwu (河西务) ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى ۋۇجىڭ بازىرىنىڭ شىمالىي . قانالنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى سۇ ، قۇرۇقلۇق قاتنىشى قۇلايلىق بولغان بىر سودا بازىرى . — ت .

② شىرا كەگەر — Shira ke' er « سىرىق دالا » دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى ۋۇجىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى بازار . — ت .

§ 253 ئالتۇن خان نەنجىڭ شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن ، ئۆزلۈكسىدىن باش ئېگىپ بەيئەت قىلىش ئۈچۈن ، تەڭرى دېگەن ئوغلىنى يۇز نۆكەر قوشۇپ ، چىڭگىز خانغا تۇرغاۋۇل بولۇشقا ئەۋەتتى . ئۇبەيئەت قىلغاندىن كېيىن ، « چېكىنىپ كېتەيلى ! » دەپ ، چاپچالدىن چېكىنىشتە ، چىڭگىز خان :

— سەن سول قانات قوشۇنلارنى باشلاپ ، دېڭىزنى بويلاپ

بېيجىڭ شەھىرىنى ئال ، ــ دەپ بۇيرۇدى قاسارنى ، ــ ئۇنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى جۇرجىتلاردىن فۇقاناغا ① يولۇقۇپ ئۆت . ئەگەر ئۇ قەستەن قارشىلىق كۆرسەتسە ، ئۇنى زورلۇق كۈچ بىلەن بويسۇندۇر ، بويسۇنسا ، ئۇنىڭ چېگرا شەھەرلىرى ئارقىلىق ، ئۇلا دەريا سى ② ، ناغۇ دەريا سىنى ③ بويلاپ ، تاۋغۇر دەريا سىنى ④ ئۆرلەپ تاغ ئېشىپ ، چوڭ ئاغرۇقتا ئۇچرىشايلى .

ئۇنىڭغا يەنە ھەرقايسى نويانلاردىن جۇرچەدەي ، ئالچى ، تولۇن چەربى ئۇچىنى قوشۇپ بەردى . قاسار بېيجىڭ شەھىرىنى ئېلىپ ، فۇقانانى بويسۇندۇردى ، يەنە يول بويىدىكى شەھەرلەرنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ، تاۋغۇر دەيا سىنى ئۆرلەپ ، چوڭ ئاغرۇققا قايتىپ كەلدى .

① جۇقانا ــ ئەسلى تېكستتە Jurched un Wukhana ، ۋۇقانا (Wukhana) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . جۇرجىتلارنىڭ يۇرتىبىشى . ــ ت .

②ئۇلا دەريا سى ــ Ula ، ھازىرقى سوگخۇاجيانڭ دەريا سى . ــ ت .

③ناغۇ دەريا سى ــ Na’ u ، ھازىرقى نېنجيانڭ دەريا سى . ــ ت .

④تاۋغۇر دەريا سى ــ ھازىرقى تاۋئېر دەريا سى . ــ ت .

§ 254 ئۇنىڭدىن كېيىن ، سارتاۋۇللار ① ئېلىگە ئەۋەتكەن ئۇقۇنا قاتارلىق يۈز ئەلچىنى ئۆلتۈرىۋەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان چىڭگىز خان :

ــ سارتاغۇللارغا ئالتۇن ئارغامچا مىنى ئاشۇنداق ئۇزگۈزىۋېتىمەنمۇ ؟ ئۇقۇنا قاتارلىق يۈز ئەلچەمنىڭ قىسا سىنى ئېلىش ئۈچۈن ، سارتاۋۇللار ئېلىگە دەرھال ئاتلىنايلى ! ــ دەپ پەرمان چۈشۈرۈپ تەييارلىق قىلدۇاتقاندا ، يەسۈي خاتۇن چىڭگىز خانغا ئەسكەرتىپ دېدى :

ــ خان ئىگەم ،

تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ ،
دەريا ـ دېڭىزلارنى كېچىپ ،
ئەللەرنى جىمقتۇرۇش ئۈچۈن ،
ئۆزۈن سەپەرگە تەييارلىنىۋاتىسىز .
ئۆلمەيدىغان بەندە بولمايدۇ ،
ئامانەتكە قويغان جان بولمايدۇ .
قارغايدەك گەۋدىڭىز ئۆرۈلسە ،
كىمگىمۇ ئامانەت قىلارسىز
تېرىقتەك چېچىلغان بۇ ئېلىڭىزنى ،
تۈۋرۈكتەك قامىتىڭىز يىقىلسا ،
كىمگىمۇ ھاۋالە قىلارسىز
قۇشتەك توزۇغان بۇ ئېلىڭىزنى ؟

شۇڭا ، بىر قورساقتىن تۇغۇلغان تۆت بالىڭىزنىڭ قايسىسىنى ئورنىڭىزغا تىكلەيسىز ؟ بۇنىڭدىن بالىلىرىڭىز ، ئىنىلىرىڭىز ، ئەل ـ جامائەتلىرىڭىز ۋە بىزدەك نادان مەزلۇملار خەۋەردار بولۇشى كېرەك . نەچچە ۋاقىتتىن بېرى كۆڭلۈمدە ساقلاپ كەلگەن گەپنى ئېيتتىم ، قالغىنىغا ئەمدى ئۆزىڭىز بىر نېمە دېگەيسىز .

ـــ يەسۈي مەزلۇم بولسىمۇ ، ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدى ، ـــ دېدى چىڭگىز خان ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ـــ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئىنىلىرىم ، بالىلىرىم ، ھەتتا بوغۇرچۇ ، مۇقالى سىلەرمۇ بۇ توغرۇلۇق ھېچقايسىڭلار ئېغىز ئاچمىغان ، مەن خۇددى ئاتا ـ بۇۋامنىڭ كەينىدىن بارمايدىغاندەك ، ئەجەل سىرتىمقىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن . شۇڭا ، جوچى سەن بالىرىمنىڭ چوڭى ، بۇ ھەقتە قانداق ئويلايسەن ؟

جوچى گەپ قىلغىچە ، چاغاتاي :

ـــ تېخى جۇچىنى قانداق ئويلايسەن دەيسەنغۇ ، ئۇنىڭغا

بىزنى تاپشۇرۇپ بەرمەكچىمۇسەن ؟ بۇ مەركىتلەر پۇشتىنىڭ ② بىزنى باشقۇرىدىغان نېمە ھەققى بار ؟ ــ دەپ تۇرۇشىغا ، جوچى :

ــ خان ئاتام ياتلىمىغان يەردە ، سەن نېمە دەپ مېنى ياتلايسەن ! ــ دەپ چاغاتاينىڭ ياقىسىدىن ئالدى ، ــ سېنىڭ تەرسالىقىڭدىن باشقا يەنە نېمە ھۇنىرىڭ مەندىن ئارتۇق ؟ ئەگەر ئوقيا ئېتىشىشتا ساڭا يېڭىلىپ قالسام ، باشمالتقىمنى كېسىۋېتىمەن ؛ ئېلىشىشتىمۇ ساڭا يېڭىلىپ قالسام ، ياتقان جايىمدىن تۇرمايمەن ! قېنى ، خان ئاتام پەرمان چۈشۈرسۇن !

بۇ ھالنى كۆرگەن بوغورچۇ جوچىنىڭ قولىنى ، مۇقالى چاغاتاينىڭ قولىنى تارتىپ ئاجراتتى . لېكىن ، چىڭگىز خان بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى . شۇئان سول تەرەپتە تۇرغان كۆكچۈس ③ :

ــ چاغاتاي ، نېمانچە قىلىپ كېتىسەن ؟ ــ دەپ نەسىھەت قىلدى ، ــ خان ئاتاڭ بالىلىرى ئىچىدە ساڭا بەكرەك ئۈمىد باغلىغان . سىلەر تۈغۈلمىغاندا ،

يۇلتۇزلۇق ئاسمان ئايلىناتتى ،
ئەللەر ئارا غەلۋە ــ ئىسيان كۆتۈرۈلەتتى ،
ئارامچىلىق بەرمەيتتى
ئۆز ئارا قىلىشقان بۇلاڭ ــ تالان .
يەر ــ جاھاننى چاڭ ــ تۇزان قاپلايتتى ،
يۇرتلار ئارا جېدەل ــ توپىلاڭ بېسىقمايتتى ،
تىنىم تاپقۇزمايتتى
ئۆز ئارا بولۇشقان ئۇرۇش ــ غەلىيان .
مانا شۇنداق كۈنلەردە ،
ھېچنېمىنى ئويلاشماي
ئۆز ئارا تۈتۈشاتتى ؛

ئۆزلىرىنى قاچۇرماي
ئۆز ئارا قىرىشاتتى ؛
كېچە ـ كۈندۈز كۆز يۇمماي
ئۆز ئارا ئېلىشاتتى .
ھەي ، چاغاتاي !
ھوغدا ئاناڭنى رەنجىتىپ ،
سېرىق مايدەك كۆڭلىنى قاتۇرىۋەتتىڭ ؛
ئاق سۈتتەك قەلبىنى ئۈيۈتۈۋەتتىڭ !
سەن ئاناڭنىڭ ئىللىق قورسقىدىن ،
ئوتتەك ئىسسىق ئېشىدىن
تۇغۇلغان ئەمەسمىدىڭ ؟
ئاناڭنىڭ دىلىغا ئازار بېرىپ ،
رەنجىتمەسلىكىڭ كېرەك ئىدى ؛
ئاناڭنىڭ يۈرۈكىگە سۇ سېپىپ ،
سۈۋۈتماسلىقىڭ كېرەك ئىدى !
خان ئاتاڭ ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ،
باش كېتىشتىن قورقمىغان ،
قان تۆكۈشتىن يانمىغان ؛
كىرپىك قېقىپ چىقمىغان ،
ياستۇق كۆرۈپ باقمىغان ،
يېڭىنى ياستۇق قىلىپ ،
پېشىنى يوتقان قىلغان ؛
چىش ئارىسىدىكى گۆشلەرنى ئۈزۈك ،
شۆلگەيلىرىنى ئۈسۈزلۈك قىلغان .
چېكە تەرلىرىنى تاپاندىن ، تاپان تەرلىرىنى چېكسىدىن
ئاققۇزۇپ ، ئىھتىياتچانلىق بىلەن ئالغا بېسىپ ئىلگىرىلىگەن

كۆنلەردە ، ئاناڭمۇ بىز بىلەن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تەڭ تارتقان .
چاچلىرىنى ئېگىز تۈگۈپ ،
بېلىنى چىڭ باغلاپ ؛
چاچلىرىنى مەھكەم بوغۇپ ،
بېلىنى پۇختا چىگىپ ،
سىلەرنى بېقىپ چوڭ قىلغان .
ئاغزىدىكى ئاشنى يەۋەتمەي
سىلەرگە يېرىمىنى بەرگەن ؛
گېلىدىكى نەرسىنى يۇتۇۋەتمەي
سىلەرنى يېگۈزۈپ تويغۇزغان ؛
كۈن بويى ئاچ ـ زېرىن يۈرۈپ ،
سىلەرنى ئاش ـ تاماقتىن قىسمىغان !
يېڭەكلەردىن سۆرەپ يۈرۈپ ،
ئەرلەر قاتارىغا قوشقان ؛
يەلكەكلەرنى سىلاپ يۈرۈپ ،
ئەل قاتارىغا قوشقان ئىدىغۇ ؟
ئاستىكلارنى تازلاپ پاكىزلاپ ،
تاپىنىكلاردىن كۆتۈرۈپ بېقىپ ،
يىگىت قاتارىدىن قالدۇرماي ،
تۇلپارغا مىندۈرگەن .
بىزنىڭ بۇغدا خاتۇنىمىز ،
كۆندەك يارقىن كۆڭلى بىلەن ،
بۇلاقتەك پاك قەلبى بىلەن ،
يىگىتلىكىڭلارنى كۆرۈشكە ،
تەشنا بولۇپ كۈتمەكتە !

①سارتاۋۇل — Sarta' ul ، بۇ يەردە خارازمنى كۆرسىتىدۇ . — ت .
② بۆرتە ئۇجىننى مەركىتلەر بۆلاپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ئىشلار ئىككىنچى باب 101 § ، 103 § لەردە بايان قىلىنغان . — ت .
③ چىڭگىز خان كۆكچۇسنى چاغاتايغا يارەمچىسى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەپ ، ئۇنى چۈس مىجەزلىك چاغاتاينى ھەر ۋاقىت ئەسكەرتىپ تۇرۇشنى بۇيرۇغاندى . بۇ ھەقتىكى ئىشلار 216 § دە بايان قىلىنغان . — ت .

255 § — جوچىنى ئۇنداق دېيىشكە قانداق ئاغزىڭ بارىدى ؟ — دېدى چىڭگىز خان ، — ئۇ باللىرىمنىڭ چوڭى ئەمەسمۇ ؟ بۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى ئۇ گەپلەرنى دېگۈچى بولما !

— جوچىنىڭ جاسارەت ، ماھارەت جەھەتلەردە ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ، — دېدى چاغاتاي بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۈلۈمسىرەپ ، — گەپ بىلەن ئۆلتۈرگەننى يۆلەپ تۇرغۇزغىلى بولماس ، تىل بىلەن ئۆلتۈرگەننىڭ تېرىسىنى شىلىۋالغىلى بولماس . جوچى ئىككىمىز باللارنىڭ چوڭى ، شۇڭا بىز خان ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىدە بولايلى . ئەگەر قايسىمىز باش تارتىدىكەنمىز ، شۇنىڭ كالىسى ئېلىنسۇن ؛ قايسىمىز كەينىدە قالىدىكەنمىز ، شۇنىڭ پايخىنى چېقىۋېتىلسۇن ! ئۆگەدەي سەممي ، ئاق كۆڭۈل بولغاچقا ، بىز شۇنى تەۋسىيە قىلىمىز ! ئۇ خان ئاتىمىزنىڭ يېنىدا تەلىم ـ تەربىيە ئالسۇن .

— جوچى ! سەن قانداق قارايسەن ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىز خان جوچىدىن .

— چاغاتاي ئېيتقاندەك ، ئىككىمىز خان ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىدە بولايلى ، — دېدى جوچى ، — مەنمۇ ئۆگەدەينى تەۋسىيە قىلىمەن !

— خىزمىتىمدە بولايلى دېگىنىڭلار نېمىسى ؟ يەر ـ زېمىنلار شۇنچە كەڭ ـ تاشا ، دەريا ـ ئېقىنلار شۇنچە كۆپ تۇرسا ، ئاشۇ

جايلارنى ھەرقايسىلارغا سۆيۈرغاللىقتا بەرسەم ، ئۆز ئالدىگىلارغا يۈرت سوراپ باشقۇرمامسىلەر ، — دەپ پەرمان چۈشۈردى چىڭگىز خان، — جوچى ، چاغاتاي ئىككىگىلار دوستقا كۆلكە ، دۈشمەنگە مەسخىرە بولماي ، لەۋزىگىلاردا چىك تۇرۇڭلار ! ئىلگىرى ئالتۇن بىلەن قۇچار ئىككىسى سۆزىدە تۇرالمىغانلىقتىن ، قانداق جازالىنىپ ، قانداق ئاقىۋەتتە قالغانلىقى ئېسىگىلاردىمۇ ؟ ھازىر ئالتۇن بىلەن قۇچارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى سىلەرگە بۆلۈپ بېرەي ، سىلەر شۇلاردىن ئىبرەت ئالساڭلار ، ئۇلارنىڭ تۇتقان يولىدا ھەرگىز ماڭمايسىلەر ! ھە ، ئۆگەدەي ، دەيدىغان گېپىڭ بارمۇ ؟

— خان ئاتا ئىلتىپات قىلىپ گېپىڭ بارمۇ دېدىڭ ، — دېدى ئۆگەدەي ، — نېمە دېيىشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن ، نېمە دېسەم بولار ؟ ئىمكانىيەتىنىڭ بىرىچە ئېھتىياتچىلىق بىلەن ئىشلەرمەن . بىراق ، كېيىنكى ئەۋلادلىرىمنىڭ چۆپكە ئوراپ بەرسە كالا يېمەس ، مايغا ئوراپ بەرسە ئىت يېمەس بەزدەك ، قانداغاي ئالدىدىن ئۆتسە ئوقى تەگمەس ، چاشقان كەينىدىن ماڭسا ئۆلتۈرەلمەس لەقۋا بولۇپ چىقارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن . مانا بۇ مېنىڭ دەيدىغانلىرىم ، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق يەنە نېمە دەرمەن ؟

— ئۆگەدەي خېلى جايدا گەپ قىلدى ، — دېدى چىڭگىز خان ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، — تولۇي سېنىڭمۇ دەيدىغانلىرىڭ بارمۇ ؟

— خان ئاتام ئاتىغان ئاكىلىرىمنىڭ يېنىدا ، — دېدى تولۇي جاۋابەن ، —

ئۇنتۇپ قالغاندا ئەسكەرتىپ ،
ئەل ـ يۇرتلىرىنىڭ جارچىسى بولاي ؛
ئۇخلاپ قالغاندا ئۇيغۇتۇپ ،

تورۇق ئاتىنىڭ قامچىسى بولاي .
لەۋزىنى ھەرگىز يەردە قويماي ،
ئورنىنى زىنھار بوش قالدۇرماي ؛
سەپەرگە بىرلىكتە ئاتلىنىپ ،
دۇشمەنلەر بىلەن باش كەتكۈچە ئېلىشمەن !

ئۇنىڭ كېيىنى دۇرۇس كۆرگەن چىڭگىز خان :

ــ قاسارنىڭ ئۇرنىغا باللىرىنىڭ بىرى ، ئالچىداينىڭ ئورنىغا باللىرىنىڭ بىرى ، ئوتچىگىننىڭ ئورنىغا باللىرىنىڭ بىرى ، بەلگۈتەينىڭ ئورنىغا باللىرىنىڭ بىرى ئىز باسار بولسۇن ، ــ دېدى چىڭگىز ئان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ــ بايا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك ، ئورنۇمغا باللىرىمنىڭ بىرى چىقسۇن ! پەرمانىمغا خلاپلىق قىلمىساڭلار ۋە زىت يول تۇتمىساڭلار ، ئېغىپ كەتمەيسىلەر ، سەۋەنلىكىمۇ ئۆتكۈزمەيسىلەر . ئۆگەدەينىڭ ئۇرۇق ــ ئۇرپاقلىرىدىن چۆپىكە ئورلاپ بەرسە كالا يېمەس ، مايغا ئوراپ بەرسە ئىت يېمەس بەزدەك يارامسزلار تۇغۇلسا ، مېنىڭ باشقا ئۇرۇق ــ ئەۋلادلىرىمدىن يارامليق بىرەر بالا تۇغۇلماسمۇ ؟

§ 256 ــ ئىلگىرى : « ئوڭ قاناتلىرى بولاي » دېگەنىدىڭ ، ــ دېدى چىڭگىز خان قوشۇن تارتىپ ئاتلىنىش ئالدىدا ، تاغىتلارنىڭ بۇرھانىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ــ ھازىر سارتاۋۇللار ئالتۇن ئارغامچامنى ئۈزۈۋەتتى ، شۇڭا ئۇلاردىن ھېساب ئېلىش ئۈچۈن ئاتلانماقچى بولىۋاتىمەن ، سەن مېنىڭ ئوڭ قانىتىم بولۇپ ئاتلان .

ــ چامى يەتمەيدىغان ئادەم ، نېمە دەپ خان بولىكەن ؟ ــ دېدى ئاشا گامبۇ ① بۇرخان بىر نېمە دېگۈچە گەپنىڭ يوغىنىنى قىلىپ ، چېرىك چىقىرىپ يارىدەم بېرىشنى خالىماي ، ئەلچىنى تەنە

سۆزلەر بىلەن قايتۇرىۋەتتى .

ــ ئاشا گامبۇنىڭ ئۆزىنى چاغلىماي نېمە دېگىنى ئۇ ! ــ دېدى چىڭگىز خان ، ــ شۇ تاپتىلا بېرىپ ئۇ بىر نېمىلەرنىڭ جاجىسىنى بېرىش قانچىلىك ئىش ئىدى ؟ باشقا يەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتىمىز ، خەير ، بوپتۇ ! تەڭرى ئىگەمنىڭ پاناھىدا ، ئالتۇن تىزگىننى قولغا ئېلىپ ، زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جاجاڭنى بېرەرمەن !

① ئاشا گامبۇ ــ ئادەم ئىسمى . Asha Ghambu . تېبەتچە سۆز بولۇپ ، « دانىشمەن ياكى ئاقساقال » دېگەن مەنىدە . ئۇ مۇشۇ بۆلۈمدىن باشقا جايلاردا تىلغا ئېلىنمايدۇ . ــ ت .

257 § توشقان يىلى ① ، چىڭگىز خان ئارايدىن ② ئېشىپ ، سارتاۋۇللارغا جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ، ئىنىلىرىدىن ئوتچىگىننى ئاغرۇقنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ ، خاتۇنلاردىن قۇلان خاتۇنىنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتلاندى . جەبەنى ئالغىنچى قىلىپ ئاتلاندۇردى ، جەبەنىڭ كەينىدىن قۇيرۇق چىشلەشتۈرۈپ سۈبەگەتەينى ، سۈبەگەتەينىڭ كەينىدىن توقۇچارنى ئاتلاندۇردى . ئۇلار ئۆچىنى ئاتلاندۇرۇشتا ، چىڭگىز خان :

ــ شەھەرنى ئەگىپ سۇلتانىنىڭ ③ ئۇ تەرىپىگە ④ ئۆتۈپ ساقلاپ تۇرۇڭلار ، بىز بارغاندىن كېيىن ، قورشاپ ھۇجۇم قىلايلى ، ــ دېدى . جەبە پەرمانىغا بىنائەن خان مەلىكنىڭ شەھەر ـ كەنتلىرىگە چېقىلماي ئەگىپ ئۆتتى . ئۇنىڭ كەينىدىن سۈبەگەتەيمۇ چېقىلماي ئەگىپ ئۆتۈپ كەتتى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كەلگەن توقۇچار خان مەلىكنىڭ شەھەر ـ كەنتلىرىگە بېسىپ كىرىپ ، دېھقانلارنى تالان ـ تاراج قىلدى . بۇ ئىشتىن قورقۇپ كەتكەن خان مەلىك شەھەرنى تاشلاپ ،

جالالىدىن سۇلتاننىڭ ⑤ يېنىغا قېچىپ بېرىۋالدى . جالالىدىن سۇلتان خان مەلىك بىلەن بىرلىشىپ ، چىڭگىز خانغا قارشى ھوجۇمغا ئاتلاندى . چىڭگىز خانىنىڭ ئالدىدا شگى قۇتۇغ ئالغنچى بولۇپ ئاتلانغانلىقتىن ، جالالىدىن سۇلتان بىلەن خان مەلىك شىگى قۇتۇغ بىلەن ئېلىشىپ ، ئۇنى تارمار قىلىپ ، چىڭگىز خان تەرەپكە غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقاندا ، جەبە ، سۇبەگەتەي ، توقۇچار ئۇچى جالالىدىن سۇلتان بىلەن خان مەلىكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ ، ئۇلارنى بىتچىت قىلدى . ئۇلار بۇخار ⑥ ، سەمىسكەپ ⑦ ئۇدارار ⑧ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇچرىشىشقا ئۇلگۈرمەي ، شۇن دەرياسىغىچە ⑨ سۇرۇپ توقاي قىلىنىپ ، نۇرغۇنلىرى دەريا غا ئۆزلىرىنى ئېتىپ ئۆلدى . جالالىدىن سۇلتان بىلەن خان مەلىك شۇن دەرياسىنى ئۆرلەپ قاچتى . چىڭگىز خانمۇ شۇن دەرياسىنى ئۆرلەپ ئىلگىرىلەپ ، باتكەسەن ⑩ شەھرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، يەكە غورقان ، كەگۇن غورقان ⑪ دېگەن كىچىك دەريالار ئەتراپىدىكى بارۇغان دالاسىغا كېلىپ چۈشتى . ئۇنىڭدىن كېيىن جالايىر ئۇرۇقىدىن بالانى جالالىدىن سۇلتان ، خان مەلىك ئىككىسىنى قوغلاپ زاربە بېرىشگە ئەۋەتتى .

ــ جەبە ، سۇبىنىڭ ئەسلى ئىسمىڭ جىرغوتاي ئىدى . تايچىئۇتلار تەرەپتىن كەلگەندىن كېيىن ساڭا جەبە ⑫ دەپ ئىسىم قويغانىدىم . توقۇچار ، سەن پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلىپ ، خان مەلىكنىڭ چېگرا شەھەرلىرىگە بىلگىنىڭچە بېسىپ كىردىڭ ، خەلقىنى تالان ـ تاراج قىلىپ ، خان مەلىكنى قاچۇرۇپ قويدۇڭ ، ياساق بويىچە كاللاڭ ئېلىنىدۇ ! ــ دېدى چىڭگىز جەبەنى ماختاپ ، توقوچاقنى ئەيىبلەپ ، لېكىن ئۇنىڭ كالىسىنى ئالماي ، قاتتىق ئەيىبلەپ ، چېرىكبېشىلىك ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىدى .

① توشقان يىلى ـــ ميلادىيە 1219 ـ يىلى . يەنى چىڭگىز خاننىڭ 58 ياشقا كىرگەن مەزگىلى . ـــ ت .

② سەككىزىنچى باب ئىزاھات ① كە قارالسۇن . ـــ ت .

③ سۇلتان ـــ خارازىم پادىشاھى مۇھەممەد II (Muhammed II) نى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

④ خارازىمنىڭ پايتەختى ئۇرگەنجنى دېمەكچى . ـــ ت .

⑤ جالالىدىن سۇلتان ـــ ئادەم ئىسمى . جالالىدىن مۇھەممەد II نىڭ ئوغلى . ـــ ت .

⑥ بۇخار ـــ جاي نامى . Bukhar ، ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى بۇخارا شەھىرى . ـــ ت .

⑦ سەمىسكەپ ـــ جاي نامى . Semiskep ، ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى سەمەرقەنت شەھىرى . ـــ ت .

⑧ ئۇدارار ـــ جاي نامى . Udarar ، يەنى ئوترار ، سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا بولۇپ ، سودا مەركىزى ئىدى . خارابىلىرى ھازىرقى تۆمۈرلەك تۆمۈرىيول ۋوگزالى ئەتراپىدا . ـــ ت .

⑨ شىن دەريا ـــ دەريا نامى . Shin Moren ، ھازىرقى ھىندى دەريا سى . ـــ ت .

⑩ باتكەسەن ـــ جاي نامى . Batkesen ، ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ شەرقىدىكى بەدەخشان ئۆلكىسى .بۇ يەردىكى تاغلاردا ياقۇت ، بولۇپمۇ قىزىل ياقۇت (balakhaschan) كۆپ چىقىدىغانلىقتىن ، بەدەخشان دەپ ئاتالغان . پارس سودىگەرلىرىنىڭ سودا قىلىدىغان ئاساسلىق يولى . ـــ ت .

⑪ يەكە غورقان . كەگۈن غورقان ـــ دەريا نامى . eke ghorkhan ، ke' un ghorkhan . يەكە « ئانا » ، كەگۈن « بالا » ، غورقان « كىچىك دەريا » دېگەن سۆز بولۇپ ، ئانا ـ بالا دەريا دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑫ ئۇنىڭغا جەبە دەپ ئىسىم قويغانلىقى ھەققىدىكى ئىشلار 147 § دە بايان قىلىنغان . ـــ ت .

258 § چىڭگىز خان بارۇغان دالاسىدىن قوزغىلىشتا ، جوچى ، چاغاتاي ، ئۆگەدەي ئۇچ ئوغلىنى ئوڭ قانات قوشۇننى باشلاپ ، ئامۇ دەريا سىدىن ① ئۆتۈپ ، ئۇرگەنج ② شەھرىنى ئىشغال قىلىشنى ؛ تولۇيىنى ئىرۇ ③ ، ئىسەبۇر ① قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىشنى بۇيرۇدى . چىڭگىز خان ئۆزى ئۇدارار

شەھىرىنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلاندى . شۇ ئارىلىقتا جوچى ، چاغاتاي ، ئۆگەدەي ئۇچى :

ــ قوشۇنىمىزنى تەقلەپ قويدۇق . ئۇرگەنچ شەھىرىگىمۇ يېتىپ كەلدۇق . ئەمدى كىمنىڭ دېگىنىگە بويسۇنىمىز ؟ ــ دەپ ئەلچى ئەۋەتتى .

ــ ئۆگەدەيىنىڭ دېگىنىگە بويسۇنىڭلار ! ــ دەپ پەرمان چۈشۈردى چىڭگىز خان .

① ئامۇي دەريا سى ــ دەريا نامى . ئەسلى تېكىستتە ئامۇي دەريا سى (Amui møren) ، يەنى ئامۇ دەريا سى . ــ ت .

② ئۇرگەنچ ــ جاي نامى . ئەسلى تېكىستتە ئۇرۇگەنچى (urungenchi) . خارازىمنىڭ مەركىزى . ــ ت .

③ ئىرۇ ــ جاي نامى . Iru ، شۇ چاغدىكى خوراساندىكى تۆت چوڭ شەھەرنىڭ بىرى بولغان مەرۋى بولۇشى مۇمكىن . ــ ت .

④ ئىسەبۇر ــ جاي نامى . Isebur ، شۇ چاغدىكى خوراسانىنىڭ مەركىزى نىشابۇر بولۇشى مۇمكىن . قەدىمكى تىلدا ni نىڭ n سى تاشلىنىپ i دەپ ئوقولۇپ‌بىلىدۇ . ــ ت .

§ 259 چىڭگىز خان ئۇدارار شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ سەمسكەپ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى . ئۇ يەردىن يەنە ئاتلىنىپ بۇخار شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئۇ يەردە بالانىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ، ئالتۇن غورقان ① تېغى قىرىدىكى سۇلتاننىڭ بۇرۇنقى يازلىق ئارامگاھىدا يازلاپ ، تولۇيغا :

ــ كۈن بەك ئىسسىپ كېتىۋاتىدۇ ، باشقا قوشۇنلار قايتىپ كېلىپ بولدى . سەنمۇ قايتىپ كېلىپ بىز بىلەن دەم ئال ! ــ دەپ ئەلچى ئەۋەتتى . تولۇي شۇ چاغدا ئىرۇ ، ئىسەبۇر قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ ، سىستەن شەھىرىنى ۋەيران قىلىپ ، چۈغ چەرەن شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋاتقاندا ، ئەلچىلەر چىڭگىز

خاننىڭ گېپىنى يەتكۈزدى . تولۇي چوڭ چەرمەن شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خاننىڭ قېشىغا كېلىپ يازلىدى .

① ئالتۇنغورقان — دەريا نامى . Altan Ghorkhan . ئالتۇن كېچىك دەريا دېگەن مەنىدە . — ت .

§ 260 جوچى ، چاغاتاي ، ئۆگەدەي ئۇچى ئۇرگەنچ شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، شەھەر خەلقىنى ئۆز ئارا بۆلۈشۈۋېلىپ ، چىڭگىز خانغا ھېچنېمە قالدۇرمىدى . ئۇچ ئوغلان تېكىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چىڭگىز خان ئۇلارنى قاتتىق ئەيىبلەپ ، ئۇچ كۈنگىچە بوسۇغىسىغا يولاتمىدى . بۇ ھالنى كۆرگەن بوغورچۇ ، مۇقالى ، شىگى قوتۇغۇ :

— بىز بويۇنتاۋلىق قىلىپ يۈرگەن سارتاۋۇللارنىڭ سۇلتانىنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۇنىڭ شەھرى بىلەن خەلقىنى بېقىندۇردۇق ، — دېدى ئاربغا چۈشۈپ ، — بۆلۈنگەن ئۇرگەنچ ۋە ئۇنى بۆلۈشۈۋالغان ئوغلان تېكىنلىرىڭىزنىڭ ھەممىسى سىزگە مەنسۇپقۇ . تەڭرى بىلەن يەر مەدەت بېرىپ ، سارتاۋۇللارنى زاۋال تاپقۇزۇپ ، بارلىق چېرىكلىرىمىز شادلىققا چۆمگەن كۈندە ، خان ئالىيلىرى ، يەنە نېمىشقا خاپا بولىسىز ؟ ئوغلان تېكىنلىرىڭىز ئۆز گۈناھىنى تونۇپ قورقۇپ يۈرمەمدۇ . بۇنىڭدىن كېيىن ئىبرەت ئېلىپ ئىھتىيات قىلسۇن . بىزمۇ ئوغلان تېكىنلەرنىڭ جاسارىتىگە سوغۇق سۇ سەپمەيلى . خان ئالىيلىرى ، ئۇلارنى گۈناھىدىن كېچىپ قۇبۇل قىلغايسىز .

ئۇلار ئاربغا چۈشكەندىن كېيىن ، چىڭگىز خاننىڭ ئاچچىقى يېنىپ ، جوچى ، چاغاتاي ، ئۆگەدەيلەرنى قوبۇل قىلدى . لېكىن ، كونىلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ نەسىھەت قىلىپ ،

ئۇلارنى چىكە تەرلىرىنمۇ سۇرتۇشكە پۇرسەت بەرمەي ، تۇرغان ئورۇنلىرىدا ياغاچتەك قاتۇرۇپ قويدى .

ئۇلارنى شۇنداق ئەيىبلەۋاتقاندا ، قۇرچى قوڭقاي ، قوڭتاغار ، شورماقان ئارىغا چۈشۈپ :

ــ ئوغلان تېكىنلىرىڭىز تۇنجى ئوۋغا چۈشكەن بالا قارچىغىدەك ئۇرۇشقا ئەمدى ئاتلىنىپ ، ئاق ـ قارىنى پەرقلەندۈرۈاتقاندا ، ئۇلارنى نېمىشقا گۇناھكارلاردەك ئەيىبلەيسىز ؟ ئۇلار تەڭلىكتە قېلىپ رايى قايتىپ كەتمىسۇن يەنە ، ــ دېدى چىڭگىز خانغا ، ــ ھازىر مەشرىقتىن مەغرىبقىچە دۈشمەنلەردىن تولا نەرسە يوق . ئەگەر بىزنى تىبەت ئىتلىرىدەك كۈشكۈرتۇپ قويىۋېتىدىغان بولسىڭىز ، تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ، دۈشمەنلەرنى بېقىندۇرۇپ ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ، مال ـ مۈلۈك ، ئەل ـ جامائەتلەرنى سىزگە تارتۇق قىلايلى . قايسى ئەلنى دەمسىز ؟ ئاۋۇ مەغرىب تەرىپىمىزدىكى باغدات ① شەھىرىدە خەلىپە سۇلتان ② دەيدىغان بىرى بار ئىمىش ، بىز شۇنى بېقىندۇرايلى .

ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى توغرا كۆرۈپ ، ئاچچىقى سەل بېسىقىقان چىڭگىز خان قوڭقاي ، قوڭتاغار ، شورماقان ئۈچ قۇرچىغا :

ــ ئادارگىنلاردىن قوڭقاي ، دۆلۈڭگىنلاردىن قوڭتاغار ئىككىڭلار يېنىمدا قېلىڭلار ! ــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ . ئۆتەگەدەيلەردىن شورماقانىنى باغداتتىكى خەلىپە سۇلتاننى بېقىندۇرۇشقا ئاتلاندۇردى .

① باغدات ــ جاي نامى . ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى . ــ ت .

② خەلىپە سۇلتان ــ شۇ چاغدىكى خەلىپە ئاباسىيلار سۇلالىسىدىكى نەسىردىن ئاللاھ (an Nasir li Din Allah) ئىدى . ــ ت .

§ 261 يەنە دۆربەنلەردىن دۆربەي دوغشىننى ھىندۇس ① ۋە باغدات ئارىلىقىدىكى ئارۇ ، مارۇ ، ماداسارىلارنىڭ ئابتۇ شەھرىنى ② ئېلىشقا ئەۋەتتى .

① ھىندۇس — جاي نامى . Hindus ، ھازىرقى ھىندىستانىنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

② خېنىش (Prof. E. Haenisch) نىڭ قارىشىچە ، ئارۇ ياكى ئىرۇ ھېرات ئىكەن . مارۇ مارۇ شاھىدجان (Maru Shahidjan) دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ ، مۇرغاب (Murghab) دەرياسى بويىدا ئىكەن . ماداساری بىلەن ئابتۇ شەھىرى يۇقىرىقى ئىككى جايىنىڭ ئارىلىقىدا ئىكەن . ساچاسەچەننىڭ ئىزاھلىشچە ، جۇۋەينىنىڭ « تارىخى جاھان كۈشاي » نامىلىق ئەسىرىدە بۇ ۋەقە خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىكەن . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، چىڭگىز خان دۆربەي دوغشىننى تۇمەن كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاتلاندۇرغاندا ، ئۇ ھىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، جالالىدىننى قوغلاپ زەربە بېرىشتە . نانداتا (Nandana) ، مۇلتان (Multan) ، لاھور (Lahore) قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتكەنىكەن . ئۇ يەرلەر بەك ئىسسىق بولغانلىقتىن ، غەزنە (Ghazna) ئارقىلىق چىڭگىز خاننىڭ چوڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچراشقانىكەن . بۇ جاي نامىلرى گەرچە مەزكۇر كىتابدىكىلىرى بىلەن تەلەپۇز جەھەتتە خېلى چوڭ پەرقلەنسىمۇ ، لېكىن ئوخشىشىدىغان يەرلىرىمۇ بار بولۇپ ، پروفېسسور بويىل (Prof. Boyel) بۇ جاي نامىلىرى ھەققىدە يازغان « Iru and Maru in the Secret History of the Mongols » دېگەن مەخسۇس ماقالىسىدا توختالغانىدى . — ت .

§ 262 يەنە سۇبەگەتەي باتۇرنى شىمال تەرەپتىكى قاڭلى ① ، قىپچاق ② ، باجىگىت ③ ، ئۇرۇسلار ، ماجارلار ④ ، ئاسۇلار ⑤ ، ساسۇلار ⑥ ، سەركەسلەر ⑦ ، كەشمىر ، بۇلار ⑧ ، رارال ⑨ قاتارلىق ئون بىر يات يۇرتلىقلارنى بېقىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئىدىل ⑩ ، يايىق ⑪ قاتارلىق دەريالاردىن ئۆتۈپ ، كىۋامەن كەرمەن ⑫ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى ئېلىشقا ئەۋەتتى .

① قاڭلى — قەبىلە نامى . ئەسلى تېكىستتە Khanglin ، يايىق (ئۇلار) دەرياسىنىڭ شەرقى ، خارازىم (ئارال دېڭىز) نىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايوندا

ياشىغان قەبىلە . ـــ ت .

② قىپچاق ـــ قەبىلە نامى . Kibcha ud ، قارا دېڭىز ، كاۋكاز ، كاسپى دېڭىزنىڭ شىمالى ، جەنۇبىي روسىيە رايونلىرىدا ياشىغان قەبىلە . ـــ ت .

③ باجىگىت ـ قەبىلە نامى . Bajigid ، ئاڭقىللارنىڭ شىمالى ، ئولگا دەريالىرىنىڭ شەرقىدىكى رايوندا ياشىغان قەبىلە . زاگدىسچەننىڭ قارىشچە ، باجىگىت بايىگىت ياكى بايا‌غۇتنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپ ، تېلىلارنىڭ تارمىقى بولغان بايئىبرقۇ بولۇشى مۇمكىن . ـــ ت .

④ ماجارلار ـــ قەبىلە نامى . Majarad ، ھازىرقى ۋېنگرىيىلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ . ماجار ، يەنى ماگيار (Magyar) نىڭ كۆچمە ئاھاڭى . ـــ ت .

⑤ ئاسۇلار ـــ قەبىلە نامى . Asud ، تاشقى كاۋكاز تېغىنىڭ شىمالىي رايونىدا ياشىغان ئالانلار (Alans) نى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

⑥ ساسۇلار ـــ قەبىلە نامى . Sasud ، ئولگا دەريالىرىدا ياشىغان قەبىلە . ـــ ت .

⑦ سەركەسلەر ـــ قەبىلە نامى . Serkesud ، يەنى چېركەسلەر ، ئالانلار (ئاسۇلار) نىڭ جەنۇبى ، كاۋكاز تېغىنىڭ شەرقىدىكى رايوندا ياشىغان قەبىلە . ـــ ت .

⑧ بۇلار ـــ قەبىلە نامى . Bolar ، ھازىرقى بۇلغارلارنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

⑨ رارال ـــ ۋېنگرىيە پادىشاھىنىڭ نامى . ۋېنگرىيىلىكلەر پادىشاھنى « kiraly » دەپ ئاتايدىغانلىقتىن ، موڭغۇللار ئۇنى دۆلەت نامى دەپ بىلگەن بولسا كېرەك . رارال ئەسلى تېكست 270 § دە « كەرەل » دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

⑩ ئىدىل ـــ دەريا نامى . Idil ، ھازىرقى ۋولگا دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ . ئىدىل ، يەنى ئەدىل ، « دەريا » دېگەن مەنىدە . « ئالتۇن توپچى » 84 ـ بەتتە ئىچىل (Ichil) دەپ ئېلىنغان . موڭغۇللار ھازىرمۇ بۇ دەريانى ئىچىل غول (Ijil Ghol) دەپ ئاتايدۇ . ـــ ت .

⑪ يايىق ـــ دەريا نامى . Jayagh ، ھازىرقى ئۇرال (Ural) دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ . يايىق « كەڭ ، بىپايان » دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑫ كىۋامەن كەرمەن ـــ جاي نامى . ھازىرقى ئۇكرائىنادىكى كىيېۋ شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ . مەن قەدىمكى تىلدا « چوڭ ؛ سېپىل » ، كەرمەن « شەھەر ، قوغان » دېگەن مەنىدە . كىۋامەن « ئالتۇن توپچى » 84 ـ بەتتە كەيۋا (Keiwa) دەپ ئېلىنغان . بۇ دەل كىيېۋ (Khev) نىڭ ئاھاڭىغا توغرا كېلىدۇ . كەرمەن « ئالتۇن توپچى » 84 ـ بەتتە مەن كەرمە (Men Kerme) دەپ ئېلىنغان . ـــ ت .

263 § چىڭگىز خان سارتاۋۇللارنى بېقىندۇرغاندىن كېيىن ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە داروغاچ قويۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندە ، قۇرۇمشى ئەۋلادىدىن بولغان سارتاۋۇل يالاۋاچ ، مەسئۇت ئاتا ـ بالا ئىككىسى ئۇرگەنچ شەھەرىدىن كېلىپ ، چىڭگىز خانغا شەھەر ـ سېپىللارنى باشقۇرۇش قائىدە ـ يوسۇنلىرى توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى . ئۇلار شەھەر ـ سېپىللارنى باشقۇرۇش قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئوبدان بىلىدىغان بولغاچقا ، چىڭگىز خان يالاۋاچنىڭ بالىسى قۇرۇمشى مەسئۇتقا بىرنىڭ داروغاچلار بىلەن بۇخار ، سەمىسكەن ① ئۇرگەنچ ، ئۇدان ② ، كىسقار ③ ، ئۇرياڭ ④ كۇسەن دارىل ⑤ قاتارلىق شەھەرلەرنى ، يالاۋاچقا قىتانلارنىڭ جۇڭدۇ شەھەرىنى باشقۇرۇشقا ئۆتكۈزۈپ بەردى . سارتاۋۇللاردا ، يالاۋاچ بىلەن مەسئۇت شەھەر ـ سېپىللارنى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ياخشى بىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇلارنى قىتانلار ئىلغا قويغان داروغاچلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىتانلارنى باشقۇرۇشقا بەلگىلىدى ⑥ .

① سەمسكەن — Semisken ، يەنى سەمسكەپ . 157 § ئىزاھات ⑦ گە قارالسۇن . ئەسلى تېكىست 157 § دە « سەمىسكەپ » ئىدى . لېكىن بۇ يەرگە كەلگەندە « سەمسكەن » دەپ ئېلىنغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بۇ يەردە ئۆزگەرتىلمەي ئەسلى تېكىستتىكىسى بويىچە « سەمسكەن » دەپ ئېلىندى . ـــ ت .

② ئۇدان ـــ جاي نامى . Udan ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى خوتەننى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

③ كىسقار ـــ جاي نامى . Kiskhar ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى قەشقەرنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

④ ئۇرياڭ ـــ جاي نامى . Uriyang ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى يەكەننى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

⑤ كۇسەن دارىل ـــ جاي نامى . Gusen Taril ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كۇچانى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

⑥ يۇ سوڭۈۈنىڭ ئىزاھلىشىچە ، بۇ پاراگرافتا يالاۋاچ بىلەن چىڭگىز خان شەھەر ـ سېپىللارنى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى مۇزاكىرە قىلغانلىقى ئىنتايىن موھىم ئىدى . ئەپسۇسكى ، تەپسىلىي يېزىلمايا ، يالاۋاچىنىڭ شەھەر ـ سېپىللارنى باشقۇرۇش نەزەريىسىدىن خاتىرە قالمىغانلىقىدىن بەكمۇ ئۆكۈنىمىز . ئۇنىڭدىن باشقا ، يالاۋاچىنى قىتانلارنىڭ ئېلىگە داروغاچىلىققا قويغانلىقى غەربىي يۇرتلىقلارنىڭ ئوتتۇرا تۈلەڭگىتە ھەمكارلىشىپ ھۆكۈمران قىلغانلىقىنىڭ باشلانغانلىقىمۇ ئىنتايىن موھىم ئىدى ، بۇمۇ تەپسىلىي يېزىلمىغان . ـــ ت .

264 § چىڭگىز خان سارتاۋۇللار ئېلىدە جالايىرلاردىن بالانى كۈتۈپ يەتتە يىل ① تۇردى . شۇ مەزگىلدە بالا شىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، جالالىدىن سۇلتان بىلەن خان مەلىك ئىككىسىنى ھىندىلار ئېلىغىچە قوغلاپ بېرىپ ، ئەل ئارىسىنى ئاختۇرۇپمۇ تاپالمىدى . قايتاشىدا ھىندىلار ئېلىنىڭ چېتىدىكى ئەللەرنى بۇلاپ ، نۇرغۇن تۆگە ، ئۆشكىلەرنى ھەيدەپ كەلدى ، چىڭگىز خان ئۇ يەردىن قايتاشىدا ، ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويىدا يازلىدى . يەتتىنچى يىلى ، توخۇ يىلى ② كۈزدە ، تۇلا دەرياسىنىڭ قارا تۇندىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى .

① مىلادىيە 1219 ـ يىلىدىن 1225 ـ يىللىرىغىچە . ـــ ت .

② توخۇ يىلى ـــ مىلادىيە 1225 ـ يىلى . ـــ ت .

ئىككىنچى باب

265 § ئەلقىسسە ، چىڭگىز خان شۇ يىلى قىشنى ئۆتكۈزۈپ ، ئىت يىلى ① كۈزدە ، تاڭغۇتلارنى بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ، قوشۇنلىرىنى قايتا رەتلەپ ، خاتۇنلىرىدىن يەسۈي خاتۇننى ئەگەشتۈرۈپ ئاتلاندى . يول ئۈستىدە قىش چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ، ئارىۋقا دېگەن يەردە قۇلانلارنى ئوۋلاۋاتقاندا ، دۈپۈرلەپ قاچقان بىر ئۈيۈر قۇلانلاردىن چىڭگىز خانىڭ بوغرۇل ئېتى ھۈركۈپ كېتىپ ، ئاتتىن چۈشۈپ كەتتى . ئۇ ئۆزىنى ئالالماي ، شۇ كېچىسى شوغورقات دېگەن يەردە كەچلىدى . ئەتىسى ئەتىگەندە يەسۈي خاتۇن :

— خان كېچىچە قىزىپ چىقتى ، ئوغلان تېكىنلەر بىلەن نويانلارنى چاقىرىڭلار ، مەسلىھەت بار ! — دېدى . ئوغلان تېكىنلەر بىلەن نويانلار يىغىلغاندىن كېيىن ، قوڭقۇتانلاردىن تولۇن چەربى :

— تاڭغۇتلار مۇقىم شەھەر ـ ئىمارەتلەرنى ماكان تۇتۇپ ئولتۇرىدىغان خەلق ، — دېدى تەكلىپ بېرىپ ، — ئۇلار ھەرگىز شەھەر ـ ئىمارەتلىرىنى كۆتۈرۈپ ياكى ئۇلارنى تاشلاپ كېتەلمەيدۇ . بىز ھازىرچە قايتىپ كېتەيلى . خانىڭ تەن سالامەتلىكى شېپا تاپقاندىن كېيىن ، قايتا ئاتلىنايلى .

ئوغلان تېكىنلەر بىلەن نويانلار بۇ تەكلىپنى توغرا كۆرۈپ چىڭگىز خانغا يەتكۈزدى .

— ئۇنداق قىلساق ، تاڭغۇتلار بىزنى قورقۇپ قايتىپ كەتتى دەپ ئويلايدۇ ، — دېدى چىڭگىز خان ئۇ تەكلىپنى

ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ــ بىز ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتەيلى . ئۇلاردىن خەۋەر كەلگۈچە مۇشۇ شوغورقاتتا كېسىلمىنى داۋالىغاچ كۈتۈپ تۇرايلى ، ئۇلارنىڭ جاۋابىنى ئالغاندىن كېيىن قايتساقمۇ ئۇلگۈرىمىز !

ــ ئۆتكەندە ، بۇرخان سەن : « بىز تاڭغىتلار ئوڭ قاناتلىرى بولايلى » دېگەنىدىڭ ، ــ دېدى چىڭگىز خان ئەلچى ئەۋەتىپ ، ــ شۇ ۋەدەڭ بويىچە ، سارتاۋۇللار بىزگە بويسۇنماي تىركىشكەندە ، سېنىڭدىن قوشۇن چىقىرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىسەم ، بۇرخان سەن ۋەدەگىدە تۇرماي ، قوشۇن چىقىرىش ئۈيغۇرتا تۇرسۇن ، ئەلچەمنى ھاقارەتلىك تىللار بىلەن يولغا ساپسەن . شۇ چاغدا سەپەرگە تەييارلىنىۋاتقانلىقىم ئۈچۈن ، كېيىن ھېسابلىشايلى دەپ ، سارتاۋۇللار ئۈلگە ئاتلانغاندۇق . قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ، سارتاۋۇللارنى ئىزغا سالدۇق . ئەمدى ھېسابلىشايلى دەپ بۇرخان ساڭا ئەلچى ئەۋەتتىم .

ــ ھاقارەتلىك تىللارنى قىلغىنىم يوق ، ــ دېدى بۇرخان .

ــ ھاقارەتلىك تىللارنى مانا مەن قىلغان ، ــ دېدى ئاشا گامبۇ ، ــ سەن موڭغۇللار ئۇرۇشۇپ ئۆگىنىپ قالغانلىقتىن ، ھەقىچان بىز بىلەنمۇ ئۇرۇشقىلار بار ئوخشايدۇ . ئەگەر ئۇرۇشقىلار بولسا ، ئالاشايدا ② كىگىز ئۆيلۈك ، تۆگە يۈكلۈك ئېلىم بار . مېنى شۇ يەرگە ئىزدەپ بارساڭلار ، شۇ يەردە ئۇرۇشايلى ! ئەگەر ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ، مال ـ مۈلۈكلەر لازىم بولسا ، ئېرغاي ③ ، ئېرجەۋگە ① بېرىڭلار !

ئەلچى بۇ سۆزلەرنى كېلىپ چىڭگىز خانغا يەتكۈزدى .

ــ مانا ، دېمىدىمۇ ! ئۇلار ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىقى ئاتقان يەردە ، چېكىنىپ كەتسەك سەت ئەمەسمۇ ! ــ دېدى قىزىپ ياتقان چىڭگىز خان ئۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ــ

ئۆلـــەمـۇ چاغلـمـاي دېگـەن گـەپلـرىگـە ئاللا ـ تـوۋا دېگـۈزىـۋەتـمـەيـدىغان بولسام . قۇدرەتلىك تەڭرى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن !

چـىڭگـىز خان پـەرمـان چـۈشۈرۈپ ، ئاشا گامبۇ بىلەن ئۇرۇشـىش ئۈچـۈن ئالاشـايغا ئاتلاندى . ئۇ ئاشا گامبۇنى مەغلۇپ قىلىپ ئالاشايدا قوش تىكتى . ئاشا گامبۇنى تۇتۇپ ، ئۇنىڭ كىگىز ئۆيـلـۈك ، تـۆگـە يـۈكلۈك ئەللىرىنى كۆل سورىغاندەك تىرىپىرەن قىلىۋەتكەندىن كېيىن ، چىڭگىز خان :

ـــ تـاڭغـىتلارنـىڭ بـاتۇرلىرىنى قىرىۋېتىڭلار! ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ ، ـــ قالغانلىرىنى تېگىشچە بۆلۈشۈۋېلىڭلار !

① ئىت يـىلى ـــ مىلادىيە 1226 ـ يىلى ، بۇ چاغدا چىڭگىز خان 65 ياشقا كىرگەنىدى . ـــ ت .

② ئالاشاي ـــ تـاغ نـامـى . Alashai ، ئالاشـەن (Alashan) دەپمۇ ئاتـىلـىدۇ ، ھازىـرقى خـىلـەنشەن تېغى بولۇپ ، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونۇم رايونىنىڭ غـەربـىي شىمال چېگرىسى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونۇم رايونى بىلەن چېگرىلىشىدىغان جايدا . ـــ ت .

③ ئېرىغاي ـــ جـاي نامـى . ئەسلى تېكـسـتتە ئېرىغايا (Erighaya · 川银) ، ھازىـرقى نـىڭشـيا خـۇيـزۇ ئاپـتـونـۇم رايـونـىنىڭ مەركىزى يىنچۇەننى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

④ ئېرىجەۋ ـــ جاي نامـى . ئەسـلى تېكـسـتـتە ئېرىجەگۇ (Erije'u · 西凉) ، ھازىـرقى گـەنسۇ ئۇلكىسىدىكى ۋۇۋۇيى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ . ـــ ت .

§ 266 چـىڭگـىز خـان چاسۇتۇ تېغىدا يازلىدى . چېرىك ئەۋەتـىپ ئاشاگـامبۇ بىلەن تاغقا چىقىۋېلىپ قارشىلاشقان كىگىز ئۆيـلـۈك ، تۆگە يۈكلۈك تاڭغىتلارنى بىرىنى قويماي بېقىندۇردى .

ـــ تاڭغىتلارنى چامىڭلارنىڭ يېتىشچە بۆلۈشۈۋېلىڭلار! ـــ چـىڭگـىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، بوغورچۇ ، مۇقالى ئىككىسىنى

تارتۇقلىدى ، ـــ سىلەرگە جۇرجىتلارنى بۆلۈپ بېرەلمىگەنىدىم . مانا ئەمدى ئۇلارنىڭ جۈيىنلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىڭلار ! قىران يىگىتلىرىنى شىباۋچى ① قىلىپ ، كەينىڭلارغا سېلىپ يۇرۇڭلار ؛ چىرايلىق قىزلىرىنى بېقىپ چوڭ قىلىپ ، خوتۇن ـ توقاللىرىڭلارنىڭ ئېتەك ـ پەشلىرىنى تۇزەيدىغان ئىشلارغا سېلىڭلار . جۇرجىتلارنىڭ پادىشاھى ② تايانغان ۋە ئىشەنگەن ، مۇڭغۇللارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلەر ، مۇشۇ قارا قىتانلارنىڭ جۈيىنلىرى ئىدى . لېكىن ، مېنىڭ بۇگۈنكى كۈنلۈكتە تايىنىدىغان ۋە ئىشىنىدىغان يېقىنىم بوغورچۇ بىلەن مۇقالى ئىككىڭلار !

① شىباۋچى ـــ ئوۋ قۇشلىرىنى باشقۇرغۇچى . ـــ ت .
② جۇرجىتلار پادىشاھى ـــ ئالتۇن خاننى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

§ 267 چىڭگىز خان چاسۇتۇدىن قوزغىلىپ ئۇراقاي شەھرىگە چۈشتى ، ئۇراقاي شەھەرىدىن يەنە قوزغىلىپ دۆرمەگەي شەھرىنى ① ئېلىپ بولغاندا ، بۇرخان ② ئالتۇن بۇتتىن باشلانغان توقسان توققۇز ③ ئالتۇن ، كۈمۈش ئاياق ـ ساۋا ، توقسان توققۇز ئوغۇل ـ قىز ، توقسان توققۇز ئات ـ تۆگە ، يەنە توقسان توققۇز باشقا ھەر خىل سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ ، چىڭگىز خاننىڭ ئالدىغا سالامغا كەلدى . ئۇ كەلگەندە ، چىڭگىز خاننىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ تۇرغاچقا ، بوسۇغىسىدىن ئاتلىغۇزمىدى . ئۇچىنچى كۈنى چىڭگىز خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ئىلۇقۇ بۇرخانغا شىدۇرغۇ ④ دېگەن نامنى بەردى ھەمدە ئۇنى چاقىرىپ كىرىپ ، تولۇن چەربىگە :

ـــ ئىلۇقۇنى ئۆز قولۇڭ بىلەن ئۆلتۈرىۋەت ! ـــ دەپ بۇيرۇدى . تولۇن چەربى :

— ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرىۋەتتىم ، — دەپ مەلۇم قىلىپ كىرگەندە ، چىڭگىز خان :

— تاڭغىتلاردىن ھېساب ئېلىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ ، ئاربۇقاغا كەلگەندە ، — دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ ، — قۇلان ئوۋلاپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ قىمىرالماي قالغاندا ، جېنىمغا كۆيۈنۈپ كېتەيلى دەپ تەكلىپ بەرگەن تولۇن سەن ئىدىڭ ، لېكىن دۈشمەنلەرنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىدىماي ، قوشۇن تارتىپ بېسىپ كىرىپ ، تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن دۈشمەنلەرنى بېقىندۇرۇپ ئەنتىمىزنى ئالدۇق . ئىلۇقۇ كۆچمە ئوردا ، ئاياق ـ ساباقاتارلىق سوۋغاتلارنى ئەكەپتۇ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ساڭا مەنسۇپ .

① دۆرمەگەي شەھىرى — جاي نامى . دۆرمەگەي (Dormegei . 灵州) ھازىرقى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى لىڭجۈنىڭ غەربىي جەنۇپ تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ . — ت .

② بۇرخان — تاڭغىتلارنىڭ پادىشاھى لى دېڭالڭ ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنغا چىققان ئوغلى لى شىيەننى دېمەكچى . — ت .

③ ئالدى تەرەپتە ئىزاھاتلاپ ئۆتكەندەك ، موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە ، توققۇز ئەلگە چوڭ ۋە ئەلگە خاسىيەتلىك سان ھېسابلىنىدۇ . مەيلى تارتۇق قىلىنىدىغان ياكى گۈناھ ئۈچۈن تۆلىنىدىغان مال ـ چارۋىلارنىڭ سانى توققۇز بىرلىك قىلىنىدۇ ، مەسىلەن . ئون توققۇز ، يىگىرمە توققۇز ... توقسان توققۇز قاتارلىقلار . جۈملىدىن توقسان توققۇز ئەلگە چېكىگە يەتكەن سان . — ت .

① شىدۇرغۇ — Shidurghu « ئىتائەتمەن ، ئىتائەتچان : بويسۇنغۇچى ، بويسۇنىدىغان » دېگەن مەنىلەردە . — ت .

§ 268 تاڭغىتلارنى بېقىندۇرۇپ ، ئىلۇقۇ بۇرخانغا شىدۇرغۇ دېگەن نامنى بېرىپ ، ئۇنى ئۆلتۈرىۋەتتى ؛ ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانا ، بالا ـ چاقا ۋە نەۋرە ـ چەۋرىلىرىنى پاكپاكىز قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن ، چىڭگىز خان :

— ھەر قېتىم ناشتا قىلغاندا ، « تاڭغىتلارنىڭ نەسلى

قۇرسۇن ! » دەڭلار ! ــ دەپ پەرمان چۈشۈردى . تاڭغىتلار ئۆزىنى چاغلىماي پو ئېتىپ ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغانلىقتىن ، چىڭگىز خان قايتا ئاتلىنىپ ، ئۇلارنى يوقىتىپ قايتىپ كېلىپ ، توڭگۇز يىلى ① ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۆپ ساندىكى تاڭغىتلار يەسۇي خانىمغا بۆلۈپ بېرىلدى .

① توڭگۇز يىلى ــ مىلادىيە 1227 ــ يىلى ، چىڭگىز خان 66 ياشقا كىرگەن يىلى . ــ ت .

§ 269 چاشقان يىلى ① ، چاغاتاي ، باتۇ ② قاتارلىق ئوك قانات قوشۇندىكى ئوغلان تېكىنلەر ، ئوتچىگىن نويان ، يەگۇ ، يەسۈڭگە ③ قاتارلىق سول قانات قوشۇندىكى ئوغلان تېكىنلەر ، مەركىزىي ئوردۇندىكى تولۇي قاتارلىق ئوغلان تېكىنلەر ، مەلىكە ، كۈيۈغۇل ، تۇمەنبېشى ، مىڭبېشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كەلۈرەن دەرياسىنىڭ كۆدەگە ئارال ① دېگەن جايىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ ، چىڭگىز خانىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە ، ئۆگەدەينى خان سايلىدى . ئاكىسى چاغاتاي ئىنىسى ئۆگەدەي خانىنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى . ئاكىسى چاغاتاي بىلەن تولۇي ئىككىسى خان ئاتىسى چىڭگىز خانىنىڭ ئالتۇندەك جېنىنى قوغداپ كەلگەن كەپتاۋۇل . قۇرچى سەككىز مىڭ تۇرغاۋۇل ھەمدە خان ئاتىسىغا نۆكەر بولۇپ كەلگەن تۇمەن جان كۆيەر كېزەكچىنى ئۆگەدەي خانغا سانى بويىچە ئۆتكۈزۈپ بەردى . مەركىزىي خەلقنىمۇ ⑤ قائىدە بويىچە سانى بويىچە ئۆتكۈزۈپ بەردى .

① چاشقان يىلى ــ مىلادىيە 1228 ـ يىلى ، ئۆگەدەي 43 ياشقا كىرگەن يىلى . ــ ت .

② باتۇ ــ ئادەم ئىسمى . Batu ، جوچىنىڭ چوڭ ئوغلى . ــ ت .

③ يەگۇ ، يەسۈڭگە ــ ئادەم ئىسمى . Yegu ، Yesuŋge ئىككىسى قاسارنىڭ ئوغلى . ــ ت .

① كۆدەگە ئارال — Kəde' ge Aral ، ئولانباتۇر شەھىرىنىڭ سەرقىي جەنۇبىدىكى بايان ئۇلاغان (Bayan Ulaghan) تېغى . بۇ تاغ موڭغۇلىيىنىڭ مەركىزىي تۈلەڭگلىكىنىڭ ئالدىدا بولۇپ ، سۇ ـ ئوتلىرى ناھايىتى مۇنبەت . ـــ ت .

③ ئۆز قوۋمىدىكى خەلقنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

270 § ئۆگەدەي خان خان ① بولۇپ ، ئوردىدىكى تۇمەن كېزەكچى بىلەن مەركىزىي خەلقنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، ئاۋۋال ئاكىسى چاغاتاي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، خان ئاتىسى تېخى پۈتۈنلەي بېقىندۇرۇپ بولالمىغان باغداتلىق خەلىپە سولتاننىڭ قۇرچىسى شورماقانىنى بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ، ئوغوتۇر بىلەن مەڭگۈتۇ ئىككىسىنى ئاتلاندۇردى .

ئىلگىرى سۇبەگەتەي باتۇرنى قاڭلى ، قىپچاق ، باجىگىت ، ئۇرۇس ، ئاسۇ ، ساسۇ ، ماجار ، كەشمىر ، سەركەس ، بۇخار ② ، كەرەل ③ قاتارلىقلارنى بېقىندۇرغان ھەمدە ئىدىل ، يايىق دەريالىرىدىن ئۆتۈپ ، مەكەتمەن كەرمەن ، كەيبە ① قاتارلىق شەھەرلەرنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلاندۇرغانىدى . ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرگە سۇبەگەتەي باتۇرنىڭ تەڭ كېلەلمىگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئۆگەدەي خان كەينىدىن باتۇ ، بۇرى ، كۈيۈك ، مەڭگۈ قاتارلىق ئوغلان تېكىنلەرنى يار دەمگە ئاتلاندۇردى .

ـــ ئاتلانغان ئوغلان تېكىنلەرگە باتۇ باش بولىدۇ ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ ، ـــ مەركىزى خەلقتىن تەشكىللەنگەنلەرگە كۈيۈك باش بولىدۇ . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا ، ئۇلۇس باشقۇرۇۋاتقانلار بالىلىرىنىڭ چوڭىنى ئەۋەتىدۇ . ئۇلۇس باشقۇرمايدىغانلار ، ھەر قايسى تۇمەنبېشى ، مىڭبېشى ، يۈزبېشى ، ئونبېشى قاتارلىقلار ، مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بالىلىرىنىڭ چوڭىنى ئەۋەتىدۇ . مەلىكە ، كۈيۈغوللارمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە بالىلىرىنىڭ چوڭىنى ئەۋەتىدۇ .

ـــ باللارنىڭ چوڭىنى ئەۋەتىش چارىسىنى چاغاتاي ئاكام ئوتتۇرىغا قويغان ، ـــ دېدى ئۆگەدەي خان يەنە ، ـــ چاغاتاي ئاكام : « سۇبەگەتەينىڭ كەيندىن باللىرىمنىڭ چوڭى بۇرىنى ئاتلاندۇرىمەن . باللارنىڭ چوڭىنى ئاتلاندۇرساق ، قوشۇن ئۇلغىيىدۇ . قوشۇن ئۇلغايسا ، جاسارىتى ئېشىپ ، ھەيۋەت بىلەن ئىلگىرىلەيدۇ . ئۇ تەرەپتىكى يات ئەللەرنىڭ خەلقى قەيسەر كېلىدىكەن . غەزىپى قوزغالسا ئۆزىنىڭ ئادىمىنى ئۆزى ئۆلتۇرىۋېتىشتىن يانماس ئىمىش . يەنە ئۆتكۇر قورال ـ ياراغلىرى بار ئىمىش » دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . بىز مانا مۇشۇ سەۋەبتىن چاغاتاي ئاكامنىڭ ئېھتىياتچان پىكرى بويىچە باللىرىمىزنىڭ چوڭىنى ئاتلاندۇرايلى دەپ ، باتۇ ، بۇرى ، كۈيۈك ، مەڭگۈ قاتارلىق باللارنىڭ چوڭىنى ئاتلاندۇرماقچى بولىۋاتىمىز .

① ئۆگەدەي خان خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ھۆرمەت نامى قاغان خان (Khaghan Khan) دەپ ئاتالدى . ـــ ت .

② بۇخار ـــ ئەسلى تېكستتە بۇخار (Buhar) ، لېكىن 262 § دا « بۇلار » ئىدى . 262 § ئىزاھات ⑧ گە قارالسۇن . ـــ ت .

③ كەرەل ـــ ئەسلى تېكستتە كەرەل (Kerel) ، لېكىن 262 § دا « رارال » ئىدى . 262 § ئىزاھات ⑨ غا قارالسۇن . ـــ ت .

④ كەيبە ـ ئەسلى تېكستتە كەيبە . لېكىن 262 § دە كىۋامەن ئىدى . 262 § ئىزاھات ⑫ گە قارالسۇن . ـــ ت .

271 § ئۆگەدەي خان ئاكىسى چاغاتايغا ئادەم ئەۋەتىپ :

ـــ مەن خان ئاتام چىڭگىز خانىنىڭ تەييار ئۇرنىدا ئولتۇدۇم ، ـــ دېدى مەسلىھەت سېلىپ ، ـــ خەقلەر مېنى نېمە كارامىتىگە تايىنىپ تەختتە ئولتۇرىدىكىنە ؟ دەپ ئەيىپلىشى مۇمكىن . خان ئاتام جۇرجىتلارنىڭ ئالتۇن خانىنى پۇتۇنلەي بېقىندۇرۇپ بولالمىغاندى . چاغاتاي ئاكا ، ئەگەر پىكرىمگە

قوشۇلساڭ ، هازىرلا جۇرجىتلارنى بېقىندۇرۇشقا ئاتلانساق دەپ ئويلاۋاتىمەن .

ــ مەسلىھەتلىشىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار دەيسەن ، ــ دېدى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلغان چاغاتاي خان خەۋەر بېرىپ ، ــ چوڭ ئوردىمىزنى ئىشەنچلىك بىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ ئاتلانمامدۇق . مەنمۇ بۇ يەردىن قوشۇن ئاتلاندۇرىمەن .

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار چوڭ ئوردىلارنى ئولداقار قۇرچىغا تاپشۇردى .

272 § توشقان يىلى ① ، ئۆگەدەي خان جۇرجىلارنى بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ، جەبەنى ئالغىنچى قىلىپ ئاتلاندۇردى . ئۇ جۇرجىتلار قوشۇننى قىرىپ ، ساينىڭ تېشىدەك ياتقۇزۇۋەتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن چاپچالدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ ، قوشۇن ئەۋەتىپ ھەر قايسى شەھەرلەنى ئىشغال قىلدى . ئۆگەدەي خان شىرا دەكتۇرگە چۈشتى . ئۇ يەردە ئۆگەدەي خان ئاغرىپ قېلىپ ، تىلى گەپكە كەلمەي قالدى . دەرھال تۆلگەچىلەرنى ② چاقىرتىپ پال ئاچقۇزدى .

ــ جۇرجىت ئەللىرى بۈلاڭ ـ تاراج قىلىنغان ، شەھەر ـ سېپىللىرى ۋەيران قىلىنغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ يەر ـ سۇ جىنلىرى ③ چاپلىشۋاپتۇ ، ــ دېدى تۆلگەچىلەر ، ــ ئۇلارغا ئەل ـ يۇرت ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، مال ـ ئۇلاغ ، ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە يولغىلارنى ① سەدىقە قىلساقمۇ رازى بولماي ، تېخىمۇ چىڭ چاپلىشىۋېلىپ باردۇ . ئۇرۇق ـ تۇغقانلاردىن بىرەرىنى يولغا قىلساق قانداق بولار ئىكىن ؟ دەپ پال ئېچىۋېدۇق . . .

ئۆگەدەي خان كۆزىنى ئېچىپ ، سۇ ئەكەلدۇرۇپ ئىچىۋېتىپ :

ــ نېمە دەۋاتىسىلەر ؟ ــ دەپ سورىدى .

ـــ جۇرجىتلارنىڭ يەر ـ سۇلىرى ۋەيران قىلىنغان ، ئەللىرى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ يەر ـ سۇ جىنلىرى چاپلىشىۋاپتۇ ، ـــ دېدى تۆلگەچىلەر يەنە ، ـــ يولغا سەدىقە قىلساقمۇ رازى بولماي ،تېخىمۇ چىڭ چاپلىشىۋېلىپ بارىدۇ . ئۇرۇق ـ تۇغقانلاردىن بىرەرىنى يولغا قىلساق قانداق بولار ئىكەن ؟ دەپ پال ئېچىۋېدۇق ، بىر ئاز ئوڭشىلىپ قالدىلا . شۇڭا ، پەرمانلىرىنى كۆتۈپ تۇرماقتىمىز .

ـــ يېنىمدا باللاردىن قايسىلار بار ؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۆگەدەي خان .

ـــ دانىش ئاتىمىز چىڭگىز خان ئالدىڭىزدا ئاكىلىرىڭىز ، كەينىڭىزدە ئىنىلىرىڭىز تۇرسىمۇ ، ـــ دېدى يېنىدا تۇرغان تولۇي ، ـــ خان ئاكا سىزنى تۆلپار تاللىغاندەك تاللاپ ، ئېرىكنى سىلىغاندەك سىلاپ ، سىزگە خاسىيەتلىك ئورنىنى ۋە ئەل ـ يۇرتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كېتىپ قالدى . ماڭا ئاكاڭنىڭ يېنىدا تۇرۇپ ، « ئۇنتۇپ قالغاندا ئەسكەرتىپ ، ئۇخلاپ قالغاندا ئويغۇتۇپ تۇر » ⑤ دەپ تاپشۇرغانىدى . ھازىر خان ئاكامدىن ئايرىلىپ قالسام ، كىمنى ئونتۇپ قالغاندا ئەسكەرتىپ ، كىمنى ئۇخلاپ قالغاندا ئويغۇتىمەن ؟ خان ئاكا ناۋادا ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ كۆزىڭىز يۇمۇلۇپ قالسا ، پۈتكۈل موڭغۇللار يېتىمسىرەپ ، جۇرجىتلارنىڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كېتىدۇ . شۇڭا ، خان ئاكا مېنى يولغا قىلىڭلار . مەن تۇلنىڭ ⑥ بېلىنى ئۇشتۇپ ، كىلمەنىڭ ⑦ ئۇمۇرتقىسىنى سۇندۇرۇپ تكەن ؛ ئالدىمدىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن دۈشمەنلەرنى قىرىپ ، كەينىمدىن قوغلاپ كەلگەن دۈشمەنلەرنى باش ئەگكۈزگەن . چىراي ـ شەكلىم ، تەقى ـ تۇرقۇمۇ كېلىشكەن . شۇڭا ، تۆلگەچىلەر مېنى يولغا قىلىڭلار !

شۇنىڭ بىلەن تۆلگەچىلەر پال ئېچىپ دەم سالغان سۇنى

ئوغلان تېكىن تولۇيغا ئىچكۈزدى .

ـــ مەن مەست بولۇپ كېتىۋاتىمەن ، ـــ دېدى تولۇي سۈنى ئىچىپ بېردىم ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ـــ خان ئاكا ، مەستلىكىم يېشىلغىچە ، تۇل قالغان خوتۇنۇم ، يېتىم قالغان بالىلىرىمغا ئىگىدار چىلىق قىلىپ قويارسىز ! بۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە نېمىلەرنى دەي ؟ مەست بولۇپ كەتتىم .

ئۇ گېپىنى تۈگىتىپ چىقىپ كېتىپ قازا تاپتى . مانا بۇ ئۇنىڭ قازا تاپقانلىقىنىڭ جەريانى .

① توشقان يىلى ـــ مىلادىيە 1231 ـ يىلى . بۇ چاغدا ئۆگەدەي خان 46 ياشتا ئىدى . ـــ ت .

② تۆلگەچى ـــ Tolgechi . پالچى ، رەمچى ، رەمبال . ـــ ت .

③ ئەسلى تېكستتە ghajir usun u ejed khad (تاغ ـ سۇلار مۇئەكىلى) ئىدى . بۇ شامان دىنى مۇئەكەللىرىنىڭ بىر قىسمى . يەنى موڭغۇل رايونلىرىدا ئاتايدىغان لوئوس (Loos) . ئۇلار ئوبو (obo' a) لاردا يۇرىدىكەن . يەر ـ سۇ مۇئەكەللىرى نىبداغ شىبداغ (nibdagh shibdfgh) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ـــ ت .

① يولغا ـــ Joli' a . شامان داخانلىرى ۋە لامالار كېسەل كىشىگە تائەت ـ ئىبادەت قىلغاندا ، خېمىردىن ئادەم شەكلىنى ياساپ ، كېسەلگە چاپلىشىۋالغان جىن ـ ئالۋاستىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ، تالاغا ئاچىقىپ كۆيدۈرىدۇ . خېمىردىن ياسالغان ئاشۇ ئادەم شەكلى « يولغا » (joligha) دەپ ئاتىلىدۇ . ـــ ت .

③ بۇ ھەقتىكى ئىشلار 255 § دە بايان قىلىنغان . ـــ ت .

⑥ تۇل ـــ بېلىق نامى . ـــ ت .

⑦ كىلمە ـــ بېلىق نامى . ـــ ت .

273 § ئۆگەدەي خان جىن خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن ، ئۇلارنى ئۇششاق چاكارلار دەپ ئاتاپ ، ئالتۇن ـ كۈموش ، ئالتۇن زەرلىك تاۋار ـ دۇردۇن ، مال ـ مۈلۈك ، ئات ـ ئۇلاغ ① ، ئۇششاق چاكارلارنى ئۆتكۈزىۋالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن نەنجىك ، جۇگدۇ

قاتارلىق شەھەرلەرنى ساقلاش ئۈچۈن ئالغىنچى ، تامغاچى ، داروغاچىلارنى قويۇپ ، قارا قورۇمغا ② ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەلدى .

① ئەسلى تېكستتە ئالاشاس (alashas) ئىدى . ئالاشاس « ئالاشا » نىڭ كۆپلۈك شەكلى . چاڭجيان دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ، خۇەيخې دەريياسى بويلىرىدىكى جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل ئات . ـــ ت .

② قارا قورۇم ـــ Khara Khurum . موڭغۇلىيەدىكى ئۇخۇن دەريياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى جاي . ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئوردا قۇرغان ، كېيىن موڭغۇللار پايتەخت قىلىپ تۇرغان . ـــ ت .

274 § قۇرچى شورماقان باغداتلىقلارنى بېقىندۇرغاندىن كېيىن ، ئۆگەدەي خان ئۇ جاينىڭ يەر ـ سۇلىرى ياخشى ، مال ـ مۈلۈكلىرى مول ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ :

ـــ قۇرچى شورماقانىنى ئۇ يەرگە تامغاچىلىققا قويايلى ، ـــ دەپ پەرمان چۈشۈردى ، ـــ ئۇ يەرگە ئالتۇن ، ئالتۇن بۇيۇم ، كىمخاب ، كەشتە ، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، توبچاق ، كۇرەڭ نار تۆگە ، قىجىرلارنى يىل بۇيى يەتكۈزۈپ تۇرسۇن .

سۇبەگەتەينىڭ كەينىدىن ئەۋەتكەن باتۇ ، بۇرى ، كۈيۈك ، مەڭگۈ قاتارلىق ئوغلان تېكىنلەر قاڭلى ، قىپچاق ، باجىگىت قاتارلىقلارنى بېقىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئىدىل ، ياييق دەريالىرىدىن ئۆتۈپ ، مەكەتمەن شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ ، ئۇرۇسلارنى بۇلاڭ ـ تاراج قىلىپ قىرىۋەتتى . ئاسۇلار ، ساسۇلار بۇلارلارنى ۋە مەن كەرمەن ، كىۋامەن كەرمەن شەھىرىدىكىلەرنىمۇ بېقىندۇرۇپ ، ئۇ يەرگە داروغاچ ، تامغاچىلارنى قويۇپ قايتىپ كەلدى .

ئىلگىرى جۇرجەت ، سولاڭقاسنى ① بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن قۇرچى جالايىر تايىنىڭ كەينىدىن قۇرچى يەسۇدەرنى

ئەۋەتىپ :

— ئۇ شۇ جايدا تامغاچى بولۇپ ، شەھەرنى ساقلىسۇن ، — دەپ پەرمان چۈشۈردى .

① سولاڭقاس — Solaŋkhas ، كورېيىنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

§ 275 باتۇ قىپچاقلار ئېلىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ :

— قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ مەدەت بېرىشى ، كىچىك خان ئاتامنىڭ تاجۇدۇلىتى بىلەن مەكەتمەن شەھىرىنى ئالدۇق . ئۇرۇسلارنى بېقىندۇرۇپ ، ئون بىر يات يۇرتنىڭ خەلقىنى ئىزغا سالدۇق ، — دېدى ئۆگەدەي خانغا ، — لېكىن ئالتۇن تىزگىننى تارتىپ ، ئاتنىڭ بېشىنى كەينىمىزگە بۇرىغاندا ، ھەممەيلەن : « خوشلىشىش تويى ئۆتكۈزەيلى » دېۋىدى ، شۇنىڭ بىلەن چېدىر تىكىپ توي ئۆتكۈزدۇق . مەن ئوغلان تېكىنلەرنىڭ چوڭى بولغانلىقىم ئۈچۈن ، ئاۋۇال بىر ، ئىككى ئۆتۈڭ شاراب ئىچىۋېدىم ، بۇرى بىلەن كۈيۈك ئىككىسى رەنجىپ ، تويغا قارىماي ئاتلىرىغا مىنىپ كېتىپ قالدى . مېڭىشىدا بۇرى : « باتۇ بىز بىلەن تەڭ تۇرۇپ ، نېمە دەپ ئاۋۇال ئىچىدۇ ؟ ئۆزىنى كەمپىر ـ مومايلاردەك تەڭ تۇتقىنىنى قارا ، ئۇنى شۇنداق قىلغانلىقىغا دەسسەپ ـ چەيلىۋەتسەم دەيمەن ! » دېدى . كۈيۈكمۇ : « ئاشۇ قۇر ـ ساداق ئاسقان كەمپىرلارنىڭ كۆكرىكىنى تېشىۋەتسەم دەيمەن ! » دېدى . ئەلچىگەدەينىڭ ئوغلى قارغاسۇن : « ئۇلارغا ياغاچ قۇيرۇق ئېسىپ قويساق بولغۇدەك ! » دېدى . بىز قارا نىيەتلىك دۈشمەنلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ، قىلغانلىرىمىزنىڭ چەكتىن ئاشقان ـ ئاشمىغانلىقى توغرىسىدا پىكىرلىشىۋاتساق ، بۇرى بىلەن كۈيۈك ئاشۇنداق گەپلەرنى قىلىپ ، ھەممەيلەننى كۆڭۈلسىز قىلىپ قويدى . ئەمدى ئۇلارنى قانداق بىر ياقلىق قىلىشقا كىچىك خان

ئاتام ئۆزىڭىز بىر نېمە دەڭ !

276 § باتۇدىن كەلگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان ئۆگەدەي خان قاتتىق ئاچچىقلىنىپ كەتتى .

— بۇ مەرەز كىمنىڭ پۇقىنى يەپ ، ئاكسىنغا ئاغزىنغا كەلگەننى دېگىنىنى قارا ، ئاكسىنىڭ ئاغزىنى غېرىچلىگۈدەك بوپتۇمۇ بۇ قوڭالتاق ؟ — دېدى كۆيۈكنى قوبۇل قىلماي ، — ئۇنى يات يۇرتلارغا ئالغىنچىلىققا ئەۋەتىپ ، ئون بارمىقىنىڭ تىرناقلىرى ئۇپۇراپ كەتكىچە تاغدەك ئېگىز شەھەر سېپىللىرىغا ياماشتۇرايلى ؛ تامغاچىلىققا ئەۋەتىپ ، بەش بارمىقىنىڭ تىرناقلىرى تىتىلىپ كەتكىچە تاشتەك مۇستەھكەم شەھەر قورغانلىرىغا چىقارغۇزايلى ! تېخى ئاشۇ قوڭالتاق قارغاسۇنمۇ ئۇلارنى دوراپ ، بىزنىڭ ئۇرۇقلىرىمىزغا تىل تەگكۈزدىمۇ ؟ ئەسلى ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ھەقلىق ئىدى ، لېكىن ئۇنداق قىلسام مېنى يات كۆرۈپ شۇنداق قىلدى دەيدىغانلار چىقىشى مۇمكىن . شۇڭا ، قارغاسۇننى گۈيۈككە قوشۇپ بىللە ئەۋەتەيلى ! بۇرىگە كەلسەك ، باتۇغا چاغاتاي ئاكامغا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇنى چاغاتاي ئاكام بىر ياقلىق قىلسۇن ! دەيدۇ دەڭلار .

277 § — خان ئاتىڭىز چىڭگىز خان : « تالادا بولغان ئىشنى تالادا ، ئۆيدە بولغان ئىشنى ئۆيدە بىر ياقلىق قىلىش كېرەك » دەپ ئەمىر قىلدىغان ، — دېدى ئوغلان تېكىنلەردىن ماڭلاي ① ، نويانلاردىن ئالچىداي ، قوڭقورتاي ، جاڭگىلار ② تەكلىپ بېرىپ ، — كۆيۈككە ئاچچىقلانغان ئىش تالادا بولغان . شۇڭا ، خان ئالىيلىرى ، ئۇ ئىشنى باتۇغا تاپشۇرۇپ بەرسىڭىز بولماسمۇ ؟

بۇ تەكلىپنى توغرا كۆرگەن ئۆگەدەي خان كۆيۈكنى

چاقىرتىپ :

ــ سەپەردە ، سېنى چېرىكلەرنىڭ تېقىمغا خالىغانچە ئۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى سۇندۇردى دەيدىغۇ ، ــ دېدى تەنبەھ بېرىپ ، ــ ئورۇسلار ئېلى سېنىڭ ھەيۋەڭدىن قورقۇپ بېقىندى دەپ ئويلامسەن ؟ ئورۇسلار ئېلىنى ئۆزۈڭ يالغۇز بېقىندۇرغاندەك ئاكاڭنى كۆزگە ئىلمىغۇدەك بولدىڭمۇ ؟ بىزنىڭ خان ئاتىمىز چىڭگىز خان : « ئادەم كۆپ بولسا باشقىلار قورقىدۇ ، سۇ تېرەن بولسا ئادەم ئۆلىدۇ » دەيدىغانغۇ ؟ ئۆزۈم يالغۇز بېقىندۇردۇم دەپ ئويلاپ قالما ، ئەمەلىيەتتە سۇبەگەتەي بىلەن بۇجەك ئىككىسىنىڭ قانات ئاستىدا ، كۆپنىڭ تەڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ، ئۇرۇس ، قىپچاقلارنى بېقىندۇرغان . سەن ئەمدى تېخى بوسۇغاڭدىن ئاتلاپ ، بىرەر ئورۇس ، قىپچاق تۇغۇل ، چىشقاق ئوغلاقنى ئولجا ئالالماي تۇرۇپ ، ئۆزۈڭچە ئەرلىكىڭنى كۆرسىتىپ ، ئەمەس گەپلەرنى قىلىپ يۈردىڭمۇ ؟ ماڭلاي ، ئالچداي ، قوڭقورتاي ، جاڭگىلار :

ئۆرلەۋاتقان ئاچچىقمنى ،
نۆكەر بولۇپ توستى ؛
قاينىۋاتقان قازاننى ،
چۆمۈچ بولۇپ باستى .

خەير ! تالادا بولغان ئىشقا باتۇ ئىگە بولسۇن . ئۇ كۈيۈك ، قارغاسۇن ئىككىسىنى بىر ياقلىق قىلسۇن ! بۇرىنى چاغاتاي ئاكام بىر ياقلىق قىلسۇن !

① ماڭلاي ــ يەنى مەڭگۈ . ــ ت .
② جاڭگى ــ يەنى ئاڭ ــ مېڭىشى گۈڭگى . ــ ت .

§ 278 ــ ئاتام چىڭگىز خاننى قوغداپ كەلگەن بارلىق

كەپتاۋۇل ، قۇرچى تۇرغاۋۇل ۋە كېزەكچىلەرگە شۇنى جاكارلايمەنكى ، ـــ دېدى ئۆگەدەي خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، ـــ ھەممە ئىش ھازىرمۇ خان ئاتامنىڭ بۇرۇنقى پەرمانى بويىچە بولىدۇ ، قۇرچى تۇرغاۋۇللار بۇرۇنقى قائىدە بويىچە ، كۈندۈزلۈك كېزەكچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بولغاندىن كېيىن ، كۈن پېتىشتىن ئىلگىرى كېزەكچىلىكنى كەپتاۋۇلغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ سىرتتا تۇنەيدۇ !

ـــ كەپتاۋۇللار ئىشكىلىرىمىزنىڭ يېنىدا ۋە ئۆيلىرىمىزنىڭ ئەتراپلىرىدا تۇرۇپ ، بىز بىلەن بىللە تۇنەيدۇ ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ ئۇلار يەنە ئوردىنىڭ ئالدى ـ كەينىلىرىنى كۆزىتىدۇ . كۈن پاتقاندىن كېيىن ، ئوردا ئەتراپىدا يۇرگەنلەرنى قولغا ئالىدۇ . ئەل تارقالغاندىن كېيىن ، كېزەكچىلەردىن باشقا ئوردىغا سوقۇنۇپ كىرگەنلەنى قولغا ئېلىپ ، كاللىسىنى شۇ جايدىلا ئالىدۇ . تۇنىدە جىددىي خەۋەر ئەكەلگەن ئادەم بولسا ، ئۇ ئاۋۇال كەپتاۋۇلغا ئەھۋال مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ، ئاندىن كەپتاۋۇل بىلەن ئۆينىڭ كەينىدە تۇرۇپ خەۋەر يەتكۈزىدۇ . قوڭقورتاغاي بىلەن شىراقان قاتارلىقلار كېزەكچى كەپتاۋۇللار بىلەن بىللە ئوردىغا كىرگۈچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . ئەلجىگەدەي شۇنچە يېقىنلىرىمىز تۇرۇقلۇق ، كېچىسى كەپتاۋۇللارنىڭ يېنىدىن ئۆتكەنلىكتىن قولغا ئېلىنغانىدى . پەرمانغا ئىتائەتمەن كەپتاۋۇلغا ئىشەنچ باغلاشقا بولىدۇ . كەپتاۋۇللارنىڭ سانىنى ئېلىشقا ، ئۇلار ئولتۇرغان جاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن ئۆتۈشكە ، ئارىلىرىدىن مېڭىشقا بولمايدۇ . كەپتاۋۇللار ئولتۇرغان جاينىڭ يۇقىرىسىدىن ئۆتكەنلەرنى قولغا ئالىدۇ . سانىنى ئالغانلارنىڭ شۇ كۈنى مىنگەن ئېتى ، ئېگەر ـ توقۇمى ، نوختا ـ يۇگەنلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرىنى مۇسادىرە قىلىدۇ . ھېچقانداق ئادەمنىڭ كەپتاۋۇللار

ئولتۇرغان جايىنىڭ يۇقىرىسىدا ئولتۇرۇشىغا بولمايدۇ . كەپتاۋۇللار تۇغ ـ ئەلەم ، داقا ـ دۇمباق ، نەيزە ـ ئىلمەك ، ئاياق ـ ساباللارنى باشقۇرىدۇ . ئىچىملىك ، ئوزۇق ـ تۇلۇك ، گۆش ـ ئەتلەرنى تولۇقلاپ بېرىدۇ .

ـــ كەپتاۋۇللار ئوردا ھارۋىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ ، ـــ دېدى پەرمان چۈشۈرۈپ يەنە ، ـــ بىز قوشۇن تارتىپ يۇرۇش قىلمىساق ، كەپتاۋۇللار بىزگە ھەمراھ بولغاندىن سىرت ، ئۆز ئالدىغا يۇرۇش قىلىشقا بولمايدۇ . بىز قوش سېلىپ ئوۋغا چىققاندا ، بىر بۆلەك كەپتاۋۇللار ئوردا ھارۋىنى قوغداشقا قالدۇ ، بىر بۆلەك كەپتاۋۇللار بىز بىلەن ئوۋغا چىقىدۇ . كەپتاۋۇللار ئوردىنى كۆچۈرۈش ـ تىكىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . كەپتاۋۇللار ، بالاقاچىلار ئىشىك ئەتىراپىدا كۆزەتچىلىك قىلىدۇ . ھەممە كەپتاۋۇللارنى قاداغان ① مىڭبېشى باشقۇرىدۇ .

ـــ قاداغان ، بۇلا قادار ئىككىسى بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ئوردىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە كېزەكچىلىككە ئورۇنلاشتۇرىدۇ ، ـــ دېدى يەنە كېزەكچىبېشىلىرىنى بەلگىلەپ ، ـــ ئامال ، چانار ئىككىسى بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ئوردىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە كېزەكچىلىككە ئورۇنلاشتۇرىدۇ . يالباغ ، قاراغۇدار ئىككىسى بىر كېزەك كېزەكچىلەرنى ئوردىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە كېزەكچىلىككە ئورۇنلاشتۇرىدۇ . يەنە قاداغان ، بۇلقادار ئىككىسىنىڭ كېزەكچىلىرى بىلەن ئامال ، چانار ئىككىسىنىڭ كېزەكچىلىرى ئوردىنىڭ سول تەرىپىدە قوش تىكىپ كېزەكچىلىك قىلىدۇ . قاداي ② نورى قاچار ئىككىسىنىڭ كېزەكچىلىرى بىلەن يالباغ ، قاراغۇدار ئىككىسىنىڭ كېزەكچىلىرى ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قوش تىكىپ كېزەكچىلىك قىلىدۇ . قاداغان بۇ تۆت

چىڭگىز خاننىڭ يەسۈن تۆگە بىلەن بىللە تەينلىگەن بىر كېزەك كېزەكچىلەر باشلىقى . — ت .

§ 279 — ئاتىمىز چىڭگىز خان تالاي قان - تەرلەرنى تۆكۈپ ئۇلۇسنى جاپا - مۇشەققەتلەردە قويماي ، تىنچ - ئامانلىق ، بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇشتىن هوزۇرلاندۇرايلى ، — دېدى ئۆگەدەي خان ، — مەن خان ئاتامنىڭ تەييار ئورنىنى ئىگىلەپ ئولتۇرۇپ ، خەلقنى زارلاتسام بولمايدۇ . شۇڭا ، شورپىلىق ① ئۇچۇن خەلقتىن ② يىلنغا هەر قورۇ قويىدىن بىردىن ئېرىك ، مۇهتاج - يوقسۇللار ئۈچۈن هەر يۈز قويىدىن بىردىن توقلا ئالۋان ئېلىنىدۇ . ئاغا - ئىنىلەر ③ ئاتلىق قوشۇننىڭ موهاپىزىتىدە يىغىلىشقا كەلگەندە ، شۇ جايدىكى خەلقە ئوزۇق - تۈلۈك ، يېمەك - ئىچمەكلەرنى سېلىق سالسا بولامدۇ ؟ ئۇلارغا هەر قايسى جايلاردىكى مىڭ تۈتۈنلەر بىيە باغلاپ سېغىنچىلارنى چىقىرىپ ، يىلقىچىلارنى بەلگىلىسە ، نۇنتۇغچىنى ④ ئالماشتۇرۇپ ئۇنۇغۇچىلىققا ⑤ قويۇپ تۇرسا بولىدۇ . ئاغا - ئىنىلەر يىغىلىشقا كەلگەندە سۇۋغا - سالاملارنى ئالغاچ كېلىش هەمدە تاۋار - دۇردۇن ، سۇكە ، ساداق - قۇرۇمساق ، ئوق - جەبە ، قۇياق - ساۋۇت ، قورال - ياراغ قاتارلىقلارنى ئامبارغا تولدۇرۇپ ، هەر قايسى جايلاردىن تاللاپ قويغان بالاقاچى ⑥ ، ئامۇچىلارغا ⑦ ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېرەك . پۈتۈن ئۇلۇس خەلقنىڭ يەر - ماكان بۆلۈپ بېرىپ ، ئۇلارنى يەر - ماكانلىق قىلىشىمىز كېرەك . هەر قايسى مىڭ تۇتۇنلەردىن نۇنتۇغچى تاللاپ بەلگىلىنىدۇ . چۆللۈكلەردە ، ياۋايى هايۋانلاردىن باشقا ئادەمزات يوق ، شۇڭا خەلقنى كەڭ - كۇشادە ماكانغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن ، چاناي بىلەن ئۇيغۇرتاي ئىككىسى نۇنتۇغچى بولۇپ ، چۆللۈلەردە قۇدۇق قازدۇرۇپ ، سۇ چىقىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ . ئەلچىلىرىمىز

باردى ـ كەلدىلەردە ، يول بويى خەلقنى كەينىگە سېلىۋېلىپ سوكۇلداپ ، بەزى ئىشلاردا كېچىلىپ قالىدىكەن ، خەلقنىمۇ ئاۋارە قىلىدىكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىز ھازىر مەلۇم جايلارنى بەلگىلەپ ، ھەر قايسى مىڭ تۈتۈنلەردىن جامچى ⑧ ، ئۇلاغچىلارنى ⑨ تاللاپ ، ھەر قايسى جايلارغا جام ـ ئۆتەڭلەرنى تەسىس قىلىمىز . ئەلچىلەر ئالدىراش ئىشلىرى بولمىسا ، يول بويى خەلقنى ئاۋارە قىلماي ⑩ ، جام ـ ئۆتەڭلەرگە چۈشۈپ ماڭىدۇ . ماڭا بۇ تەكلىپنى چاناي بىلەن بولقادار بەرگەن ، ئويلاپ باقسام ، بۇمۇ بولىدىغان ئىش ئىكەن . چاغاتاي ئاكا ، بۇ ئىش دۇرۇس بولىدىمۇ ـ يوق ، مەسلىھەتلىشىڭ ئالاي دەپ ئالدىڭغا ئادەم ئەۋەتتىم .

ـــ بولىدۇ ، تەكلىپىڭگە قوشۇلىمەن ، ـــ دېدى چاغاتاي ئۆگەدەينىڭ ئەلچى ئارقىلىق يەتكۈزگەن تەكلىپىنى قوللاپ ، ـــ مەنمۇ سەن تەرەپكە تۈتاشتۇرۇپ جام ـ ئۆتەڭلەرنى سالغۇزاي ، باتۇغمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇنىڭغمۇ بىز تەرەپكە تۈتاشتۇرۇپ جام ـ ئۆتەڭلەرنى سالغۇزايلى .

ـــ ھەممە ئىشلاردىن جام ـ ئۆتەڭلەرنى سالغۇزۇش ئەڭ توغرا ئىش بولدى ، ـــ دېدى ئۇ يەنە ئادەم ئەۋەتىپ تەكىتلەپ .

① شورپىلىق ـــ ئەسلى تېكىستتە shulen e (شورپا) . خان ئوردىسىغا تاپشۇرىدىغان قويلارنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

② بۇ يەردە باي ، پاراۋان ، قول ـ ئىلكىدە بار ھاللىق خەلقنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

③ ئاغا ـ ئىنىلەر ـــ خان جەمەتىدىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ . ـــ ت .

④ نۇنتۇغچى ـــ Nuntughuchin ، نۇنتۇغ : (1) يۇرت ، جاي ، قورۇ ؛ (2) يايلاق ، ئوتلاق ؛ (3) مەھەللە ، يېزا ، رايون قاتارلىق مەنىدە . بۇ يەردە نۇنتۇغچى يۇرتبېشى دېگەن مەنىدە . ـــ ت .

⑤ ئۇنۇغۇنچى ـــ Unughunchin ، ئاتنىڭ يېگى تۇغۇلغان ياكى بىر ياشقا توشمىغان تايچىقنى باققۇچى . ـــ ت .

⑥ بالاقاچى ـــ Balakhachin ، بۇ يەردە ئامبارچىنى

كۆرسىتىدۇ . — ت .

⑦ ئامۇچى — Amuchin ، ئاشلىق باشقۇرغۇچىنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

⑧ جامچى — Jamchin ، يەنى ئۆتەڭچى ، جام ـ ئۆتەڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى . — ت .

⑨ ئۇلاغچى — Ulaghachin ، بۇ يەردە جام ـ ئۆتەڭنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىنى باشقۇرغىچىنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

⑩ ئادەمزات شالاڭ يايلاقلاردا سەپەر قىلغاندا ، چارۋىچىلار قوش تىكىپ ئولتۇرغان جايلارنى بويلاپ ماڭمىسا ، ئوزۇقلۇق ۋە قونالغۇدىن قېينىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، سەپەرگە چىققۇچى يول بويىدىكى چارۋىچىلارنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ قونىدۇ ۋە تاماق يەيدۇ . بۇ بەزى قول ئىلكىدە يوق چارۋىچىلارغا ئېغىر كېلەتتى . — ت .

280 § — بۇ ئىشقا چاغاتاي ئاكام ، باتۇ قاتارلىق ئوڭ قانات ئاغا ـ ئىنىلەر ، ئوتچىگىن نويان ، يەگۇ قاتارلىق سول قانات ئاغا ـ ئىنىلەر ، ئوردىدىكى مەلىكە ، كۆيئوغۇللار ، تۇمەنبېشى ، مىڭبېشى ، يۈزبېشى ، ئونبېشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى ، — دېدى ئۆگەدەي خان .

— دالاي خانىمزىنىڭ ① شورپىلىقى ئۈچۈن ، يىلىغا ھەر قورۇ قويىدىن بىردىن ئېرىك يەتكۈزۈپ تۇرۇشقا قولىمزدىن كېلىدۇ ، موھتاج ـ يوقسۇللار ئۈچۈن ھەر يۈز قويىدىن بىردىن توقلا بېرىش ساۋابلىق ئىش ، — دېدى ھەممەيلەن رازى بولۇپ ، — يوللار ياسالسا ، جام ـ ئۆتەڭلەر سېلىنسا ، جامچى ، ئۇلاغچىلار بەلگىلەنسە ، ئەل ـ يۇرتلار خاتىرجەم بولىدۇ ، ئەلچىلەرگىمۇ باردى ـ كەلدىلەردە قولايلىق بولىدۇ .

— چاغاتاي ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىش ۋە ئۇنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىش بىلەن شۇنى جاكارلايمەنكى ، — دېدى ئۆگەدەي خان پەرمان چۈشۈرۈپ ، — پۈتۈن ئۇلۇسنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھەر قايسى مىڭ تۈتۈنلەرشورپىلىق ئۈچۈن يىلىغا ھەر قورۇ قويىدىن بىردىن ئېرىك ؛ موھتاج ـ يوقسۇللار ئۈچۈن ھەر يۈز قويىدىن بىردىن توقلا ئايرىدۇ . يەنە بىيە باغلاپ ،

ئۇنۇغۇچى قويىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا بالاقاچى ، ئامۇچىلارنى قويىدۇ . يەنە جامچى ، ئۇلاغچىلارنى بەلگىلەپ ، ھەر قايسى جام ـ ئۆتەڭلەرگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ . ئاراچەن بىلەن توقۇچار ئىككىسى بۇ ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ . بىر جامغا يىگىرمە ئۇلاغچى قويولىدۇ . ھەربىر جام ـ ئۆتەڭلەرگە يىگىرمىدىن ئۇلاغچى قويۇلىدۇ . جام ـ ئۆتەڭلەردىكى زاپاس ئاتلار ، شورپىلىق قويلار ، سېغىن بىيىلەر ، ھارۋىغا قوشىدىغان ئۆكۈزلەر ۋە ھارۋىلارنى بەلگىلىگەن سانىمىزدىن

كىمكى بىر تال شوينىسىنى قىسقارتسا ،
شۇنىڭ كالپۇكىنى يېرىۋېتىمەن .
كىمكى بىر تال شادىسىنى كېمەيتسە ،
شۇنىڭ بۇرنىنى كېسىۋېتىمەن ② !

① دالاي خان — Dalai yin Khaghan ، ھۆرمەت نامى . دالاي : (1) دېڭىز ، ئوكيان : (2) ئۇلۇغ . چوڭ . بۇيۇك : (3) جاھان . چەكسىز : (4) تالاي . كۆپ . نۇرغۇن . روشەنكى . تېمۇرچىن زامانىسىدا ئۇنىڭغا « چىڭگىز خان » (ئەسلى تېكىستتە « چىڭگىز قاغان ») دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەرگەن . لېكىن ئۇ گەدەي زامانىسىغا كەلگەندە ئۇنىڭغا « دالاي خان » (ئەسلى تېكىستتە « دالاي قاغان ») دېگەن ھۆرمەت نامى بەرگەن . مەيلى « چىڭگىز » ياكى « دالاي » بولسۇن ، ھەممىسى « دېڭىز . جاھان » قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ـــ ت .

② بۇنىڭ ئومۇمىي مەنىسى : بۇرۇنى بىلەن ئاغزىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلۈۋەتكەندەك ، ئائىلە مال ـ مۈلكلىرىنىڭ تەڭ يېرىمىنى مۇسادىرە قىلىمەن دېگەندىن ئىبارەت . ـــ ت .

§ 281 ـــ خان ئاتامنىڭ كاتتا ئورنىدا ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ـــ دېدى ئۆگەدەي خان ، ـــ قىلغان تۇنجى ئىشىم ، جاغۇتلارنى ① يوقاتتىم . ئىككىنچى ئىشىم ، ئەلچىلىرىمىز باردى ـ كەلدىلەردە ۋە لازىمەتلىك نەرسىلەنى يۆتكەش ـ توشۇشلاردا قولايلىق بولۇش ئۈچۈن ، جام ـ ئۆتەڭلەرنى سالدۇردۇم .

ئۇچىنچى ئىشىم ، چۆللەردە قۇدۇق قازدۇرۇپ ، ئەل ـ يۇرتۇمنى يېتەرلىك سۇ ۋە جاي ـ ماكانلار بىلەن قامدىدىم . تۆتىنچى ئىشىم ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئالغىنچى ، تامغاچىلارنى قويۇپ ، ئەل يۇرتىنى تىنچ ـ ئامان ، تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلدىم . بۇ مېنىڭ خان ئاتامدىن كېيىن قىلغان تۆت ئىشىم بولدى . خان ئاتام مېنى كاتتا ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ ، پۇتۇن ئەل ـ يۇرتىنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن بور ② ھاراقلىرىغا بېرىلىپ كېتىپ خاتالىق ئۆتكۈزدۈم ، بۇ مېنىڭ بىر خاتالىقىم . ئاياللارنىڭ گېپىگە ئورۇنسىز ئىشىنىپ كېتىپ ، كىچىك ئاتام ئوتچىگىننىڭ قارىمىقىدىكى ئەللەرنىڭ قىزلىرىنى ئەكەلدۈرۈپ خاتالاشتىم . بىر ئەلنىڭ ئىگىسى ، خانى تۇرۇقلۇق ، يوقلاڭ ئىشلارغا ئارىلاشتىم ، بۇ مېنىڭ بىر خاتالىقىم . دوغولقۇدىن گۈمانلىنىپ ، ئۇنىڭغا بىگۈناھ زىيانكەشلىك قىلىپ خاتالىق ئۆتكۈزدۈم . قانداق خاتالىق ئۇ ؟ خان ئاتامنىڭ ئالدىدا قان كېچىپ ئىلگىرىلەپ باتۇرلۇق كۆرسىتىپ كەلگەن دوغولقۇغا زىيانكەشلىك قىلغان خاتالىق . ئەمدى مېنىڭ ئالدىمدا كىم قان كېچىپ ئىلگىرىلەر ؟ خان ئاتامنىڭ يېنىدا باشقىلارغا ئۇلگە تىكلەپ ، تالاي خىزمەتلەرنى كۆرسىتىپ كەلگەن ئىتتائەتچان ئادەمنىڭ قەدىرىگە يەتمەي ، ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلغانلىقىمغا ھازىرغىچە ئۆكۈنىمەن ! يەنە تەڭرى ئۆزى ياراتقان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ باشقا ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ جايلىرىغا كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، قورۇق چۆرۈتۈپ ، قاشا ياستىپ ، ئاغا ـ ئىنىلىرىمنىڭ تىل ـ ئاھانىتىدە قالدىم ، بۇ مېنىڭ تۆتىنچى خاتالىقىم . دېمەك ، خان ئاتام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، تۆت ياخشى ئىش قىلدىم ، ھەم تۆت خاتالىق ئۆتكۈزدۈم .

① جاغۇت — Jakhud ، جۇرجىتلارنى كۆرسىتىدۇ . — ت .

② بور ھاربقى — bor darasu ، يەنى ئۇزۇم ھاربقى . — ت .

§ 282 چوڭ قوزۇلتاي ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى . چاشقان يىلى ① 7 ـ ئايدا ، ئوردىلار كەلۈرمن دەريياسىنىڭ كۆدەگە ئارال ② دېگەن جايىدىكى دولوغان بولداغ ۋە شىلگىنچەگ دېگەن ئىككى تاغ ئارىسىغا ئوروۇنلاشتۇرۇلغان چاغدا ، بۇ كىتاب يېزىلىپ بولدى .

① چاشقان يىلى ـــ ئۆگەدەي خانىنىڭ 12 ـ يىلى . يەنى 1240 ـ يىلى . ـــ ت .

② كۆدەگە ئارال ـــ Kede' e aral . ئىلگىرى ئۆگەدەي خان خانلىق تەختىگە چىققان چاغدا قۇرۇلتاي ئېچىلغان جاي . ـــ ت .

پايدىلانغان كىتابلار :

① بايىر : « مۇغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » (1 ، 2 ، 3) ، ئىچكى مۇغۇل خەلق نەشرىياتى ، 1980 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى .

② ساچاسەچەن : « « مۇغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى » نىڭ يېڭى شەرھىسى ۋە ئىزاھاتى » ، جۇڭخۇا مىڭگو 68 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى .

③ « تارىخى جاھان كۇشاي » (2) ، ئىسمىلار ئىندىكسى (867 ـــ 957 ـ بەتلەر) .

① « شىنجاڭ تارىخى لۇغىتى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى .

③ « خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1990 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى .

③ « بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت » (Ⅰ Ⅱ Ⅲ) ، مىللەتلەر نەشرىياتى .